

**ЭСКИ ТУРКИЙ
БИТИГЛАРНИНГ ЎРГАНИЛИШИ:
БАЖАРИЛГАН ВА БЎЛГҮСИ
ИШЛАР**

ИЛМИЙ ЙИҒИН ЁЗМАЛАРИ

**ФИЛОЛОГИЯ ФАНЛАРИ ДОКТОРИ,
ПРОФЕССОР
ҚОСИМЖОН СОДИҚОВНИНГ
ЕТМИШ ЁШИГА БАҒИШЛАНАДИ**

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ТАЪЛИМ, ФАН ВА ИННОВАЦИЯЛАР ВАЗИРЛИГИ
ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ШАРҚШУНОСЛИК УНИВЕРСИТЕТИ

**ЭСКИ ТУРКИЙ БИТИГЛАРНИНГ ЎРГАНИЛИШИ:
БАЖАРИЛГАН ВА БЎЛГУСИ ИШЛАР**

ИЛМИЙ ЙИГИН ЁЗМАЛАРИ

***ФИЛОЛОГИЯ ФАНЛАРИ ДОКТОРИ, ПРОФЕССОР
ҚОСИМЖОН СОДИҚОВНИНГ
ЕТМИШ ЁШИГА БАҒИШЛАНАДИ***

Тошкент – 2024

2024 йилнинг 4 январь куни Тошкент давлат шарқшунослик университетида Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган ёшлар мураббийси, филология фанлари доктори, профессор Қосимжон Содиқовнинг етмиш ёшга тўлганига бағишлаб «Эски туркий битигларнинг ўрганилиши: бажарилган ва бўлғуси ишлар» деб аталмиш илмий йиғин ўтказиш белгиланган. Ушбу тўпламда олимнинг илмий ишлари тўғрисида чизгилар, яратган асарларининг сираламаси берилиб, ана шу йиғинга юборилган ёзмалар жамланди.

Китоб билим ўрганаётган ёшлар ва китобсеварлар учундир.

Тошкент давлат шарқшунослик университетининг Кенгаши нашрга тавсия этган.

Т у з у в ч и :

Қудратулла Омонов, филология фанлари доктори, профессор.

М а с ъ у л м у ҳ а р р и р :

Рихситилла Алимухамедов, филология фанлари доктори, доцент.

Т а қ р и з ч и л а р :

Ҳамидулла Дадабоев, филология фанлари доктори, профессор.

Ойсара Мадалиева, филология фанлари бўйича фалсафа доктори.

БОШЛОВ

СОДИҚОВ ҚОСИМЖОН ПОЗИЛОВИЧНИНГ ЎЗКЕЧМИШИ

(Содиқов Қосимжон Позилевич / Қосимжон Содиқов / Қасимжон Садықов / Qosimjon Sodiqov / Kasimjon Sadikov / Kasımcan Sadikov)

Филология фанлари доктори, Тошкент давлат шарқшунослик университетининг профессори.

Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган ёшлар мураббийси.

Туркия Республикаси Турк тил курумнининг фахрли аъзоси.

Турколог; туркий тиллар тарихи, эски туркий ёзувлар бўйича мутахассис; матншунос ва манбашунос.

Содиқов Қосимжон Позилевич 1954 йили Тошкентда туғилган.

Тошкентдаги 155- ўрта мактабда ўқиган.

Тошкент давлат университети ўзбек филологияси факультетининг битирувчиси (1980).

1979–1982 йй. Тошкент шаҳридаги 204- ўрта мактабда она тили ва адабиёти ўқитувчиси.

1983–1998 йй. Ўзбекистон Фанлар академияси Қўлёзмалар институтида кичик илмий ходим, илмий ходим, катта илмий ходим, докторант, бўлим бошлиғи. Шу билан бирга, 1987–1993 йилларда Тошкент давлат университети ўзбек филологияси факультетида, 1993–1998 йилларда Тошкент давлат шарқшунослик институтида ўриндош сифатида дарс берди.

1999 йилдан Тошкент давлат шарқшунослик институти (ҳозирги университети) Туркиёт кафедраси профессори, 200 йилдан кафедра мудир, 2008 йилдан Мумтоз филология кафедраси мудир, 2020 йилдан бери Мумтоз филология ва адабий манбашунослик кафедрасининг профессори лавозимида ишламоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2023 йил 28 сентябр Фармонида биноан Содиқов Қосимжон Позилевичга «Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган ёшлар мураббийси» фахрий унвони берилди.

2023 йилнинг ноябрь ойида Туркия Республикаси Турк тил курумнининг фахрли аъзолари қаторига киритилди.

Илмий даража ва унвонлари. 1987 йили филология фанлари доктори Ғубайдулла Айдаров илмий раҳбарлигида Ўзбекистон Фанлар академияси Ўзбек тили ва адабиёти институти қошидаги ихтисослашган кенгашда «Қутадғу билиг»нинг тил хусусиятлари (уйғур ёзувли нусха асосида) мавзуидаги номзодлик диссертациясини ёқлади. Филология фанлари доктори, профессор (у кейинчалик академик унвонини олди) А.

Рустамов; филология фанлари номзоди, доцент (ҳозир у фан доктори, профессор) С. Аширбоев диссертацияга расмий оппонентлик қилдилар.

1992 йили Тошкент давлат университети қошидаги ихтисослашган илмий кенгашда «XI–XV асрлар уйғур ёзувли туркий ёдгорликларнинг график-фонетик хусусиятлари» мавзuidaги докторлик диссертациясини ёқлади. Академик, филология фанлари доктори, профессор Ғ. Абдурахмонов; филология фанлари доктори, профессор А.С. Аманжолов; филология фанлари доктори, профессор М. Миртожиев диссертацияга расмий оппонентлик қилдилар.

1999 йили 10.02.06 – Туркий тиллар ихтисослиги бўйича профессор илмий унвонини олди.

Илм йўналиши – туркий тиллар, ўзбек ёзма адабий тили тарихи; қадимги туркий ёзувлар; матншунослик ва адабий манбашунослик.

Олим 350 дан ортиқ илмий ва ўқув-услугий ишларни амалга оширган. Жумладан, катта-кичик жами 47 та китоб: булар монография, дарсликлар ва ўқув қўлланмалар ҳамда илмий-оммабоп рисоалар; 300 дан ортиқ мақолалар чоп эттирди.

Қ. Содиқов матншунос-манбашунос сифатида Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғати-т-турк», Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибату-л-хақойиқ», Алишер Навоийнинг «Муҳокамату-л-луғатайн» асарларини, кўк турк (туркий рун) ёзувидиги тошбитигларнинг бир гуруҳини, уйғур ёзувида битилган ёрликлар, мактублар ва васиқаларнинг илмий нашрларини яратди. Туркий тиллар, ўзбек ёзма адабий тили тарихи, адабий манбашунослик ва матншунослик, эски туркий халқларнинг диний-фалсафий қарашлари, қадимги туркий адабиётга бағишланган монографиялар, дарслик ва ўқув қўлланмалари чоп эттирди.

Қ. Содиқовнинг китоблари «Ўзбекистон» нашриёти, «Фан» нашриёти, Фафур Фулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти / Фафур Фулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, «Akademnashr», «Маънавият» нашриёти, «Ёзувчи» нашриёти, O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, Тошкент давлат шарқшунослик университетининг нашриёти, «Innovatsiya-Ziyo» нашриётларида чоп этилган.

Қ. Содиқовнинг китоблари Туркияда ҳам чоп этилган. Унинг «Уйғур ёзувида битилган эски туркий васиқалар» деб аталган монографияси 2021 йили Анқарадаги «Ақсағ» нашриётида чоп этилди. Яна ўша йили Қ. Содиқов нашрга тайёрлаган Маҳмуд Кошғарийнинг «Туркий сўзлар девони [Dīvānu Luğāti-t-türk]» китоби Истанбулдаги «Akademik Kitaplar» нашриётида Халқаро Туркий Кенгаш оталиғида чоп этилди.

Олимнинг илмий мақолалари, ўзбек тилидан ташқари, чет эллардаги университетларнинг журнал ва илмий тўпламларида рус, турк, инглиз, япон, уйғур тилларида ҳам чоп этилган.

Қ. Содиқов турколог-мутахассис сифатида Москва (2001, 2018), Сиэтл (2007), Истанбул (1999, 2000, 2018, 2021), Анқара (1996, 2005, 2007, 2018,

2019, 2021), Измир (2000), Улан-Батўр (2010), Алмати (1985, 2000, 2022), Урумчи (2012), Тошкент (2000, 2006, 2007, 2010, 2011, 2014, 2015, 2017, 2018, 2019, 2020, 2021, 2022, 2023), Нукус (2021), Самарқанд (2014, 2017, 2023), Чимкент (2020), Карабук (2022), Барнаул (2023), Навоий (2018), Қўқон (2022) шаҳарларида ўтказилган халқаро илмий анжуманларда маърузалар қилган.

Шунингдек, у республика миқёсида ўтказилаётган билим йўналишига тегишли илмий конференциялар ва давра суҳбатларида ҳам ўз маърузалари билан изчил қатнашиб келаётир.

Узоқ йиллар Ўзбекистон Олий аттестация комиссияси қошидаги филология фанлари бўйича эксперт гуруҳи аъзоси, шунингдек, Ўзбекистон Фанлар академияси Қўлёзмалар институти қошидаги ихтисослашган илмий кенгаш аъзоси бўлди. Ҳозирда Тошкент давлат шарқшунослик университети, Ўзбекистон халқаро ислом академияси қошидаги илмий кенгашлар аъзосидир.

Шу чоққача Қ. Содиқовнинг илмий маслаҳатчилиги остида 5 нафар изланувчи филология фанлари доктори диссертациясини ёқлади; илмий раҳбарлиги остида 18 нафар изланувчи ўзларининг фан номзоди ва фалсафа доктори (PhD) диссертацияларини ёқлади. Айни кезларда ҳам унинг илмий маслаҳатчилиги ва раҳбарлиги остида бир қанча изланувчи фан доктори (DSe) ҳамда фалсафа доктори (PhD) диссертацияларини ёзмокда.

Қ. Содиқов Ўзбекистон телевидениеси ва радиосида илмий-оммабоп, маърифий суҳбатларда, матбуотда эса мақолалари билан қатнашиб туради.

Ўқув ишлари. Қ. Содиқов ҳозирги пайтда профессор сифатида Тошкент давлат шарқшунослик университети мумтоз филология; матншунослик ва адабий манбашунослик; шарқ фалсафаси бўлимлари талабаларига дарс ўтади. У бакалаврлик таълим йўналишида «Эски ўзбек тили», «Матншунослик ва манбашунослик асослари», «Эпиграфика ва палеография», «Мумтоз матн стилистикаси»; магистратурада «Ёзма ёдгорликлар тили», «Фалсафий матн стилистикаси», «Бадий матннинг филологик талқини», «Қўлёзма ўқиш амалиёти» фанларидан дарс ўтади.

Қ. Содиқов кафедра таълим йўналишлари ва магистратура ихтисосликлари бўйича ўқув режаларини тузишда фаол қатнашиб келмокда. У ўзи ўқитадиган фанларнинг намунавий ўқув дастурларини тузган.

У, чорловларга кўра, мутахассис сифатида қадимги туркий ёдгорликлар тили ва ёзув тарихидан Хитой Халқ Республикасининг Ланжоу шаҳридаги Миллий тиллар университети уйғур тили факультети докторант изланувчиларига; Жанубий Қозоғистон университети филология факультети талабаларига дарслар ўтган. Шунингдек, у республикамизнинг бир қанча олий ўқув юртларида маҳорат дарсларини ҳам ўтиб туради.

Қ. Содиқовнинг дарслари ва телевидениеда унинг билан ўтказилган илмий-оммабоп, маърифий суҳбатлар интернет сайтларига жойлаштирилган.

ҚОСИМЖОН СОДИҚОВНИНГ ИЛМ СЎҚМОҚЛАРИДАГИ ИБРАТЛИ КЕЧМИШИ

Қудратулла Омонов,
*ТДШУ биринчи проректори,
филология фанлари доктори, профессор.*

Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган ёшлар мураббийси, Туркия тил куруми фахрий аъзоси, филология фанлари доктори, профессор, замонамизнинг атоқли туркшунос олими Қосимжон Содиковнинг илм йўлидаги ибратли кечмиши туркология қопқаси олдида турган ёш изланувчилар учун катта тажриба мактаби ўлароқ улгу бўла олади. Шу жиҳатдан, ушбу мақолада Қосимжон Фозил ўғли билим сўқмоқларидаги фаолиятининг айрим қирралари тўғрисида тўхталиб ўтамиз.

Қосимжон Содиков туғилиб ўсган маҳалла Тошкентнинг кўп миллатли мавзеларидан саналган. Қосимжон болалик кезларидан турли миллат болалари қуршовида ўсган. Бу муҳитда ўзбек тилига, ўзбек қадриятларига кўп ҳам эътибор қаратилаверилмас эди. Бу жиҳат ёш Қосимжоннинг кўнглида она тилини асраш ва уни эъзозлаш туйғусини юзага келтира бошлади. Тошкентнинг 155- ўрта мактабида ўқиб юрган кезларидаёқ унда ўзбек тили бўйича мутахассис бўлиш истаги пайдо бўлди. Бу истак уни Тошкент давлат университети ўзбек филологияси факультетига киришга ундади. У факультетда ўз даврининг забардаст олимлари, хусусан, Айюб Гуломов, Шавкат Раҳматуллаев, Иристой Кўчқортоев, Карим Назаров сингари доврўғли мутахассислардан маърузалар тинглади. Университетда олинган ушбу сабоқлар унинг илм соҳасидан юришга бўлган интилишини алангалатди.

Қ. Содиковнинг педагогик фаолияти Тошкентдаги 204- ўрта мактабда она тили ва адабиёт ўқитувчилигидан бошланди. Кейинчалик, интилишларини амалга ошириш мақсадида ўз тақдирини Ўзбекистон Фанлар академияси Қўлғезмалар институти билан боғлади. У ерда устоз Азиз Қаюмов бошчилигида юзага келган муҳит Қосимжон Содиковнинг илм дунёсига кириб келиши ва олим бўлиб шаклланишида улуғ мактаб бўлди.

Азиз Қаюмов Ўзбекистонда биринчилардан бўлиб, исломгача бўлган даврда Ўрта Осиё халқлари ишлатган ёзувлар ва уларда яратилган битигларни асл ёзувида ўрганишни йўлга қўйди. Институтда кўхна суғд, туркий рун, эски уйғур ёзувлари ва уларда яратилган манбаларни ўрганиш иши бошлаб юборилди. Бу ишга теран фикрли, илмга чанқоқ, фидоий мутахассислар танлаб олинди. Улардан бири Қосимжон Содиков бўлди.

Олим Қўлёмалар институтида ишлаш билан бирга, 1987–1993 йилларда Тошкент давлат университети ўзбек филологияси факультетида, 1993–1998 йилларда Тошкент давлат шарқшунослик институтида ўриндош сифатида дарс берди.

1999 йилдан Тошкент давлат шарқшунослик институти (ҳозирги университети) Туркиёт кафедраси профессори, 200 йилдан кафедра мудири, 2008 йилдан Мумтоз филология кафедраси мудири, 2020 йилдан бери Мумтоз филология ва адабий манбашунослик кафедрасининг профессори лавозимида ишламоқда.

Қосимжон Содиқов 1987 йили филология фанлари доктори Ғубайдулла Айдаров илмий раҳбарлигида «Қутадғу билиг»нинг тил хусусиятлари (уйғур ёзувли нусха асосида)» мавзуидаги номзодлик диссертациясини ёқлади.

1992 йили «XI–XV асрлар уйғур ёзувли туркий ёдгорликларнинг график-фонетик хусусиятлари» мавзуидаги докторлик диссертациясини ёқлади.

1999 йили 10.02.06 – Туркий тиллар ихтисослиги бўйича профессор илмий унвонини олди.

Қосимжон Содиқов туркий тиллар, ўзбек ёзма адабий тили тарихи; қадимги туркий ёзувлар; матншунослик ва адабий манбашунослик соҳасида кўзга кўринган мутахассис. Олим 350 дан ортиқ илмий ва ўқув-услугий ишларни амалга оширган.

Олим матншунос-манбашунос сифатида Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғати-т-турк», Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибату-л-ҳақойиқ», Алишер Навоийнинг «Муҳокамату-л-луғатайн» асарларини, кўк турк (туркий рун) ёзувидиги тошбитигларнинг бир гуруҳини, уйғур ёзувида битилган ёрликлар, мактублар ва васиқаларнинг илмий нашрларини яратди. Туркий тиллар, ўзбек ёзма адабий тили тарихи, адабий манбашунослик ва матншунослик, эски туркий халқларнинг диний-фалсафий қарашлари, қадимги туркий адабиётга бағишланган монографиялар, дарслик ва ўқув қўлланмалари чоп эттирди.

У Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғати-т-турк» асарини нашрга тайёрлаш бўйича узоқ йиллар тинимсиз ишлади. Бу асар дунё туркологларининг эътиборини ўзига тортиб келади; асар кўп марта нашр этилган. Қ. Содиқовнинг ютуғи шундаки, у матнга ўзига хос ёндашди. Оддий бир мисол: асар қўлёмасида жуда кўп ўринда бир ҳарфга икки хил ҳаракат қўйиб кетилган. Шу чоққача олимлар буни котибнинг хатоси, деб келишар эди. Қ. Содиқов бу фикрларни рад этган ҳолда, бундай белгилар котибнинг хатоси эмас, қадимги туркий сўзлар эски диалектларда турлича ўқилганини ҳисобга олиб, котиб икки хил ҳаракат қўйиб кетганлигини исботлади. Бундай

мисолларни нашрда кесма чизиқлар билан параллел ҳолда бериб борди: *tış / diš; qoy / qon; qayu / qanu* сингари.

У асар қўлёзмасини синчиклаб ўрганиш натижасида жуда кўп сўзларнинг ўқилиши ва талқинларига ўзгартишлар киритди. У девонни икки қайта чоп эттирди. Биринчисида, мисоллар транскрипцияда бўлиб, кенг мутахассисларга мулжалланган эди. Кейин у матнга туркий мисолларнинг араб хатидагисини ҳам киритиб, нашрни мукаммаллаштирди; тор мутахассислар учун мўлжалланган соф илмий нашрга айлантирди.

Қ. Содиқов эски уйғур, туркий рун, араб алифбоси негизидаги эски туркий ёзувлар бўйича туркологияда кўзга кўринган мутахассис. Унинг илмий мақолалари, айниқса, кўк турк ёзувидаги тошбитигларнинг, уйғур ёзувидаги асарларнинг ўқилиши, уларнинг илмий талқинига бағишланган мақолалари биздагина эмас, туркологияда шуҳрат қозонди.

Бир мисол: Кул тигин ва Билга хоқон битиглари *Täñri-täg täñridä bolmiš türk bilgä qağan bu ödkä olurtim* жмласи билан бошланган. Буни С.Е. Малов рус тилига «Небоподобный, неборожденный (собств. «на небе» или «из неба возникший») тюркский каган» я ныне сел (на царство)» деб таржима қилган.

Бошқа олимлар ҳам бу фикрни давом эттирганлар. Талқинларнинг барида умумий яқинлик бор: уларда юрт эгаси Билга хоқон ўзини «кўкдан ёки тангридан бўлганлиги, яралганлиги»ни таъкидламоқда. Битиглар бошламасининг бундайин талқини туркшуносларда қизиқ бир фикр уйғотган. Унга кўра, турк хоқонлари ўз насл-насабларини Кўк ёки Тангри билан боғлайдилар, ўзларини ундан яралган деб қарайдилар. Қ. Содиқов бу қарашга қўшилмайди.

Ушбу жумлада Билга хоқонга «тангридан бўлган, яралган» дея сифат берилаётгани, матнда кечган *bolmiš*, яъни «бўлган» сўзи билан боғлиқ. Аслида бу сўзни *bolmiš* деб эмас, *bulmiš* (бир ҳарфни [o] эмас, [u] шаклида) деб ўқилгани тўғри бўлади. Шунда маънода янгиланиш юз беради: *täñridä bulmiš* – «Тангридан (иноят) топган [яъни, Тангрининг иноятига эришган / Тангрининг инояти билан]» деганидир.

Бунинг маъносини қуйидагича талқин қилиш мумкин: «Кўкдай (улуғ) Тангридан (иноят) топган [яъни Тангрининг иноятига эришган / Тангрининг инояти билан] турк [яъни баҳодир] Билга хоқон бу тахтга ўтирдим». Қ. Содиқовнинг ўқиши шунчаки оддий фикр эмас, қадимги туркларнинг фалсафий қарашларини белгилайди.

Ёки яна бир мисол: кул олди-бердиси ҳақидаги хужжатлардан бирида шундай жумла бор: *Alpištīn elik taš böz eligtä alip, özümniñ Yunçī atliğ on üc yaşar er ulanni Alpišqa toyu tomlidu satdīm*. Бошқа нашрларда бу жумладаги *er ulan* ни

«Ўғил» деб тушуниб, матнни: «Алпишдан эллик тош бўз қўлимга олиб, эвазига ўз ўғлимни Алпишга бутунлай сотдим» деб берганлар. Содиқовнинг қарашича, матндаги *er ulan* – «Ўғил» эмас, «кул»ни англатади. Шунга кўра, «бўзнинг эвазига ўн уч яшар ўғлимни» эмас, «ўн уч яшар қулимни бутунлай сотдим» дея талқин қилингани тўғри. Ҳатто буддавий туркларда ҳам ўз боласини сотиш гуноҳ ва фожеа саналган. Бир сўзнинг хато талқин қилинаётгани бутун тарихимизни, ота-боболаримизни қора отликқа чиқариб қўйиши ҳеч гапмас.

Қосимжон Содиқовнинг 2018 йилда чоп этилган «Илк ўрта асрларда Марказий Осиёда кечган этнолингвистик жараёнлар» номли асари олимнинг қадимги туркий халқлар маиший-ижтимоий ҳаёти, ёзма ёдгорликларига оид қарийб қирқ йиллик илмий изланишлари, тадқиқотлари натижаси ўлароқ юзага келган, кўп жиҳатдан янгича қарашлар, умумлашмалар, концептуал назарий характердаги фундаментал асари, шубҳасиз, жаҳон туркологиясига қўшилган йирик ва салмоқли ҳиссадир.

Бу китоб ҳақида Абдурахим Маннонов ўз тақризида жуда яхши фикр айтган экан. Унинг урғулашича: Бу монографик тадқиқотнинг марказида ўтмишдаги турли маданиятлар синкретизми туфайли туркий халқлар бошқа шарқ халқлари орасида алоҳида баҳолашга лойиқ етакчи ўринларда туриб, инсоният тамаддунига ўзининг муносиб улушини қўшиб келганлиги масаласи алоҳида урғуланганлиги диққатга сазовордир. Асарда таъкидланганидек, қадимий туркий халқларнинг турмуш тарзи кўп укладли бўлиб, уларнинг илк ўрта асрларда кечган ижтимоий-шарқий, маданий, этно-лингвистик жараёнларга нисбатан Қосимжон Содиқовнинг ўз ёндашуви ва бўлак қарашлари бор. Масалан, унинг фикрича, қатор замонавий тарих китобларида, илмий тадқиқотларда Ўрта асрлар тарихи ҳақида сўз кетганда туркий халқларга нисбатан «кўчманчилар» деган таърифнинг юритилиши мутлақо нотўғридир ва бу таърифни ҳеч бир битигларда, ёзма манба, археологик топилмалар материали тасдиқламайди, билакс, бундай қарашлар инкор этилади. Илк ўрта асрларда яйловлар ва кентларда яшаб, чорвачилик, йилқичилик билан кун кечирган туркий халқлар яратган кўплаб санъат асарлари, туркий давлат ва хоқонликларнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётига оид битилган расмий ҳужжатлар, ёзилган ва оғзаки фольклор адабиёти намуналарини, диний-фалсафий, илмий асарларнинг манбаларини бирма-бир ўрганиш, қиёслаш ва туркий халқлар ҳаёт тарзини «кўчманчилик» билан қориштириб юбормасликка инкор этиб бўлмас тарихий далиллар тасдиқлайди.

Китоб муаллифининг туркий халқларнинг «яйлов адабиёти», «яйлов маданияти», «яйлов тамаддуни» ҳақида чиқарган хулосалари туркологиядаги янгиликдир ва фикримча, бу хулосалар гарчи қатор илмий баҳсларга сабаб бўлиши мумкин бўлса-да, манбаларнинг ўта «хужжатлилиги» боис, сўзсиз, фанимиздаги янги қадамдир.

Қ. Содиқовнинг илмий нашрларида бунинг сингари ютуқлар оз эмас.

Қ. Содиқов йирик монографиялар, дарслик ва қўлланмалар, оммавий рисоалар муаллифидир. У яратган катта-кичик китоблар сони элликка яқинлашиб қолди.

Қ. Содиқовнинг китоблари Туркияда ҳам чоп этилган. Унинг «Уйғур ёзувида битилган эски туркий васиқалар» деб аталган монографияси 2021 йили Анқарада чоп этилди. Яна ўша йили Қ. Содиқов нашрга тайёрлаган Маҳмуд Кошғарийнинг «Туркий сўзлар девони [Dīvānu Luġāti-t-türk]» китоби Истанбулда Халқаро Туркий Кенгаш оталиғида чоп этилди.

Олимнинг илмий мақолалари, ўзбек тилидан ташқари, чет эллардаги университетларнинг журнал ва илмий тўпламларида рус, турк, инглиз, япон, уйғур тилларида ҳам чоп этилган.

Қ. Содиқов турколог-мутахассис сифатида йирик халқаро илмий анжуманларда маърузалар қилган.

Шу чокқача Қ. Содиқовнинг илмий маслаҳатчилиги остида 5 нафар изланувчи филология фанлари доктори диссертациясини ёқлади; илмий раҳбарлиги остида 18 нафар изланувчи ўзларининг фан номзоди ва фалсафа доктори (PhD) диссертацияларини ёқлади. Айни кезларда ҳам унинг илмий маслаҳатчилиги ва раҳбарлиги остида бир қанча изланувчи фан доктори (DSe) ҳамда фалсафа доктори (PhD) диссертацияларини ёзмокда.

Қ. Содиқов педагогик сифатида ҳам катта ютуқларга эришди, дея оламиз.

Илм йўлидаги машаққатли фаолият ўз мевасини бериб, Содиқов Қосимжон Позиловичга Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2023 йил 28 сентябрдаги Фармониға биноан «Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган ёшлар мураббийси» фахрий унвони берилди. 2023 йилнинг ноябрь ойида эса Туркия Республикаси Турк тил қурумининг фахрли аъзолари қаторига киритилди.

Ҳозирда қутлуғ ёшни қарши олаётган Қосимжон Содиқов туркшуносликнинг энг муҳим тугунларига бағишланган ўнлаб илмий режалар ва ғояларни амалга ошириш йўлида тер тўкмокдалар. Бу режалар эртага салмокли тадқиқотлар кўринишида илмий жамоатчилигимизга етиб боради. Бу йўлда домлага битмас-туганмас ақлий қувват ва тани соғлиқ тилаб қоламиз.

БИРИНЧИ БЎЛИМ

БИЛИМ КИШИЛАРИНИНГ КЎНГИЛ СЎЗЛАРИ

КАМТАРЛИККА ЙЎЎРИЛГАН УМР ВА ИЛМ ЧАШМАСИДАН ЯРАЛГАН ҚУДРАТ

Шиддатли замон, югурук йиллар инсон ҳаётининг мазмуни ҳақида кун сайин ўйлантиради кишини. Кимнинг мақсадлари кичик, кимникидир бепоён, кимникидир ҳақиқатга мутаносиб, кимникидир мураккаб, кимнингдир мақсадлари залворли... Яратган инъом этган салоҳият ва ақл-заковат билан белгиланган бу ҳаётий мақсад унга эришиш йўллари изма-из босиб ўтаверар экан. Атрофимиздаги Устозларнинг ибратли йўлини кузатиб, айнан ўз мақсадларимизни ҳам, йўлимизни ҳам қайта қуришга ҳаракат қилиб қолишимиз ҳам бежиз эмас. Ўрнакларни узоқлардан излаш, тарихнинг ўчмас саҳифаларидаги фузалолардан ҳам кўра атрофимиздан, ёнгинамиздан қидиришиз кераклигини ҳам ишора этади бу ҳаёт.

Шарқшунослик даргоҳида шундай ажойиб инсонлар борлигидан, улар ёнгинамизда ҳаёт мазмунини ўзларининг йўриқлари билан бизга йўл кўрсатиб ишора қиладиган инсонлар, зиёлилар борлигидан фахр ҳиссини туяман. Бу ҳам аслида бизлар учун катта бахт.

Мутоз адабиётимиз илдизларини, энг қадимиятдан бошлаб, яқин тарихгача бўлган даврда тилимиз равнақи, инсоният тафаккурининг тилимиздаги инъикоси, олимларнинг унинг атрофидаги инкишофини чуқур ва теран тадқиқ этиб келаётган Қосимжон ака Содиковдек Устозимиз борликлари жуда ҳам фахрли ҳар биримиз учун.

Олимлик мартабаси энг улуғ ва энг мураккаб мавқе эканлигини биламиз. У ҳеч қандай даражаю унвонларнинг қоғоздаги мавжудлиги билан эмас, балки эл-юртдаги унга бўлган ҳурмат, зиёлиларнинг ҳақиқий эътирофи билан белгиланиши бу асрий ҳақиқат. Қосимжон ака айнан ўз соҳасида тан олинган олимлардан эканлиги билан ушбу Устозлик ва олимликнинг юқори мавқеига эришган инсон.

Қутлуғ ёшга етиш асносида ўзининг илмий мактабига эга филолог манбашунос олим сифатида нафақат юртимиз, балки хорижлик мутахассисларнинг ҳам назарига тушган Қосимжон ака кенг қамровли илмий изланишлари, аниқ асосли фактларга асосланган тадқиқотлари билан илмда ҳалоллик намунасини кўрсатиб келмоқдалар. Қадимият, турк ҳоқонлиги даврида битилган кўпчиликнинг «тиши ўтмайдиган» тошбитиглардаги матнлар билан ишлаш, уларнинг маъзини чақишга киришишга ҳар бир тилшунос ҳам журъат этолмайди, албатта. Йўқолиб кетган ёзув турларини таклаб туриб унинг мазмунини истеъфода этишга жуда катта фундаментал билим зарур. Устоз бу ишга шу даражада меҳр берганлари

асрлар оша сақланиб келаётган туркий сўзларнинг бугунги кундаги қўлланишини узоқ ўтмишга, туркий тошбитиглардан топилган моҳиятга бориб боғлаб беришларига қойил қолмай иложимиз йўқ. Илмни ўзига муқаддас деб билган ва шу билан ўз илм йўлини ёритган Қосимжон ака руник ёзувлар битилган тошлар олдига илмий сафар билан бориб келганларидаги ниҳоятда самимий қувончлари, ўлчовсиз хазина эгаси каби суюнганларига гувоҳ бўлиб, олимлик гашти деган ҳаммага ҳам насиб этмайдиган иноят эгасининг қаршисида турганим ҳали ҳамон ёдимда. Туркий тилни диахроник аспектда тадқиқ этиш катта билимга эга бўлишликни талаб этгани боис ҳам бу йўлга кўпчилик тилшунослар кира олмайди, аслида. Қосимжон аканинг илмий ишлари эса, манбалар, матнлар билан узвий боғлиқ. Бу, ўз навбатида, албатта буюк сабр-тоқат ва беқиёс қаноатни талаб этади. Айнан шу сифатлар эгаси бўлган Қосимжон ака ўзларидаги бу хислатларни шогирдларига ҳам ўтказишга эришаётганлари яна бир муҳим ҳаётий самара деб биламан. Бугунги кунда олимнинг илмий мактаби бўлиши, атрофидаги шогирдларининг унинг изидан бориб, муайян йўналишнинг чуқур тадқиқи асосда илмий янгиликлар қилишига эришиш – бу ҳам ҳар бир дипломи бор, ҳужжатлари бисёр профессорга ҳам хос эмас. Илмга интилувчан ёшларни ёнига олиб, уларга беғараз маслаҳат бериш, сафга киришларига кўмаклашиш, уларга олимлик меҳрини бериш Қосимжон ака сингари ҳақиқий олимнинг чинакам ҳаёт мазмуни экани – бу ҳам катта ўрнак.

Табиатан камтар Қосимжон ака қадимий ёзма ёдгорликларимизнинг таянчи ҳисобланмиш «Девону луғати-т-турк» устида изланишлар олиб бориб, Маҳмуд Кошғарий билан «тиллашиб», бу китобнинг янги бир изоҳли нашрини яратганлари, унинг Туркий Давлатлар Ташкилоти ташаббуси билан Истанбулда чоп этилгани туркий тилшуносликда янги бир ажойиб янгилик бўлди. Қорахонийлар даврининг яна бир ўлмас асари Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибату-л-ҳақойиқ» асарининг таҳлилига оид китоб янги бир китоб бўлди. Эски ўзбек тилининг тарихини изчил ёритган катта фундаментал китоб, олимнинг умр бўйи она тилимиз тарихи ва бугунини боғлаш йўлидаги изланишлар, тадқиқотлари натижаси бўлди. Ҳазрат Алишер Навоийнинг «Муҳокамату-л-луғатайн» асарининг ўзига хос талқини эса бу манбанинг янгидан дунё юзини кўриб, замонавий тилшуносларга яна бир ибрат кўрсатувчи иш бўлди. Мумтоз филология ва адабий манбашунослик кафедрасининг ривожига катта ҳисса қўшиб келаётган Қосимжон ака ёш матншунос ва манбашуносларга муайян фанлардан қатор дарслик ва ўқув қўлланмаларни ҳам яратиш, уларнинг ўқиш-ўрганиш жараёнларини ҳам муносиб таъминладилар. Олимларнинг айримлари фақат ўз илмий ишларини яратиш ва чоп этишни асосий мақсад қилсалар, Қосимжон ака олимлик фаолиятларидан ташқари ёш авлод, бўлажак шарқшунос-манбашуносларни тайёрлаш йўлида, уларга тушу-

нарли тилда ва услубда яратилган ўқув адабиётларига эга бўлишларида катта йўналишда иш олиб бордилар ва бу иш ҳозир ҳам давом этмоқда.

Устознинг қилган ва қилаётган ишлари сероб. Уларнинг умр йўлларини ҳақиқий камтарликка йўғрилган умр сифатида ибрат мактаби дейиш мумкин. Яратганнинг инояти ила, сермашаққат илм йўлидаги меҳнатлари самараси ила эл-юрт ардоғидаги олим мартабасига эришганлари ҳар биримизга намуна. Юртимиздаги илм-фан фидойиларининг Ўзбекистон Президенти томонидан эътироф этилаётгани ҳам бу каби олимларимиз ҳаётининг ҳар томонлама ўрганишга муносиб эканлигидан далолатдир. Устознинг бу қутлуғ ёшлари арафасида «Ўзбекистонда хизмат кўрсатган ёшлар мураббийси» фахрий унвонига эга бўлганлари барчамизни қувонтирди, илмнинг, олимликнинг ҳақиқий эътирофи бўлди, десам муболаға бўлмайди.

Қосимжон акага мустаҳкам саломатлик, туганмас куч-ғайрат, кўплаб илмли муносиб шогирдлар, баракали ижод ҳамда оилаларига бахт ва фаровонлик тилайман.

Гулчеҳра Рихсиева,
ТДШУ ректори.

**«ТИЛӘК БИРЛӘ МАҶСА ЙЫРАҚ ЙЭР ЙАҚЫН»
(ёки Қосимжон Содиқов ҳақида икки оғиз сўз)**

Бундан роса 40 йил олдин «Адабий мерос» журналида «Қутадғу билиг»нинг уйғур ёзувидаги варианты ҳақида» деган бир мақола¹ чоп этилган эди. Мақолани ёзган муаллиф бугун 40 га кирганига 30 йил тўлганини нишонлаб турган қадрдонимиз Қосимжон Содиқов бўладилар.

Мана шу мақола Қосимжоннинг бутун онгли фаолияти давомида ҳам бўйига, ҳам энига кенгайиб борди. Натижада Қосимжоннинг ҳозирги илмий хазинасида бир неча бош йўллар шакланди. Буларни энг ихчам ҳолда ифодаласак, мана бундай манзара пайдо бўлади:

1. Қадимги туркий обидаларнинг комплекс тадқиқи.
2. Қадимги туркий халқлар қўллаган ёзувлар тизими.
3. Уйғур ёзувидаги тарихий-адабий манбалар тадқиқи.
4. Қадимий ёзма обидаларнинг линвопоэтик тадқиқи ва таҳлили.
5. Ўзи бошлаган ишни давом эттирувчилар силсиласини йўлга қўйиш.

Илмда ҳар хил башорат ва фаразлар айтилавериши мумкин. Агар уларнинг реал асослари бўлмаса, бундай гаплар «ҳавойи» бўлиб қолади. Шундай миннатга қолмаслик учун, келинг, сўзимизни реал фактлар таҳлилига йўналтирайлик.

---

¹ «Қутадғу билиг»нинг уйғур ёзувидаги варианты ҳақида. // Адабий мерос, 3 (27). – Тошкент, 1983. 57–62- б.

Қосимжоннинг ҳозиргача нашр этган китобларининггина умумий сони элликтага яқинлашиб қолди. Уларга назар солсангиз шундай гуруҳлар пайдо бўлади:

1. Монографиялар.
2. Дарсликлар.
3. Ўқув қўлланмалари.
4. Луғатлар.
5. Алоҳида асарларнинг илмий-академик нашрлари.

Қосимжон дастлаб умумий ўрта таълим мактаби ўқитувчиси сифатида иш бошлади, бир пайтнинг ўзида илмий фаолият билан машғул бўлди. Ўзининг шу соҳадаги мақсад ва муддаолари тиниқлашганидан кейин ўзини тўла илм соҳасига бағишлади, унинг илмий фаолияти Ҳамид Сулаймонов номидаги Қўлғамалар институти билан боғланди. Шу ерда номзодлик² ва докторлик³ диссертацияларини ҳимоя қилди.

Ҳар икки илмий даражани олиш учун ёзилган диссертациялар ҳам бевосита уйғур ёзувидаги манбалар билан бевосита боғлиқ эди. Эътибор беринг, ўша даврдан буён Қосимжон Содиковнинг ҳар йили бир дона китоби нашр этилган. Қайси йили китоб чиқмаган бўлса, билингки, ё ўша йилдан олдин ёки ундан кейин, албатта, икки дона китоби нашр этилган.

Қ.Содиковнинг илм аҳлига танилишида «Қутадғу билиг»нинг тил хусусиятлари⁴ деган тадқиқоти муҳим бўлди. У «Ўлмас обидалар (Ўзбекистон халқларининг қадимги ёзма ёдгорликлари бўйича тадқиқотлар)» дейилган коллектив монография таркибида эълон қилинган эди. Муаллиф бу асарида ёдгорликнинг фонетик ва график хусусиятларига асосий эътиборни қаратган. У таҳлил жараёнида қадимги туркий обидалар, «Хуас-танифт», «Олтун ёруғ», «Ўрта Осиё «Тафсир»и, «Девону луғати-т-турк», «Ҳибату-л-хақойиқ» ва бошқа манбаларни қиёсий таҳлил жараёнарига жалб этган. Ишдаги умумий илмий-назарий ҳамда амалий асавиянинг баландлиги мана шундан.

«XI–XV асрнинг туркий ёзувидаги ёдгорликлар»⁵ Ўзбекистон ша-роитида илк марта уйғур ёзувидаги адабий мерос намуналарни ўзбек китобхонига таништирган яхлит асар сифатида эътиборга молик. Унда «Қутадғу билиг», «Ҳибату-л-хақойиқ», «Ўғузнома», Хоразмийнинг «Му-ҳаббатнома», шунингдек, Лутфий, Саккокий, Қамбар ўғли, Жавҳарий, Қосим сингари адибларнинг ғазалларидан намуналар келтирилган.

---

² Языковые особенности «Кутадгу билиг» (на материале уйгурописьменного списка). Автореферат кандидатской диссертации. –Ташкент, 1987.

³ Графико-фонетические особенности тюркских уйгурописьменных памятников XI–XV вв. Автореферат докторской диссертации. – Ташкент, 1992. С. 49.

⁴ «Қутадғу билиг»нинг тил хусусиятлари». – Ўлмас обидалар (Ўзбекистон халқларининг қадимги ёзма ёдгорликлари бўйича тадқиқотлар). – Тошкент: «Фан» нашриёти, 1989. 229–306-б.;

⁵ XI–XV асрнинг туркий ёзувидаги ёдгорликлар. – Тошкент: «Фан» нашриёти, 1994 (Қ. Маҳмудов билан бирга нашрга тайёрланган). – 164 б.

Матнларнинг транскрипцияда берилиши, асл матн кўлёмаси намуналарининг илова қилиниши уларнинг имий қимматини оширган бўлса, хозирги ўзбек тилидаги табдиллар китобнинг кенг омма учун ҳам манзур бўлишига сабаб бўлган.

Қосимжоннинг бир қисм монографиялари унинг манбашунос ва матн-шунос олим сифатидаги фазилатларини очиқ кўрсатиб бериши билан диққатга сазовор. Хусусан, «Уйғур ёзуви тарихи (манбашунослик ва китобат тарихи масалалари)»; «Туркий матннавислик тарихидан. – Қадимги ёзма ёдгорликлар»⁶, «Кўк турк битиглари: матн ва унинг тарихий талқини»⁷, «Қутадғу билиг»нинг уйғур ёзувли Ҳирот нусхаси»⁸ бу жиҳатдан ажралиб туради. Уларда муаллиф манбанинг асл моҳиятини, унинг асосий мазмуни, етакчи хусусиятлари, ижтимоий, тарихий, илмий ҳамда адабий ўзига хосликларини жуда аниқ ва лўнда ифодаларда кўрсатишга ҳаракат қилган. Эътибор берилса, бугун фақат ўзимизда эмас, чет эллардаги кўплаб тадқиқотларда ҳам бу асарларга кўпдан-кўп мурожаатларни кўриш мумкин. Мана шу фактнинг ўзиёқ мазкур тадқиқотларнинг илмий кучи ва аҳамитини тасаввур қилишга кенг имкон беради.

Қосимжон қизиқиш доиралари анча кенг бўлган олимлар сирасига мансуб. Шунга кўра, унинг фалсафа ва дин тарихи («Қадимги туркий халқларнинг диний-фалсафий қарашлари», «Шарқ фалсафаси» («Қадимги туркий халқларнинг диний-фалсафий қарашлари» бўлимини ёзган), «Қадимги турк фалсафаси»)⁹, тарих («Туркий халқлар тарихи (Туркий ҳужжатчиликнинг тарихий илдизлари» (Қ. Омонов билан бирга ёзган), «Олтин Ўрда ва темурийлар даврида яратилган туркий ёрликлар: тарихий-филологик талқин», «Ўзбекистон тарихи. Хрестоматия. 2- жилд, 1- китоб. V–XI асрлар», «Илк ва ўрта асрларда яратилган туркий ҳужжатлар»)¹⁰ йўналишлардаги кузатиш ва тўхтамлари бежиз эмас.

Таъкидлаш жоизки, бундай кузатишлар олимнинг миллий тил тарихи ва унинг ривожига оид қарашларининг фалсафий-методологик асосларининг қувват олиши учун ҳам муносиб омил бўлган.

---

⁶ “Уйғур ёзуви тарихи (манбашунослик ва китобат тарихи масалалари)”; Туркий матннавислик тарихидан. – Қадимги ёзма ёдгорликлар”. –Тошкент: «Ёзувчи» нашриёти, 2000. 117–204- б.

⁷ Кўк турк битиглари: матн ва унинг тарихий талқини. – Тошкент, 2004. – 144 б.

⁸ “Кўк турк битиглари: матн ва унинг тарихий талқини”⁸, «Қутадғу билиг»нинг уйғур ёзувли Ҳирот нусхаси”. – Тошкент, 2010. –132 б.

⁹ Қадимги туркий халқларнинг диний-фалсафий қарашлари. – Тошкент, 2004. – 108 б.; Шарқ фалсафаси. – Тошкент, 2006. 3–99- б.; Қадимги турк фалсафаси. – Тошкент, 2008. – 136 б.

¹⁰ Туркий халқлар тарихи (Туркий ҳужжатчиликнинг тарихий илдизлари”. – Тошкент, 2012 (Қ. Омонов билан бирга ёзган). – 212 б.; Олтин Ўрда ва темурийлар даврида яратилган туркий ёрликлар: тарихий-филологик талқин. Тошкент давлат Шарқшунослик институти, 2013. – 156 б.; Ўзбекистон тарихи. Хрестоматия. 2- жилд, 1- китоб. V–XI асрлар. –Тошкент: ЎзР ФА «Фан» нашриёти, 2014. 101–225- б.; Илк ва ўрта асрларда яратилган туркий ҳужжатлар. Тошкент давлат Шарқшунослик институти, 2016. – 192 б.

Албатта, бу йўналишда ҳам унинг қадимги туркий обидаларнинг лисоний жиҳатларини тадқиқ ва таҳлил қилишга оид фоліяти устуворлик қилади. У адабий тил тарихида кечган ўзига хос лисоний қонуният ва жараёнлар моҳиятини асосли тарзда кўрсатиб беради («Туркий ёзма ёдгорликлар тили: адабий тилнинг юзага келиши ва тикланиши»); уларнинг матнга боғлиқ бўлган мазмун хусусиятлари, ижтимоий ҳамда адабий-эстетик баҳоларини муайянлаштиради («Эски туркий битиглар», «Кўк турк битиглари ва уларнинг талқини. – Мангу битиглар (Ўрта Осиё халқларининг энг эски ёзма ёдгорликлари бўйича тадқиқотлар)», уларнинг ҳозирги адабий тилимиз тарихида ўйнаган роли ва аҳамиятини аниқлайди («Ўзбек тилининг ёзма услублари тарихидан» (хаммуаллиф Қ. Омонов); «Туркий ҳужжатчилик тарихидан», «Эски туркий ҳужжатлар: матн интерпретацияси ва стилистикаси»)¹¹.

Улардаги асосий фазилат лисоний ҳодисалар моҳиятини замонавий тилшуносликдаги мавжуд ёндашувларга хос меъёр ва мезонлар билан таҳлил этишда намоён бўлади. Бу жиҳатдан олимнинг тавсифлашдан бошлаб типологик, оппозицион (зидлаш), компонент таҳлил, реконструкция, мантикий қиёслаш, мухтасар қилиб айтиладиган бўлса, комплекс ёндашувлардан фойдаланиши иш самарадорлигига ижобий таъсир кўрсатгани кўриниб турибди.

Қосимжоннинг фан тарихи, фан ютуқларини оммалаштириш борасидаги фаоліяти ҳам ранг-баранг. Бу жабҳада яна қадимги манбалар, уларнинг мазмун ва моҳияти улардаги етакчи қонуният ва тенденциялар моҳиятин кўрсатиш («Эски уйғур ёзуви», «Аждодларимиз битиги», «Қадимги туркий ёзувлар»)¹², янги факт ва материалларни илмий муомалага кириштиш¹³ ва кенг тарғиб қилиш¹⁴, шу соҳадаги мутуахассислар фаоліятини тавсифлаш¹⁵ етакчилик қилади.

---

¹¹ Туркий ёзма ёдгорликлар тили: адабий тилнинг юзага келиши ва тикланиши. – Тошкент, 2006. – 208 б.; Эски туркий битиглар. – Тошкент, 2009. – 168 б.; Кўк турк битиглари ва уларнинг талқини. – Мангу битиглар (Ўрта Осиё халқларининг энг эски ёзма ёдгорликлари бўйича тадқиқотлар). – Тошкент, 2009. 39–82- б.; Туркий ҳужжатчилик тарихидан. Тошкент давлат Шарқшунослик институти, 2014.; Эски туркий ҳужжатлар: матн интерпретацияси ва стилистикаси. Тошкент давлат Шарқшунослик институти, 2015. – 144 б.

¹² Эски уйғур ёзуви. – Тошкент: Фафур Фулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1989. – Б.42; Аждодларимиз битиги. – Тошкент: «Фан» нашриёти, 1990. – 31 б.; Қадимги туркий ёзувлар. – Тошкент, 1995. – Б.100.

¹³ «Жоме ут-таворих»даги эски уйғур ёзуви билан битилган шажара ҳақида. // «Адабий мерос», 2(44). – Тошкент, 1988. 15–16- б.; (8) Уйғур хатида битилган нодир кўлёмза. // «Адабий мерос», 4(46). – Тошкент, 1988. 59–62- б.; Темурбекнинг уйғур ёзувли мангутоши. – Амир Темур таваллудининг 660 йиллик юбилейига бағишланган «Амир Темур даврида фан ва таълим ренессанси» мавзуидаги анжуман маърузаларининг тезислари. 24 сентябрь, 1996 й. Тошкент. 61–62- б.; Кул тигин ва Билга хоқон битигларининг матний-қиёсий таҳлили. // «Шарқшунослик». 4. – Тошкент, 1999. 99–111- б.; Монийчилар тавбаномаси. // «Филология масалалари». 2003/1. – Тошкент, 2003. 16–20- б.

¹⁴ XIV–XV асрларда уйғур ёзуви билан кўчирилган ёдномалар обзори. – Адабий манбашунослик (Кўлёмзалар институти олимларининг 1985, 1986 йилларда бажарган илмий

Қосимжон ўзбек туркийшунослик фанини хорижий олимлар нигоҳига етказишда ҳам салмоқли ишларни амалга оширган. Унинг Россия, АҚШ, Туркия, Мўғулистон, Қозоғистон, Қирғизистон мамлакатларида ташкил этилган халқаро анжуманлардаги маърузалари бунинг ёрқин мисоли бўла олади¹⁶.

ишларининг препринти). – Тошкент, 1987. 38–40- б.; Ўзбек тилшунослиги тарихини ўрганиш масаласига доир. – 5- Республика илмий-амалий конференциясининг тезислари. – Тошкент, 1994. – Б.28.

¹⁵ Ўзбек филологиясининг келажagini ўйлаган инсон. – Фидойий олим ва беназир инсон (Академик А. Қаюмовнинг 80 йиллигига бағишланган тўплам). – Тошкент, 2006. 58–60- б.; Икки асар тўғрисида икки оғиз сўз. – Алийбег Рустамий хотираси. Одабийлик ва олимлик фазилатлари мужассам инсон. – Тошкент, 2014. 130–133- б.; Ўзбек мумтоз адабиётининг кучли билимдони, манбашунос ва яхши инсон эди. – Илм-фан фидойиси – заҳматкаш олим. Ҳасанов Саидбек Рустамович таваллудининг 75 йиллиги муносабати билан унинг ёрқин хотирасини эъзозлаш мақсадида юзага келган эътироф ва эҳтиром мақолалар жамланмаси. – Тошкент, 2020. 54–56- б.; Эзгу ўй, теран билим, бағрикенглик билан яшаётган олим. – Теран билимли ва бағрикенг олим. Тарих фанлари доктори, профессор, Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган ёшлар мураббийси Мирсодиқ Исҳоқов 80 ёшда. – Тошкент, 2023. 42–46- б.

¹⁶ (37) Роль и место взаимосвязей восточных языков в создании тюркских памятников Средневековья. – Международная научная конференция «Язык и культура». Москва, 14–17 сентября, 2001 г. Тезисы докладов. – Москва, 2001. С. 218–219. (38) Uygur Yazılı «Rahatu'l-kulub» Kitabı. // Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi. Sayı: 17. – Erzurum, 2001. S. 337–344. (39) Özbekistan'da bulunan Göktürk harfli yeni metinler. // Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 2000. – Ankara, 2001. S. 297–305. К вопросу о письмах в памятнике «Кутадгу билиг»: некоторые особенности формы и стиля древнетюркского эпистолярного текста. – II Международная научная конференция «Язык и культура». Москва, 17–21 сентября 2003 г. Тезисы докладов. – Москва, 2003. С. 133–135. Kutadgu Bilig'de Geçen 'Bayat atı birle' Kelime Öbeği Hakkında. // Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi. Sayı: 21. – Erzurum, 2003. S. 19–24.; Взаимосвязь восточных языков и традиция создания тюркских письменных памятников средневековья. // «Вопросы филологии». № 2 (14) 2003. – Москва. С. 19–22. К вопросу о письмах в памятнике «Кутадгу билиг»: некоторые особенности формы и стиля древнетюркского эпистолярного текста. // Shygys. Kazakhstan. 2004 № 2. – Алматы. С. 156–161.; К вопросу о письмах в памятнике «Кутадгу билиг»: некоторые особенности формы и стиля древнетюркского эпистолярного текста. // «Туркология». № 4(12). – Туркистан, 2004. С. 66–73.; Buddhism in the culture, language and literature of Central Asia. – Usbekisch-deutsche Studien II. Indogermanische und außerindogermanische Kontakte in Sprache, Literatur und Kultur. – Münster, 2007. P. 319–330. (68) Buddhism in the culture, language and literature of Central Asia. – Usbekisch-deutsche Studien II. Indogermanische und außerindogermanische Kontakte in Sprache, Literatur und Kultur. – Berlin, 2007. P. 319–330. Роль буддизма в историко-культурных взаимосвязях древних тюрков с соседними восточными народами. // Вестник Челябинского государственного университета. Выпуск 7. 23/2007. С. 96–99.; Великий шелковый путь и его влияние на культурные и религиозные взаимоотношения восточных народов. // The Review of Central Asian Studies. Vol. 2. November 2009. The Institute of Central Asian Studies. Kangnam University, Korea. P. 171–185. История этнокультурного развития узбекского народа (на материале древнетюркских письменных памятников). – 2010 Altaic Forum of Economy and Culture. July 23 [Fri] – July 30 [Fri] / Ulaanbaatar Hotel, Mongolia. P. 311–334. Eski Türk Belgelerinde Resmi ve Edebi Üslubun Senkretizmi Meselesi. – Türk Dünyası Kültürel Değerleri. Uluslararası Sempozyumu. 4–8 Kasım 2013 Eskişehir / Türkiye. Bildiri Özetleri Kitabçığı. S. 99.

Произведение Юсуфа хас-Хаджиба «Кутадгу билиг» и его место в истории развития философской мысли востока. – Төрки халыклар эдәбияты һәм музыка сәнгатенең тамырлары һәм үсеше. Халыкара конференция материаллары. 2014 елның 23–24 сентябре, Казан шәһәре. / Истоки и эволюция литератур и музыки тюркских народов. Материалы международной

У олий ўқув юртларининг бир қатор бакалавриат йўналишлари ҳамда магистратура босқичи мутахассисликлари учун ўқув қўлланмалари¹⁷ ҳамда дарсликларни яратган¹⁸. Таъкидлаш жоизки, уларнинг асосий қисми илк марта дунё юзини кўрган. Бу соҳанинг анча қийин ва мураккаблиги, бундай оғир ва машаққатли юмушларни ўз зиммасига ола биладиган мутахассис устозларнинг бўлмагани билан изоҳланади.

Қосимжон ўқитувчи сифатида алоҳида таъриф ва тавсифларга муносибдир. Буни унга нисбатан талабалар муносабатидан очиқ кўриш

конференции. 23–24 сентября 2014 года, город Казань. / Türk Edebiyatları ve Müzik Sanatının Kökeni ve Evrimi. Uluslararası Toplantı Malzemeleri. 23–24 Eylül 2014, Kazan şehri. – Казан, 2014. С. 176–178.; Великий шелковый путь и его влияние на культурные и религиозные взаимоотношения восточных народов. – Корееведение в Центральной Азии: наука и образование. Выпуск 1. Сообщество учёных-корееведов Центральной Азии. – Алматы, 2015. С. 80–87.; On the Expansion of Buddhism in Sentral Asia. // Studia et Documenta Turcologica. Nr. 3–4/2015–2016. Presa Universitară Clujeană, 2016. P. 191–196.; Qadimgi uyғur tili bilān xanzu tilining siliştirma luğatı «İdîqut mahkaması sözlüğü» haqida qisqaça mulahaza. // Şinjañ universiteti ilmiy jurnali. Palsapa-ijtimaiy ran qismı. 2017/2. 102–107- b. (Каримжон Собирий билан бирга ёзилган мақола, уйғур тилида.); Eski Turkcha Vasiqalarda Kechgan Badiiy Stereotiplar Talqini. – Uluslararası Yunus Emre ve Dünden Bugüne Türkçe Sempozyumu. Bildiriler kitabı. – Erzurum, 2021. S. 328–339.

¹⁷ Ўзбек адабий тили тарихидан (университетларнинг филология факультетлари учун қўлланма. – Тошкент: «Ўзбекистон» нашриёти, 1994 (А. Алиев билан ҳамкорликда). – 120 б.; «Қадимги туркий ёзувлар» ва «Қадимги туркий тил» фанларидан дарс матнлари. Тошкент давлат Шарқшунослик институти, 2000. – 92 б.; Турк тили (турк филологияси бўлими I- ва 2-курс талабалари учун ўқув қўлланма). – Тошкент, 2003 (Х. Ҳамидов, З. Худойберганова, Л. Аминова билан бирга ёзган); Лотин ҳарфларига ўгирилган ва тўлдирилган иккинчи нашри: – Тошкент, 2005.: Ёзув тарихи ва китобат санъати. – Тошкент, 2006 (С. Ғаниева билан бирга ёзган). *Тўлдирилган қайта нашри*: 5A120104 – Шарқ мумтоз адабиёти манбашунослиги ва матншунослиги мутахассислиги бўйича ўқиётган талабалар учун ўқув қўлланма. – Тошкент, 2013.; Эски туркий ёзувлар. – Тошкент, 2008. 80 б. *Тўлдирилган, қайта ишланган нашри*: 5120100 – Филология ва тилларни ўқитиш (мумтоз тиллар бўйича) йўналишида таълим олувчи талабалар учун асосий ўқув қўлланма сифатида тавсия этилган. – Тошкент, 2013. – 84 б.; *Turkiy til tarixi*. 5220700 – Sharq mumtoz filologiyasi ta'lim yo'nalishi bo'yicha bakalavrlk bosqichida o'qiyotgan talabalar uchun qo'llanma. – Toshkent, 2009. – 368 б.; «Муҳокамату-л-луғатайн»ни ўқиб ўрганиш. 5220700 – Шарқ мумтоз филологияси таълим йўналишида ўқиётган талабалар учун ўқув қўлланма. – Тошкент, 2011. – 96 б.; Тарихий лексикография. 5120100 – Филология ва тилларни ўқитиш (мумтоз тиллар бўйича) йўналишининг талабалари учун ўқув қўлланма. – Тошкент, 2013. – 88 б.; Матншунослик ва манбашунослик асослари. Филология ва тилларни ўқитиш (мумтоз тиллар бўйича) таълим йўналишида ўқиётган талабалар учун ўқув қўлланма. Тошкент давлат Шарқшунослик институти, 2017. – 218 б. Қадимги туркий халқларда шахарчилик, ўтроқ деҳқончилик маданияти ва яйлов турмуш тарзи. Тошкент давлат Шарқшунослик институти, 2017. – 104 б.; Илк ва ўрта асрларда Марказий Осиёда кечган этнолингвистик жараёнлар. – Тошкент: «Akademnashr», 2018. – 352 б.

¹⁸ O'zbek tili tarixi. Filologiya (O'zbek filologiyasi) fakultetlari talabalari uchun darslik. – Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2009. (N. Rahmonov bilan birga yozgan); Тил тарихи: Илк ўрта асрларда туркий дунёда кечган лингво-маданий жараёнлар. Дарслик. – Тошкент: «Innovatsiya-Ziyo», 2022. – 180 б.; O'zbek mumtoz adabiyoti (Qadimgi turkiy adabiyot). Darslik. – Toshkent: «Akademnashr», 2022. – 320 б.; Тил тарихи: Илк ўрта асрларда туркий дунёда кечган лингво-маданий жараёнлар. Дарслик. – Тошкент давлат шарқшунослик университети, 2023. – 335 б.; O'zbek mumtoz adabiyoti (Qadimgi turkiy adabiyot). Darslik. – Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti, 2023. – 255 б.

мумкин. Ўқитувчининг билгани бошқа, аммо билганларини бошқаларга етказиш тамомила бошқа нарса эканини мутахассилар жуда яхши билишади. Қосимжоннинг педагогик маҳорати бир умрлик тажрибаларнинг муносиб натижаси сифатида жамланган. У умумий ўрта таълим мактабидан иш бошлагани учун болалар психологиясини яхши билади. Олий таълим ва ундан кейинги таълим жараёнларида кўп йиллардан буён машғулотлар олиб бориши эса катталар руҳиятини ҳам атрофлича ўрганиш имконини берган.

Кўп йиллик ўқиб-ўрганишлар Қосимжонда ҳар қандай олимнинг ҳавасини келтирадиган даражада кенг ва мустаҳкам билим заҳиралари, уларни бошқаларга етказишнинг шакл ва усулларидаги ранг-баранглик жуда муносиб тарзда мужассамлашган. Унинг товуш оҳангида, фикр баёнида майинлик, мунтазам ва мустаҳкам мантиқ, факт ва материалларнинг зич ва тифизлиги, ўзига бўлган ишонч ҳар доим сезилиб туради. Такдирнинг инояти мени мамлакатимизнинг айрим ўқув муассаларида, шунингдек, Хитой Халқ Республикасидаги олий таълимнинг докторант ва илмий тадқиқотчиларга Қосимжон билан биргаликда дарс ўтишга мушарраф қилган эди. Мана шундай бинар дарслар жараёнида, шунингдек, узоқ йиллардан бери бир соҳа ва йўналишда, бир ташкилотда ишлаб келганим учун Қосимжондаги ақлу заковат, педагогик такт ва маҳоратнинг юксак парвозларини кўп марта кузатишга муяссар бўлганман.

Қадимги давр манбалари ва материаллари билан шуғулланган мутахассилар ўша даврлар манбаларининг тил хусусиятлари, сўзлар маъносидаги ўзига хосликларни тўла ва тўғри англаш муаммосига дуч келиши турган гап. Талабалар ҳақида гапирмаса ҳам бўлаверади. Улар бу муаммолар тимсолида ўз йўлларидаги «енгиб бўлмас муаммо»га дуч келишади. Шундай қийинчиликларни ўз бошидан кечирган олим ўзи нашр қилган манба ва материалларига оид мақола ва китобларида ҳар доим кўплаб луғат ва изоҳларни илова қилиб келади. У яратган «Илк ва ўрта асрлар туркий матнлари номларининг изоҳли луғати», «Қутадғу билиг» сўзлиги»¹⁹ талабалар учун ҳам, мутахассислар учун ҳам айни муддао бўлди.

Олимнинг асосий фаолият йўналишининг бутун қаймоғи унинг қадимий манбалар матнларини ўрганиш, тадқиқ ва таҳлил қилиш, шунингдек, уларнинг илмий, академик нашрларини тайёрлашда намоён бўлди. Айниқса, Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғати-т-турк» асарининг янги наصري бу юксакликнинг олий чўққисини ташкил этди²⁰. Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибату-л-хақойиқ» асарининг янги транскрипция, табдил ва изоҳлар билан талқин этилиши эса мумтоз адабиёт гнамуналарини нашр этишдаги жабҳага узукка

---

¹⁹ Илк ва ўрта асрлар туркий матнлари номларининг изоҳли луғати. Тошкент давлат Шарқшунослик институти, 2001. – 100 б.; «Қутадғу билиг» сўзлиги. Тузувчи: Қосимжон Содиқов. – Тошкент: «Академнашр», 2020. – 304 б.

²⁰ Маҳмуд Кошғарий. Девону луғати-т-турк [Туркий сўзлар девони]. Нашрга тайёрловчи Қ. Содиқов. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2017. – 488 б.

қўйилган кўздек ярашиқли бўлди²¹. «Муҳокамату-л-луғатайн»нинг янги наشري эса мазмун ва маохиятига кўра бугунги навоийшуносликка муносиб ҳисса бўлиб қўшилди²².

Алоҳида қайд этиш жоизки, сўнгги йилларда бу асарни ўрганишга жаҳон ҳамжамиятида янада катта қизиқиш сезила бошлади. Ушбу жараёндан Ўзбекистон ҳам четда қолгани йўқ. Академик Алибек Рустамов, профессорлар Қосимжон Содиков, Ҳамидулла Болтабоевларнинг сайъи ҳаракатлари билан мазкур нодир манбанинг бирданига бир неча янги нашрлари юзага келди. Дастлаб, Алибек Рустамов китобнинг рус тилидаги нашрини амалга оширди. Китоб Москвада дунё юзини кўрди. Эътироф этиш керак, бу чинакам илмий жасорат бўлди. Ушбу тадқиқот нашрга тайёрланаётган пайтда академик А.Н.Кононов матннинг араб тилидан қилинган таржимаси аслият билан нечоғли адекватлигини ўрганиш заруратини қайд этар экан, ушбу муаммони ҳал қилиш вазифасини икки йирик олим таниқли шарқшунос И.В.Кормушин ва Е.А.Поцелуевскийларга топширишади. Улар «А.Р.Рустамовнинг таржималари Р.Данков ва Дж.Келлилар(нинг инглиз тилига – Б.Т.) таржимасидан паст эмас, ҳатто мувофиқ равишда Босим Аталай ҳамда Солиҳ Муталлибовлар таржимасига, шунингдек, уларга таянадиган қадимги туркий тил («Древнетюрский словарь»)га қараганда аниқроқ» бўлганини қайд этишади²³.

2016 йилда академик Алибек Рустамов, у кишининг ёнида профессор Ҳамидулла Болтабоев бир нашрни, қадимги обидаларимизнинг забардаст тадқиқотчиларидан бири Қосимжон Содиковнинг ўзи эса яна бир тадқиқотни амалга оширишди. Тўғри, бу китобларнинг иккиси ҳам тўлалигича Солиҳ Муталлибов домла тайёрлаган нашрга таянган. Алоҳида таъкидлаш жоизки, китоб шундайгина олиб, олдин қандай бўлса, шундайлигича қайта чоп этиб қўя қолинган эмас. Матн устида анча узоқ ва жиддий ишлар олиб борилган. Кўплаб тузатишлар, тўлдиришлар, қиёс, изоҳ ва шарҳлар юзага келган. Ана шундай оғир ва заҳматли меҳнат натижасида «Девону луғати-т-турк»нинг такомиллашган вариантлари юзага келган.

Табиийки, мен шу пайтгача китоб хошиясига ёки алоҳида карточкаларга савол ва мулоҳаза тарзида ёзиб қўйилган эски «бисот»имга бар назар ташлаш учун қулай имкон топдим.

«Девону луғати-т-турк» қадимият билан алоқадор бўлган кўплаб тушунча ва сўзларнинг қомусий луғати. Маълумки, олам ва одамга алоқадор бўлган истиоравий ифодаларнинг аксарияти қадимият билан бевосита

---

²¹ Адиб Аҳмад Югнакий. Ҳибату-л-хақойиқ. Қосимжон Содиков транскрипцияси, талқини ва таҳлилида. – Тошкент: «Академнашр», 2019. – 168 б.

²² Алишер Навоий. Муҳокамату-л-луғатайн. Қосимжон Содиков таҳлили, табдили ва талқини остида. – Тошкент: «Академнашр», 2017. – 128 б.

²³ Махмуд ал-Кашгари. Диван луғат ат-турк (Свод тюркских слов). В 3-х томах. Перевод с арабского А.Р.Рустамова под редакцией И.В.Кормушина. Предисловие и введение И.В.Кормушина, примечание И.В.Кормушина, Е.А.Поцелуевского, А.Рустамова. том, 1. – Москва, изд-ва Восточная литература, 2010. – 461 с.

алоқадор. Албатта, кўпчилик инсон, одам, киши сингари сўзларнинг ўзини ҳам, уларнинг маъноларини ҳам яхши билишади. Буларнинг ёнида «йалнгуқ» деган сўз ҳам бор. У ўн биринчи асрда мавжуд бўлган юқорида келтирилган синонимик қаторни тўлдириб туради. «Киши» номининг бу шакли анча қадимда шаклланган. Биз уни Ўрхун-Энасой обидаларига алоқадор бўлган матнлардаёқ учрата бошлаймиз. Маҳмуд Қошғарий «Девону луғот ит-турк»да «алп» сўзининг изоҳи учун қадимий бир мақолни келтиради. *Алп йағида, алчақ жағида*²⁴. Мақолдаги охириги сўз араб ёзувида бошқачароқ кўрсатилган, унинг транскрипциясида эса бошқа шакл берилган.

Мана шу айирма кейинги ноширлар томонидан эътиборга олинган. Улар аслиятдаги шаклга диққат қаратиб, унинг «çoğida» шаклини тиклашган²⁵. Натижада мақолнинг тарихий шакли билан боғлиқ ҳақиқат («Алп йағида, алчақ жўғида») қарор топган.

Унинг араб ёзувида келтирилган вариантыда эса (ج) «жим», (غ) «ғайн», (ع) «ё» ҳамда (ا) «алиф» ҳарфлари мавжуд. Битта ҳарф («жим» – ج)нинг устига (ى) диакретик белгиси қўйилган (С.Муталлибов транскрипциясида «јағида»). Ваҳоланки, диакретик белги кўрсатмасига кўра у «жўғида» тарзида ўқилиши лозим бўлади. Ушбу сўз «Қутадғу билиг» матнида ҳам бир неча ўринда учрайди. Улар «мунозара», «бахс», «тортишув», «ихтилофга бормоқ» маъноларини англатиб келган (Ҳозирги ўзбек алдабий тилида бу сўз маъносига кўра тамомила тескари кутбга ўтиб кетган: у ўзидаги ижобий маънони тўлиқ йўқотиб, фақат салбий («ўтакетган разил, паст; ёвуз номард; хоин») маъно англатадиган бўлиб қолган.

«Алчақ» «юмшоқ кўнгил», «кенг феълли» маъноларига эга. Шунинг учун у Пайғамбар (с.а.с.), мамлакат ҳукмдори Буғраҳон, асардаги асосий қаҳрамонлардан бири – Ўгдулмиш, уқув-идрок, бек, донишманд киши, лашкарбоши, улуғ ҳожиб ва бошқаларга нисбатан қўлланади. Аммо «жўғи» сўзининг маъноси нимани англатади? Нима учун айнан «алчақ» «жўғида» бўлиши керак?

Солиҳ Муталлибов уни араб тилидан «Ботир душман билан тўқнашганда, ювош тиришишда синалади» деб ўгиради. Энди уни бошқа нашрлар билан қиёслаб кўрайлик:

С. Муталлибовда	А. Рустамов ва Ҳ. Болтабоевда	Қ. Содиқовда
Ботир душман билан тўқнашганда, ювош тиришишда синалади	Ботир душман билан тўқнашганда, олим баҳсда синалади	Ботир ёв билан тўқнашганда (олишганда), ювош тиришишда синалади

²⁴ С.Муталлибов, 77-бет.

²⁵ А.Рустамов, 49-бет; Қ.Содиқов, 31-бет.

Эътибор берилса, мақолнинг биринчи қисми учала нашрда ҳам бирига яқин. Фақат Қ.Содиқовда ўзлашган «душман» ўрнига соф туркий бўлган «ёв» сўзи қўлланган ҳамда бир сўз – сифатдошнинг синоними ҳам эслаб ўтилган.

Бу нимани англатади? Бу Қосимжоннинг ўз она тилига бўлган ҳурмати, эътиқодни кўрсатади. Бир қарашда, анчайин майда кўринган бу ҳодиса, Қосимжоннинг табиатида тўла мужассамлашган. У туғма миллатсевар, туғма тилшуносдир.

Яна бир мисол: Солиҳ Муталлибов нашрида араб ёзувидаги матнларнинг тўғри берилгани ҳолда, унинг транскрипциясида жузъий айирмалар кўзга ташланади. Қ.Содиқов нашрида бундай ҳолатлар эътиборга олинган. Масалан, *اكر* – *эгир* сўзи луғат мақоласининг бошида араб ёзувларидан кейин шу кўринишда берилган. Аммо келтирилган мисолда унинг «игир» кўриниши қайд этилган: «игир // ийир, қорин оғриғини даволаш учун қўлланадиган ўсимлик; бу сўз шу мақолда келган: *Экир болса эр олмас* – игир бўлса одам ўлмади... »²⁶[С.М.87-88]. Қосимжон нашрида бу қусурга барҳам берилган [Қ.36]. Буни бошқа бир мисол воситасида ҳам кузатиш мумкин. 1960 йил нашрида *اتغ* сўзи бир ўринда техник хато туфайли «отғ» шаклида ёзилган. С.Муталлибовнинг бу сўзни «ўтиғ» эмас, балки «атиғ» деб ўқигани матннинг табдилидан кўриниб турибди. У мазкур сўзнинг «миниладиган ҳайвон – «от» билан алоқадорлигини муносиб тарзда қайд этган, демак у техник хато оқибати, холос. Янги нашрда бу қусур бартараф этилган²⁷.

Қосимжоннинг илмий-педагогик кадрлар тайёрлаш соҳасидаги устозли мақоми ҳам шоёни таҳсиндир. Унинг шогирдлари бугун рнспубликамизнинг турли олий ўқув юртларида, меҳнат жамоаларида фволият юритишмоқда. Уларнинг сафини ҳорижий шогирдлар, ҳориж мамлакатларида фаолият юритаётган кўпсонли мутахассислар ҳам тўлдириб турибди.

Филология фанлари доктори, профессор, «Ўзбекистонда хизмат кўрсатган ёшлар мураббийси» Қосимжон Позилович Содиқов инсон сифатида ҳам кўпчиликка ўрнак ва намуна. У камтар, камсуқум, ўзида қаттиққўллик билан меҳру шафқатни қусурсиз омухта қилгани билан ҳам ажралиб туради. Ундаги самимият, табиийлик эса унинг фазилатларининг энг бошида ҳар доим қўл қовуштириб туради.

Биз шундай касбдошимиз билан, шундай касбдошга ҳамроҳ ва кўнгилош бўлганимиз билан фахру ифтихор қиламиз.

Худойим унинг умрини узун қилиб, илмий-ижодий ишларига барака

---

²⁶ Маҳмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони. (Девону луғотит турк). Уч томлик. I том, Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.М.Муталлибов. – Тошкент, ФАН, 1960, 87-88-бетлар

²⁷ Девону луғот ит-тупрк (Туркий сўзлар девони.) С. Муталлибов таржимаси асоида қайта ишланган, тўлдирилган, ўзгартиришлар киритилган мукамал нашри. Нашрга тайёрловчи Қ.Содиқов. – Тошкент, 2017, 176-бет.

бераверсин! Унинг кўнглидаги барча орзу-тилklarининг амалга ошиши учун яратганнингўзи мададкор бўлаверсин, зеро Юсуф Хос Ҳожиб айтганларидек:

Қайу ишкә арзу йурыса тиләк,
Адақ урса болды ул арзу йөләк.
Тиләк бирлә маңса йырақ йэр йақын
Қачан көрсә йүзин болур жан иләк

яъни

Қайси ишга орзу-тилак чопса,
Оёқ урилса, у орзу ёр бўлади.
Тилак билан одимланса, узоқ ер яқиндир,
Қачон юзини кўрса, жон боғланади [яъни фидо бўлади].

Боқижон Тўхлиев,

*Тошкент давлат шарқшунослик университети
профессори, филология фанлари доктори.*

ТУРКОЛОГИЯМИЗНИНГ АТОҚЛИ ОЛИМИ

«Ўзбекистонда хизмат кўрсатган ёшлар мураббийси» фахрий унвони сохиби, филология фанлари доктори, профессор, туркология фанимизнинг энг заҳматқаш, таниқли вакили Қосимжон Содиков билан илк бор 1994 йилда яқиндан танишган эдим.

Ўша кезларда Қосимжон Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг Ҳамид Сулаймонов номидаги қўлёмалар институтида катта илмий ходим ва илмий даражалар берувчи Кенгашининг илмий котиби сифатида фаолият олиб борар эди. 1996 йили Тошкент давлат шарқшунослик институтининг ўқув ишлари проректори лавозимида эдим. Шу сабабли докторлик диссертациямни қоидага биноан институтимиз илмий Кенгашида ҳимоя қилишга рухсат йўқ эди. Шунинг учун ушбу ҳимояни соҳамизга яқин бўлган, академик Азизхон Қаюмов раҳбарлигидаги қўлёмалар институтида амалга оширишимга ижозат берилди. Устоз Азиз Пўлатович ишим билан танишиб чиққанларидан сўнг Қосимжонни чақириб: «Бу кишининг диссертациялари мавзуси ва ишнинг мазмуни бизнинг кенгашимиз талабларига мос келади. Шунинг учун тезда ишни тегишли ҳужжатлари билан ҳимояга тайёрланг», деб топшириқ бердилар.

Қосимжон ҳимоя билан боғлиқ барча зарурий ишларни бекам-у кўст амалга оширди ва Кенгашининг юқори савияда ўтишида Қосимжоннинг ҳиссаси катта бўлди.

Шу вақтдан эътиборан Қосимжон Позилович билан ҳамкорлигимиз ва яқин самимий муносабатларимиз ҳозиргача давом этиб келмоқда.

Қўлёзмалар институти ёпилганидан сўнг Қосимжон туркий халқларнинг қадимги битиглари, адабиёти, манбашунослиги ва матншунослиги бўйича йирик мутахассис сифатида Тошкент давлат шарқшунослик институти Туркиёт кафедрасига ишга таклиф қилиниб, кўп ўтмай профессор унвонини олди.

Қосимжон Тошкент давлат шарқшунослик институтига ишга ўтгунга қадар ҳам туркология соҳасида катта илмий муваффақиятларга эришган бўлса-да, унинг том маънодаги салоҳияти ва педагогик фаолияти айнан институтимизга келган даврдан эътиборан ҳар томонлама кенгайди ва ўзининг том маънодаги салоҳиятини намоён этди.

У кўп ўтмай нафақат республикамиз, балки бутун туркий элатлар илмий доираларида кенг қамровли, тиниб-тинчимас, ўта сермахсул олим сифатида танилди.

Қосимжон аввало рун ёзувлари, «Кутадғу билиг», «Девону луғати-турк», Алишер Навоийнинг қатор асарларининг нуфузли илмий нашрларини амалга оширганлиги, қадимги туркий тил тарихи, манбашунослиги, ёзувлари борасида 20 га яқин монографик тадқиқотларни, юзлаб чуқур илмий мақолалари, қатор улуслараро конференцияларда зикр этилган соҳаларнинг долзарб, муаммоли масалалари бўйича қилган маърузалари билан ҳам машҳурдир.

У олий малакали педагог сифатида талабаларимизга туркий тиллар ёзуви тарихи, мумтоз манбаларнинг тили, стилистикаси, лексик қатламлари ҳамда мумтоз ўзбек адабиётига оид фан ва махсус билимлардан дарс бериб келади. Бу соҳаларда ўндан ортиқ салмоқли дарслик ва қўлланмалари яратганлиги ҳам кўпчиликка яхши маълум.

Қосимжон Содиқовнинг илмий даражали турколог, хитойшунос, тилшунос мутахассислар, фан докторлари, фан номзодлари ва фалсафа докторлари тайёрлашдаги хизматлари ва соҳада илмий мактаб яратганлиги, Ўзбекистонимизда туркология фанини янги, замонавий босқичга кўтарилишига катта ҳисса қўшиб келаётган йирик олим эканлигини ҳамма шарқшунослар бирдек эътироф этадилар.

Қосимжон Содиқовнинг 2018 йилда чоп этилган «Илк ўрта асрларда Марказий Осиёда кечган этнолингвистик жараёнлар» номли асари олимнинг қадимги туркий халқлар маиший-ижтимоий ҳаёти, ёзма ёдгорликларига оид қарийб қирқ йиллик илмий изланишлари, тадқиқотлари натижаси ўлароқ юзага келган, кўп жиҳатдан янгича қарашлар, умумлашмалар, концептуал назарий характердаги фундаментал асари, шубҳасиз, жаҳон туркологиясига қўшилган йирик ва салмоқли ҳиссадир.

Бу монографик тадқиқотнинг марказида ўтмишдаги турли маданиятлар синкретизми туфайли туркий халқлар бошқа шарқ халқлари орасида алоҳида

баҳолашга лойиқ етакчи ўринларда туриб, инсоният тамаддунига ўзининг муносиб улушини кўшиб келганлиги масаласи алоҳида урғуланганлиги диққатга сазовордир. Асарда таъкидланганидек, қадимий туркий халқларнинг турмуш тарзи кўп укладли бўлиб, уларнинг илк ўрта асрларда кечган ижтимоий-шарқий, маданий, этно-лингвистик жараёнларга нисбатан Қосимжон Содиковнинг ўз ёндашуви ва бўлак қарашлари бор. Масалан, унинг фикрича, қатор замонавий тарих китобларида, илмий тадқиқотларда Ўрта асрлар тарихи ҳақида сўз кетганда туркий халқларга нисбатан «кўчманчилар» деган таърифни юритилиши мутлақо нотўғридир ва бу таърифни ҳеч бир битигларда, ёзма манба, археологик топилмалар материали тасдиқламайди, билакс, бундай қарашлар инкор этилади. Илк ўрта асрларда яйловлар ва кентларда яшаб, чорвачилик, йилқичилик билан кун кечирган туркий халқлар яратган кўплаб санъат асарлари, туркий давлат ва хоқонликларнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётига оид битилган расмий ҳужжатлар, ёзилган ва оғзаки фольклор адабиёти намуналарини, диний-фалсафий, илмий асарларнинг манбаларини бирма-бир ўрганиш, қиёслаш ва туркий халқлар ҳаёт тарзини «кўчманчилик» билан қориштириб юбормасликка инкор этиб бўлмас тарихий далиллар тасдиқлайди.

Китоб муаллифининг туркий халқларнинг «Яйлов адабиёти», «Яйлов маданияти», «Яйлов тамаддуни» ҳақида чиқарган хулосалари туркологиядаги янгиликдир ва фикримча, бу хулосалар гарчи қатор илмий баҳсларга сабаб бўлиши мумкин бўлса-да, манбаларнинг ўта «ҳужжатлилиги» боис, сўзсиз, фанимиздаги янги қадамдир.

Ўйлайманки, Қосимжон китобда эришган назарий хулосаларини келгусида янада чуқурроқ ва атрофлича изоҳлашга, янги-янги манбаларни, халқ оғзаки ижодиёти намуналарини, туркий халқларнинг қадимий давлатчилиги тарихига алоқадор, қўлга киритилиши мумкин бўлган барча расмий ҳужжатларни, манбаларни қайта-қайта ўрганиб чиқади ва ўз концепцияларини янада кенгроқ ва чуқурроқ хулосаларга таянган ҳолда кенгайтиради ва мустаҳкамлайди.

Ҳозирда собиқ иттифоқ кулаб, ундан ажралиб чиққан мустақил давлатларнинг барчаси, хусусан, кўшни мамлакатларнинг, шу жумладан, ўзбек халқининг миллий тарихи янгича қарашлар, янги манбалар асосида янгидан ёзилмоқда ва бу тарихни ёзишга киришган олимларимиз Қосимжон Содиковнинг зикр этилган асарида кўтарилган тарихимиз, миллий ўзлигимизга оид ёндашув хулосалари ҳам эътибордан четда қолмайди...

Кутлуғ 70 ёшини жуда катта илмий ютуқлар билан нишонлаётган, ҳозирда янада самарали тадқиқотларга, яна ўнлаб шогирдлар етиштиришга бел боғлаган дўстимиз, ҳамкасбимиз Қосимжон Содиковга сихат-саломатлик, янада улкан илмий-ижодий муваффақиятлар тилайман.

Абдурахим Маннонов,
филология фанлари доктори, профессор.

ҚОСИМЖОН СОДИҚОВ ҲАҚИДА ФАХРИЯ

Жаҳон туркологиясининг ёрқин намояндаси, ўзбек туркологиясининг дарғаси, «Турк тил қуруми»нинг шарафли аъзоси Қосимжон Содиқов 70 ёшни қаршилабди. Бу табаррук ёши билан уни қутлаш билан баробар иккимиз учун ҳам ёнма-ён, ҳамфикр, ҳамкорликда кечган 42 йилимиз саҳифаларини варақлаб, ўзим ҳам ортимга бир боқиб, Яратганга шукрона келтирдим. Ҳа, анча йўлни босиб қўйибмиз. Бу йўллар – илм йўли, кўп қадим йўллар. Бу йўллар машаққатини чеккан, завқу шавқи билан кўнгли яйраган, камига яна илм уммонига чуқурроқ шўнғиган не-не аждодларимиз ортимизда қараб турибди. Улар бизларга «Илмда машаққат чекмай бирор манзилга етиб бўлмайди», – деб туришгандек.

Билгувчи зотнинг билганлари сиррини бандалари ўз идроки билан билмагунича Билга зот ҳам қараб турар экан. Бандаси билиг калитини топса, унга Билга мамнун бўларкан ва бандасини кўллаб турар экан. Қосимжон – ўша калитни топганлардан бири. Аммо илм машаққатини ҳам кам тортмаган, завқини ҳам шунинг баробарида кам тотмаган.

Мен Қосимжонни илк бора таниганим 1981 йилни кўп эслайман. Бир муддат мендан аввал улуғ устоз академик Азизхон Қаюмов раҳбарлигидаги Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Қўлёмалар институтига нашриёт ходими Қосимжонни илмий ходим сифатида ишга олган эканлар. Шу орада Тошкент давлат маданият институтида ишлаб юрган пайтим мени ҳам Азиз Пўлатович Қўлёмалар институтига ишга таклиф қилдилар. Катта илмий ходим лавозимига қўйдилар. Ана шундан бошлаб Қосимжон билан меҳнат ва фаолият йўлларимиз туташди.

Азиз Пўлатович кўпинча ишга олинган ёшларнинг салоҳиятини синаб кўришга қаратилгандек бир усулга амал қилардилар. Бу усул Қосимжонга нисбатан ҳам ишлатилган. Йиллик анъанавий конференциямиз бўлар эди. 1981 йилдагисида Қосимжонга танлаган йўналиши уйғур туркий ёзувли ёдгорликлар асосида маъруза тайёрлашни топширибдилар. Қосимжон Юсуф Хос Хожиб «Қутадғу билиг» асарининг уйғур ёзувли Вена нусхаси асосида чорвачиликка оид лексик қатлам ҳақида маъруза қилди. Конференция тугагач, иш кабинетимизда суҳбатлаша туриб, мен Қосимжонга маслаҳат юзасидан бир фикрни айтдим. «Қосимжон, Сиз уйғур туркийси ёзувини билар экансиз. Бир иш қилинг», – дедим. Қисқа қилиб айтганда, Қосимжонга уйғур ёзуви алифбе ҳарфлар тизимининг уйғур тили фонетик тизимини ифодалашдаги функционал имкониятларини, содда қилиб айтсам, ҳарф-товуш муносабатларини грамматологик асосда ўрганишни таклиф қилдим. Қосимжон тезда бу масаланинг муҳимлигини англаб етди. Чунки уйғур ёзувининг амалдаги 20 га яқин ҳарфлари ёрдамида уйғур туркийсининг мураккаб фонетик тизимини тўлалигича ифода этиш ноёб ҳодиса эди. Бу бир томондан ҳарфларга юкланган универсал функциядошликни қўллаш амалиётида жамиятнинг саводли қатлами тил нозиклигини

чукур ўзлаштирганидан далолат бўлса, иккинчи томондан ёзув амалиётида имло саводхонлигининг юқори савиясини кўрсатар эди. Шундай қилиб, Қосимжон тилнинг шунчаки фонетик тизимига эмас, балки ёзувда ифода этиладиган фонологик имкониятларининг чексиз оламига кириб борди. Номзодлик диссертацияси шу асосда яратилди. Докторлик диссертацияси ҳам уйғур ёзувли туркий манбаларнинг тил хусусиятлари таҳлилига бағишланди.

Қосимжон билан ҳамкорлигимиз касбий яқинлигимиз бир неча корпоратив монографик нашрларда бирга бўганимизда ҳам акс этди. Булар «Ўлмас обидалар», «Қадимги ёзма ёдгорликлар», «Мангу битиглар» китобларимиз эди. Бу китоблар жамоавий нашрлар бўлиб кўрингани билан, аслида уларнинг таркибида ҳар биримизнинг улушимиз мустақил тадқиқотлар эди.

Қосимжон туркологиянинг долзарб масалалари тадқиқотларида энг илғор олимлар қаторида. Сўнгги йилларда у айниқса фаол ишламоқда. Бунинг ёрқин мисолини унинг қатор нашрдан чиққан монографик тадқиқотларида кўриш мумкин. Булар – Алишер Навоий «Муҳокамату-л-луғатайн» асарининг янги илмий изоҳли нашри, «Эски ўзбек ёзма адабий тили» монографияси, Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибату-л-хақойиқ» асари танқидий-илмий янги нашри, Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғати-т-турк» асарининг янги илмий нашри ва бошқалар.

Қосимжон билан ҳар кўришганимизда бир янги ғоя, янги мавзу устида ишлаётганини хабар қилади. У – тиним билмас меҳнаткаш, синчков, ўзига талабчан олим. Ўз атрофида улкан туркология мактабини яратди. Қосимжоннинг кенг ва чукур назарий билимлари шарқ тиллари бўйича амалга ошириладиган тадқиқотларга муваффақиятли раҳбарлик фаолиятида ҳам яққол кўриниб турибди. Бир сўз билан Қосимжонни университетимизнинггина эмас, ўзбек туркологиясининг фахри десак арзийди.

Муборак етмиш ёшида Қосимжонга мустаҳкам соғлиқ, узоқ умр, баракали илмий фаолият, оилавий хотиржамлик, бахт-саодат тилайман.

Мирсодиқ Исҳоқов,
тарих фанлари доктори, профессор.

ҲОКИСОП ОЛИМ

Илмли инсон доимо ҳоқисор бўлади, чунки у илми сабабли мана шундай хусусият касб этиб қолади. Филология фанлари доктори, профессор Содиқов Қосимжон Позилович ҳам мана шундай инсонлардан саналади.

Мен Қосимжон акани 1985 йилда Ҳамид Сулаймонов номидаги Кўл-ёзмалар институтига ишга келганимдан биламан. Марҳум академик Азизхон домла Қаюмов Қосимжон акани ишга олиб келганлар. Шу вақтларда Азизхон домла исломгача бўлган давр манбалари, тиллари, ёзувларини

ўрганишга алоҳида эътибор бера бошлаган эдилар. Шу сабабли ҳозирда фан докторлари Мирсодиқ Исҳоқовни суғд, Насимхон Раҳмоновни туркий рун, Қосимжон акани эски уйғур тили, ёзуви ва манбаларини ўрганишга жалб этиб, «Исломгача бўлган ёзувларни ўрганиш» бўлимини ташкил қилганлар. Қосимжон ака мана шу бўлимда илмий ходим бўлиб номзодлик диссертацияси устида ишлар эдилар.

Қ. Содиқов 1987 йили қозоғистонлик филология фанлари доктори Ғубайдулла Айдаров илмий раҳбарлигида Ўзбекистон Фанлар академияси Ўзбек тили ва адабиёти институти қошидаги ихтисослашган кенгашда «Қутадғу билиг»нинг тил хусусиятлари (уйғур ёзувли нусха асосида)» мавзуидаги номзодлик диссертациясини муваффақиятли ҳимоя қилди ва филология фанлари номзоди илмий даражасига эга бўлди.

Қосимжон ака илмга жуда чанқоқ, бир масалага киришсалар, атрофлича у ҳақдаги маълумотларни имконият даражасида тўлиқ ўргандилар, кейин фикр берадилар, хулоса қиладилар. Уларнинг тилшунос олим сифатида бошқалардан ажралиб турадиган бир хусусиятлари бор. У ҳам бўлса, Қосимжон ака жумлани иложи борича ўзбекча тузадилар, бошқа тиллардан ўзлашган сўзларни қўлламасликка ҳаракат қиладилар, қадимда истеъмолда бўлган туркий-ўзбекча сўзларга ҳам эътибор берадилар. Олимнинг жумлалари содда, осон тушунарли усулда тузилади, нутқлари ҳам шундай фикрлари аниқ, содда, тушунарли чиқади.

Тиришқоқ олим 1992 йили Тошкент давлат университети қошидаги ихтисослашган илмий кенгашда «XI–XV асрлар уйғур ёзувли туркий ёдгорликларнинг график-фонетик хусусиятлари» мавзуидаги докторлик диссертациясини ёқлади. Қосимжон ака 1987–1993 йилларда Тошкент давлат университетининг ўзбек филологияси факультетида, 1993–1998 йилларда Тошкент давлат шарқшунослик институтида ўриндошлик асосида дарс берди ва 1999 йили 10.02.06 – Туркий тиллар ихтисослиги бўйича профессор илмий унвонини олди.

Содиқов Қосимжон ака ўз илмий мактабига эга олим. У кишининг кўплаб шогирдлари номзодлик, докторлик диссертацияларини ҳимоя қилган. Илмий раҳбар сифатида шогирдлари билан яқиндан тиним билмай ишлайди, илмий ишни охиригача назорат қилади ва ёрдамлашади. Диссертация мавзуларини содда ва тушунарли шаклантиришга ҳаракат қилади. Шу нуқтаи назардан у киши устоз Азизхон Қаюмовдан таълим олган. Домла ҳам шундай насихат қилар ва мавзуларни аниқ кўрсатиб берар, шогирдлар билан ишлашда эринмас эдилар.

Олим сифатида Қосимжон аканинг яна бир хусусиятлари матнни тушуниш ва етарли даражада енгиллик билан таҳрир қила олиш маҳоратлари эди. Кўпчиликнинг илмий ишлари, мақолалари, диссертациялари Қосимжон аканинг таҳриридан ўтар ва яхши кўрсаткичларга эришар эди. Домла ҳужжат ишларига ҳам пухта эдилар, уларнинг стилистик, имловий жиҳатларига тўлиқ диққат қилардилар. Ўша кезларда у киши Ихтисослашган

кенгашнинг илмий котиби сифатида ҳам фаолият юритганлар, илмий журналларда таҳрир ҳайъати аъзоси бўлганлар. Шу сабабли ҳам у кишининг кўригидан ўтган ҳар қандай иш ўзининг савияси билан ажралиб турар эди.

Қўлёзмалар институтдаги фаолиятимиз даврида 80-90- йилларда биз илмий ходимлар қишлоқ хўжалиги ишларига, хусусан, пахта теримига жалб қилинар эдик. Қосимжон ака ҳамма қатори барча ишларда фаол иштирок этардилар, аксарият ҳолларда Тошкент вилоятига теримга чиқар эдик. Терим даврида биз бир-биримизни ёпиб турар эдик. Улар барчага жуда ҳурматли муносабатда бўлиб, катта билан ҳам, кичик билан ҳам яқиндан чиқишиб кетар эдилар. Мен шу вақтга қадар Қосимжон ака билан турли ҳолат ва вазиятларда учрашган бўлсам ҳам у кишининг жаҳли чиққани, бировга аччиқ қилгани, қаттиқ гапирганини кўрмаганман. Ҳар қандай ҳолатда ҳам у киши ўзини оғир, босиқ, бир меъёрда ушлаб тура олган ва муомала қилган. Бу жиҳатлари жамоа билан ишлашда жуда қўл келар ва ҳамма улар билан суҳбатлашишга, маслаҳатлашашга интилар эди.

Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган ёшлар мураббийси Қосимжон Содиков Позилович туркийшунос, туркий тиллар тарихи, эски туркий ёзувлар бўйича сермаҳсул олим сифатида хорижий мамлакатларда ҳам танилган матншунос ва манбашунос мутахассис. Олим 350 дан ортиқ илмий ва ўқув-услубий ишларни амалга оширган. Жумладан, 47 та китоб, монография, дарсликлар ва ўқув қўлланмалар ҳамда илмий-оммабоп рисо-лалар, 300 дан ортиқ мақолалар чоп эттирди.

Профессор Содиков Қосимжон Позиловични муборак 70 ёшлари билан чин дилдан қутлаймиз. Яратгандан соғлиқ-саломатлик, оилавий саодат, элимиз, фарзандлари, шогирдлари бахтига узоқ йиллар ҳормай-толмай ижод қилишлари учун куч-қувват тилаб қоламиз.

Зоҳиджон Маҳмудович Исломов,
Ўзбекистон халқаро ислом академияси проректори,
филология фанлари доктори, профессор.

ОЛТИ КУН ИЧИДА УСТОЗДАН ОЛГАНЛАРИМ

Қосимжон Содиковни 1993 йил университетнинг учинчи босқичида ўқиб юрган кезларим – талабалик партасидан биламан. Домланинг «Туркий ёзувлар тарихи» махсус курсидан дарс берган илк сабоқлари ҳамон эсимда. Ўша йиллардан бошлаб дастлаб фан ўқитувчимиз сифатида билим берган бўлсалар, кейинчалик барча тадқиқотларим – диплом иши, номзодлик ва докторлик диссертацияларида илмий раҳбарим ўлароқ йўл-йуриқ, дастак кўрсатиб келганлар. Бундан ташқари узоқ йиллар у киши бошқарган бўлимда ходим, раҳбарлик қилган кафедраларида ўқитувчи сифатида ишлаб, Қосимжон акадан ҳам илмий, ҳам иш фаолиятида, ҳам

тириклик ташвишларини енгиб ўтишда ҳар куни бирор нарса ўрганганман. Ўйлаб қарасам, бу йиллар ичида Қосим ака том маънода энг катта устозим-маслакдошимга айланган эканлар. Аслини олганда, устоздан йиллар давомида ўрганганларимни ёзиб адоғига ета олмайман. Шунинг учун илмий йиғин ўтказиш баҳонасида охириги бир ҳафта ичида домла билан тез-тез мулоқот қилишга тўғри келди. Айни жараёнда ўрганганларимни сизларга ҳам илиниш истаги пайдо бўлди.

Тошкент давлат шарқшунослик университетидида туркий ёзма ёдгорликларнинг муҳим масалаларига бағишланган илмий йиғин ўтказиш мўлжалланиб, анжуман қатнашчиларининг мақолаларини тўплаб чоп этиш ишига масъул этиб филология фанлари доктори, профессор Қосимжон Содиқов белгиланди. Тўпламга кириш ниятида анчадан бери ўйлаб юрганим ўрта асрларда битилган туркий ҳужжатлар услуби билан боғлиқ бир масала тўғрисида мақола ёзиб Қосим аканинг хонасига юзландим. Ўша (душанба) кунидан бошлаб, илмий йиғин ишини ташкилий жиҳатдан уюштириш, конференция дастури ва қатнашчиларнинг мақолаларини тўплам ҳолида чоп этишга кўмак бериш баҳонасида ҳафта давомида ҳар куни устознинг хоналарида ишлай бошладик.

Душанба кун:

Тўплам учун келтирган мақоламни синчковлик билан ўқиб, унинг сарлавҳаси ва айрим ўринларига қалам текиздилар. «Яхши чиқибди. Асосийси, илмий фикр бор», дедилар. «Ўзбек тили билан боғласанг, янада яхшироқ бўларди, ўйлаб кўр», деб қўшиб қўйдилар. Бундан кўнглим тоғдек кўтарилиб кетди. Устозга бирор мақола ёки ёзганларимни ёктириш азоб. Қосим ака мақола масаласида ниҳоятда синчков ва талабчан. Чунки ҳар бир сўз тугул, қўйинки, нуқта-вергулигача каттиқ қарайдилар.

Сешанба кун:

Қосим аканинг мақоламдаги бир фикрни ҳозирги тилимиз билан боғласанг, яхши чиқади, деган кўрсатмаларига кўра мақолага бир энлик фикр қўшиб келдим. Устоз фикримни ўқиши билан: «чиқмабди, қовун туширибсан». Олимни кўрсатадиган нарса – бу унинг ёзма услуби, дедилар. Бизнинг олимларимизнинг энг катта қусури ёзма услубининг заифлигидир. «Ўзи яхши олим, ёзмаси бироз оқсайди», деган гапларга қўшилмайман. Ёзма услуби чархланмаган олим олим эмас. Кейин ёзганда фикр изчиллиги ва сўзни ўрнида қўллашга эътибор қаратгин, дедилар. Фикрда давом этиб: бир сўзни қайта-қайта қўллаш услубни суслаштиради. Ҳозир ҳар икки гапнинг бирида «муаммо» сўзини қўллашга ўрганиб қолганмиз. Ўрни билан, «муаммо» ўрнига «тугун» ёки «жумбоқ»ни қўллаш мумкин. Бир сўзни қайта-қайта қўллаш мақоладан кутилган натижани бермасликка олиб келади. Бу мақола мижози сусайган эркакка ўхшаб қолди, дегани. Бору самараси йўқ.

Тайёрланаётган ушбу тўпламдаги қарийб йигирмага яқин мақоладан ёлғиз икки ёки учтаси илмий услуби жиҳатдан тош босади, қолганлари ҳеч нарсага арзимади. Ман шу икки-уч мақола учун тўпламни чиқариш мумкин. Агар тўпламда шундай мақоллар бўлмаса, бу тўпламни чиқармаган маъкул.

Чоршанба кун:

Анжуманга келиб тушган бир мақолани варақлаб туриб: мия ҳам озикланиб туриши керак. Айниқса, илмда янги гап айтиш учун. Манба титмасанг, ёзма ёдгорликларни ўрганмасанг, илмий йўналиш бўйича сўнгги маълумотлар билан таниш бўлмасанг, соҳанг бўйича замонавий тадқиқотлардан хабарсиз бўлсанг, яратганларингдан кишиларга ҳам, фанга ҳам нафъ тегмайди. Ёзганларинг фақат қоғозда қолади. Лекин ёзилган ва чоп этилган ҳар қандай матнни тафтиш қиладиган авлод, албатта, келади. Шунинг учун ҳар бир мақолани келажак, тафтиш қиладиган авлод кўзи билан қараб ёзган яхши. Менга қолса, етмиш беш-саксон ёшдан кейин ёзмаган маъкул. Чунки бу ёшда бирор янги гап, янги илмий ғоя бериш мушкул.

Пайшанба кун:

Бошқалар билан баҳслашиб уларга қарши матбуотга чиқиш қилиш менинг маслагимга тўғри келмайди. Яхшиси, ўзим яратаётган ишларим билан жавоб қайтараман. Кўкрак кериб юрган «буюклар»нинг тадқиқотларини яхшилаб текширса, пичоққа илинадиган бирор арзирли ишнинг ўзи йўқ. Ўзбек фанини юксалтиришнинг энг яхши йўли мутахассис ўз ишини билиб қилишидадир. Агар чалғиса, чуқур илмий тадқиқот ярата олмайди.

Жума кун:

Анжуманга келиб тушган мақолалардан бирини кўздан кечирган устознинг мақоладаги кўчирмакашлиқдан хафсаласи пир бўлиб, ҳозирги фаннинг оёғига тушов бўлаётган энг катта қусур – бу илмдаги қаллоблиқдир. Агар ана шундай мақолаларга кўз юмсақ, эртага улар сену менга бошлиқ бўлиб, ўз йўлига йўрғалатади. Шунинг учун бунинг сингари илмий ишларни қатъий туриб, йўққа чиқариш керак.

Шанба кун:

Тўпламнинг сўз бошиси устида бош қотира бошладик. Устоз куйибпишиб унда қадимги битигларнинг ғояси билан боғлиқ фикрлар туриши кераклигини уқтирдилар: Бизнинг битиглардаги ғоялар том маънода реал заминдан узилмаган, бор нарсани борича беради. Айрим шарқ халқларида дунёни англашда хаёлот устун. Туркий халқларда, аксинча, уларнинг кўзқарашлари аниқ манбага асосланади, деб таъкидлаб қўйдилар. Кейин менга қолса, «Қутадғу билиг» асарини ҳадисларга тенглаша оладиган асар деб айтган бўлар эдим. Унинг ғоялари дунёда кенг тарғиб қилинаётган

конфуций ғояларидан кам эмас, устун бўлса устундир. Биз ўзимизда борини кўрсатишни билмаймиз. Бошқалар нима деб айтар экан, деган андиша бизда устун деб, куйиндилар.

Булар олти кун ичида домладан олганларимдан бир шингил, холос. Устоз айни паллада қутлуғ етмиш ёшга етдилар. Қосимжон ака улуғ ёшни дунёнинг етакчи туркшуносларидан бири сифатида фанда ўз мактабини яратган олим ўлароқ қарши олмоқдалар. Кунни кеча Туркия тил қурумнининг фахрий аъзолигига (*Şeref Üyesi*) тасдиқланганликлари ҳам сўзимизнинг исботидир.

Эзгу сўзим: домладан авлодларга салмоқли илмий тадқиқотлар қолсин. Соғлиқ ва эсонликда юрсинлар, ўғил-қизлари, набираю абиралари ҳамда шогирдлари камолини кўрсинлар.

Қудратулла Омонов,

*Тошкент давлат шарқишунослик университети
биринчи проректори, филология фанлари
доктори, профессор.*

КОШИФУ-Л-АСРОР АЛЛОМА

Оламнинг яратилиши ва яралиши энг катта сир. Оламдаги яратикларнинг ҳар бирида яна сир. Бу ҳаёт сирлар силсиласи ичидаги ҳаракатлардан иборат. Лекин ҳамма сирларнинг ҳам қаердадир очқичи мавжуд. Сирлар ортида хазиналар мажудлиги тушунчаси ҳаракатларга куч беради, очқичга бўлган иштиёқни рағбатлантиради. Дунёда фақат инсонгина асл хазина сири очқичига энг кўп иштиёқманд. Бунинг сабаби аниқ: инсонда ҳам маънавий, ҳам моддий ривож ва тараққиётга интилиш инстинкти мавжуд. Аслида, бу ҳам сирлар силсиласидан нишона. Хуллас, бизнинг ҳаракатимиз асл хазина очқичини излашдан иборат. Очқич-ку ўзимизда, лекин асл хазина нималигини англаш алоҳида муаммо. Асл хазинадан беҳабарлар ўзимиздаги очқични топа олмай ва ундан фойдаланмай дунё ҳою ҳавасларига етакловчи алдамчи хазиналар ортида оввора бўладилар. Асл хазинани топганлар ҳаёти хотиржамлик устига қурилади. Асл хазина олам ва унда инсоннинг, жумладан, ўз ўрни ҳақидаги ҳақиқатдир. Асл хазинанинг ўзимиздаги очқичи эса Тафаккур.

Инсоннинг не чоғли тафаккур қилишини билиш қийин. Айниқса, ўз тафаккуримиз ҳолатини билиш, белгилашимиз жуда мушкул. Бунда бизга фақат тажриба, кузатув ва таассуротлар ҳамда фаразлар натижасида тафаккурдан туғилган хулосалар тизими асосида вужудга келган илм ёрдам беради. Бинобарин, кимнинг тафаккури нимага қодирлигини унинг илмга муносабати билан белгилаш мумкин. Аммо илмда ҳам нисбийлик бор. Яъни унда қонуниятлар муттасил янгиланиб боради. Фақат узоқ тарихий жараёнлар кузатилиб, қиёсланиб, чоғиштирилиб қилинган тафаккур

асосида яратилган қонуниятларгина узоқ вақт яшаб қолади ва у тафаккурнинг кучини намоён қилади. Афсуски, ҳамма замонларда ҳам илмий жараёнларда «жавлон урувчилар» жуда кўп бўлса-да, бундай тафаккур кучига эга олимлар санокли бўладилар. Замонамиздаги ана шундай санокли олимлардан бири, шубҳасиз, филология фанлари доктори, профессор Қосимжон Содиқовдир.

Олимнинг ўзбек тили ва адабиёти тарихига доир самарали фаолияти жуда кўп юксак мақомларда эътироф қилинган бўлса-да, биз ҳам бу кичик мақолада унинг узоқ йиллик тажрибасидан келиб чиқиб яратилган «Матншунослик ва манбашунослик асослари» номли ўқув қўлланмасининг соҳа илми ҳамда таълими учун энг аҳамиятли жиҳатларини зикр этишни лозим топдик. Бунинг икки сабаби бор. Биринчиси – ўзимнинг матншунослигим ва шунга қизиқишим кўпроқ экани. Иккинчиси – олимнинг туркий тиллар, хусусан, ўзбек ёзма адабий тили ва адабиёт тарихига доир фаолиятини бир мақолада таҳлили қилиш имконсиздир. Ҳатто, биргина ўқув қўлланмасидаги ютуқлар ҳақида ёзиш ҳам бир мақолага катталик қилади.

Маълумки, ўзбек матншунослигининг илдизлари энг қадимги даврларга бориб етса-да, унинг назарий методологик масалаларига кейинги ўн йилликлардагина эътибор қаратила бошлади. Ҳозиргача бу фан таълимининг ўқув адабиётлари билан таъминланишини фанга кириш характерида бўлган Ш. Сиржиддинов, А. Ҳабибуллаев, А. Эркинов ва Р. Зоҳидлар томонидан ёзилган ўқув қўлланмалар ҳисобга олинмаса, унчалик яхши деб бўлмайди. Улар орасида Қ. Содиқовнинг мазкур қўлланмаси мумтозлик жиҳати билан ажралиб туради. Унда:

Биринчидан, ўзга тиллардаги матншунослик ва манбашуносликка оид адабиётларга тақлид ёки эргашиш кузатилмайди. Сир эмаски, ўзбек матншунослиги моҳиятан рус ёки бошқа миллатларнинг айни соҳасидан мутлақо фарқ қилса-да, тадқиқот ёки таълим андазаларининг улардан олингани бир неча чекланишларга сабаб бўлиб қолаётир. Зеро, матншунослик таълимида миллий талқинга эҳтиёж бор. Д.С. Лихачев, С.А. Рейсер, В.В. Томашевский, И.Ю. Крачковский ва ҳоказо бир қатор рус олимларининг ишлари қанчалик кўп назарий маълумотлар бермасин, туркий адабиёт манбаларининг ҳамма жабҳаларига бирдай хизмат қила олади, дейиш қийин. С.Е. Малов, И.Ю. Крачковский каби бошқа кўпгина олимларнинг ишлари эса муайян мавзуларга тегишли манбалар ва уларнинг амалий матншунослиги муаммоларига бағишланган бўлиб, улар илмий тадқиқотлар учун аҳамиятли. Таълим учун эса миллий адабиётнинг қадимий илдизларидан бугунга қадар бўлган барча ҳодиса ва ҳолатлар кенг қўламда акс эттирилиши мақсадга мувофиқ. Қ. Содиқовнинг ўқув қўлланмаси таълимга миллий талқинни олиб киргани билан аҳамият касб этади. Қўлланмада нафақат атама ва истилоҳларнинг, иложи борича, ўзбекчаштирилиши, балки тушунтириш ифодаларининг турконалиги, яъни

қисқа, лўнда ва илмий асосларнинг мустаҳкамлиги бундай дейишга асос бўлади.

Иккинчидан, матншунослигимизда маълум маънода эътибордан четда бўлган тушунчалар қўлланмада диққат марказида туради. Мисол учун манбашуносликда «китоб тарихи», «китобат иши» тушунчаларига яқин турувчи «китобшунослик» тушунчаси ҳам бўлиб, у аввалгиларидан фарқли ўларок, фан тармоғи, китобат ҳақидаги илмий-назарий билимларни жамлайди ва китоб тарихининг юзага келиши ҳамда такомилли билан шуғулланиши, шунингдек, у билан боғлиқ бошқа соҳалар тўғрисидаги маълумотлар тизимли баён қилинади. Матн таҳрири, хусусан, чоғиштира таҳлил усули, қиёсий матн тузишга ўхшаш бир неча тушунчалар ҳам китобга киритилган.

Учинчидан, қўлланма матншунослик ва манбашунослигимиз ўрганиш доирасини деярли тўлиқ қамраб олган ва уларга доир маълумотлар учун аниқ йўлланмалар берган. Гап шундаки, ҳозирги давр матншунослиги, асосан, Исломдан кейинги манбалар, яъни араб алифбосидаги қўлёзма ва тошбосмалар билан иш кўрмоқда. Агар матншунослик ва манбашунослик шу иш билан чегараланиб қолса, қадимги туркий манбалар хусусиятларини ўрганишнинг тақдири тўғрисида гапириш қийин. Қ. Содиков бўлажак мутахассисларга энг эски туркий манбаларни ўрганиш билан боғлиқ масалаларни атрофлича ёритади. Буддизм даврига тегишли «Майтри симит нўм битиг», «Олтун тусли ёруғ», «Сюань-цзан кечмиши», монийчилар тавбаномаси «Ҳуастуанивт» каби ёзма ёдгорликларнинг манбалари, уларнинг яратилган даври, сақланиш жойи, улар битилган ёзувнинг тури ва график хусусиятлари тўғрисида маълумотлар касбий тайёргарлик учун етарли даражада ёритилган.

Тўртинчидан, қўлланмада туркий халқлар фойдаланган ёзувлар графемик характери алоҳида-алоҳида тавсифлаб берилган. Улар: кўктурк, авесту, қадимги хоразм, суғд, уйғур, моний, браҳми, сурёний ёзувлари, араб хати, сифнак ёзуви, хатти бобурий. Тўғри, улардан баъзилари сақланиб қолмаган. Эътиборлиси шундаки, муаллиф бу ёзувлардан сақланиб қолганларининг алифбо тизими ва улардаги ёзма ёдгорликлар ҳамда уларнинг ўрганилиши тўғрисида маълумотлар беради.

Бешинчидан, қўлланма пухта ўйланган режага кўра тасниф этилган. У киришдан ташқари, бешта бўлимдан таркиб топган. Илк бўлимда Ўрта Осиё халқларининг ёзув маданияти, иккинчи бўлимда илк ва ўрта асрларда китобат иши, учинчи бўлимда матннинг тузилиши ва тили, тўртинчи бўлимда илмий нашрлар яратиш ва бешинчи бўлимда асар қўлёзма нусхаларини чоғиштира ўрганиш ва илмий матн тузиш принциплари масалалари ёритилган. Бу бўлимлар бир-бирини тақозо қилишини мутахассислар яхши англайди. Шунинг ҳам таъкидлаш лозимки, ҳар бир бўлим таркибида ҳам бўшлиқ йўқ. Масалан, иккинчи бўлим кичик киришдан сўнг, «Ёзув ашёлари», «Ёзув қуроллари», «Китобат турлари», «Ўрта асрларда

Ўрта Осиёда кенг тарқалган китоб турлари», «Қўлёзма китобларнинг бадий безаклари», «Қўлёзма китобларнинг муковаси», «Қўлёзма китобларнинг қоғози», «Қўлёзма китобларнинг техник белгилари», «Ҳарфни буюм-нарсаларга битиб тушириш усуллари», «Ислом даври қабртошларидаги ёзувлар», «Қўлёзма китобларни тайёрловчилар», «Машҳур хат-тотлар» каби фасллардан иборат. Ўз навбатида, бу фасллар ҳам кичик сарлавҳаларга бўлиниб, уларда мавзуга доир кичик деталларгача тушунтирилган. Умуман, барча бўлимлар ана шундай фасллар ва сарлавҳалар остида маълумотлар етарлича тақдим қилинган.

Олтинчидан, қўлланмада матншуносликда маълум даражада чалкаш, мураккаб бўлган масалаларга ойдинлик киритилган. Масалан, «Девону луғоти-т-турк» қўлёзмасида бир неча сўзлардаги ҳарфлар устига ва остига бир йўла икки ҳаракат (фатҳа ва касра ёки замма ва касра) қўйилган. Ҳозирги замон нашрларида улардан биттаси янглиш қўйилган деган хулоса билан бири танланиб, чоп этилмоқда. Бу бир хилликни сақлаш, ўқувчининг чалғимаслиги учун мақбул йўл сифатида қабул қилиш мумкин. Шундай фикрлардан сўнг муаллиф бундай сўзлар икки хил талаффуз қилингани, Кошғарий сўзнинг адабий тилдаги кўриниши билан бирга унинг талаффузи, шевалардаги фонетик вариантыни ҳам кўзда тутганини тахмин қилади ва бу тахминини мисоллар орқали далиллайди. Келтирилга ўрнак (намуна)лардан биринчи ҳарфида фатҳа ҳам, касра ҳам қўйилган *tašiqti* ва *tīšiqti* (ташқарига чикди) сўзи таҳлилидаги ҳақиқат ўқувчини муаллиф-устоз ортидан эргаштиради. Ҳақиқатан, *tašiqti* сўзининг *tīšiqti* варианты шеваларда, хусусан, ўғуз тилларида *dış* (*Dış İşler Bakanlığı* – Ташқи ишлар вазирлиги, Туркия), *dišan* (*Dišan qal'a* – Ташқи қалъа, Хоразм) кўринишларида бўлган. Бундан ташқари, бунга ўхшаш келтирилган ўндан зиёд мисоллар таҳлили ҳам ишонарли ҳал қилинган.

Еттинчидан, бу қўлланманинг афзал жиҳатларидан яна бири шуки, унда матншунос амалий фаолияти билан боғлиқ мавзулар учун олимнинг ўзи амалга оширган ишлардан намуналар кўрсатилган. Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг», Алишер Навоийнинг «Муҳокамату-л-луғатайн» асарлар қўлёзмаларининг чоғиштирама таҳлиллари, Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибату-л-хақойиқ» асари манбаларининг қиёсий матни кабилар шулар жумласидан.

Саккизинчидан, муаллифнинг илмий мактабига хос бўлган тарихий матн намуналарини транскрипцияда тақдим қилиш ушбу қўлланмада ҳам амалда бўлган. Тан олишимиз керак, профессор Қ.Содиқов шу принципда иш кўргунича ўзбек олимлари транскрипция имкониятидан жуда кам ҳоллардагина фойдаланиб келган эди. Ҳатто, айтиш мумкинки, транскрипция тасаввурининг ўзи жуда қониқарли эмас. Эски ёзувлардан жорий ёзувга ўгириш – транслитерацияга транскрипция сифатида қараб келинди. Транскрипция – матннинг талаффуз шаклини илмда қабул қилинган махсус белги-ҳарфлар ёрдамида тўла акс эттиришдир. Олимнинг таъкидлашича,

«бунда матндаги сўз нечта ёки қандай ҳарф билан ифодаланишидан қатъи назар, сўзнинг талаффуз шакли, қандай товушлар билан айтилаётгани инобатга олинади ва шу нарса ёзувда акс эттирилади». Қўлланма ёш мутахассисларга транскрипциядан ҳам сабоқ беради.

Китобга очиқлама сўзлик (глоссарий), муаллиф ишлаб чиққан фан дастури ва бир неча манбалардан олинган фотосуратлар илова қилинган бўлиб, улар қўлланманинг асосий мазмунини тўлдиради.

Сўзимизни оламнинг катта сир, ҳаёт сирлар силсиласидаги ҳаракатлар, сирлар ортида хазиналар бўлиши ва асл хизина нима эканлиги ҳақидаги фикрлар билан бошлаган эдик. Профессор Қосимжон Содиқов ана шу асл хазинани топган шариф зотлардан бири эканига шубҳа йўқ. У Яратганнинг улуғ неъматини илм ва ўз инонч ҳамда ҳаракатлари билан қутлуғ ёшга муносиб виқор, катта шараф билан қадам қўйди. Устозга бундан кейинги ҳаёт ва фаолиятларида ҳам офият ва улкан зафарлар ёр бўлишини тилаб қоламиз.

Нафас Шодмонов,
*Қарши ДУ, филология фанлари
доктори, профессор.*

АЖОЙИБ ИНСОН, ИСТЕЪДОДЛИ ОЛИМ

Биз Қосимжон Содиқов билан 2000 йилдан бери танишмиз. Ўшанда Қорақалпоқ давлат университетининг давлат тиллари кафедраси мудири лавозимида ишлардим. Кафедра мудирларининг икки ойлик малака ошириш курси учун Миллий университетга бордик. Қосимжон-да Тошкент давлат шарқшунослик институтининг туркиёт кафедраси мудири сифатида малака оширишга келган экан. Ўша ерда танишдик. Ундан аввал мен Қосимжонни ёзган меҳнатлари бўйича билардим. Қадимги туркий ёзма эсдаликларининг, айниқса, уйғур ёзувунда ёзилган эсдаликлар ҳақида меҳнатлари бўйича билардим. Шундан эътиборан дўстлик муносабатларимиз бошланди.

Мен уни ҳар байрамда табриклар эдим. Агар мен улгура олмай қолсам, ўзи қонғироқ қилиб, табрик сўзларини йўллар эди.

Қосимжон – тажрибали ва истеъдодли тилшунос олим. У шу кунгача 350 дан кўп илмий ишлар ёзган. 47 атамадаги монография ва ўқув қўлланмалари бор. Ҳар сафар Тошкентга борганимда ўзим ёки шогирдларимга янги чоп этилган китобларини бериб юборади. Ҳозирда уй кутубхонамда унинг «Илк ўрта асрларда Марказий Осиёда кечган этно-лингвистик жараёнлар» (2018), «Қадимги турк фалсафаси» (2008), «Муҳокамату-л-луғатайн»ни ўқиб ўрганиш» (2011), «Қутадғу билиг»нинг уйғур ёзуви ҳирот нусхаси» (2010), «Адиб Аҳмад Югнакий. «Ҳибату-л-ҳақойиқ» (2019), «Қутадғу билиг» сўзлиги» (2020), «Туркий сўзлар девони» (2021),

«Уйғур ёзувида битилган эски туркий битиглар» деб номланган китоблари ўрин олган.

Унинг ёзган китобларини ўқиб ўтириб, Қосимжоннинг лингвистик эрудициясининг кенглиги, теран илмий билимга эга бўлган бугунги куннинг энг мутафаккир тюрколог олими сифатида тан оламан. У ўзининг илмий ишларида мумтоз тюркологларнинг ўрхун-енисей эсдаликларидаги айрим сўзларнинг ўқилишига боғлиқ айтган фикрларига, шу билан бирга, Махмуд Кошғарийнинг «Девону луғати-т-турк» меҳнатининг дастлабки босмасида юборилган ҳато-камчиликларга тўғрилаш киритганлигининг гувоҳи бўлганман.

Қ. Содиқов тюрколог олим сифатида Москва, Сеул, Истанбул, Анкара, Измир, Улан-Батур, Алмати, Урумчи, Тошкент, Нукус, Самарқанд, Чимкент, Карабук шаҳарларида ўтказилган халқаро илмий-амалий конференцияларда ўзининг илмий актуал баёнотлари билан қатнашган. У кўп сонли шогирдлар етиштирди. Шу вақтгача унинг илмий маслаҳатчилигида 5 нафар изланувчи филология фанлари доктори диссертациясини муваффақиятли ҳимоя қилди, илмий раҳбарлиги остида 18 нафар изланувчи ўзларининг фан номзоди ва фалсафа доктори (PhD) диссертацияларини ёқлади.

Қосимжон Содиқовнинг энг эзгу фазилатларидан бири – инсонийлигидир. Шогирдларимнинг диссертацияларига расмий оппонент бўлиш ёки уларнинг авторефератларига тақриз бериш бўйича билдирилган тавсия ва фикрларимга диққат қаратиб, ҳар доим эринмай ўқиб, ўзининг ҳолис боҳосини берган.

Бизнинг Қосимжон Содиқов билан оға-инилигимиз 25 йилдан буён мустақкамланиб, дўсту биродарлигимиз давом этиб, мустақкамланиб, ортиб келаётир. Қосимжон Содиқов Ўзбекистондагина эмас, барча туркий давлатлар орасида ҳам таниқли, ўз ўрнига эга истеъдодли олим, камтар инсон, чин дўст.

Шамшетдин Нажимович Абдиназимов,
*Бердоқ номидаги ҚҚДУ Қорақалпоқ тилишунослиги
кафедраси профессори.*

ТАНИҚЛИ ТУРКШУНОС

Ҳар кимнинг кўрмаса соғинадиган, суҳбатидан хамиша кўнгил тўладиган қадрдонлари бўлади. Қосимжон Содиқов мен учун шундай азиз инсонлардан. Ҳазрат Махмуд Замахшарийнинг «Юлдузлар осмоннинг беагаи бўлгандек, олимлар ер юзининг беагидир» мазмунида гапи бор. Дарҳақиқат, ҳар бир даргоҳнинг мавқеини кўтарадиган, безак бўладиган ходимлари бўлади. Филология фанлари доктори, профессор Қосимжон Содиқов домла ТДШУда ана шундай инсонлардан.

Мен Қосимжон акани узоқ йиллардан бери танисам-да, Тошкент давлат шарқшунослик институтида (ҳозир университет) дарс бера бошлагач, қадрдонга айланиб кетдик. 1995 йили Олий таълим вазирлиги томонидан тузилган комиссия аъзоси сифатида институтдаги фаолиятни ўрганишга юборилганлар қаторида мен ҳам бор эдим. У вақтда Қосимжон Содиқов Туркшунослик кафедрасида домла бўлиб, кафедрани машҳур олим академик Алибек Рустамов бошқарардилар. Бир куни турк адабиётидан дарс берадиган ўқитувчи бўлса, яхши бўлишини айтди. Ўша вақтлар ўқув ишлари проректори бўлган профессор Абдурахим Маннонов ўриндошлик асосида мени ишган таклиф қилди. Ўша йилдан институтда турк адабиётидан дарс бера бошладим. Ана шу вақтдан буён Қосимжон ака билан тез-тез кўришиб турадиган бўлдик. Кейинчалик Қосимжон Содиқов Туркшунослик кафедраси бошқарди. У киши Шарқ филологияси факультети декани вазифасида ишлаганида ҳам, Мумтоз филология кафедраси мудири бўлганида ҳам муносабатларимиз қуюқлашса қуюқлашдики, узоқлашмадик. Академиклар Алибек Рустамов, Ғанижон Абдурахманов, профессор Қозоқбой Маҳмудов, доцент Омонулла Жалилов билан бўлган мароқли суҳбатларимизни ҳозирда ҳузурланиб эслаймиз. Ўша даврда ўзимизга хос ихчам даврамиз ҳам бор эди. Бу анъанани Қосимжон ака билан биргаликда устозларни билган шогирдлари профессорлар Боқижон Тўхлиев, Қудрат Омонов, Жумали Шабановлар билан ҳозирда давом эттириб турибмиз.

Қосимжон Содиқов илмга садоқатли олимлардан. Мен садоқат деганда узлуксиз илмий изланишни назарда тутаётирман.

У киши шогирдпарвар устозлар. Кўплаб фан номзодлари, фан докторларига илмий раҳбарлик қилган. Қосимжон ака тинимсиз изланишлар олиб борадиган олимлар тоифасидан. Бир неча бор биргаликда илмий сафарларда бўлиб маърузаларини эшитганда бунга гувоҳ бўлганман. Қосимжон ака билан суҳбатлашганда доимо самимийлигини сезиб турасиз. Ўзига хос юмори ҳам бор.

Завқу шавққа тўла ярим бет қоғоз,
Шавқсиз ёзилган юз китобдан соз.

Шарқнинг буюк шоири, асли ватандошимиз Ҳусрав Дехлавийнинг бу сатрлари қанчалик пурмаънолигини таъкидлаш шарт эмас. Ёзувчими, шоирми, олимми оқ қоғозга рўпара бўлган ижодкор шавқ билан ёзиши керак. Қосимжон Содиқовнинг ёзганларида мана шундай шавқ бор, назаримда. Бу ўз соҳасига меҳр қўйганидан. У кўпроқ қадимги туркий битиглар, уйғур ёзуви, тил тарихига оид мавзуларда ёзади. Қосимжон Содиқов ёзган кўплаб китоблари ичида иккитасини алоҳида кўрсатган бўлардим. «Эски ўзбек ёзма адабий тили» ва «Ўзбек мумтоз адабиёти (қадимги туркий адабиёт)». Сабаби, Қосимжон Содиқов қадимги туркий

битигларнинг тили ҳақида ҳам, бадиияти ҳақида ҳам бирдек теран мулоҳаза юритади. Одатда, тилшунос сифатида тадқиқот олиб борадиган олимлар адабиётшунослик билан деярли шуғулланмайди ва, аксинча. Қосимжон акада мана шу муштараклик ўзига хос жамланган десак бўлади. Кўк турк битиглари дейсизми, монийлик, буддизм ёки қадимги туркийларнинг фалсафий қарашлари ҳақида, туркий тилда ёзилган энг қадимги шеърлар ҳақида ҳам унинг ёзганларидан кераклича маълумотлар ола оласиз. Бу олимнинг кенг қамровли дунёқараши ва ўзи шуғулланаётган соҳани теран билишидан далолат.

Одатда, шарқшунос олимлар бугунги ўзбек адабиётидаги жараён билан камроқ қизиқади. Қосимжон ака, аксинча, бугунги адабиётимиз ютуқлари билан мунтазам танишиб боришга ҳаракат қилади. Замонавий ижодкорларнинг ёзганлари ҳақида теран мулоҳазаларини суҳбатларда айтиб ҳам туради.

Домлани чет элларда ҳам олим сифатида яхши билишади. Туркия, Россия, Қозоғистонда бўладиган илмий анжуманларга тез-тез таклиф қилиб туришади.

Қосимжон Содиқовнинг тўғри сўзлиги, ўз фикрини ҳайикмай айтиши ҳам у кишига нисбатан ҳурмат уйғотади. «Фанга муҳаббат – ҳақиқатга муҳаббат деган гап, шу боисдан ҳам ҳалоллик олим фазилатининг асоси саналади», – деганди Фейербах. Назаримда, машҳур файласуф Қосимжон Содиқов сингари олимларни назарда тутиб айтган бўлса керак бу фикрларини. Чунки илм юкини ҳалол олимлар кўтарган.

Дўстимиз Қосимжон Содиқовга ғайрати сусаймасдан илмий ишларини давом эттириши, узоқ умр кўришини, қалами ёзишдан тўхтамай илмий кашфиётлар қилиб, ёшларга олим ва устоз сифатида ҳамиша ўрнак бўлиб юришини тилаб қоламан.

Адҳамбек Алимбеков,
ТДШУ профессори, Ўзбекистон
Ёзувчилари уюшмаси аъзоси.

ҚОСИМЖОН АКА ҲАҚИДА

Филология фанлари доктори Қосимжон Содиқов билан мен 1987 йилда танишганман. Ўшанда мен собиқ кўлёмлар институтига тадқиқотчи бўлиб ишга киргандим (мазкур институт 1978–1998 йиллари фаолият кўрсатган). Ўша йили кузда Қосимжон ака номзодлик диссертациясини ҳимоя қилгандилар. Кейинчалик Тошкент Давлат университети (ҳозирги Ўзбекистон миллий университети) ўзбек филологияси факультетида ўқитувчилик қила бошладим. Ўша пайтларда факультетда кечки бўлим мавжуд бўлиб, унда кундуз куни меҳнат фаолиятини олиб борган студентлар ишдан кейин келиб ўқирдилар. Кечки бўлимда дарс беришга

асосан ёш ўқитувчиларни қўйишарди. 1980- йиллар охири 1990- йиллар бошида кечки бўлимда Қосимжон ака билан бир хил кунларда, баъзида хатто айна бир курсга бирин-кетин дарс ўтардик. Дарсдан кейин биргалликда уйга қайтардик. Ўша вақтларда мен эндигина ўқитувчилик ва илмий фаолиятимни бошлагандим. Қосимжон ака эса педагогик ва илмий соҳада менга нисбатан кўпроқ тажриба йиққан эдилар. Шу боис у кишининг амалий тажрибаларини ўрганиш ва ундан намуна олиш мен учун жуда қизиқ бўлган. Шу сабабдан Қосимжон ака билан дарсдан кейин йўлда, транспортда мулоқот қилиб, уймизгача бўлган масофалар қандай қилиб ўтганини билмай қолардик. Бунинг ўзига яраша сабаблари кўп эди.

Одатда, филология тил ва адабиёт фанлари мажмуасидан таркиб топган бўлса-да, адабиётшунослар тилшуносликдан камроқ хабардор бўладилар. Ёки бунинг акси бўлади. Бу эса, ўз навбатида, суҳбат чоғида бу икки соҳа мутахассислари орасидаги умумий илмий мавзуларнинг нисбатан камайишига олиб келади. Масалан, шахсан мен учун лингвистика фани ва унинг назарий муаммолари анчайин мураккаб туюларди. Аммо Қосимжон ака билан (ёки марҳум профессор, филология фанлари доктори Азиз Жўраев (1961–2014) сингари тилшунослар билан) суҳбат чоғида умумий мавзулар доимо топилиб келган. Чунки улар тилшуносликни кундалик ҳаётга, биз ишлатиб юрган оддий сўзларга боғлай олишлари билан ажралиб туришади: биз кундалик ҳаётимизда қўллаб юрган ўзбек тилидаги бирор сўз ортида тарихий ҳодисалар, ўзбек халқи тарихи билан боғлиқ бирор тарихий ҳодисани топа олишади.

Қосимжон ака билан суҳбатларимизнинг қизғин бўлиши яна бир тарафдан у кишининг ўзбек адабиёти тарихидан яхши хабардор эканликлари билан боғлиқлик эди. Бошқа томондан Қосимжон аканинг тил тарихи фанини ҳаётимиздаги ишлатаётганимиз ўзбек тили сўз ва иборалари билан, замонавий ўзбек тили ҳамда ўзбек адабиёти тарихи фанлари муаммолари билан боғлай олишлари менда ҳам янги фикрлар пайдо бўлиши учун асос, туртки бўлиб келган. Айниқса, ўзбек адабиёти тарихи фани ва унинг муаммоларига тил тарихчиси нуқтаи назаридан қараш, масалан, мен кутмаган, ўйламаган масалаларга янги жиҳатдан қарашларга олиб келган. Шу жиҳатдан олиб қараганда, мен ҳозирга қадар Қосимжон ака билан суҳбатлашганимда турли янги маълумотлар эшитиб бойийман. Янги хулосаларга келиб тураман. Бунинг учун у кишидан миннатдорман.

Қосимжон ака – камтар ва камсуқум инсон. Ваҳоланки, у кишининг эски уйғур тили, ёзуви ва туркий тиллар тарихи билан боғлиқ тадқиқотлари ҳорижда нашр этилиб келиняпти ва чет эллар олимлари мазкур тадқиқотлардан ўз ишларида фойдаланадилар.

Қосимжон ака бағри кенг, самимий, аскияни севувчи ва ҳазилкаш, юморга бой инсон (бундай одамларни рус тилида “человек с чувством юмора”, деб аташади). Юмор ҳиссига эга инсонлар эса кўнгли тоза бўлади ва бошқа кишиларнинг ютуқларига самимият билан муносабат

билдирадилар. Уларнинг ютуқларини худди ўзлариникидек қабул қиладилар. Қосимжон ака ҳам атрофдагиларнинг ўз ҳаракатлари билан эришган ютуқларидан ҳамма вақт хурсанд бўлиб келганлар. Айтиш мумкин, бу уларнинг илмий объектив бўлишларига ҳам фақат ёрдам бериб келган. Мен Қосимжон аканинг етмиш ёшга кирганликларини эшитиб, рости ишонмадим. Чунки у киши кўнгли очик инсон бўлганликлари учун доимо навқиронликни сақлаб келганлар. У кишига бундан кейин ҳам ҳаётда, ҳам илмда навқиронлик тилаб қоламан.

Яна бир жиҳат: Қосимжон ака кейинги йилларда ҳар тўққиз ой ё бир йилда янги илмий китобларини нашр қиладиган бўлиб қолдилар. Бундан кейин ҳам кўплаб китоблар чоп этишларини тилаб қоламан.

Афтондил Эркинов,
филология фанлари доктори.

ҲАЛИМ ИНСОН

Устоз Қосимжон ака Содиқов шарқшунос, тилшунос олим ва туркий тиллар тарихи бўйича кучли мутахассис сифатида нафақат Ўзбекистон ва Ўрта Осиё минтақасида, балки бутун дунёдаги туркшунос олимлар танийдиган ва ҳурмат қиладиган инсондир.

Мен хитойшунос ва Узоқ Шарқ бўйича мутахассис сифатида айтишим мумкинки, уларнинг тадқиқотларини Хитой, Япония ва Жанубий Қурияда ҳам яхши билишади ва ўрганишади.

Қосимжон ака исмини эшитганимда ёки эслаганимда кўз олдимда мулойим ва меҳрибон инсон сиймоси гавдаланади. Айнан шу сифатлари билан улар талабалар ва шогирлари орасида катта ҳурматга эгадирлар.

Устозни туркий тиллар тарихини ўрганишдаги қўшган ҳиссаларини ўзбеколог ва турколог олимлар ёзгани яхши деб ҳисоблайман. Мен кўпроқ Қосимжон Содиқов хитойшуносликнинг ривожланишига қўшган ҳиссалари тўғрисида эслатиб ўтмоқчиман.

2000- йилларнинг бошида хитой филологияси кафедрасида авлодлар алмашуви туфайли йирик хитойшунос олимлар (Вагин О.А., Розбоқиев С.Қ., Маҳмудходжаев М.Х. ва бошқалар) нафақага чиқиб кетишди. Менинг олдимда кафедранинг илмий салоҳиятини кўтариш вазифаси долзарб бўлиб турарди.

Шу ишни амалга ошириш учун талабалар орасидан хитой тилини яхши биладиган иқтидорли талабаларни (Носирова С., Ҳошимова С.) танлаб, уларни илмий тадқиқот ишларига жалб этдим. Шу билан биргаликда, ёш ўқитувчилар учун махсус илмий семинарлар ва 2004 йилдан илмий-амалий конференцияларни ташкиллаштириш орқали уларни илмий тадқиқот ишларига қизиқтиришни мақсад қилдик. Бу ишлар ўз

самарасини бериб, тез орада С.Носирова ва С.Ҳошимова фалсафа доктори диссертацияларини ҳимоя қилишди.

Ёш хитойшунос олимларни тарбиялашда профессор Қосимжон Содиковнинг улуши ҳам катта. Уларнинг илмий раҳбарлигида Самида Мустафаева, Тоир Акимов, кейинроқ эса Лола Султанова ҳам фалсафа доктори бўлишди. Бундан ташқари, домла Ҳошимова Сабоҳатнинг фан доктори (DSc) диссертациясига илмий маслаҳатчи бўлиб, ҳимояга олиб чиқдилар. Натижада хитой филологияси кафедраси илмий салоҳияти энг юқори бўлган кафедралардан бирига айланди.

Профессор Қосимжон Содиков ёш олимларни тарбиялашда нафақат уларга илмий раҳбарлик қилдилар, балки бизнинг хитойшуносликка бағишланган илмий-амалий конференциямизда йигирма йилдан бери мунтазам равишда ўз илмий мақолалари билан иштирок қилиб келадилар. Бу бизнинг конференциямиз нуфузини кўтаришда ва халқаро доирада ўз ўрнини топишда катта аҳамиятга эга бўлди.

Устоз инсон сифатида ҳақиқий зиёли ва ўта одоблидирлар. Масалан, талабалар ва касбдошлари билан жуда самимий муносабатда бўладилар. Уларнинг ҳалимлиги ҳаммага маълум. Бирон нарсадан жаҳли чиққанини билмаймиз. Қосимжон ака ўта кечиримли, ёмонлик қилган одамга ҳам яхшилик билан қайтаради, бунга бир неча бор гувоҳ бўлдик. Аспирант ва докторантлардан имтиҳон олиш жараёнида, билими паст ёшларга юмшоқлик билан хатоларини кўрсатиб, келажакда нимага эътибор беришликни кўрсатиб берадилар. Ҳеч кимни норози қилмайдилар. Домланинг яна бир жиҳати, ҳеч қачон шошилмайдилар, шошилиш хулоса ҳам қилмайдилар. Ҳар бир фикр эгасини диққат билан эшитадилар ва ҳурматини жойига қўядилар.

Ҳурматли Қосимжон ака, етмиш ёшга тўлганингиз билан чин қалбимдан табриклайман. Аллоҳ умрингизни узун ва яна ҳам сермазмун қилсин.

Акрамжон Каримов,

ТДШУ Хитой филологияси кафедраси профессори.

26.12.23.

MUJAVHAR XAZINALAR SOHIBI

Men ustoz Qosimjon Sodiqovni 90- yillarning boshlaridan taniyman. U kishi Fanlar akademiyasi Qolyozmalar institutidan kelib Sharqshunoslik institutimizdagi uygʻur tili kafedrasida oʻrindoshlik asosida dars berardilar. Keyinchalik Turkiyot kafedrasining mudiri ustozimiz, akademik Alibek Rustamov u kishini kafedramizga toʻliq stavkaga ishga oldilar va bizlar birga ishlay boshladik. Qosimjon aka nihoyatda kamtarin, kamsuqum, juda kam gapiradigan, har bir soʻzni chuqur oʻylab, maʼnosiga katta eʼtibor berib

soʻzlaydilar. Chuqur bilimli, ziyoli inson. Ustozlariga, shogirdlariga, talabalariga nihoyatda eʼtibor beruvchi ularning har birini tinglab javoban chuqur mulohaza fikr ifoda etuvchi inson. Imkon doirasida ularni ranjitmaslikka, xafa qilmaslikka, koʻngillarini ogʻritmaslikka harakat qiladilar.

1999 yili 10.02.06 – Turkiy tillar ixtisosligi boʻyicha professor ilmiy unvonini oldilar. Ayni yilda Qosimjon aka kafedramiz mudiri boʻlganlaridan keyin u kishi bilan yanada yaqin boʻlib qoldik. Necha yillab yigʻib yiqqan qoʻlyozmalarimni oʻrganib chiqib ustozimiz Alibek Rustamov tavsiyalari bilan mening ilmiy ishimga rahbarlik qila boshladilar. Ilmiy ishim nomini ham Qosimjon aka belgilab berdilar. Ilmiy ish bahona har kun darslardan keyin oʻtirib birgalikda yozgan narsalarimni koʻrib berardilar. Har bir varagʻini sinchiklab oʻqib, qayerlarini oʻzgartirish kerakligini aytar, keraksiz joylarini olib tashlash kerakligini maslahat berardilar. Mavzuyim «Turk tilidagi faol harakat feʼllarining semantikasi» boʻlganligi uchun soʻzlarning asl va koʻchma maʼnolariga turk va oʻzbek tillarida kunimizda ishlatib kelayotgan shakllariga, isteʼmoldan chiqqan kalimalarga katta ahamiyat berishim kerakligini uqtirar edilar. Ishimning har bir varogʻini bir necha, hatto baʼzi bir varoqlarini qayta-qayta yozdirganlar. «Ishingiz pishiq va puxta boʻlsin, shunda seminar va himoyalarda qulay boʻladi» der edilar. 6- fevral 2004- yilda va nihoyat ishimni yoqladim. Albatta, bunda ustozimning xizmatlari cheksizdir. 2000- yillarda men institutning maʼnaviy-maʼrifiy ishlari boʻyicha prorektori edim. Institutimizni oʻsha davrda institutimiz tashkilotchisi, akademik Neʼmatilla Ibrohimov boshqarar edilar. U kishi Qosimjon akani nihoyatda hurmat qilar, fikrlariga quloq solar edilar. Bir kun meni chaqirib, «Qosimjonni filologiya fakultetiga dekan qilib tayinlasak nima deysiz?» dedilar. Men roziligimni bildirdim va Qosimjon aka 2002- yilda 6 oy davomida dekanlik vazifasini bajardilar. Vijdonan va halol ishladilar. Lekin Qosimjon aka rahbarlikdan koʻra koʻproq ilm bilan shugʻullanishning oshuftasi edilar. Buni mendan ham yaxshi tushungan zukko va ziyrak rektorimiz «Qosimjonni qiynab qoʻydik-a, rahbar topilar, lekin buyuk olimni yoʻqotib qoʻymaylik» dedilar va yana kafedra mudirligiga taʼyinladilar. Qosimjon aka kafedra mudirligi davrida Turkiyot kafedrasi nafaqat institutda, balki respublikamizdagi eng kuchli kafedralardan biri edi. Chunki kafedrada ishlayotgan oʻqituvchilarning barchasi ilmiy darajalarga ega edi. Kafedrada turkshunoslik dargʻalari, akademiklar Alibek Rustamov, Gʻani Abdurahmonov, Xalqaro Koshgʻariy mukofoti sovrindori Qozoqboy Mahmudov, Oʻzbekiston Qahramoni Suyuma Gaʼniyeva, professorlar Xazifa Islomjonova, Quدراتilla Omonov, Zilola Xudoybergenova va bir qancha iqtidorli yoshlar ishlashar edi. Bunday kafedrani boshqarishning oʻzi bir sharafdir.

Qosimjon Sodiqov bilim xazinasini boy boʻlgan inson. Chunki ular har bir asarini yillar davomida, igna bilan quduq qazigandek, sinchiklab yuzlarcha manbalarni qayta-qayta koʻrib chiqib, ming chigʻiriqdan oʻtkazib yozadilar. Shunday asarlaridan biri Mahmud Koshgʻariyning «Devonu lugʻati-t-turk» asarini Oʻzbekistonda chop qildilar. 13 yillik umrlari bagʻishlangan asarning chop qilinishida akademik Neʼmatilla Ibrohimov ham maʼnaviy-moddiy jihatdan qoʻllab-

quvvatladilar. Asar nashr qilinayotganini bilgan O‘zbekiston Qahramoni, mashhur shoirimiz Erkin Vohidov asar haqida «Har bir musulmonning uyida Qur‘on kitobi bo‘lgani kabi, har bir o‘zbekning uyida ushbu kitob bo‘lishi kerak» deya juda samimiy va iliq fikrlar bilan yuqori baholagan edilar.

2021- yilning oktabr oyida ushbu kitob Turkiyaning Istanbul shahrida Turkiy Kengash tomonidan nashr etildi. Kitob taqdimoti Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti, Turkiy kengash kotibiyati, Istanbul va Marmara universitetlari hamkorligida tashkil etilgan «Mahmud Koshg‘ariyning ilmiy merosi va uning uchinchi mingyillik turkologiyasi rivojida o‘rni» mavzuidagi xalqaro konferensiya doirasida Turkiyaning eng nufuzli Istanbul universitetida o‘tkazildi.

Ustozni butun dunyo turkologlari juda yaxshi taniydi. 2000- yillarda Turkiyaning Istanbul universitetiga borganimda, turk tili va adabiyoti ilmiy tadqiqot instituti direktori mashhur professor Osman Fikri Sertqaya Qosimjon Sodiqovga bag‘ishlangan «O‘zbekistonlik bitigshunos olim» nomli maqola yozayotgan ekanlar. Men, u inson mening ustozim bo‘ladi deyishim bilanoq, «sen dunyoning eng baxtli odami ekansan, shundayin buyuk olim va hokisor insonning shogirdi bo‘lish sharafdir», deb ta’kidladilar.

Qosimjon aka oilasini juda yaxshi ko‘radigan oilasevar inson. Qayerda bo‘lmasinlar, O‘zbekistondami, chet eldami, doimo oilalari haqida o‘ylaydilar. Ustoz bilan Rossiya federatsiyasining Oltoy o‘lkasidagi Barnaul shahriga xizmat safari bilan borganimizda, oilalarini juda ham sog‘indilar. Ayniqsa kichik nabiralari Muhammadni juda yaxshi ko‘radilar, har kuni kechqurun sevimli nabiralari bilan telefon orqali gaplashar edilar.

Ustoz Qosimjon aka o‘zbek tilining rivoji, tozaligi va sofligiga ham juda katta hissa qo‘shgan olimdir. Ular o‘z maqolalarida, kitoblarida, majmualarida chet tillaridan kirib kelgan ba’zi so‘zlarning o‘zbek tilidagi muqobil ma’nolarini topadilar va foylanadilar. Bunga bir qancha misollar keltirishim mumkin. Misol uchun, o‘zbek tilida qo‘llanadigan «taqdirlamoq» o‘rniga «siylamoq», «dastur» o‘rniga «tanitma», «reglament» o‘rniga «vaqt ulushi» kabi chiroyli, o‘zbekona so‘zlarni olib kirdilar.

Qosimjon akaning kamtarona mehnatlari davlatimiz tomonidan munosib tarzda taqdirlandi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023 yil 28 sentyabrdagi Farmoniga binoan Sodiqov Qosimjon Pozilovichga «O‘zbekiston Respublikasida xizmat ko‘rsatgan yoshlar murabbiysi» faxriy unvoni berildi.

Mana bugun ustozimiz Qosimjon aka 70 ga kiriyabdilar. Hali uzoq yillar universitetimizda yoshlarga ilm nurini taratishda, yangi-yangi shogirdlar yetishtirishda kuch-quvvat, tunganmas g‘ayrat, oilalariga sog‘liq-salomatlik, ishlariga rivoj tilaymiz.

Shogirdlari **Jumali Shabanov**,
filologiya fanlari nomzodi, dotsent.

KAMTARLIGI VA ODAMIYILIGI BILAN INSONLARNING MEHRINI QOZONGAN OLIM

«...Alloh sizlardan imon keltirgan va ilm ato etilgan zotlarni (baland) daraja (martaba)larga ko'tarur. Alloh qilayotgan (barcha yaxshi va yomon) amallaringizdan xabardordir» (Mujodala surasi, 11- oyat).

Oyatda keltirilgan muqaddas so'zlarning aksini men ustozimiz Qosimjon Sodiqovda ko'raman. Ustoz Qosimjon Sodiqov bilan hamsuhbat bo'lgan har bir inson «ilm ahlining yorqin vakili ana shunday bo'lishi kerakda» degan o'yuxayollarga borishi aniq. Biz «Ustoz otadek ulug'» degan serma'no so'zlarini kundalik hayotimizda ko'p bora ishlatamiz. Ustoz va ota iboralarini bir-biriga bog'liqligini turlicha ta'riflash mumkin. Shulardan biri sifatida «ota farzandni ko'kdan yerga olib tushgan bo'lsa, ustoz ushbu farzandni o'zining ta'lim-tarbiyasi bilan yerdan ko'kka olib chiqadi» desak mubolag'a bo'lmaydi. Qosimjon aka qanchadan-qancha yoshlarni ana shunday qilib «yerdan ko'kka olib chiqqan» insondir.

Men Qosimjon Sodiqov bilan birga ekanimdan faxrlanaman. U kishidan hayotimda ko'p narsalarni o'rgandim va ibrat oldim. Bu insondagi ilmga sadoqat, kamtarlik, birovlarni g'iybat qilmaslik, oilaga sadoqat, shogirdlarga mehribonlik, o'zbek tiliga ehtirom ko'rsatish, yurtga fidoyilik kabi xislatlari men uchun bu hayotda katta o'rnak bo'ldi. Qosimjon aka bir muddat Sharq filologiyasi fakultetiga dekanlik qilganlarida men ularga o'rinbosar bo'ldim. Ulardan boshqaruvni va vazminlikni, o'ylab qaror qabul qilishni o'rgandim.

Keyinchalik men fakultetga dekanlik qilganimda Qosimjon aka bilan yana birga ishladik. Domla kafedra mudiri sifatida faoliyat olib borganlarida u kishining kafedralari bizning fakultetimizdagi eng oqibatli, ahil va inoq kafedralardan biri bo'ldi. Men ular bilan ko'p ishlarimda maslahat oldim va hozirgacha qimmatli maslahatlarini olib kelmoqdaman. Fakultetimizda tashkil etiladigan ilmiy anjumanlarni tashkillashtirishda men har safar domlaning maslahatlari bilan ish tutardim. Bundam aslo kam bo'lmadim. Aynan shu sababli ham biz nashr qilgan har bir konferensiya to'plami juda yuqori saviyada chiqar edi.

Qosimjon akada har bir so'zni qo'llashda o'ta ehtiyotkorlik bor. Bu olimning hozirgi o'zbek tilimizning rivojlanishida ham anchagina salmoqli hissalar bor. Masalan, men hozirgi kunda o'z nutqimda faol qo'llab kelayotgan «ilkingizdagi mazkur kitob», «vaqt ulushiga amal qilish maqsadida» degan jumllarimni ochiq aytishim mumkinki, Qosimjon akadan o'zlashtirganman.

Bir yili «Qadimgi sharq adabiyoti» fanidan talabalarga dars berdim. Darslarimdan biriga professor Qosimjon Sodiqovni ham taklif qildim. Maqsadim yagona edi: bakalavr ta'lim yo'nalishida tahsil olayotgan talabalarimiz ham bu insonni ko'rishsin, shunday olim ularning zamondoshi ekanligini bilishsin, ularning suhbatlaridan bahramand bo'lishsin. Shu kungi ma'ruzada domla qadimgi bitiglar, xususan, qadimgi uyg'ur yozuvlari haqida bo'lib, unda arab yozuvigacha bo'lgan davrdagi uyg'ur yozuvi xususiyatlari va ushbu yozuvda

yozilgan manbalar haqida talabalarga ma'lumotlar berdilar. Shu kuni darsimizdan keyin talabalarimizdagi domla va ularning ma'ruzlaridan olgan taassurotlarini so'z bilan ta'rif eta olmayman. Bu an'anani keyin ham davom ettirish istagim bor edi, lekin afsus bu fan o'quv rejamizdan chiqib ketdi.

Ustoz kamgap, o'ta kamtar bo'lishlariga qaramay, askiya, xazil va mutoyibaga ham ancha ustalar. Bu esa u kishidagi soddalik, ochiqko'ngillikdan dalolat beradi. Ma'ruzalarini eshitganlar biladi. Domla o'z chiqishlarida har bir so'zni dona-dona qilib gapiradilar, har bir fikrlarini o'ylab gapiradilar, pala-partish jumla tuzmaydilar, so'zlarni bilib-bilib, o'z o'rnida qo'llaydilar. Ularning ma'ruzalarini eshitgan odam aslo charchamaydi, zerikmaydi, esnamaydi, ortiqcha marta soatiga ham qarab qo'ymaydi. Domlada kamtarlik fazilati ustuvor bo'lganligi bois, hayotda eng yaxshi inson bo'lib elga tanildilar, sof vijdonli kishilar qatoridan o'rin oldilar, har qanday sharoitda ham, har qanday lavozimda ham to'g'ri va haqqoniy yo'l tuta oldilar, to'g'ri so'zlab jamiyatda hurmat topdilar, olijanob va rahm-shafqatli bo'ldilar, shu paytgacha hamma ishni saranjom, osoyishta bajarib kelmoqdalar.

Men hamisha olimlarni olimligi uchungina emas, yaxshi odamligi uchun yaxshi ko'rishni istaganman, ustozimiz Qosimjon Sodiqov ham aynan ana shunday odam. Men ularni avvalo yaxshi inson bo'lganlari uchun hurmat qilaman va yaxshi ko'raman. Ushbu yozganlarim orasida domlaning ish faoliyatlari, tarjimai hollari haqida ko'p ham yozib o'tirmadim. O'ylashimcha mazkur kitobda bular batafsil bayon etiladi. Domla bu yil muhtaram yurtboshimiz tomonlaridan yuksak mukofot bilan taqdirlandilar. Men ham ko'plab insonlar qatorida bu xushxabarni eshitib juda xursand bo'ldim. Munosib insonga munosib mukofot bo'ldi!

Fursatdan foydalanib men ustoz Qosimjon Sodiqovga o'z nomimdan, oilamiz nomidan mustahkam salomatlik va uzoq umr tilab qolaman. Ustoz, aslo charchamang. Sizdan biz hali ko'p ilm olishimiz, hayotiy saboqlar o'rganishimiz kerak. Oilangiz baxtiga, biz shogirdlar va do'stlaringiz, hamkasblaringiz baxtiga omon bo'ling.

Jasur Ziyamuhamedov,
filologiya fanlari doktori, professor.

**ЎТА ЗИЁЛИ, ЎТА КАМТАР, ЎТА САМИМИЙ
СОДИҚОВ ҚОСИМЖОН ПОЗИЛОВИЧ**

Буюк заминизда дунё илмида ўз ўрнига ва салоҳиятига эга бўлган олиму-фузалолар етишиб чиққани ҳаммага аён. Бу замин диний ва дунёвий илмлар бешиги, бу бешикда алломалар тарбияланган. Уларнинг диний ва дунёвий илмга қўшган ҳиссалари аллақачон эътироф этилган ва тан олинган. Албатта ҳар бир ўзбекистонлик шу заминда туғилиб

ўсганидан, шу замин фарзанди эканлигидан фахрланиши табиий. Ҳозирги кунда ҳам илми дунёларга таралиб, шараф ва эътирофга сазовор бўлаётган олимларимиз бор.

Қосимжон Позилович Содиковни таърифлаш учун биринчи ҳаёлимга келган тушунчалар – ўта зиёли, ўта камтар, ўта самимий. «Ўта» сўзининг уч карра такрори бу таърифлар ҳаққоний эканлигидан далолат. Қосимжон ака Содиков ҳақиқий ўзбек зиёлиси тимсоли, бу инсоннинг камтарлиги, шундай катта олим бўлсалар-да, заррача кибр йўқлиги бунга далилдир.

Хитойдаги университетда ишлаб юрган вақтимда, ҳалқаро бўлимдан кўнғироқ қилишиб, Ўзбекистонда қадимги Чигатой адабиёти, Чигатой манбалари билан шуғулланадиган олимлар борми, бўлса таклиф қилиб уларни маърузаларини ташкил қилмоқчимиз дейишди. Ҳеч иккиланмай, бизда шу соҳани энг «зўр»лари бор дедим. Қадимги туркий, уйғур, Чигатой манбалари бўйича эг йирик олимлар бизда деб баралла айтдим.

2017 йилда домланинг маърузаларини Хитойдаги университетларнинг бирида, уйғур тили ва адабиёти факультетида қадимги туркий манбалар бўйича тадқиқот олиб борётган аспирант ва докторантлар билан тинглаш насиб этган эди. Маъруза жуда қизиқ, аниқ далиллар ва фактлар, ноёб маълумотлар билан бойитилганлиги боис тингловчилар бутун вужуди қулоқ бўлиб тинглашганди. Маърузадан сўнг хитойлик олимлар биз бундай маълумотларни билмас эканмиз, домла бу маълумотларни ўрганиб, таҳлил қилишлари учун бутун умрларини бағишлаган бўлсалар керак деб эътироф этишганди. Мени яна бир нарса диққатимни тортгани, домланинг баён услуби. Маърузани кимга ва қаерда ўқишга ҳам жуда диққат билан эътибор берар эканлар. Магистр ёки бакалаврият талабалари учун уларнинг салоҳияти даражасида жуда қизиқтириб баён этсалар, аспирант ва докторантлар учун маърузаларида эса илмий таҳлил, илмий мунозара билан олиб бордилар. Айтмоқчи бўлганим, ҳар бир гуруҳ тингловчи ўзининг салоҳиятига кўра ҳазм қила оладиган дозада маълумот берар эканлар.

Домладан кўп нарсаларни ўрганишимиз керак. Хитойлик мутахассислар ташкил этган ҳалқаро лойиҳада домла билан бирга ишладик. Лойиҳада ҳар бир профессорга вазифалар ва шу вазифаларни топшириш муддати белгиланган эди. Гарчи лойиҳа аъзолари орасида ёшлари улуғ бўлсалар-да, лекин вазифани муддатидан олдин бажариб топширардилар. Биз ёшларга ўрнак бўлиб, масъулиятли бўлиш намунасини кўрсатардилар.

Бундай устозларимиз бор экан, дунё ўзбек илмини эътироф этишдан тўхтамайди.

Азиз ва муҳтарам Қосимжон ака, Сизни муборак 70 ёшингиз билан табриклайман. Умрингиз узоқ бўлсин, яна кўп йиллар биз каби шогирдларга ўрнак ва намуна бўлиб юринг. Сиз билан бир жамода ишлаганимдан, сизни таниганимдан фахрланаман. Соғ бўлинг устоз.

Феруза Ҳасанова,

Хитой филологияси кафедраси доценти.

USTOZ QOSIMJON SODIQOV FAOLIYATIGA AYRIM CHIZGILAR

О‘zbek tili tarixi bo‘yicha yetuk mutaxassislardan biri, taniqli tilshunos olim, filologiya fanlari doktori, professor Qosimjon Sodiqov ulug‘ ajdodlarimizning qadimiy merosini umr bo‘yi sadoqat va hurmat bilan o‘rganib, bu bebaho boylikni mamlakatimiz va xorijda keng targ‘ib qilishga munosib hissa qo‘shib kelayotgan zahmatkash olim hisoblanadilar.

Ustoz Qosimjon Sodiqov turkiy tillar tarixi, eski turkiy yozuvlar, qadimgi bitiglar, arab yozuvigacha bo‘lgan davrdagi uyg‘ur yozuvi xususiyatlari va ushbu yozuvda yozilgan manbalar bo‘yicha yurtimiz va xorijdagi yetuk mutaxassislardan.

Ustoz Qosimjon Sodiqov ilmning eng qiyin va mas‘uliyatli jabhasi bo‘lmish manbashunoslik, matnshunoslik sohasini tanlab, qariyb ellik yillik ilmiy-ijodiy faoliyati davomida bu borada fidokorona mehnat qilmoqdalar.

Darhaqiqat, qadimiy qo‘lyozmalarning changini yutib, ko‘z nuri, qalb qo‘rini bag‘ishlab, ularni o‘rganish, bunday nodir ma‘naviy xazinani bugungi avlodlarga etkazishdek og‘ir va mashaqqatli ishga har qanday insonning ham bilim va salohiyati, eng asosiysi, sabr-toqati yetmaydi.

Domla Toshkent davlat universiteti O‘zbek filologiyasi fakultetida tahsil olganlar. Keyin ona tili va adabiyoti o‘qituvchisi bo‘lib ishlaganlar. 1983- yildan boshlab O‘zbekiston Fanlar akademiyasi Qo‘lyozmalar institutida ilmiy faoliyatlarini davom ettirganlar va shu bilan birga Toshkent davlat universiteti va Toshkent davlat sharqshunoslik institutida talabalarga dars berganlar. Bugungi kunda ular Toshkent davlat sharqshunoslik universitetida faoliyat yuritmoqdalar.

Ustoz Qosimjon Sodiqov uzoq yillik ilmiy faoliyati davomida o‘zbek mumtoz adabiyotining sara asarlarini ilmiy o‘rganish va chop ettirishga katta e‘tibor qaratdi. Yusuf Xos Hojibning «Qutadg‘u bilig», Adib Ahmad Yugna-kiyning «Hibatu-l-haqoyiq», Mahmud Koshg‘ariyning «Devonu lug‘ati-t-turk», Alisher Navoiyning «Muhokamatu-l-lug‘atayn» asarlarining ilmiy nashrlarini amalga oshirdilar.

Ustozning 1990- yilda "Fan»nashriyotida «Ajdodlarimiz bitigi» nomli risolasi, 1994- yilda Q. Mahmudov bilan hammualliflikda nashr qilingan «XI-XV asrning turkiy yozuvidagi yodgorliklar», A. Aliyev bilan hammualliflikda nashrga tayyorlangan «O'zbek adabiy tili tarixidan» o'quv qo'llanmasi, 2000- yilda «Qadimgi turkiy yozuvlar» va «Qadimgi turkiy til» fanlaridan dars matnlari, 2001- yilda «Ilk va o'rta asrlar turkiy matnlari nomlarining izohli lug'ati», 2004- yilda «Ko'k turk bitiglari: matn va uning tarixiy talqini», «Qadimgi turkiy xalqlarning diniy-falsafiy qarashlari», «Matnshunoslik va manbashunoslik asoslari», «O'zbek mumtoz adabiyoti», «Eski o'zbek yozma adabiy tili» kabi ellikka yaqin monografiya, darsliklar va o'quv qo'llanmalar hamda ilmiy-ommabop risolalar; 300 dan ortiq ilmiy maqolalar chop ettirganlar.

«O'zbek mumtoz adabiyoti» kitobida turkiy xalq og'zaki ijodining eng eski yodgorliklari, ularning badiiy tafakkur tarixida tutgan o'rni, badiiy, g'oyaviy-estetik xususiyatlari; turkiy yozma adabiyotning yuzaga kelishi va uning ilk bosqichlari haqida fikr yuritiladi. Turli adabiy muhitlarda, turli yozuvlarda bitilgan adabiy asarlar, tarixiy-badiiy, diniy-falsafiy bitiglar misolida qadimgi turkiy yozma adabiyotning o'ziga xos xususiyatlari bayon qilinadi. Ko'k turk bitiglari, moniychilik va buddizm, nasroniylik davrlaridan qolgan o'lmas yozma obidalar, ilk o'rta asrlarda islom muhitida yaratilgan nodir asarlar, ularning mazmuni, g'oyasi, poetologiya masalalari, qadimgi turkiy adabiyotning keyingi davrlar adabiyotiga, xususan, o'zbek mumtoz adabiyotiga ta'siri haqida so'z boradi.

Eski o'zbek yozma adabiy tili kitobida yuzyillar osha yaratilgan turkiy yozma yodgorliklar materialiga tayangan holda o'zbek adabiy tilining yuzaga kelishi, ilk va o'rta asrlardagi lingvistik takomili ilmiy tadqiq etilgan. Unda yozma yodgorliklar tilining fonetik, grammatik xususiyatlari, shuningdek, tarixiy atamashunoslik va matn stilistikasi masalalari keng qamrovda yoritib berilgan.

2021- yilda ustoz Qosimjon Sodiqov tomonidan nashrga tayyorlangan ulug' tilshunos Mahmud Koshg'ariyning «Devonu lug'ati-t-turk» asari Turkiyaning Istanbul shahrida Turkiy Kengash tomonidan chop ettirildi. Kitob taqdimoti Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti, Turkiy kengash kotibiyati, Istanbul va Marmara universitetlari hamkorligida tashkil etilgan «Mahmud Koshg'ariyning ilmiy merosi va uning uchinchi mingyillik turkologiyasi rivojidadagi o'rni» mavzuidagi xalqaro konferensiya doirasida Turkiyaning eng nufuzli Istanbul universitetida o'tkazildi.

Asarning yangi nashri shu choqqacha yaratilgan o'zbekcha, qolaversa, turkologiya dunyosida amalga oshirilgan boshqa nashrlardan ajralib turadi. Kitobda kirish, «Devonu lug'ati-t-turk»ning to'liq matni, shuningdek, asarda ishlatilgan arabcha grammatik atamalarning izohi va Mahmud Koshg'ariy keltirgan Yer yuzi xaritasining o'qilishi hamda talqini keltirilgan.

Asarning yangi nashri mutaxassis olimlarga mo'ljallab yaratilgani bilan ahamiyatlidir. Tanlangan ilmiy transkripsiya lotin alifbosi negizida bo'lib, eski turkiy til, birinchi galda, qoraxoniylar davri yozma adabiy tili va o'sha davr

turkiy shevalarining fonetik xususiyatlarini o‘zida yaxshi aks ettirib turadi. «Devonu lug‘ati-t-turk» uchun tanlangan ushbu transkripsiya ko‘pchilik turkologlar tarafidan e‘tirof etilmoqda.

Ustoz Qosimjon Sodiqov ko‘p yillar davomida O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Oliy attestatsiya komissiyasida ekspert kengasgi a‘zosi sifatida hamda Toshkent Davlat Sharqshunoslik universiteti ilmiy kengashida faoliyat yuritdilar. Shuning uchun Sharqshunoslik universiteti ilmiy kengashida himoya qilingan ishlar boshqa ilmiy kengashlardagi ishlarga qaraganda ilmiy jihatdan saviyasi yuqoriligi bilan ajralib turadi.

Domla ilmda o‘ziga xos yo‘nalish, o‘ziga xos maktab yaratgan olimlardan. Ustozning ilmda ham, shogirdlarga g‘amxo‘rlikda ham o‘rnak olsa arziydigan jihatlari talaygina. Domla ko‘plab bakalavr, magistr, fan nomzodi va fan doktori darajasidagi shogirdlarga rahbarlik qilganlar. Domlaning rahbarliklari ostida Mumtoz filologiya kafedrasida ishlaganman hamda doktorlik ishini himoya qilganman.

Ustoz Qosimjon Sodiqov rahbarligida himoya qilingan barcha ishlar o‘zining pishiq-puxta bajarilishi bilan ajralib turadi. Ustoz mening ilmiy ishining sarlavhasidan tortib xulosasigacha har bir so‘zning ishlatilishiga jiddiy e‘tibor berganlar. O‘zlarining qimmatli maslahatlari bilan menga juda katta yordam berganlar. Ustoz barcha shogirdlariga birdek mehribon va ularga keyingi faoliyatlarida ham g‘amxo‘rlik qiladilar. 2023 yilda ustozga berilgan «O‘zbekiston Respublikasida xizmat ko‘rsatgan yoshlar murabbiysi» faxriy unvoni aynan egasiga berilgan, deb hisoblayman.

Ustoz Qosimjon Sodiqov kafedra mudiri vazifasini bajarishda ham ko‘pchilikka o‘rnak bo‘la oladilar. Chunki ular rahbarlik qilgan jamoa ahil oila singari uzoq yillar mehnat qilishmoqda.

Ustozga uzoq va barakali umr tilagan holda ularning yaqinda Turkiya Turk til qurumining faxrli a‘zosi bo‘lganlari bilan muborakbod etamiz.

Shafolat Hasanova,
Oriental universiteti Sharq tillari
kafedrasida, professor vazifasini bajaruvchi.

BILIMGA BAG‘ISHLANGAN UMR

Men ustozim, filologiya fanlari doktori, professor Qosimjon Sodiqovni 2005-yilda, o‘n yetti yoshim arafasida tanidim. Toshkent davlat sharqshunoslik institutida mumtoz filologiya yo‘nalishi talabasi bo‘lgan paytlarimda maqsadim bir necha til o‘rganib, diplomat yoki tarjimon bo‘lish edi. O‘z muhitimdan tashqarida, poytaxtga begona odamdek birmuncha qiyinchiliklar bilan o‘qishni davom ettirayotgan bir paytimda «Turkiy til tarixi» otli darsga professor Qosimjon Sodiqov kirib keldi. Dars o‘tish uslubi, bilimni talaba saviyasiga mos

yetkazib bera olishi, qadimiy matnlarni tahlil qilib, soʻzlarning etimologiyasini ochib berishi meni sohaga qiziqtirib qoʻydi. Ustozda darsning oʻz tartibi, intizomi bor edi. Eski turkiy yozuvlar darsida bizga koʻkturk va uygʻur yozuvini yotigʻi bilan oʻrgatardi. Juda qiyin va murakkabdek koʻrinadigan uygʻur yozuvini osonlik bilan uqtirib qoʻygani menda katta taassurot uygʻotdi. Hozirda men ham talabalarga uygʻur yozuvini ayni uslub bilan oʻrgatmoqchi boʻlsam-da, ayni muvaffaqiyatga erishyapman deb ayta olmayman. Demak, buning uchun katta tajriba kerak ekan.

Hech unutmayman, 2006-yilning boshi, qish oylari edi. Qishki taʼtildan kelganimizda ustozimiz bizning sinfdan meni va Rixsitilla Alimuxamedovni xonasiga, Turkiyot kafedrasiga chaqirdi. Bordik. Kirsak, ustoz bilan birga filologiya fanlari doktori, professor Qudratulla Omonov ham bor ekan. Ikkisi bizga bir taklif bildirdi. Kafedrada laborantga ehtiyoj borligini, xohlasak ikkovimiz ham navbatlashib ishlay olishimizni aytishdi. Ehtiyojdan koʻra koʻproq bizni bilimga yana-da qiziqtirish, yetaklash uchun bu taklifni bildirganini bugun tushinib yetyapman. Xullas, Rixsitilla Alimuxamedov ikkovimiz kafedrada ishlay boshladik. U paytlarda kafedrada Alibek Rustamov, Gʻani Abdurahmonov, Qozoqboy Mahmudov kabi sohaning dargʻalari boʻlgan olimlar bilan bir qatorda yosh olimlar, oʻqituvchilar ham bor edi. Ularning darsdan keyin ilm haqida qilgan bahs-munozaralari, suhbatlari-yu mutoyibalari bizlarga sutning ustidagi qaymoqdek edi. Ustiga ustak koʻpincha yoshi ulugʻ ustozlar maqolalarini yoki kitoblarini qoʻlda yozib kelar, kompyuterda yozib berishimizni soʻrashardi. Ularni koʻchirish, keyinchalik birgalikda ustidan oʻqib chiqish jarayonida oʻz-oʻzidan dars olar, bilimimizni chuqurlashtirar edik. Undan ham muhimi ilmiy maqola qanday yozilishi, uslub va ifoda qanday boʻlishini jonli ravishda oʻrganar edik.

Bir kuni ustoz Qosimjon Sodiqov menga kompyuterda koʻkturk harflarida matn terishni topshirdi. Yozuvniku, oʻrganib olgandim. Kompyuterda koʻkturk harflari bilan matn terish menga katta zavq berdi. Oʻzimni huddi eng qadimgi sirlarning kalitini topgandek baxtiyor his qilar, koʻkturk harfli qancha matn boʻlsa, oʻqigim kelar edi. Bu orqali qanday koʻkturkshunoslikka kirib qolganimni ham sezmadim.

Odatda, ustoz erta tongdan kafedraga kelar, ekran boshida ishga shoʻngʻir edi. Men dars boshlanishiga yaqin kafedraga kelib, ustozga bir piyola choy uzatish bahonasida salomlashib, darsga yoʻl olar edim. Darslar tugagach, kafedradagi ishlarni davom ettirar edim. Ishlar yengillashgandan keyin ustoz tayyorlagan kitob yoki maqola matnini oʻqir edik. Men oʻqir edim, ustoz tinglab, baʼzi joylarini tuzatar edi. Baʼzan turib-turib xursand boʻlib xonasidan chiqib kelar, baʼzan esa tashqaridan kirganda bolalarcha xursandchilik bilan kirib kelar edi. Nima boʻldi ekan deb qiziqqanimda, muammoli bir ilmiy masalaga javob topilgani suyunchisini berardi. Natijada baʼzan bu ilmiy yangilikni birinchilardan boʻlib eshitar edim. Bu jarayonlar menga katta maktab boʻldi albatta, koʻp narsa oʻrgandim. Ayniqsa «Turkiy yozma yodgorliklar tili: adabiy

tilning yuzaga kelishi va tiklanishi» va «Eski turkiy bitiglar» kitoblarini qayta-qayta o‘qir edim. Ko‘kturk yozuviga qiziqishimni payqab, ustoz menga bakalavrlik ishini Kul tigin yodgorligi bo‘yicha tayyorlashni toshirdi. Shu orqali ilk bor sohada fikr yuritib, qalam tebratish mas‘uliyatini his etdim. Ustozning ko‘magi va yetaklashi bilan bilimga tetapoya qilib qadam qo‘ydim.

Ustoz bizga har ma‘noda o‘rnak inson. Kishi o‘z millatini, tilini, o‘zligini qanday hurmat qilishi, sevishi kerak ekani haqida yaqqol timsol bo‘la oladi. Buni amalda ko‘rsatish uchun ilmiy tadqiqotlarni ko‘r-ko‘rona emas, o‘zligimizdan kelib chiqqan holda amalga oshiradi. Misol uchun o‘zbek tilidagi biror so‘zni qandaydir bir tildan o‘zlashma deyishdan ko‘ra uni ilmiy asoslar bilan ko‘rib chiqish kerak. Ustozning fikriga ko‘ra «o‘zbek tilida ham, mo‘g‘ul yoki xitoy tilida ham bor bo‘lgan so‘zlarni o‘zbek tiliga o‘zlashma deb qo‘ya qolish to‘g‘ri emas. G‘arb olimlari bunday xulosaga kelgani, bu fikrning to‘g‘ri ekaniga yetarli isbot bo‘la olmaydi. Tilimizda bir so‘zning birgina ma‘nosi bor emas, shu bois matnlarda o‘tgan so‘zlar sonini fonetikasiga qarab hisoblay olmaymiz. Bu ishda muhimi so‘zning ma‘nolariga qarash kerak». Bular til va millat fidoyisi bo‘lgan kishining tushunchalaridir. Demak, biz tilimiz, tariximiz va madaniyatimizni tadqiq qiladigan bo‘lsak, markazga boshqa xalqlarni emas, aynan o‘zimizni, o‘z millatimizni qo‘ygan holda amalga oshirishimiz kerak. Ana shunda to‘g‘ri xulosaga kelgan, o‘lkamizda fanning rivojiga to‘g‘ri hissa qo‘shgan bo‘lamiz.

Ustoz yetmish yillik umrida yuzlab maqola va ma‘ruzalar, o‘nlab kitoblar nashr ettirdi. Yurtga, fanga foydali xizmat qiluvchi shogirdlar yetishtirdi. Tadqiqotlari orasida eski turkiy til va yozuvlar tarixidan qoraxoniylar davri yodgorliklarigacha, buddizm muhiti matnlari, navoiyshunoslikdan tortib hozirgi o‘zbek tiligacha keng qamrovli ishlarni ko‘ramiz. Ustoz bir kishini emas, bir necha kishining ishini birdaniga amalga oshirmoqda. Bu nuqati nazardan qaraganda tilshunoslikda, manbashunoslikda hozirdanoq bir maktab yaratdi deb aytish mumkin. Bu maktab va ustozning o‘zi nafaqat O‘zbekistonda, balki chet elda ham munosib e‘tirof etiladi, hurmat bilan tilga olinadi. Misol uchun Turkiyada ko‘plab jurnallarning tahrir hayatida, xalqaro ilmiy konferensiyalarning bilim hayatida Qosimjon Sodiqovning ismini ko‘rish oddiy holat. Ustozga Turkiyada davlat tashkiloti hisoblangan «Turk til qurumi» tomonidan yaqinda «faxriy a‘zolik» berildi. Bu nafaqat Turkiyada, balki dunyoda kam sonli kishiga nasib qilgan e‘tirofdir.

Insonlar qisqa zamonli hayot yo‘lida turli izlar qoldiradi. O‘zbekiston va dunyo bilim tarixida Qosimjon Sodiqov ham o‘z iziga ega bo‘lib ulgurdi. Bu izni qoldirish uchun umrning katta qismi fanga, bilimga bag‘ishlandi. Hozirda turli ilmiy natijalarda bu izni ko‘rish mumkin. Shaxsan men ham bugun kelgan o‘rnimdan ortga qaragam, sohada erishgan yutuqlarimning barida ustozning izi, imzosi borligini his etaman. Bu iz va imzoni men ham umrim bo‘yi namoyon etishdan g‘ururlanaman, qolaversa mas‘uliyat bilan bunga loyiq bo‘lishga intilaman.

Shu munosabat bilan ustozning barakali faoliyatiga davomiylik, o‘ziga huzur-xalovat va sog‘liq bilan o‘tuvchi uzoq umr tilayman.

*shogirdi Saidbek Boltabayev,
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori, dotsent.
Turkiya, Karabuk.
26.12.2023.*

УСТОЗ ҲАҚИДА ИККИ ОҒИЗ СЎЗ

Инсон борки, бутун умр таълим олиб ёки бирор нарса ўрганиб яшайди. Ўрганмадими, демак, ҳаёти зое кетаётган бўлади. Инсон туғилганидан сўнг уч-тўрт ёшга етгач, аввал боғчага, сўнг мактаб, олий таълим, ундан кейинги таълимда ўқийди, илм олади. Шундан сўнг ўша олган билимларини бошқаларга ўргатади, таълим-тарбия беради. Устозлар ҳам худди шу вазифани кенг кўламда ижро этадиган инсонлар сирасига киряди. Уларнинг оддий инсонлардан фарқи – оммага, илм олиш пайида бўлганларга билим берадилар, уларга илмнинг у ёки бу йўналишида сабоқ берадилар. Устозларни қанчалик эъзозласак, кўкларга кўтарсак, шунча кам. Навоий айтганидек:

Ҳақ йўлинда ким санга бир ҳарф ўкутмиш ранж ила,
Айламак бўлмас адо анинг ҳақин юз ганж ила.

Ҳақиқатан ҳам, билим бериш хоҳ у ёш бола бўлсин, хоҳ олий таълимда, осон эмас. Устознинг меҳнати, билими, заковати устига талаба таълим олади, тарбияланади. Ҳаётда ҳам худди шундай устозлар бор. Чин маънода профессор Қосимжон ака Содиқов ана шундай устозлардан.

Устозим Қосимжон акани 2005 йил, биз биринчи курсга кирган чоғдан бери танийман. Жиддий, талабчан, камгап, ўз соҳасининг билимдони, дарсда ҳар бир гапини дона-дона қилиб, керакли ўрнини қайтарадиган устозни биринчи кўришим эди. Шу тариқа устоз Қосимжон ака билан танишдим. Кейинроқ биз – курсдошим Саидбек Болтабаев (ҳозир у Туркиянинг Карабук университети доценти, филология фанлари бўйича фалсафа доктори) билан бирга Туркиёт кафедрасига чақириб, у ерда кафедра лаборанти бўлиб ишлашни, шу тариқа кейинчалик фаолиятимизни давом эттиришимизни айтдилар. Рози бўлдик.

Кафедрада ишлаш жараёнида устоз Қосимжон ака, академиклар Алибек Рустамов, Ғани Абдурахмонов, профессор Қозоқбой Маҳмудов каби ўз даврининг етук олимлари даврасида ишлай бошладик. Иш даврида турли вазиятларда ўзни қандай тутиш, одоб, тарбия, билимни ўргандик, асосийси, кафедра профессору академикларининг суҳбатларидан

бахраманд бўлиш насиб этди. Келгуси илмий фаолият, ҳаётимизда бу суҳбатлар жуда асқотди.

Устозим Қосимжон акани ҳар куни ишга эрта келиб, компьютер олдида ўтиришлари, вақтни беҳуда ўтказмай, бирор жумбоқли мавзу, масала юзасидан илмий мақола ёзишлари, китоблар ёзишларини ўша пайтдаёқ кўрганман. Улардек шижоатли, қитъиятли, бир сўзли одам кам топилади. Ҳозир ҳам кафедра профессори сифатида вақтни беҳуда ўтказмаяптилар. Бир эмас, бирийўла икки, баъзан уч иш устида тадқиқот олиб бораётганларини кафедрага келиб, айтиб қоладилар. Хурсанд бўламиз. Айниқса, бирор китобларини нашрга беришда уни бирма-бир текшириб, бирламчи нусхасини синчиклаб қараб чиқадилар. Бирор ерида хатоси ўтиб кетмасин, деб китоб чоп этилгунча унинг устида ишлайдилар.

Устознинг яхши одатлари бор: бирор мақола ёки матн ёзсалар, дарров шогирдларига ўқишга бериб, фикрини сўрайдилар. Илмий иш жиддий эканлиги, ҳар бир ёзилаётган фикр, сўзга диққат билан қараш кераклигини уқтирардилар. Баъзида ўзлари ёзган матнлари устида соатлаб ўтиришлари, уни қайта-қайта ўқиб, «ўхшамаган» жойларини қайта ёзишларининг гувоҳи бўлганман. Мухими, улар илмий ишдан зерикмайдилар. Ҳақиқий илм кишиси шундай бўлса керак. Бир сўз билан айтганда, бутун умрларини илмга бахшида қилганлар. Домла ўнлаб монография, рисола, дарслик ва қўлланмалар, юзлаб мақолалар эгаси. Айни чоғларда ҳам кўплаб тадқиқот ишларини ёзиш билан банд.

Юқорида ёзганларим устозим Қосимжон аканинг бир фазилати. У кишининг бу сингари яхши ишлари оз эмас.

Фурсатдан фойдаланиб, устозим Қосимжон акани табаррук етмиш ёшлари билан қутлайман. Умрлари узоқ, ўзлари соғ-саломат бўлсинлар. Ўйлаган барча эзгу тилаклари амалга ошсин. Яқинлари, оила-аъзолари, шогирдлари бахтига доим омон бўлсинлар. Узоқ йиллар бизга бош-қош бўлиб юрсинлар.

Рихситилла Алимухамедов,
филология фанлари доктори, доцент.

KAMTAR OLIM, ELSEVAR BILGÄ

Men qadrlı ustozim, filologiya fanlari doktori, professor Qosimjon Sodiqovni 2006- yil bizga darsga kirganlarida taniganman. Aslida o'qishga birinchi yil topshirib kira olmagandim. Diplomat, tarjimon bo'lishni orzu qilardim. Keyin esa Toshkent davlat sharqshunoslik universitetining Mumtoz filologiya yo'nalishiga hujjat topshirdim. To'g'risi, ushbu bo'limga odam kam topshirar ekan, keyin boshqa yo'nalishga, masalan koreys, yapon tillaridan biriga o'tib olaman degan maqsadda topshirgan edim. O'qish boshlandi. Kayfiyatim yo'q, baribir bu bo'limda o'qimayman degan o'y bilan o'zimni

aldab yurar edim. Keyin esa Qosimjon Sodiqovning darslari boshlandi. Ustoz darsni dona-dona, maromiga yetkazib o'tar edilar. Ustoz bizlarga tilimizning dunyoning eng qadimgi o'n tilidan biri ekanini, turkiy xalqlarning dunyo tarixida naqadar qadrlil ekanini uqtirardilar. Mahmud Koshg'ariy, Yusuf Xos Hojib, Alisher Navoiy, Bobur haqida ko'p gapirar edilar. Bora-bora sohaga bo'lgan qiziqishim ortib bordi. «Turkiy yozma yodgorliklar tili: adabiy tilning yuzaga kelishi va tiklanishi» va «Eski turkiy bitiglar» kabi mavzularni miriqib tinglardim. Arab harfli, ko'kturk harfli matnlarni o'qishni o'rgandik. Undan tashqari darsdan keyin Turkiyot kafedrasida ishlayotgan do'stim Saidbek Boltabayevni ziyorat qilish maqsadiga kafedraga kirib Qosimjon Sodiqov, Quadratilla Omonov, Alibek Rustamov, ba'zida to'g'ri kelib qolsa Qozoqboy Mahmudovlarning suhbatlarini tinglardim. Bularning bari menga turtki berdi va kundan-kunga sohaga mehr qo'ya boshladim.

Bakalavr bosqichining to'rtinchi kursiga kelganimda ustoz yonlariga chaqirib, ishonch bildirib kurs ishim uchun *Mo'yunchur bitigining til va badiiy xususiyatlarini* ishlashimni taklif qildilar. Mavzuni qabul qilib shu bo'yicha ilk jiddiy ilmiy ishga kirishdim. Bo'ynimda mas'uliyat paydo bo'ldi. Ilmiy ishni yozish asnosida ustoz bilan kafedrada tez-tez ko'rishib turardik. Doim qo'llab quvvatladilar. Bakalvrni tugatib, magistraturaga kirdim.

2010- yilining sentabr oyi edi. Ustoz bir kun yonlariga chaqirdilar va: Avazxon, senga bir taklifim bor. Bizni kafedramizda laborant bo'lib ishla. Menga yordam berasan deb, «*Madrasaning hovlisini supurmagan talaba olim bo'la olmaydi*», dedilar. Yaxshi ham ustozni takliflarini qabul qilganim. Kafedrada ishlash jarayonida ilmiy suhbatlarga guvoh bo'ldim. Juda ko'p narsa o'rgandim. Orada choy berish bahonasida kirib Suyima G'aniyeva, Qozoqboy Mahmudov kabi ustozlarning suhbatlarini oldim. Ovozlarini eshitdim. Shu o'rinda aytib qo'yay, ustozga choy damlab berganlarning hech biri kam bo'lmadi.

Ustoz juda kamtar va mehribon odamlar. O'zlari buyuk olim bo'lishlariga qaramay, yozgan maqola va kitoblarini bizga yuborib, qarab tekshirib berishimizni, tanqid qilishimizni istardilar. Yangi fikr yoki biror so'zning tarixini topsalar yosh bolalardek sevinib biz bilan baham ko'rar edilar. Ustoz uchun oila va farzandlar juda muqaddas. Domla bizlarga ham ustoz, ham do'st edilar. Hol-ahvolimizdan xabar olib, kamchiliging bo'lsa ayt, tortinma derdilar.

Ustoz bilan 2018, 2019-yillarda Anqarada Turk til qurimi tomonidan tashkil qilingan xalqaro ilmiy yig'inlarda ham qatnashdik. Ilmiy yig'inlardan keyin ustozning xonalariga chiqib suhbat qilardik. «Avazxon, bir choy damla. Odam sog'indi-yee!», derdilar. Suhbat asnosida men va Saidbek Boltabayevga qarab: «Sizlardan roziman. Baraka toplaring», derdilar. Albatta, bunday gapni ustozdan eshitish bizlarga kuch-quvvat berardi.

Ustoz bugungacha yuzlab maqola va ma'ruzalar, o'nlab kitoblar nashr ettirdi. Millatga, fanga chin dildan xizmat qiluvchi shogirdlar yetishtirdi. Prof. Dr. Qosimjon Sodiqov eski turkiy til va yozuvlar tarixidan qoraxoniylar davri yodgorliklarigacha, buddizm muhiti matnlari, navoiyshunoslikdan tortib hozirgi

o‘zbek tiligacha keng qamrovli ilmiy ishlarni amalga oshirdi. Nasib qilsa, bu ilmiy ishlarni amalga oshiradigan shogirdlarining qamrovi ko‘p bo‘lsin.

Men va men kabi shogirdlarining ilmda shu darajaga yetishishimizda Qosimjon Sodiqovning xizmatlari kattadir. Har doim buni his qilib turamiz. Qayerga bormaylik, ustozing kim deganlarida, ko‘ksimizni kerib, ustozimiz Qosimjon Sodiqov deymiz. Birdan sukut, pichirlashlar, ha, shundaymi degan ovozlar keladi. Sevinib ketamiz. Biz ham ustoz kabi kamtar, elsevar, ilmi bo‘lishni o‘z oldimizga maqsad qilganmiz. Bu yo‘lda qo‘limizdan kelganча harakat qilamiz.

Shu munosabat bilan ustozning ilmiy faoliyatiga davomiylik, o‘ziga esonlik va oilasiga huzur tilayman.

*shogirdi Avazxon Umarov,
Turkiya, Izmir.
29.12.2023.*

QOSIMJON SODIQOVNING TURKIYSHUNOSLIKDAGI XIZMATLARI

Millatimizning o‘tmishini o‘z ichiga olgan milliy ilmiy merosimizning 1929- yil arab alifbosi olib tashlangandan buyon arab, fors va turkiy tillarni yaxshi biladigan haqiqiy mutaxassislarini kutib yotganligi hech kimga sir emas. Islom dini kirib kelgandan buyon arabiy so‘zlarning kirib kelishi, fan-texnika rivoji va axborot almashinuvning tezlashishi chetdan tilimizga kirib kelayotgan so‘zlar ko‘lamini sezilarli darajada kengaytirdi. Bu esa, hatto, arab va fors tillarini biroz o‘rgangan yoshlarimizning tillarida «Tilimizda o‘zbekcha so‘z bormi o‘zi?» degan istehzo aralash xavotirli so‘zlarning «yangrash»iga sabab bo‘lmoqda. Biz bilgan, ko‘rgan shu va biz bilmagan boshqa xatarli jihatlarni sezib, tilimiz, o‘tmishimiz unutilmasligi yo‘lida butun umrini fido qilgan, haqiqiy ma‘noda faxrlansa arziydigan olimlarimizdan Alibek Rustamov, Azizxon Qayumov, G‘ani Abdurahmonov, Naim Karimov, Solih Mutallibov, Qayum Karimov bilan bir qatorda kamtarin, shu bilan birga chuqur bilim egasi filologiya fanlari doktori, professor Sodiqov Qosimjon Pozilovichni ham e’tirof etish joiz.

Sodiqov Qosimjon Pozilovichtning mehnat faoliyatiga nazar tashlansa, umrining 40- yiliga yaqin qismini O‘zbekiston Fanlar akademiyasi Qo‘lyozmalar instituti va Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti rivoji uchun bag‘ishlaganini ko‘ramiz. Ustoz shu yillar davomida nafaqat talabalarga bilim berdi, balki turkiy til rivoji uchun qator muhim ilmiy tadqiqot ishlarini soha mutaxassislariga taqdim etdi.

Qosimjon Sodiqovning ilmiy faoliyatini quyidagi yo‘nalishlarga bo‘lish mumkin:

- turkiy tillar,

- o‘zbek yozma adabiy tili tarixi;
- qadimgi turkiy yozuvlar;
- matnshunoslik va adabiy manbashunoslik.

Ustoz bu sohalarda 350 dan ortiq ilmiy va o‘quv-uslubiy ishlarni amalga oshirgan. Jumladan, katta-kichik jami 47 ta kitob: bular monografiya, darsliklar va o‘quv qo‘llanmalar hamda ilmiy-ommabop risolalar; 300 dan ortiq maqolalar muallifi.

Bularning ichida «Devonu lug‘ati-t-turk» asarining qo‘lyozma nusxa asosida Solih Mutallibov nashrining to‘ldirilgan va qayta ishlangan nashri, «Muhokamatu-l-lug‘atayn»ning ilmiy-tanqidiy matni, «Hibatu-l-haqoyiq»ning yig‘ma-qiyosiy matni, «Qutadg‘u bilig so‘zligi» kabi zalvorli nashrlar katta ahamiyatga ega.

Qosimjon Sodiqov o‘z kasbiga bo‘lgan mehri, fidoiyligi o‘laroq bugun turkiyshunoslikda o‘ziga xos maktabga asos soldi. Xususan, yigirmadan ortiq fan nomzodi va fan doktori darajasini olish uchun himoya qilingan ishlarga ilmiy rahbarlik qilgan bo‘lsa, shulardan 15 ga yaqini aynan turkiyshunoslik sohasidadir. Hozirgi kunda ham ustoz ilmiy rahbarligida qator tadqiqotchilar turkiy til va turkiy adabiyot bo‘yicha ilmiy tadqiqot ishini olib borishmoqda.

Qosimjon Sodiqov fandagi fidoiyligi va ta‘lim jarayonida ko‘rsatgan xizmatlari uchun O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023- yil 28-sentabrdagi Farmoniga binoan «O‘zbekiston Respublikasida xizmat ko‘rsatgan yoshlar murabbiysi» faxriy unvoni bilan munosib taqdirlandi.

Azizbek Isamutdinov,
Oriental universiteti Sharq tillari
kafedrasi katta o‘qituvchisi.

УСТОЗИМГА ЭХТИРОМ

Инсонлар илм билангина икки дунё саодатини қўлга киритади. Унинг шарофати билан юксалади ва улуғланади. Илм эса устознинг сайи-ҳаракати билан тинимсиз меҳнати, ғайрати ва манфаати билан эгалланади. Илм ўргатувчи устозлар бежизга «пайғамбарларнинг меросхўрлари» деб эъзозланмаганлар. Қуръони каримда: «Аллоҳ сизлардан иймон келтирган ва илм ато этилган зотларни (баланд) даража (мартаба)ларга кўтарур» (*Мужодала, II*) ояти бор. Мазкур ояти карима олим ва илм ўргатувчиларнинг мартабаси нафақат бандалар олдида, балки Аллоҳ таоло ҳузурида юқори эканига ишора қилади. Ҳазрат Алишер Навоий айтганларидек: «Ҳақ йўлида минг ранжу қийинчилик билан сабоқ берган муаллимларнинг машаққати ва меҳнатлари ҳақини ҳеч бир бойлик ёки ганжина билан ўлчаб бўлмайдди». Уларнинг меҳнати беқиёс ва беназирдир.

Расулulloҳ (соллаллоҳу алайҳи ва саллам): «Шубҳасиз, Аллоҳ таоло, фаришталар, осмон ва ердаги барча мавжудотлар, ҳатто уясидаги чумоли,

денгиздаги балиқлар инсонга яхшилик ўргатган муаллим ҳақида дуо қилади», (*Имом Термизий ривояти*) деганлар.

Инсон бу ҳаётда яшар экан, аввало, унга билим ва маърифат оламига йўл очиб берган, унинг қалбига юксак инсоний фазилатлар ҳиссини сингдириш йўлида заҳмат чеккан устозига нисбатан кўнглида ҳамиша миннатдорлик туйғуси билан яшайди.

Азиз устозим Қосимжон Содиковни таниганимдан буён устозга ўз отам каби алоҳида меҳрим тушган. Устозимнинг соч-соқолидаги оқлик ҳам илм дардидаги хизматлари сабабидандир. Устозимиз ўта билимсевар, шу ёшларида ҳам илм ўзлаштириш жону диллари, ўқиб тўймас, ўрганиб чарчамайдилар, илм осмонида юксаклик сари парвоз қилиб, маърифат буржларини бирма-бир забт этиб бормоқдалар. Бирор янги маълумот чиқиб қолса, беҳад хурсанд бўлиб, уни дарҳол қайдлаб оладилар. Бировга баҳо беришда ҳам унинг илмга бўлган муносабатига эътибор берадилар. Устоздан илмни диний-дунёвийга ажратмасликни ўргандик. Илм борки, исломда кадрланишини, ҳамма илм ҳам ёлғиз Аллоҳнинг илмидан келиб чиқганини яхши биламиз.

Устозимда ҳақиқий мусулмонга хос бўлган жуда кўп хислатларни кўраман. Кечиримлилик, раҳмдиллик, оқкўнгиллик, соддалик, бағрикенглик, меҳмондўстлик, бировга нисбатан кек сақламаслик, ўзларига кўп ёмонлик қилган инсонларни ҳам доим кечириб, яхшилик қилишлари, илм қилмоқчи бўлган ҳар бир толиби илмга ёрдам беришлари, илмни қизғанмаслик ва уларнинг миллати, ирқидан, динидан қатъи назар, беминнат ёрдам беришлари доимо мени лол қолдирган. Устозим ҳар томонлама бизга ўрнаклар. Ҳатто кийинишда, ўзларини жамоада тутишлари, овқатланишда, одобда намуналар.

Устозимиз доимо яхшилик умиди билан яшайдилар. Ҳар қандай вазиятда ҳам «яхши бўлади» дейдилар. Оғир кайфиятда ёнларига келган киши бироз суҳбатлашгач, аъло кайфият билан, яхши умидлар билан қайтиб чиқиб кетади. Ниятларининг тозалиги, адолату ҳолисликлари инсонни ҳайратга соларли даражада юксак.

Устоз ўта камтар инсонлар. Ортиқча улуғлашларни қатъий рад этадилар. Йигирмадан ортиқ илмий тадқиқотчиларга раҳбарлик қилиб, олим ва олималарни етиштирдилар. Ҳар томонлама беминнат ёрдам кўрсатдилар. Ёш кадрларни ҳар доим қўллаб-қувватлаб келмоқдалар.

Ҳа, ҳақиқатан ҳам Қосимжон Содиков элга жуда улкан хизматларни қилмоқдалар. Фаолиятлари жуда серқирра. Юртимизда ва бошқа чет мамлакатларда сақланаётган туркий битиглар ва уларни чуқур илмий тадқиқ қилиш каби мураккаб илмий фаолиятни қайта жонлантирдилар. Қадимги туркий битиглар илмида қалам тебратиб, халқни бу бебаҳо бойликлардан баҳраманд этмоқдалар. Илм даргоҳларида ўнлаб, юзлаб толиби илмларга таълим беришдан ташқари, асрлар оша давом этиб келиб, кейинги

даврларда узилиб қолган қадимги туркий илмларнинг бетакрор хусусияти ҳисобланган илмий силсилани қайта тикладилар.

Азиз Устозимнинг олимлиги бир тараф, одамийликлари бир тараф. Улардаги олижанобликни бошқа бирор кишида кўрмадим. Вафодорликда ҳам барчани қойил қиладилар. Яхшилик қилган кишига у кутмаган яхшилик билан жавоб қайтариб, лол қолдирадидлар. Катта бошларини кичик қилиб, энг кичик шогирд ва талабаларининг таклифларини ҳам бажонидил қабул қиладилар. Бой-камбағални ажратмайдилар. Ҳаммага бирдек илтифот кўрсатадилар.

Устозимиз бир қатор юқори лавозимларда ишлашларига қарамай, фитратлари софлигини сақлай олдилар. Қалблари болаларнинг қалбидек беғубор, мусаффо. Гина-кудуратдан, кибру манманликдан, ҳасаду адоватдан тамоман йироқлар. Кўтар-кўтарларни, мадху мактовларни ҳеч суймайдилар. Хизматлари, фазилатлари зикр қилинса, ҳижолат тортгандек тавозуъ изҳор қиладилар.

Қадрли Устозимнинг самимиятини тил билан ифода этиш мушкул. Атрофдаги инсонларга, айниқса, биз шогирдларга ўзимиздан ҳам самимийлар. Биз учун биздан кўра кўпроқ жон куйдирадидлар. Бутун бир катта илм ташвишини елкаларида тутган ҳолда бир кичик шогирдларининг ғамига шерик бўлиб, унга ҳамдардлик қиладилар. Ҳаттоки у ўз ташвишини унутиб юборгандан кейин ҳам ундан ҳол сўраб, кўнгилини кўтарадилар. Бундай инсонни қадрламай бўладими.

Устозим жасорат, ғайрат ва таваккул бобида ҳам ноёб инсонлар. Ҳар бир ишларида мана шу сифатлар яширинган. Шунинг учун ҳам илм манфаати йўлида ўзларини фидо қила олдилар. Бу йўлда бир неча бор жон олиб, жон берганликлари ҳам шундан. Улардаги сабр-бардош, ирода барчани лол қолдиради.

Азиз Устозимдек вақтни тежаган инсонни кўрмадик. Ҳар бир дақиқадан унумли фойдаланишга интиладилар. Университетда дарсдан бўш вақтларида, ёки йўлда бўлганларида ҳам фикрда нималарнидир пишириб, етилтириб турадилар.

Устозимнинг энг катта ютуқлари ҳам шунда, вақтни тежашда. Ушбу хислатлари билан қадимги битигларнинг энг асосий сирини очиб, ўз мисолларида кўрсатиб берябдилар. Шу билан бирга, у киши ҳаётларини тартиб-интизом асосига қурганлар. Шунинг учун ҳамма нарсага улгурадидлар. Фаолиятни саҳардан бошлаб, кечгача тиним билмайдилар. Ишларида унум ва барака бор. Устозим етмиш ёшга кирдилар, шу ёшда ҳам ғайратлари сусайгани йўқ, аксинча, борган сари кучланиб бормоқда ва илмда баракали ижод қилишда давом этмоқдалар.

Устозим илм билан ўзларини азиз тутадилар, у билан дилдан фахрланадилар, шунинг учун ҳам Яратган устозимни илм билан азиз қилди.

Мен Устозимни Махмуд Кошғарий, Юсуф Хос Ҳожиб, Алишер Навоий каби улуғ олимларнинг ўлмас меросини, одамийлик ҳақидаги ўғитлари ёшларга етказаётган ҳурматли муаллим, чин маънодаги олим деб биламан.

Азиз Устозим! Биз сизни нима учун яхши кўрамыз ва ҳурмат қиламыз? Чунки Сиз бизга илмнинг улуғлигини, сўз ва амалингизда кўрсатиб бердингиз.

Азиз Устозим, мен сизни таърифлаш орқали тарихда ўтган улуғ алломаларимизнинг сийратларини чизгандек бўламан, уларнинг ҳаётларини ўрганиб, улардаги барча яхши хислатларини сизда кўраман. Сизни мақташ ва хислатларингизни кўриш орқали ўтган улуғларимизни танишга, танитишга яқинроқ йўл топаман. Сиз мен учун тарихда ўтган катта олимларимизнинг чин маънодаги меросхўрларидансиз. Шу боис, сўзларимни маддоҳликка йўймай, самимий қабул қилишингизни илтимос қиламан.

Азиз Устозим! Етмиш ёшингиз билан чин қалбдан муборакбод этаман. Аллоҳим сизга узоқ ва барокатли умр, сиҳат-саломатлик, илмда янада кўпроқ чўққиларни забт этишни, оилавий хотиржамлик, фарзандлар ва набиралар камолини узоқ йиллар кўриб юришлик бахтини насиб этсин. Роббим сизни икки дунё саодати билан сийлаб, икки оламда ҳам азиз қилсин!

Мадина Жўраева,
Alfraganus университети Шарқ филологияси
кафедраси катта ўқитувчиси,
филология фанлари бўйича фалсафа доктори.

ODAMIYLIK VA OLIMLIK MUJASSAM USTOZ

О‘тган асрда яшаб о‘тган араб ше‘риятда шоирлар амри дея танилган Ahmad Shavqiy o‘qituvchilarga bag‘ishlangan bayram minbarida quyidagi bayt bilan boshlanadigan qasida aytgan, u:

قم للمعلم وفه التبجيلا كاد المعلم أن يكون رسولا

Tur muallim uchun, ko‘klarga ko‘tar uni
Oz qoldi rasul bo‘lishiga muallim.

Bu baytning sharhida o‘qituvchining «rasul»ga o‘xshatilishi sabablari sifatida sharafli mehnati, fidoiyligi keltirilgan. Shuningdek, رسول so‘zi arab tilida eltuvchi, yetkazuvchi, elchi ma‘nolarini ifoda etadi. O‘qituvchi ta‘lim, tarbiya, ilm, ma‘rifat yetkazuvchi sifatida rasul hisoblanadi.

Xalqimizda «Olim bo‘lish oson, odam bo‘lish qiyin» degan purma‘no gap bor. Bundan kishi ilmi bo‘lish bilan bir qatorda go‘zal axloqli bo‘lishi nazarda

tutilgan. Muqaddas dinimizning asosiy masdar Qur'on karimda Alloh ta'alo oxirgi payg'ambarini quyidagi oyatda maqtab aytadi: **وَإِنَّكَ لَعَلَىٰ خُلُقٍ عَظِيمٍ** – (Va albatta, sen ulkan xulqdasan. Qalam surasi, 4-oyat). Qadimdan islom diniga e'tiqod qilib kelgan xalqimiz oyatning mazmunini purma'no hikmatli so'z-u hikmatlarga singdirgan. Islom diniga e'tiqod qilgan kishi shu oyatga muvofiq holda o'zida go'zal xulqlarni shakllantirishga intiladi.

2018-yilda men imithon asosida O'zbekiston islom akademiyasiga (*dastavval nomlanishi shunday edi*) qabul qilindim. Akademik N.Ibragimov ilmiy rahbar sifatida Qosimjon Sodiqov domla bilan tanishtirdilar. Ilmiy rahbar Qosimjon Sodiqov bo'lganliklaridan juda ham xursand bo'ldim. Tadqiqot mavzusi tayin bo'lgandan keyin ustoz bilan birga ishlay boshladik. Qosimjon domla elchi o'laroq tadqiqot ishida nima kerakli ilm, yo'nalish bo'lsa, shularning barini yetkazib, yo'limni yoritib berdilar.

Tadqiqot ishi sabab tez-tez domlanning uylariga boradigan bo'ldim. Qachon borsam, eng go'zal suratda kutib olar edilar. Bir tadqiqotchi keldi-da emas, bir aziz inson kelganidek, ikrom qilar, eng yaqin qadrdondek hol-ahvol so'rar edilar. Kelgan mehmonga bir martagina dasturxon yozilsa, domlamiz uylarida uch marta yoki undan ko'p bora dasturxon tuzaladi. Bu ko'rsatgan ishlari «Mehmon atoyi Xudo» hikmatli so'zning amaldagi isboti, deb bilar edim.

Qosimjon domlanning qalblari bolalarning qalbidek musaffo. Buning isbotini har qanday ijtimoiy-maishiy munosabatlardagi muomalalarida bildim. Har qachon Qosimjon domla zikr qilinsa, *odamiylik va olimlik mujassam ustoz* ko'z o'ngimda gavdalanadi.

Ustoz Qosimjon domla ilm-irfon rasuli bo'lishiga yaqin qolgan *Muallim*, buyuk xulqdan nasibasi bor *go'zal xulq sohibi*.

Akmalxon Akmalxanov,
O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi katta o'qituvchisi,
filologiya fanlari bo'yicha falasafa doktori.

ИККИНЧИ БЎЛИМ

ИЛМИЙ ЁЗМАЛАР

XVI АСР ЭСКИ ЎЗБЕК АДАБИЙ ТИЛИДА БИТИЛГАН ТАРИХИЙ МАНБАЛАРДА ҚЎЛЛАГАН *tüš*- ФЕЪЛ-ЛЕКСЕМАСИНING МАЪНО ҚЎЛАМИГА БИР НАЗАР

Ҳамидулла Дадабоев,
филология фанлари доктори, профессор.

XV-XVI юзйилликлар эски ўзбек адабий тилида битилган насрий асарларнинг аксариятида кўпмаъноли лексемалар фаол қўллангани билан характерланади²⁸. Маъно кўлами ўта кенг сўзлар сирасидан ўрин олган бирликлардан бири *tüš*- феъл-лексемаси саналиб, унинг кўпмаънолилиқ хусусияти қадимги туркий тил (VII-X) ва илк эски туркий тил (XI-XII) давридаёқ яққол намоён бўлган.

Изланишлар *tüš*- сўзининг қадимги туркий тил ва эски туркий тил обидаларида: 1. *йиқилмоқ, қуламоқ, тушиб кетмоқ*; 2. *яёв бўлмоқ; жилмоқ*; 3. *тўхтамоқ, қўнмоқ, жойлашмоқ*; 4. *тўкилмоқ, тушиб кетмоқ*; 5. *ёғмоқ*; 6. *йўлиқмоқ, учрамоқ* семаларини ифодалаганини кўрсатган (ДТС,600).

Маҳмуд Кошғарий *tüš*- лексемасининг кўпмаънолигига диққат қаратиб, 1. *йиқилмоқ: Er attin tüšdi* Одам отдан йиқилиб тушди; 2. *пастга инмоқ, пастга тушмоқ: Er tamdin tüšdi* Одам девордан тушди (Отдан ерга тушишга ҳам айни сўз қўлланган); 3. ҳар нарсанинг ўз жойидан тушишига ҳам ушбу сўзнинг ишлатилишини таъкидлаган (Девон,2016,14).

XIV юзйиллик Хоразм манбалари матнида *tüš*- лексемаси 1. *тўкилмоқ*; 2. *тушиб кетмоқ*; 3. *инмоқ, пастга тушмоқ*; 4. *тўхтамоқ, ўрнашмоқ*; 5. *ортидан, кетидан бормоқ*; 6. *отланмоқ, йўлга чиқмоқ* маъноларида акс этган (СУЯ,II,427).

Эски ўзбек адабий тили назмининг дурдоналаридан «Гул ва Наврўз» достонида *tüš*- сўзи 1. *йиқилмоқ, қуламоқ*; 2. *пастга, қуйига тушмоқ*; 3. *яёв, пиёда бўлмоқ*; 4. *учрашмоқ; пайдо бўлмоқ, юз бермоқ*; 5. *тўхтамоқ*; 6. *ўтирмоқ*; 7. *ёғмоқ* маъноларини англатишга йўналтирилган (Фазылов, 409).

Алишер Навоий асарлари тилида таҳлилга тортилаётган лексема зиммасига 1. *пастга тушмоқ*; 2. *сафар вақтида тўхтамоқ, қўнмоқ*; 3. *тушиб қолмоқ*; 4. *зиммага юкламоқ*; 5. *дуч келмоқ, учрамоқ*; 6. *юз бермоқ, пайдо бўлмоқ*; 7. *етишмоқ, эришмоқ* маъноларини ифодалаш вазифаси юклатилган (АНАТИЛ, III, 264).

²⁸ Қаранг: Дадабоев Ҳ. “Қисаси Рабғузий” да қўлланган **сал**- феълнинг семалари хусусида. Ўзбек тилшунослиги масалалар .-Тошкент, 2006.-Б.22-25; Шу муаллиф. **Тортмоқ** лексемасининг Алишер Навоий даври эски ўзбек адабий тилидаги маъновий қурилиши// Алишер Навоий халқаро журнали.-Тошкент, 2021.- Б.9-16.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида *тушмоқ* лексемасининг 27 маънода қўлланиши икки томлик изоҳли луғатда таъкидланган (ЎТИЛ, II,237-239). Юқорида келтирилган ашъвий материаллар таҳлил қилинаётган сўз маъно доирасида даврлар мобайнида юз берган тараққиёт динамикаси хусусида муайян мулоҳаза юритиш имконини беради. Ушбу мақолада Шарафуддин Али Яздий «Зафарнома» асарининг ўзбекча ўгирмаси ҳамда «Бобурнома» матнида фаол ишлатилган *tüš-* лексемасининг маъно қирраларини очиклашга ҳаракат қилинди.

Форс тилида битилган «Зафарнома»ни 1519 йилда эски ўзбек адабий тилига моҳирона ўгирган Муҳаммад Али ибн Дарвеш Али ал-Бухорий *tüš-* сўзининг XV-XVI юзйилликларда қандай маъноларни ифодлаш учун хизмат қилганини кўрсатишга муваффақ бўлган. Табиатан кўпмаънолилиқка мойил ушбу лексемадан ўгирмада фойдаланишда, шубҳасиз, тилмочнинг нафақат араб ва форс-тожик, шунингдек, она тили-ўзбек тилини мукамал эгаллагани, унда қўлланувчи бирликларнинг турфа маъно қирралари ва нозикликларини ўта юқори даражада англагани, айниқса, уларни янгидан янги тушунчаларни ифодалашга бўйсундиргани китобхон диққатини ўзига тортади. Айни фикрни, шубҳасиз, «Бобурнома» муаллифи борасида ҳам илгари суриш ўринли.

Ҳар қандай тилнинг лексик бойлигида шундай бирликлар борки, улар жамиятда содир бўладиган турли ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, маънавий ва ҳ.к. ҳодисаю воқеалар синовларига бардош берибгина қолмай, тил эгалари томонидан кенг қўлланишда давом этади, пайдо бўлган янги маъноларни ифодалаш вазифасини бажаради. Шундай бирликлар қаторидан *tüš-* сўзининг беистисно ўрин олганлигини унинг «Зафарнома» ўгирмаси ҳамда «Бобурнома»да турфа семаларда қўллагани ҳам тасдиқлайди. Кези келганда ҳар икки тарихий асар ўта кенг ҳудуду музофотларда кечган ҳарбий ҳаракатларни тасвирлашга йўналтирилгани, уларда ҳарбий иш ва ҳарбий санъат билан боғлиқ ранг-баранг тактик амалиётлар, Осиё ва Европа қитъаларида содир бўлган жангу жадаллар жонли ва реал тасвирлангани боис аксарият сўзларнинг ҳарбий тушунчаларни англантишга жалб этилганини урғулаш лозим бўлади. Ушбу мулоҳазани *tüš-* лексемасининг ўгирма ҳамда мемуар асарда ифодалаган семантик кўлами далиллайди.

Кузатишларимиз ўгирмада ўрганилаётган феъл-лексеманинг «ўрнашмоқ, жойлашмоқ» семасида жуда кенг қўлланганини кўрсатди: *Va amirzāda Muhammad Sultān čerigi bilān köčüb Yāñi sāhr otağikim Bursağa yaqin erdi tüšti* (ЗН,269а). Сўз айни маъносининг «Бобурнома»да ҳам етакчилиқ қилгани қуйидаги ашъвий мисолда аксини топган: *Tañlasī andin köčüb Candaval rudī yaqasiğa tüštük* (БН,285). Муҳаммад Али ўрни билан *kir-* ва *oltur-* сўзларини *tüš-* лексемасининг маънодоши сифатида қўллаган: *Va Kuhistāndin šahargā kirib, Bāği zağānda olturdi* (ЗН,183а); *Hazrat Sultāniyadin qaytib Rustamdār tağlari içidä kirdi* (ЗН,93б).

Лексеманинг «юқоридан, баланддан ёки бирор нарса устидан пастга томон ҳаракат қилмоқ; шундай ҳаракат қилиб бирор паст ерга етмоқ, эришмоқ, инмоқ» (ЎТИЛ, II, 237) маъноси ...*atlarlidin tūšub yūzlarini ayağiğa sūrttilār* (ЗН,20а) сингари жумлаларда кўринади.

Маълумки, ҳарбий ҳаракатлар чоғида ғолиб томон мағлубиятга учраган томоннинг мол-мулкани мусодара қилиб, давлат хазинага киритиши шарт ҳисобланган. «Қўлга киритмоқ, йиғмоқ, тўпламоқ, эгалик қилмоқ» маъносини англатишда Муҳаммад Али *tūš-* сўзига мурожаат қилган: *Va ummāl va divān hukm bilā mali amān ūčūn Ankuriyğa kirdilār va ol malni tūšūrūb hazinağa tapšurdilār* (ЗН,266б). «Бобурнома»да ҳам лексема ушбу маънони ифодалаганининг гувоҳи бўламиз: *Kabuldaği uruq-qayaš va oğlan-ušaqqa Milvat fathidā tūškān matādīn savğatlar yibarildi* (БН,331). Қайд этилган сема «ёв устидан зафар қучиш туфайли қўлга киритилган нарсани ўзлаштирмоқ, ўлжа қилмоқ» маъносидан ҳодисанинг қандай вазиятда юз бериши билан фарқланади: *Ko'p mal-u at va tevā-u qumaš alarğa tūšub alib yandilār* (ЗН,42а).

Жанггоҳдан юз ўгирган ёвни қувиш, таъқиб қилиш ҳарб ишининг тактик усулларида саналган, ушбу хатти-ҳаракатни англатиш кўп ҳолларда *tūš-* лексемаси зиммасида бўлган: *Mansur čerigi alarniñ keynidā tūšub barčani tutub band qildilār* (ЗН.268а). Қайд этилган маъно маълум даражада «изидан юрмоқ, ортидан бормоқ» семасига ҳамоҳангдир: *Šer Bahrām... Hazratniñ keynidā tūšub bu yerdā Hazratqa yetti* (ЗН,20а).

Лексеманинг «маҳкамланган, таянган, тутиб турилган еридан бўшаб, ўз оғирлиги билан пастга кетмоқ» (ЎТИЛ, II, 237), яъни «ағнамоқ, йиқилмоқ, тушиб кетмоқ»: *özlari-oq ošul čuqurlarda tūšub öldilār* (ЗН,8а) ҳамда «юз тубан бўлмоқ»: *Dušman čeriginiñ bahādurlarikipim yamğur kibi tufraqqa tūštilār* (ЗН,25б) маъноларида ҳам ишлатилгани диққатга лойиқ.

«Бирор нарса ичига кирмоқ, ботмоқ, чўммоқ, чўкмоқ» маъносида *tūš-* лексемасининг эски ўзбек адабий тилида қўллангани борасида «Зафарнома» ўгирмасидаги ашъвий мисоллар гувоҳлик беради: *Ul ariqdin ötāy deb suvğa tūšub öldi* (ЗН,280а).

Tūš- сўзнинг «тутмоқ, ушламоқ» семасини ифодалашда қатнашгани «Зафарнома» ўгирмасида тез-тез воқеланган : *Mansur čerigi... köp kišini tūšurdilār* (ЗН,47а). Айни маънода сўзнинг «Бобурнома»да ҳам ишлатилгани тубандаги жумлада яққол намоён бўлган: *Axir Badiuzzamān mirzā arağa tūšub yarašib ičkāri-tašqari tūškān yigitlārni ališib yandilār* (БН,94). Қўшма гапнинг биринчи қисмида қўлланган *tūš=* лексемаси «аралашмоқ, бирор ишга киришмоқ» семасини ифодалаётгани аниқ. Бобур сўзнинг «илинмоқ, тутилмоқ» маъносида ҳам қўллашга эришган: *Har baliğkim ... ošul mazkur bolğan čigğa tūšār, anda tutarlar* (БН,203).

Ўрганилаётган лексеманинг ҳозирги ўзбек адабий тилида кўзга ташланмайдиган «халок бўлмоқ, ўлмоқ, фавт бўлмоқ» маъноси «Зафарнома» да акс этганини урғулаш даркор: *Va Hazrat Sāhibqirānniñ kišisi*

alarniñ keynidä tüşüb kör kişini tüşürdilär (44б). Тушмоқ лексемасининг ҳозирги ўзбек адабий тилида «қурилмоқ, бунёд этилмоқ, барпо қилинмоқ» семасида ҳам ишлатилиши маълум (ЎТИЛ, II, 238). Ушбу сўзнинг эски ўзбек адабий тилида кенг қўлланганини ҳам «Зафарнома»: *Va aniñ tegräsidadä bir qal'a tüşübtür* (260а), ҳам «Бобурнома» матнида кузатиш мумкин: *...šahar bilä tağniñ arasida bir masjid tüşübtür* (61).

Тушмоқ лексемасининг ҳозирги ўзбек адабий тилида баъзан «мос келмоқ, монанд, тўғри келмоқ» маъносини ифодалаши янгилик эмас (ЎТИЛ, II, 238). Ушбу бирликнинг қайд этилган семада «Зафарнома» матнида ишлатилгани тубандаги жумлада намоён бўлган: *Bu tadbir muvāfiqi taqdir tüşüb özlärini Jätä čerigigä körsättilär* (45а). Ҳозирги ўзбек адабий тилида «бирор кимсага, хонадонга узатилмоқ, қайлик қилиб берилмоқ» семасини ифодалашда баъзан тушмоқ сўзига мурожаат этилади (ЎТИЛ, II, 238). Гарчи «Зафарнома» ўғирмасида таҳлил қилинаётган сўзнинг ушбу маънода қўллангани кузатилмаса-да, унинг айни семада ишлатилгани «Бобурнома»да аксини топган: *Bu fatāratda Xanzādabegim Muhammad Šaybāniyxanğa tüşüb edi, bir oğul bolub erdi* «6б).

Ҳозирги ўзбек адабий тилида тушмоқ лексемасининг «ёғмоқ, ёғилмоқ (шудринг, қор, дўл ва ҳ.к. табиат ходисалари ҳақида) маъноси (ЎТИЛ, II, 237) эски ўзбек тилида-ёқ шаклланганини унинг «Зафарнома» ўғирмаси матнида қайд этилиши тасдиқлайди: *Va anda tüşkändä uluğ qar tüşti va havā asru savuq boldi* (72а). «Бобурнома» матнидаги: *Aftāb mizanğa tahvil qildi savuq tüşti* (103) жумласи ичида ишлатилган *tüş-* сўзининг «бошланмоқ, келмоқ, рўй бермоқ» маъносини ифодалашда хизмат қилаётганига шубҳа йўқ. Лексеманинг «Зафарнома» ўғирмасида айни маънода қўллагани қуйидаги гапда аён бўлган: *Va har kečä-kündüz suran salib ālam icrā zilzila tüşür edi* (74б).

Тушмоқ сўзининг ҳозирги ўзбек адабий тилида мавжуд «осилиб, солиниб ёки босилиб бирор ерга етмоқ» маъноси эски ўзбек тилида ҳам воқеланганини «Зафарнома»даги мана бу ашёвий мисолдан билиш мумкин: *Čerigniñ oñ qol va sol qoldaği beklär va bahādurlar tağ üstidin iplär bilä tüştilär* (188б). Шу ўринда, асар матнида *et-* лексемасининг *tüş-* сўзи билан маънодошлик қаторини юзага чиқарганини тубандаги материал мисолида далиллаш мумкин: *Bu tariqa bilä üç-tört qatlağaça Šāhibqirān quyü yetti* (188а).

Ҳозирги ўзбек адабий тилида полисемантик хусусиятли тушмоқ сўзининг навбатдаги семаларидан бири «учрамоқ, дуч келмоқ (ғамташвиш, шубҳа ва бошқа кечинмалар ҳақида) бўлиб, унинг «Зафарнома»даги ушбу жумлада воқелангани кузатилди: *Qazādin amirzāda Xalil Sultānğa Šad Mulkkim...mayli tüşti* (301б). Таҳлил жараёнида «Зафарнома» матнида *tüş-* лексемасининг «ёйилмоқ, тарқалмоқ, овоза бўлмоқ, шуҳрат топмоқ» маъносида ҳам қўллангани кузатилди: *Va «Xušābād-u nušābād» üni*

ālam icidā tüşdi (299a). Сўзнинг ушбу семаси икки томлик ЎТИЛда келтирилмаган.

Муҳаммад Али Амир Темурнинг Хитой сафари бошида қаттиқ совуқ туфайли кўп киши ва отлар зое бўлгани, аскарларнинг оёқ-қўлларини совуқ ургани, баъзи одамларнинг бурун ва қулоқлари совуқдан уваланиб, ушалганини куйидагича баён этади: *Andaq savuq erdikim... köp kişiniñ at-ulavlarī talaf bolub...ba'zi kişiniñ bürün qulaqlarī tüşti* (302б). Лексеманинг қайд этилган маъноси ҳозирги ўзбек адабий тилидаги «бўшаб, узилиб тўкилмоқ» семасига мос келади: *Сочим тушиб кетди. Тушиб тушган бола* ва ҳ.к. (ЎТИЛ, II,237). «Зафарнома»ни ўзбекчага ўгириш чоғида тилмоч «ўтмоқ, кечмоқ» маъносини ифодалаш мақсадида *tüš-* феъл-лексемасидан фойдаланган: *Qazādīn Idikū barlasniñ yoli ol jängäl icidā tüşti* (71б).

Изланиш *tüš-* лексемасининг «Зафарнома» матнида «ташқарига чиқмоқ» маъносини ҳам англантишга йўналтирилганини кўрсатди : *Misr...zaruratdīn boyniğa kafan-u qiličiniñ asib šanba küni...tüšüb, amirzāda Muham-mad Sultān mirzāğa keldi* (101б). Семантик кўлами таҳлилга тортилаётган *tüš-* сўзининг «яқинлашмоқ, яқин масофага келмоқ» маъносини ифодалагани ҳам «Зафарнома» ўгирмасида воқеланган: *Alar barča Hazrat Sāhibqirān bašiğa tüšüb oq ata bašladīlar* (19a).

Маъно доираси ўта кенг *tüš-* сўзи от туркумли бирликлар билан синтагматик муносабатга киришиб, *vahm tüš-* -(ЗН,96а), *elikkā tüš-* (ЗН,268а), *közi tüš-* (ЗН,294б), *könlidā tüš-* (ЗН,289а) каби қўшма феъл-лексемалар ясашда ҳам фаоллик кўрсатган.

Хуллас, қадимдан кўпмаънолилик хусусиятга эга бўлган *tüš-* феъл-лексемасининг эски ўзбек адабий тилида ифодалаган маъно қирралари Шарафуддин Али Яздий қаламига мансуб «Зафарнома» асарининг Муҳаммад Али томонидан амалга оширилган ўгирмаси ҳамда Бобурнинг «Бобурнома» мемуарида ўз аксини топган.

Шартли қисқартмалар:

АНАТИЛ - Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. III.-Тошкент: Фан, 1984.

БН - Заҳириддин Муҳаммад Бобир. Бобирнома.-Тошкент: Фан,1960.

Девон - Маҳмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони (Девону луғоти-т –турк). III жилд. -Тошкент: Mumtoz so'z, 2016.II

ДТС - Древнетюркский словарь.-Л., 1969.

ЗН - Шарафуддин Али Яздий. Зафарнома. Сўз боши, табдил, изоҳлар ва кўрсаткичлар муаллифлари: Ашраф Аҳмад, Ҳайдарбек Бобобеков.-Тошкент: Шарқ, 1997.

Фазылов - Фазылов Э.И. Будапештская рукопись «Гуль и Навруз» Лютфи.-Ташкент, 2006.

СУЯ - Фазылов Э.И. Староузбекский язык. Хорезмийские памятники XIV века. II. -Ташкент: Фан, 1971.

ЎТИЛ - Ўзбек тилининг изоҳли луғати. II.-М.: Русский язык, 1981.

ШАРҚ ВА ҒАРБ: БАДИЙ ТАФАККУР ЧОРРАҲАЛАРИДА (СУҲБАТ)

Афтондил Эркинов,
филология фанлари доктори;
Ирода Дадажонова,
санъатишунослик фанлари номзоди.

Кейинги бир асрдан кўпроқ давомида биздаги илм Шарқ ва Ғарб орасида ривожланиб келмоқда. Олимларимиз ва уларнинг илмий ишлари ҳам Шарқ ва Ғарб ютуқларини бирлаштирган. Шу боис мазкур суҳбат ҳам айни масалага бағишланди.

И.Д.: «Ғарб – оқил, Шарқ – донишманд, Ғарб – кенглик, Шарқ – те-ранлик, Ғарб – ҳаракат билан яшаган, Шарқ эса орзу-умид билан...», – ёзади рус адиби В.Стульгинский. Тафаккур тараққиёти ва ижод силси-ласида Шарқу Ғарбнинг мавқеи ўзига хос. Менталитетлардаги та-фовутларга қарамай, жаҳон ижод аҳлининг бадиий олами инсон тафак-кури тегарсида айланади. Ҳар бир ижодкор башариятнинг бир фикрловчи вакили сифатида, локал-этник, психологик ва бошқа хусусиятларидан қатъи назар, инсон руҳиятини юксалтириши ва тафаккурини чархлаш истаги билан ёниб асар яратади, инсон фикр-ўйини банд қилиб келган азалий ва абадий саволларга ўзининг дунёқараши ва тушунчасидан, талаб ва эҳтиёжидан келиб чиқиб жавоб беради. Бу – умумий хусусиятлар. Лекин Кунботар ва Кунчиқар мамлакатлари ижодкорларини фарқлаб турувчи омиллар ўзига хос. Айтайлик, Ғарб бадиий тафаккурида мавжуд анъаналарни ўзгартириши тамойили ҳозирда ҳам кучлироқ. Бунда маҳорат, ўзига хослик доимо янги мавзулар, янги образларнинг топилиши, янгича ёндашув билан намоён этилган. Шарқда эса, анъана доирасидан чиқмай туриб янги фикр айтиши керак бўлган. Савол туғилиши табиий: қандай қилиб анъанавий «қолип» ичида янги фикр айтиши мумкин? Бу ижод-корнинг «олам ичра олам» ярата билиши лаёқатига боғлиқ бўлган. Яъни, муаллиф анъанавий мавзуга қўл урар экан, ўзига хос ёндашувини намоён этган ҳолда, мавжуд анъананинг бир қиррасини янгилаб кетади. Бу борадаги изланишларингиз, хусусан, Шарқнинг алт сиймолари – Алишер Навоий (1441–1501) ва Абдураҳмон Жомийнинг (1414–1492) хамсанавислик анъанасига айрича муносабатларига оид тадқиқотингиз диққатга сазовор. Ушбу мавзуга бағишланган илмий мақолангиз Италияда «Annali» мажмуасида наир этилганидан хабарим бор. Шарқ ва Ғарб бадиий тафаккурига хос ана шу фарқли жиҳатлар ҳақида фикрингиз...

А.Э. Тўғри, Шарқ тафаккурига хос «қолип», анъанавийлик, ижодкорни маълум маънода чеклайди. Лекин шунга қарамай, токи инсон

ва санъат бор экан, оригиналлик исталган йўналишда, исталган шаклда ёриб чиқишга муваффақ бўлади, деб ўйлайман.

Мусулмон Шарқидаги турли тилларда бир юз йигирмадан ортиқ «Лайли ва Мажнун» достони яратилган. Уларнинг сюжетини умумий тарзда учта гап билан айтиб бериш мумкин, деган гап бор:

Лайли ва Мажнун бир-бирларини севдилар;
Ҳижрон азобида ўртандилар;
Бир-бирларига етиша олмай дунёдан ўтдилар.

Хўш, шу маълум гапни айтиш учун «Лайли ва Мажнун» достонини шунча марта ёзиш шартмиди? Ҳа, шарқ адабиётида шарт эди. Сабаби, санъатнинг хусусияти шундай бўлган. Мақсад янги воқеа яратиш эмас, аввалдан маълум бўлган воқеани янги ёндашув, ўз ғоя ва ҳиссиётларини сингдириб, бадий таъсирчан қилиб, қайта қоғозга тушириш талаб қилинган. Алишер Навоий «Лайли ва Мажнун» достони ҳам, бу мавзудаги бошқа достонлари каби, қайд қилинган «учта гап билан айтиб бериш мумкин, деган» «қолип»га тушади. Аммо Навоий айни воқеани қанчалар таъсирчан қилиб бера олган! Ҳатто унинг ўзи асари охирида ўз пафосидан таъсирланиб, асарини йиғлаб-йиғлаб тугатганлигини таъкидлайди. Шарқ китобхонлари ҳам шунга мос дидга эга бўлганлар. Улар санъатдан янги воқеа эмас, аввалдан маълум бўлган воқеа, образ ва мотивларнинг янгича ифодасини кутардилар. Шарқ адабиётидаги биргина ғазал жанрини олинг. Шарқда турли тилларда миллиондан ортиқ ғазал яратилгандир. Уларнинг бари, асосан, аёл-ёр хусни мадҳи ва унга бўлган ошиқ ишқига бағишланган. Фалсафа ва тасаввуфга оид фикрлар ҳам ана шу ишқ изҳори замирига сингдирилган. Лекин ғазал кейинги минг йил – ўнинчи асрдан йигирманчи аср бошларигача яшаб, китобхонлар қалбига қанчалар озуқа бериб келди. Ғазал шаклига хос бир хиллик унинг асрлар оша яшовчанлигини йўқ қила олмади. Чунки ҳамма гап, ғазал ёки Шарқ адабиётининг бошқа бир жанрдаги асар бўлсин, шаклдаги анъанавийликда эмас, балки, шаклдан қатъи назар, мазмундадир. Бадий асар китобхон қалбини тўлқинлантира олиш учун асос бера олса, уни маънан бойитса, бунга қайси йўл, шакл билан эришишининг нима аҳамияти бор?

Мусулмон Шарқи санъатига хос анъанавийлик доирасида янги фикр айтиш имкониятлари ҳақидаги масалага бу муҳитдан бошқа шароитда шаклланганлар, масалан, европалик тадқиқотчилар ҳам қизиқар экан. Буни неаполлик шарқшунос Михаил Бернардини юқорида эслаганингиз мақоламни²⁹ нашрга тавсия этганида таъкидлаган эди. Ўша мақола мазмунини мухтасар баён этсам: Абдурахмон Жомий «Хамса» достонларига асос

---

²⁹ Erkinov A. “La querelle sur l’ancien et le nouveau dans les formes litteraires traditionnelles. Remarques sur les positions de Jâmi et de Navâ’i”. *Annali del’Istituto Universitario Orientale*. 59, (Napoli), 1999. P.18-37.

бўлган афсоналар эскирди, улардан воз кечиш керак, деган фикрни илгари сурганида, Алишер Навоий, анъанавий афсонани янгидан талқин этиб, янги фикр айтиш мумкин, деган нуқтаи назарида қолган. Шу тахлиф икки буюк адиб ўз йўлларини афзал деб билганлар... Демак, анъанавийлик, Навоий таъбирича, ҳақиқий ижодкорни чеклай олмас экан.

Шарқ ва Ғарб бадиий тафаккурнинг фарқли жиҳатларини кўрсатиш учун талабалар аудиториясида қуйидаги мисолни кўп келтираман. Дейлик, аудиторияда 30 нафар талаба бор. Биз уларга шарқликлар сифатида, Шарқ менталитети, бадиий тафаккури ва анъаналаридан келиб чиққан ҳолда ёндашашишимиз керак бўлади. Ҳар бир талабага бир хил миқдордаги масалликдан бирор таом, масалан, палов тайёрлаш вазифаси юклатилади. Ҳар қайси «ошпаз» ўз таъби, укуви, маҳорати, психологияси, характери ва бошқа хусусиятлардан келиб чиқиб таом пиширади ва, табиийки, 30 га тенг тақсимланган бир хил масалликдан 30 хил таъм ва шаклдаги палов ҳосил бўлади. Яъни бу – буюк Низомий Ганжавий (1141–1209), Хусрав Деҳлавий (1253–1325), Алишер Навоий ва бошқа шоирлар яратган «Хамса»ларнинг «таъми» бўлакча эканига бир мисол.

Иккинчи вазифа – исталган масалликдан кўнгил тусаган таомни тайёрлаш ва шунинг воситасида индивидуалликни намоён этиш. Равшанки, 30 хил таом ҳозир бўлади: кимдир қотириб шўрва пиширади, кимдир маҳоратини манти пишириб намоён қилади, бошқаси тухум қўймоқда ўзлигини ифодалайди... Яъни ҳар ким ўзининг эркин ёндашувини кўрсатади, худди – Ғарб ижодкорлари каби. Юқорида келтириган жўнгина мисол мажозан Шарқ ва Ғарб бадиий тафаккурининг фарқли хусусиятларини акс эттира олади, деб ўйлайман.

Ёки жонлироқ бир мисол. Маълумки, ўрта асрлар мусулмон Шарқида миниатюра санъати кенг ривожланган. Муайян бадиий асарнинг бирор лавҳаси мавзусида ишланиши миниатюранинг анъанавийлик жиҳатини белгилар эди. Машҳур адабий асарнинг битта лавҳасига ўнлаб, тасвир сюжетида деярли бир-бирини такрорловчи миниатюралар ишланган. Чунончи, Низомий Ганжавийнинг «Хусрав ва Ширин» асаридаги Шириннинг булоқда чўмилиши манзараси акс этган миниатюралар сони 140 дан ошади. Демак, Шарқ мусаввири ўзининг ғоялари, маҳорати ва оригинал-лигини анъанавий миниатюра доирасидагина намоён этиши мумкин эди. Бу борада асли озарбайжонлик олим, санъатшунослик номзоди Маис Д.Назарли (1961–2020) жуда бир қизиқ кузатишларини ўртага ташлайди. Сафавийлар даврида Эронда Абулқосим Фирдавсийнинг «Шоҳнома»сидаги Хисравнинг элчиларни қабул қилиши эпизоди мавзусида кўплаб миниатюралар яратилган. Мусаввирлардан бири эса, худди шу лавҳа замирига ўз замонавий воқелиги билан боғлиқ бир мавзуни сингдирган. Тарихий фактга кўра, Бобурий Ҳумоюн сафавий шоҳ Тахмасбнинг ҳузурига борган. Айни ташрифни мусаввир эслаганимиз «Хисравга Ҳиндистондан

тухфалар келтириш» деб номланган миниатюрадаги Хисрав (Сафавий шоҳ) ва элчи (Ҳумоюн) образлари замирида ифодалаган.

И.Д.: 1999 йилда Парижда ўтказилган эронишуносларнинг 4-Халқаро конференциясида Форс адабиёти классикларининг Ўрта Осиё қўлёзмалари ҳақида маъруза қилган эдингиз. Маъруза мазмунидан маълум бўлишича, Абдулқодир Бедил (1644–1721) минтақамизда асарлари энг кўп – юзлаб нусхаларда кўчирилган муаллифлардан бири экан. Яъни, 18 асрдан то 20 аср бошларигача Бедил шеърляти анъанавий Шарқ шеърляти доирасида янги фикр айтиш учун жуда қулай восита бўлган. Шу боис бедилхонлик мажлислари ҳам ёйилган. Янги замон китобхонлари унинг асарларини қайта-қайта кўчириб, шарҳлаб, ўз даврларига мос маъноларни кашф этаверганлар. Яъни, Сиз айтмоқчи, оригинал фикрни билдириш учун анъанавий «қолип» торлик қилмас экан.

А.Э.: Форсийзабон шеърлятнинг машҳур классиги Бедил ўша даврда Ўрта Осиёда феноменал мавқега эга бўлган. Маълумки, Абдурауф Фитрат (1886–1938) шоирга бағишлаб «Бедил» асарини яратган. Ушбу асар XX аср бошидаги ижтимоий ўзгаришлар, ислоҳотчиликка оид қарашларнинг ёрқин ифодасидир. Фитрат бедилхонлик мажлисидаги шеърлий талқинларни бадий тасвирлаш воситасида Туркистонда ислоҳотлар ўтказиш зарурати ғоясини илгари сурган. Ўша муҳитда Фитрат бошқача йўл тута олмас эди ҳам, шу боис кескин фикрларини традицион «қобик» – Бедил шеърлярининг асар қаҳрамонлари томонидан янгича, замонавий талқини воситасида айтишни афзал билган...

И.Д.: Шарқнинг анъанавий тамойили ўзига хос. Лекин бу тамойил Ғарб учун ҳам бегона эмас. Бу ерда ҳам анъанавийлик маълум вақт ҳукм сурган. Айтмоқчиманки, тафаккур тараққиёти муайян қонуниятлар асосида кечади. Қолаверса, анъанавийликнинг ўзи нисбий тушунча. Масалан, французларда 18 асгача классицизм адабиётида драма жанри уч бирлик (замон, макон, ҳаракат) қонуни асосида яратилар эди. Кейинги даврларга келиб эса, воқеликни ҳаққоний ифодалашга қаратилган реалистик асарлар яратишга уринишлар кўзга ташланди. Шу тахлит аста-секин романтизм реализмга ўз ўрнини бўшатиб берган. Санъатнинг бошқа турларида ҳам шунга ўхшаш жараёни кузатиш мумкин.

А.Э.: Мисол учун Ғарб тасвирий санъатида ҳам XVI асрагча кўпроқ юнон афсоналари, Инжил сюжетлари акс эттирилган бўлса, машҳур мусаввир, олмон Уйғониш даври санъатининг асосчиси Альбрехт Дюрер (1471–1528) ижодидан бошлаб, жонзотлар, хусусан, реал инсон қиёфаси тасвирлана бошланган, классицизмдан узоқлашиб, романтик ва реалистик йўналишга кириш бошланган. Бу, оригиналлик борасида Ғарбдан анча ортда эканмиз, дегани эмас. Ҳар қайси минтақанинг ўз йўриғи, босқичлардан ўтиш даври бор. Ғарб ижодкорлари XX аср бошида реалистик анъаналардан узоқлашиб, жон-жаҳдлари билан оригиналликка интилдилар, бунинг натижасида, реализмга қарши ўлароқ, сюрреализм, модернизм,

абстракционизм каби оқимлар майдонга келди. Яъни, бир-икки асрдан сўнг реализм ҳам ғарб учун торлик қилиб, «эскирган» йўналишга айланди. Айниқса, XX аср иккинчи ярмидаги ғарб тасвирий санъатини кузатсангиз, бунда реал воқелик тасвири йўқ, ҳисоби. Масалан, Германия Федератив Республикасининг Дрезден шаҳридаги Дрезден Галереясида бўлганимда, Уйғониш даври жаҳон тасвирий санъати намуналаридан олган бир олам шавқ-завқим, навбат XX асрнинг иккинчи чорагига мансуб асарларга етгач, сўна бошлагандек бўлди: мавҳум қиёфалар, эриб оқаётган бинолар, чаплангандек таассурот қолдирувчи пейзажлар ва ҳоказо – бузиб ифода-ланган воқелик. Нима учун анъаналар бу қадар кескин ўзгарган дея мурожаат қилганимда, экскурсовод, воқеликни реал акс эттириш анъанаси энди эскирди, улар санъаткорларни ҳам, мухлисларни ҳам қониқтирмай қўйди, шунинг учун янги бадийий услублар изланаяпти, дея жавоб берди. Ҳозирда Европада воқеликни реал акс эттирган санъат намуналари яратилияптими, деган саволимга «Россия томонларда қолган, холос», деган жавобни олдим. Бунда МДХ ҳудудидаги давлатлар ҳам назарда тутилган эди. Таъкидлаш жоизки, ҳозирда санъатдаги турли йўналишларнинг интеграция жараёни кечмоқда. Бинобарин, Ғарб ва Шарқ бадийий тафаккури тафовутлари кескин ўлчовлар қўйиб бўлмайди.

И.Д.: Санъат – бадийий тафаккур маҳсули ёки санъат ижтимоий онгинг бир тури деймиз. Дрезден Галереяси ҳақида гапирганингизда, XX аср тасвирий санъати намуналари ундан аввалги даврларга мансублари баҳш этган эстетик завқни бермади, дедингиз. Айтмоқчисизки, бу асарлар Рафаэль, Леонардо да Винчи, Рембрандт сингари буюк санъаткорларнинг асарлари каби Илоҳий гўзаллик, масъумлик, чуқур туйғулар, ранглар гармонияси, образли тафаккур, маҳорат ва ҳоказо билан ҳайратга солмайди, бунда нафосат эмас, тафаккур мунозараси акс этган. Эстетик завқдан туғилган ҳайрат ҳаёлга чўмдирса, янги давр санъати намуналари, гўёки мудроқ тафаккурни уйғотади, одам боалсининг қосир ақли, мажруҳ маънавиятига урғу бериб, бонг уради гўё. Коинот ва инсон, умумбашарий муаммолар ечими устида бош қотиришига ундайди. Қизиқки, зотан санъат тафаккур маҳсули бўлгани ҳолда, тафаккуримизга қувват беради.

Не ажабки, илмий-техник тараққиёт қўлга киритган ютуқларни руҳий-маънавий тараққиётимиз эришганлари билан солиштирсак, аввалгисининг тоши анча оғирлигини кузатамиз. Инсоният килкдан то компьютергача олис масофани босиб ўтдию, Борбад лаҳмларидан то замонавий муסיқий композицияларгача ўтган масофа айтарли узоқ эмас. Парадокс шундаки, онг, тафаккур камолот йўлида асрлар оша муҳаррик бўлгани ҳолда, маънавият гўёки сокин. Яъни, одамзод асрлар оша ақллироқ бўлган бўлиши мумкин, лекин маънавиятлироқ бўлди, деб айтолмаймиз. Бир қараишда, инсон феноменини ташкил этувчи тафаккур ва руҳ ўзаро алоқадор бўлгани ҳолда, ўз-ўзича мустақил мавжуддек. Аксарият ҳолларда

шоҳиди бўлганимиз – зоҳир яшнаб-ярқираб турган жойда ботин – сўлгин, хира. Яъни, одамзод ижтимоий-иқтисодий баркамолликка яқинлашгани сайин маънан жўнроқ, саёзроқ, майдароқ бўла бораётгандек. Тарозунинг посонгисини тенглаштиришига ҳар қанча уринмайлик, беҳуда. Инсоннинг руҳий ҳамда жисмоний эҳтиёжлари ҳосиласи ҳисобланган санъати ва техниканинг муносабатлари жуда галати. Ривожланган иқтисодиёт нафосатнинг қадрсизланишига дахлдор бўлса... инсоннинг асл сифати – инсонийлиги бора-бора сўндиришига маҳкум этадиган бўлса, илмий-техник тараққиёт инъом этган фаровонлик кимга керак?...

А.Э.: XX асрда инсоният бир неча асрларга татигулик тараққиётга эришди. XX аср росмана техник тараққиёт аср бўлди. Айни вақтда, замона зайли билан романтизмдан сезиларли чекиниб, реал ҳаёт билан яшашга интилиш кучайди. Шу жараёнда «физиклар ва лириклар» муаммоси қалқиб чикди. Аниқ фан вакиллари (физиклар) тараққиёт юксак даражага эришди, энди санъат, адабиёт каби ҳиссиёт билан боғлиқ нарсалар инсоният учун зарур эмас деб чикдилар. Ижтимоий фанлар ва санъат вакиллари (лириклар) инсоният бор экан, ҳиссиёт, маънавият ва уни тарбияловчи санъатга бўлган эҳтиёж сақланиб қолаверади, деб қарши чикдилар. Бир мисол: устозимиз, академик Азиз Қаюмов бир воқеани ҳикоя қилиб бердилар. Тошкентга келган япониялик ҳуқуқшунос олимлар билан бўлган бир учрашувда домла, филолог олим сифатида, Япониянинг замонавий ёзувчиларига қизиқиб, бугунги машҳур япон ижодкорлари кимлар эканлигини билмоқчи бўлибдилар. Маълум бўлишича, фан-техника тараққиёти билан жаҳонга донғи кетган Японияда, айни вақтда, «манаман» деган забардаст ёзувчи кам экан. Ҳар қалай, меҳмонлар (эҳтимол бошқа соҳа вакиллари бўлганлиги учун) замонавий япон адабиётининг ақали бирор намояндасини айта олмаптилар. Академикнинг хулосасича, техника тараққиёти, асосий эътиборни мантиқий билимга, илмий-назарий тафаккурга қаратиш инсонни бадиий тафаккурдан узоқлаштирган ва шунинг натижасида, «физиклар ва лириклар» муаммосида «физиклар» ғолиб чиқа бошлаган. Ҳавас қилгудек даражада ривожланган Японияда атоқли шоир ёки ёзувчи бўлмаса?.. Ёки япон ҳуқуқшунослари агар шеър ўқимасалар ҳам, ақали зиёли сифатида, ўз мамлакатлари шоирларининг исмини билишлари керак эди-ку! Одамнинг қалби машиналаша бошлагани-да бу! Тараққиёт олдинга қараб кетган сари одамзод яшаш тарзида роботлашгандек. Кун тартиби қатъий, ҳамма вазифалар белгиланган ва уларни бажарамаса малакани ва унинг ортидан рақобатбардошлиликни йўқотиб қўйиш мумкин... Бундай шароитда ҳиссиётларга эҳтиёж сезса ҳам одам, катта машинанинг бир механизмидек ишлашга, чалғимасликка маҳкум. Бу прогресснинг манфий тарафи... Лекин техниканинг бутун афзалликлари инсоннинг нафосатга бўлган эҳтиёжини қондира олмаслиги турган гап. Шунинг учун руҳимиз, тафаккуримиз санъатдан озик олиб туриши керак. Одамзоднинг романтикага эҳтиёжи буткул сўниши мумкин эмас. Ҳатто мантиқийликка

асосланган илм-фан ҳам интуиция ва фантазиядан ҳоли эмас. Санъатсиз буюк математик ёки физик бўлишнинг имкони йўқлиги ҳаммага маълум.

И.Д.: Ҳақ гап. Фантазия бўлмаса, хаёл ва тасаввур қуввати бўлмаса, нафақат санъат асарлари, балки илмдаги буюк кашфиётлар ҳам амалга ошмаган бўлар эди, эҳтимол... Санъатнинг исталган тури муайян даврнинг ижтимоий кайфияти, интилишлари, маънавий қиёфаси, бадиий-эстетик дидини акс эттиради. Бугунги кунимизда дунёдаги турли кучларнинг ўзаро курашлари жанггоҳларда эмас, ахборот майдонларига, интернет тармоқларига, санъат асарларига кўчиб ўтмоқда. Сирасини айтганда, санъат ҳамма даврларда ҳам мафкуранинг қуроли бўлган. Узоққа бормайлик, ўтган асримизнинг инқилобий қайта қуришлари руҳи санъатга ҳам таъсир қилмай қолмади. Масалан, пролеткультчилар ва футуристларнинг ўтмиш санъатидан воз кечиш ҳақидаги гояларини эслаб кўрайлик. Анъанавий санъатни улар ўтмиш буржуазиясининг сарқити деб эълон қилдилар. Тарих шоҳидки, муаззам Шарқда илгарилари фақатгина нозиктабъ, маънавий баркамол ва хос кишиларгина англай олган нафис санъатимиз шўролар замонасининг «санъат халқниқидир», деган ялпи шиори остида омма дидига мослаштирила, жўнлаштирила борди ва пировардида «умум санъат» деган тамойил қарор топди... XX асрнинг буюк мусаввири Сальвадо Дали (1904–1989) «Ленин ҳақида хотиралар» (1931) деб номланган асари билан советларнинг мафкура исканжасидаги санъатига истеҳзо қилган эди. Ушбу асарда рояль клавишлари узра «порлаб» турган В.И.Ленин (1870–1922) сиймоси ва четдан унга хаёлчан боқиб турган маэстро қиёфаси тасвирланган. Дали мамлакатда кечаётган воқеликни назаркардалик билан дадил ифодалай олган эди...

А.Э.: Санъатнинг мафкуралашуви – тарихан мавжуд ҳодиса. Масалан, ўрта асрларда – хоҳ Ғарбда бўлсин, хоҳ Шарқда – санъат диний мафкура итоатида бўлган. Лекин ҳамма гап шундаки, санъатнинг мафкурага хизмат қилишини абсолютлаштириш керак эмас. Лениннинг бир гапи бор эди: адабиёт (санъат) фақат бир гуруҳ оқсуяк хонимчалар ва зодагонларгагина хизмат қилиши керак эмас. Адабиёт иши – умумпролетар ишининг бир қисми бўлиши керак... Бунда Ленинг санъатнинг доирасини торайтириб, унинг асосий вазифаси протлетариатга хизмат қилувчи мафкурани ёйишдан иборат, деб қараган. Тўғри, муайян гуруҳга хизмат қилувчи санъат мавжуд бўлиши мумкин, лекин бу – бутун жамият ушбу санъатни бир хил тарзда яратиши ва қабул қилиши лозим, дегани эмас. Совет даврида ҳозирги Ўзбекистон Бадиий Академиясининг Кўрғазмалар саройида фақат коммунизм гояларини мадҳ этувчи асарлар намоиш этилар эди. 1996 йилда Саройга кирганимда, бутунлай бошқача манзаранинг гувоҳи бўлдим. Рассомларга ижодий эркинлик берилгач, сийқаси чиққан, зўрма-зўраки ва сиёсий мавзулардан кечиб, ўз хиссиёти, дарди, кечинмалари билан боғлиқ мавзуларда ишланган турли модерн асарлар кўпайган. Шу маънода айтиш мумкинки, мазмун қайсидир даражада шаклни ўзига

мослаштиради ва бошқаради. Ушбу санъат намуналарида ҳам турли мафкуралар яшайверади. Бирор асарни ўқиганда, тасвирий санъат намунасини кўрганда ёки мусиқа тинглаганда эстетик завқ оласиз. Уни ким ёки қайси мафкурага хизмат қилиши бошқа масала. Бир олим айтган экан: ҳар қандай матн (бадий ёки илмий) инсоннинг ичидаги яширин фикрни юзага чиқариш учун восита – баҳона, холос.

И.Д.: Санъат қалб орқали қалбга етиб боргани учун ҳам таъсир қуввати беқиёсдир. Мантиқий фикр бевосита онга узатилса ва у шу ҳолатида мукамал қабул қилинса – нур устига нур. Аммо омма мантиқий фикрни қалб орқали тезроқ қабул қилади. Шу туфайли бўлса керак, Шарқда фикрни бадий-образли услубда узатиш анаъаси кенг қулоч ёзган. Мисол: аждодларимиз асосий функцияси бирор хабарни етказишдан иборат бўлган оддий бир мактубни ҳам бадий бўёқлар воситасида баён этганлар. Шу боисми, оддий тарихий хатни ҳам бадий асардек ўқиймиз. Ёки бошқа мисол: Хива хони Муҳаммад Раҳимхон II – Фируз (1864–1910) саройи шоирларидан Бобожон Тарроҳнинг «Хоразм навозандалари» рисоласида келтирилишича, Фируз сарой аъёнларига тааллуқли «Агар шоир бўлмасалар, юз қамчидан урдириш» ҳақида буйруқ чиқарган. Маълум бўлишича, хон шеърят билан бирга «соз илми»дан бохабар кишиларга ниҳоятда илтифотли бўлган. Шеърят, бадиият ота-буваларимиз турмуш тарзининг бир жузъига айланган. Шу ўринда бадииятнинг воситалик роли намоён бўлади. Ўйлаб қоласиз, санъат воситами ёки... Дейлик, мутафаккир асар яратаяпти, унинг учун бадий асар, санъат фақат қобик вазифасини ўтайдими? Шакл ва мазмун бир-бирисиз мавжуд бўла олмаслигини назарда тутяпман-да. Масалан, Жалолиддин Румий (1207–1273) ёки Навоийнинг санъатини фалсафасидан «суғуриб» олсак, у жўнлашиб қолмасми эди?..

А.Э.: Истайсизми-йўқми, мазмуннинг мавқеи баландроқ. Мисол учун, Мусулмон Шарқида кенг қулоч ёзган тасаввуфини олайлик. Тасаввуф фалсафасини акс эттирган юзлаб бадий асарлар мавжуд. Чунки, айтганингиздек, Шарқ тафаккур тарзи, менталитети, бунга омил бўлган. Хусусан, Навоий асарларининг маъно қирраларидан бири тасаввуф деб қарайдиган бўлсак, мутафаккир ўзининг тасаввуфий-фалсафий фикрларини, таҳлилларини бадий «қобик» замирида тақдим этишни афзал кўрган. Афсуски, замонавий тадқиқотларда аксарият ҳолларда бирор асар таҳлил этилар экан, унинг тасаввуфий маъноси «сўриб» олинади-да, шакли аҳамиятсиз қолаверади. Тасаввуф эстетикаси деган масала унутилгандек. Шунинг учун бизда кўпинча бир ёқламалик сезилиб қолади. Образли тафаккур бўлгач, фикр, ғоя бадиият қобифига «ўралган» ҳолда тақдим этилар экан, «қобик»нинг функциясини, гарчи у иккинчи даражали бўлса-да, инкор этиш ярамайди.

Бадий асарнинг ғояси, мазмуни, фалсафаси унинг маъзи бўлса, шакли, бадиияти унинг қобифидир, дейди Жалолиддин Румий. Яна у –

Фикрларим – уммон, уларни бадий шаклда ифодалаш учун тор бир найчадан ўтказаман. Бу сўзлари билан мутафаккир фикрни ифодалаш учун тил, бадий воситаларнинг ожизлигини эътироф этади. Дао-буддизм фалсафасига кўра ҳам, «Тил – энг ожиз қурол». Гояни, фалсафани сўзда ифодалаш учун тил – хоҳ бадий асар бўлсин, хоҳ оддий гап – фақат восита бўлгани учун, фикрни юз фоиз ифодамай олмайди. Бу – аниқ. Шунга қарамай тил, бадий воситалар орқали санъат дунёга келади.

И.Д.: Бадий асар гўёки медуза. Фикр қозоғга муҳрланган бўлса-да, доим ўзига хос ҳаракатда бўлади. Асардаги фикр, гоя санъатни англай билишимиз, идрокимизга кўра товланади. Шунинг учун асарга кўчган фикр имконияти уни тушуниш имкониятимиз билан барвар қадам ташлайди...

А.Э.: Санъат асрлар давомида одамларни маиший ташвишлардан юпатувчи, таскин объекти сифатида хизмат қилган. Шу боис санъатга эътибор кучли бўлган ва пировардида у тарққий топган. Дейлик, Ибн Сино (980–1037) тиббий рисолаларидан бирини шеър шаклда яратган. Нега? Чунки фикрни ўқувчига бадий шаклда етказиш осонроқ ва самаралироқ бўлган. Қолаверса, Шарқда ижодкор бадий маҳоратининг ўлчовлари ҳам турлича бўлган. Масалан, Ҳусайн Бойқаро (1469–1506) ўзининг «Рисолаи Ҳусайний» асарида ёзади: Агар Шайх Низомий Ганжавий шоирлар устози бўлиб, ўз «Хамса»сини ўттиз йилда ёзиб тугатган бўлса, Амир Хусрав Деҳлавий эса «Хамса» байтларининг сонини ўттиз мингдан ўн саккиз мингтагача қисқартириб, маълум бўлишича, олти-етти йилда ёзиб тугатган... Навоий «Хамса»си яратилишининг бошидан то охиригача икки йил ҳам кетмади. Ёзилишга кетган вақтнинг ўзини ҳисоблаб чиқилса, олти ойга ҳам етмайди... Тарихчи Хондамир (1473–1534) ҳам Навоийнинг бешлиги ҳажман катта эканини эътироф этади. Қаранг, ижодкорнинг маҳорати, асарнинг қиммати унинг ёзилиш муддати ва ҳажмидан келиб чиқиб белгиланаяпти. Бугун бадий асарнинг қисқа муддатда яратилгани ва кўламдор экани билан бировни ҳайратга солиш қийин. Қадрият ва дидларимиз бундай ўлчовлардан узоқлашиб, европалашишга қараб кетаётгандек.

И.Д.: Одамзоднинг психологияси қизиқ-да. Эътибор қилсак, нуроний боболаримиз, бувиларимизнинг фикрни ифода этишида биздан кўра нуқтадонроқ эканликлари яққол сезилади; мақол ёки матални қўллар эканлар, унинг образидаги лугавий маъносига эмас, балки образ орқали ифодаланган умумлашма мазмунга урғу берадилар. Аксарияти тузукроқ таҳсил кўрмаган бўлса-да, фикрни бадий тарзда етказиш анъанаси доирасида вояга етганликлари туфайли бу борада «техникалашган» авлодлардан бир неча қарра устунроқлар. Зеро, бадииятга кўчган фикр тезроқ, кучлироқ таъсир кўрсатади. Омманинг Қуръони Каримни идроклаши, ҳазм қилиши жуда секинлик билан кечаётганидан арз қилганларида Муҳаммад пайғамбар «Қуръонни ёқимли овозингиз билан зийнатланг!» – хитоби ҳақидаги машҳур ҳадисни эсланг. Кўраяписизми,

ёқимли овоз – «савти ҳасана» билан зийнатланган, оҳангга солиб, ифодали ижро этилган Муқаддас Калом «қуруқ», «расмий» ўқиб берилганидан кўра бир неча карра таъсирлироқ бўлган ва шундай.

А.Э.: Қуръони Карим бадий шаклда – сажъ услубида эканлиги бежиз бўлмаса керак. Унинг тиловатидаги оҳанг товланишлари қалбларни ларзага солиб юборади. Бадий воситалардан муттасил фойдалана билиш Шарққа хос. Ғарбни қаранг, у ерда ҳар бир фикр учун мантиқ, исбот, далил талаб қилинади. Бу ғарбда ҳиссиёт, романтика йўқ, дегани эмас. Бу яшаш тарзи билан боғлиқ бўлса керак. Европада, аниқроғи, Англияда бирор шеърӣ асар нашр этилса, унинг адади бир неча юз донадангина ошмас экан. Одамларнинг шеърӣятга эҳтиёжи камлиги тиражнинг чекланишига олиб келган-да. Балки реал ҳаётдаги рақобатнинг зўрлиги ва шу жараёндаги индивидуализмнинг тобора кучайиб бораётганлиги инсон маънавиятининг бир мунча саъзлашувига сабаб бўлган.

И.Д.: Шарқнинг хусусиятларидан яна бири – этиканинг эстетикадан устиворлиги бўлса керак. Бизда санъатнинг бирламчи вазифаси жамиятни маънан соғломлаштириши, деган фикр ўрнашиб қолган. Шу боисми, ахлоқ-одобга доир фикрлар ҳам бадииятга кўчирилиб тақдим этилган, қўйингчи, санъат асосан ахлоқий меъёрларнинг бадий ифодаси сифатида мавжуд бўлган. Ҳали-ҳануз кексаларимиз, ўрта бўғин вакиллари ҳам насиҳатомиз ашулаларни, телекўрсатув ва радиоэшиттиришларни жон қулоқлари билан эшитадилар, томоша қиладилар, дидактик асарларни берилиб мутолаа қиладилар. Бадий асарнинг қиймати бизда, кўпинча, унинг тарбиявий аҳамиятидан келиб чиқади. Енгил-елпи лирик «муаллифлик композиция»ларини хиргойи қилиб юрган ҳаваскор хонанданинг репертуарига ота-она, фарзандлик бурчи ҳақидаги қўшиқ киритилиши билан унинг кекса мухлислари наздидаги репутацияси дарҳол ўзгаради: «Анча маънилиқ бўлиб қолибди!» Ёки бошқа бир мисол. Генделнинг (1685–1759) мураккаб сонаталарини маромига етказиб чалган найчи ёки Бахнинг (1685–1750) фалсафий сюиталарини маҳорат билан ижро гижжасакчи аудиторияни лозим қадар ҳайратга солмаслиги мумкин. Лекин худди шу ижрочилар талқинидаги мумтоз куйларимиз тингловчиларда катта реакция уйғотиши табиий. Нега? Шарқ менталитети бу. Хоҳ ашула бўлсин, хоҳ чолғу куйи, мумтоз мусиқа Шарқ бадий тафаккурига сингиб кетган ахлоқий меъёрлар, ҳаётнинг дардли, ўкинчли саҳифалари ассоциацияси сифатида ўзбек тингловчисига яқинроқ, «қадрдонроқ»дир. Ғарбда бошқачароқ. Лўндасини айтганда, ғарблик замондошларимиз – ҳуқуқий жиҳатдан саводхон меҳнаткашлар ва талабчан истеъмолчилардир. Айтганингиздек, романтикага вақтлари зикроқ. Шарқ кишисига бир олам завқ-шавқ бағишлайдиган бадий асар (назм, наср, мусиқа, спектакль, картина ва бошқалар) ғарбликнинг энсасини қотириши мумкин. Аксинча, шарқликка зерикарли туюлган солиқ можароси ҳақидаги ҳикоя реал ҳаёт билан боғлиқлиги жиҳатидан Ғарб кишисини чинакамига

ҳаяжонга солиши мумкин. Сирасини айтганда, ғарбда цивилизация бор, лекин буни бизнинг тасаввуримиздаги «Европа маданияти» тушунчаси билан чапиштириши ярамайди. Асрлар давомида бунёд этилган маънавий мерос ўз йўлига, лекин маданият деганда, инсоннинг номоддий, «қорин тўйгазмайдиган» нарсаларга бўлган эҳтиёжи ҳам тушунилади. Шу маънода маданиятлилик тушунчаси ҳам нисбий. Ер юзининг қайси бир унутилган нуқтасида умр кечираётган қавм вақт топиб Чайковскийни (1840–1893) тингласа ёки Гётени (1749–1832) ҳижжалса, ғарчи дунё илм-фанига бирор ҳисса қўшмаган бўлса-да, «маданиятлиман» дейишга ҳақлидир балки. Ёки, аксинча, дунёга ал-Фаробийдек (870–950), Навоийдек даҳоларни етиштириб берганхалқнинг фан ва техника асрига мансуб янги авлоди мутафаккир аждодларини танимаса ҳам «маданиятлилик» статусига даъво қилиши адолатдан бўладими?

Эътиборга лойиқ жиҳати – Ғарбда, санъат биздагидек, тарбиянинг мақсади ёки воситаси эмас. Аслида-чи? Санъатнинг асл вазифаси шу холосмикан ёки «санъат – санъат учун» бўлиб қолавергани маъқулми? Қайд этиш лозимки, санъатни соф ҳолида сақлаб қолиш истагидан келиб чиққан бу зоя XX асрдагина пайдо бўлгани йўқ. Янги япон адабиётининг классиги Акутагава Рюноскэ (1897–1927) ўз кундалигида: «Инсон умри Бодлернинг (1821–1867) бир сатрича ҳам йўқ», – деб ёзган эди. Бу сатрларни ёзганида у ёш йигитча эди. Лекин инсон вақт ўтиши билан санъатнинг ўзича яшай олмаслигини англай бошлайди. Бодлернинг илоҳий сатрларини ўқиб, қадрловчи одам бўлмаса, бу сатр ўз қийматини йўқотади. Демак, санъат ҳам инсонсиз ҳеч нарсага арзимас экан... Шарқу Ғарбнинг ушбу масалага ёндашуви қандай?

А.Э.: Ўйлашимча, санъатнинг вазифаси жамиятни маънан соғломлаштиришдангина иборат эмас. Айтганингиздек, Шарқда шу нуқтага эътибор кучли бўлган. Шунинг учун бўлса керак, турли ахлоқий-этик масалаларга бағишланган адабиётлар жуда кўп: «Ахлоқи Носирий», «Ахлоқи Муҳсиний», «Ахлоқи Жалолий», «Қобуснома», «Тўтинома», «Футувватномаи Султоний» ва бошқалар. Айни вақтда, бадий ва илмий асарларда ҳам ахлоқ масалалари у ёки бу даражада ёритиб ўтилган. Яъни, Шарқ бадий тафаккури кучининг катта қисми дидактика, панд-насихатга йўналтирилган. Ғарбда эса, масалан, Европа аудиториясида, санъат воситасида инсон руҳиятини тўлқинлантириш (Шарқдагидек «бу – яхши, бу – ёмон» қабалидаги тайёр кўрсатмалар бериш эмас, балки фикрлашга йўналтириш) ахлоқий масалалардан ҳам кўра нисбатан юқорида ўринга кўтарилганини кузатамиз. Хориж санъатида ахлоқ мутлақо аҳамиятсиз демоқчи эмасмиз, балки уларда кўпроқ эстетик жиҳатларнинг устуворлиги сезилишини қайд этиб ўтмоқчимиз, холос. Оддийгина бир мисол: ғарбликлар ўз фарзандларини пианино, скрипка каби мусиқа асбобларини чалишни ёки расм чизишни ўргансин, деб дарсдан кейин қатнайдиған кружокка беришади. Бола мусиқа, расм билан шуғулланса, ўз-ўзидан тарбиялана боради. Бу

болалар ота-оналари айна жараёнларда фарзанди мусиқа чалиш ёки расм чизишни келажакда касб қилиб олсин, демайди. Мақсад – боланинг эстетик олами юксалсин, гўзалликка бўлган ҳурмати ошсин. Келажакда шундай эстетик муҳитда тарбияланиб ўсган бола, қайси соҳада ишламасин, яхши инсон ва мутахассис бўлиб етишади. Биз шарқликлар бундай қийин, аммо натижаси залворли йўлдан бормаймиз. Болага лўнда қилиб санъат воситасида насиҳат қилиб қўя қоламиз. Ёки мусиқа чалишними, расм чизишними ўрганишини истаб боламизни кружокка берсак, дарров ундан катта санъаткор, рассом чиқишини ва бундан қанча моддий фойда келишини ўйлаймиз...

И.Д.: Бинобарин, бизда профессионал санъат тақдирини, гарбдагиек, омманинг молиявий имкониятлар ҳал этмайди. Шунинг учунми, бизда санъатнинг тараққиёти, асосан, аудиториянинг зиёлилик даражасига боғлиқ бўлиб қолган. Сир эмаски, санъаткорлар – улар хоҳ актёр бўлсин, хоҳ мусиқачи – кўпинча саводхон, тафаккури кенг ва дидли мухлисларнинг тор доирасига умид боғлайдилар...

А.Э.: Тўғри, дейлик, ўзбек мумтоз мусиқасини ҳамма ҳам ҳазм қила олмаслиги мумкин. Масалан, мақом – хослар санъати. Бир мисол: марҳум санъаткор, Ўзбекистон халқ ҳофизи Эсон Лутфуллаев (1935–2000) бир воқеани ачиниш билан сўзлаб берган эдилар. 1980-йилларнинг бошида Тошкентдаги ҳозирги Мустақиллик боғида мақом ижрочиларининг концерти уюштириладиган бўлибди. Концерт бошланганда маълум бўлибдики – атиги битта чипта сотилган. Уни ҳам шу боғнинг қоровули сотиб олган экан! Эсон Лутфуллаев яна давом этгандилар: «Нега европаликлар симфоник оркестр концертига махсус бориб, соатлаб уни тинглашадую, бизда ундай эмас?!...» Биздаги оммавий санъат – эстрадани олинг. Унинг ихлосмандлари анъанавий мусиқа шинавандаларидан бир неча юз баробар кўпроқ. Ваҳоланки, кеча туғилган эстрада кўшиғи бугун йўқ бўлиб кетаяпти. Мақом санъати эса асрлар давомида сайқал топиб яшаб келаяпти.

И.Д.: мусиқа санъатининг мақоми юксак, мезони улуғ бўлган. «Хоразм навозандалари»дан бир тарихий фактни келтирай: «Подшолиқ созандалари олти ярим мақомни тўлиқ билар эдилар. Соз чалиниб турган пайтда Муҳаммад Ёқуб позачи мақомнинг бир учини ташлаб кетди. Бундан газабланган Муҳаммад Раҳимхон Кичик Мамат маҳрамга Муҳаммад Ёқубни жазолашни буюрди...» Бу мисол, аввало, Хива хони Муҳаммад Раҳимхон II нинг юксак бадиий-мусиқий диди, саводхонлик даражасидан, қолаверса, даврнинг ижрочиликка, санъат ва бадиий талқинга нисбатан ниҳоятда талабчанлигидан далолат бериб турибди. Таъкидлаганингиздек, Шарқ мусиқа маданиятида, санъатнинг деярли барча турларида бўлгани каби ҳамма даврларда ҳам хос билан авом қатлам фарқланган. Ҳар қайси қатлам вакиллари ўз мавқе ва имкониятларини яхши англаган ҳолда ортигига даъво қилмаганлар ёки жўнрогини эп кўрмаганлар. Ўрта ва қуйи

табақа аҳолининг ўзига хос (фольклор), юқори табақанинг бадий талаблари юксак бўлган (профессионал)санъати маълум йўналишларда бардавом тараққий этган.

А.Э.: Шу маънода олиб қараганда, бизда диний адабиёт кўпроқ ахлоқий меъёрлар муҳокамасига оидлиги жиҳатидан омма учун, фалсафий, тасаввуфий адабиёт эса, хосларга мўлжалланганлиги билан фарқланиб турган, дейиш мумкин. Барибир «санъат – санъат учун» деган фикрни инкор қилиб бўлмайди, айти вақтда, омма санъати ҳам мавжуд бўлиб қолаверади. Бу ҳол бутун дунё санъатига бирдек тааллуқли. Зеро, Шарку Ғарбда соф санъат асрлар давомида сарой муҳитида, ҳукмдорлар ёки муайян шахслар ҳомийлигида асраб-авайлаб келинган. Суҳбатимиз аввалида эътироф этганингиздек, инсониятнинг бадий тафаккури, интилишлари ва маънавий дунёси рангин ва айти вақтда яхлит. Шунинг экан, бадий тафаккур, шаклий тафовутлардан қатъи назар, инсониятни бирлаштириб турувчи маънавий ўқ бўлиб қолаверади.

ТИЛ ТИЗИМИ ҲАҚИДАГИ АЙРИМ ҚАРАШЛАР

Салимахон Рустамий,

ЎзХИА, Ўзбек тили ва мумтоз шарқ адабиёти кафедраси профессори.

Тил тизими – ҳар қандай табиий тилнинг ўзаро муносабатлар билан боғланган, муайян бирлик ва бутунликни ташкил этувчи лисоний унсурлари мажмуи. Тил тизимининг ҳар бир таркибий қисми алоҳида-алоҳида эмас, балки тизимнинг бошқа таркибий қисмларига қарама-қарши қўйилгандагина мавжуд бўлади.

Тил мураккаб бутунлик бўлиб, унинг фонология, лексика, морфология, синтаксис ва услубият каби таркибий қисмлари ажратилади. Тил тизим сифатида яхлитлик табиатига эга бўлгани боис унинг таркибий қисмлари ҳам шундай характерда бўлади.

Европада тилнинг тизим сифатида изоҳланиши Ф. Де Соссюр [8], В. Гумбольдт [2] ва бошқа тилшуносларнинг асарларидан бошланган. Тил тизими ҳақидаги ҳозирги замон тасавури эса ўз ичига ўзаро алоқадор бўлган тил сатҳлари, тил бирликлари, парадигматик ва синтагматик муносабатлар, тилнинг белгилар тизими эканлиги, тилда шакл ҳамда вазифа (функция), структура ва субстанция, тилнинг ички ва ташқи алоқалари, синхрония ва диахрония, анализ ва синтез, доимийлик ва муваққатлик каби тушунчаларни ҳам қамраб олади [9].

Тил тизимини ташкил этувчи таркибий қисмлар бир-бирини тақозо этади. Сўзлар иштирокида сўз бирикмаси, гаплар шаклланади ва нутқ ҳосил бўлади. Бунда грамматик воситалар (аффикс, ёрдамчи сўзлар, синтактик воситалар) ҳамда сўз тартиби, инверсия, супплетивизм,

тавтология сингари воситалар ҳам ўзига хос аҳамият касб этади. Тил ўта мураккаб тузилмага эга бўлган ижтимоий ҳодиса бўлиб, унинг негизини ташкил этувчи тил бирликлари тизимлари асосида тил тузилмасининг ўзаро боғлиқ босқичлари ажратилади; бу босқичларга хос бирликлар тизими тилшуносликнинг турли соҳаларида ўрганилади [13].

Абдулқохир Журжоний XI асрдаёқ балоғатга доир «Дало'илу-л-ийжаз» асарида калом тузилишининг куйидаги муҳим хусусиятларини белгилаб беради [10]:

1. Маънонинг томири лафзлар бўлиб, бу лафзларнинг вазифаси маънога хизмат қилишдан иборат. Бу қараш В. Гумбольдтнинг тилнинг ички формаси ҳақидаги таълимотида ички формани «сўз орқали ифодаланадиган маънодир» деган фикрига қиёсланса, ҳам Журжоний, ҳам В. Гумбольдт томонидан сўзлар маъноларни ифодалаб берувчи восита сифатида эътироф этилганини кўриш мумкин.

2. «Ақл сўзлар (kalimāt)нинг маъноларини излайди ва маънолар тақозо қилинаётган нарсага мувофиқ тизилади». Журжоний бу қараши орқали лексикани фақат тилнинг қурилиш материали, «ашёси» сифатида олиб қарамайди. Шунингдек, у нутқ, нутқ фаолияти сўзлардан ҳосил бўлиши ва танланган сўзлар маънони ёритишга хизмат қилишини тўғри таъкидлайди.

3. «Тизим синтактик маъноларга асосланиши лозим, калом синтаксис талаб қиладиган шаклда бўлиши керак».

4. «Грамматик ибора (термин)ларнинг ўзини билиш шарт эмас, ўша ибораларнинг мадлули, яъни ибора билдирган маънони билиш керак».

5. «Тизим истиора ва мажознинг бошқа турларини талаб қиладди». Журжоний истиора ва мажоз кабиларга хос бўлган маъно кўчиш ҳодисасига ҳам катта эътибор берган. У сўз калом тизимидаги ўрни, ўзи боғланиб келаётган сўз маъносидан келиб чиқиб тизимнинг турли бўлақларида турли маънолар касб этиши мумкин эканига ишора қиладди.

6. «Агар сўзлар (kalim) бир-бирига боғланмаса, уларнинг тизими ҳам, тартиби ҳам бўлмайдди, боғловчилар – усуллар ва ёрдамчи сўзлар [3] (al-'adawāt an-naḥwiyya)дир». Журжонийнинг бу фикри, бир томондан, В. Гумбольдтнинг «тил формаси система сифатида намоён бўлади, яъни ҳар бир тил элементи, бирлиги бошқа элементга кўра мавжуддир, у билан ўзаро боғлиқдир, алоқадордир» каби қарашларига мос келади.

7. «Тизимдан мақсад бир сўзни бошқасига тартибсиз боғлаш эмас, бўлақлар маъноларнинг ёритилишини таъминлашга асосланган тартибда бўлиши керак». Демак, калом ундаги таркибий бўлақларнинг синтактик муносабатга киришиши орқалигина бирор мазмунга эга бўла олиши Журжоний томонидан эътироф этилади.

8. Калом синтаксис талаб қилган шаклда бўлмаса, яъни унда синтактик маъноларга риоя қилинмаса, у тизим эмас. Кейинчалик Ф. де Соссюр ҳам лисоний таълимотининг муҳим жиҳатларидан бири сифатида тил белгилари тил системасининг элементлари, бирликлари сифатида бир-

бирини белгилаши, ўзаро мантиқий, зарурий муносабатга, алоқага киришиб, бир бутунликни – тил системасини ҳосил қилишини айтган.

Юқоридагилардан Журжоний назариясида ҳам В. Гумбольдт таълимотидаги каби тил форма (шакл) экани ва тил формасининг хусусиятларидан бири уни нутқ товушлари ташкил қилиши, шунингдек, тил формаси икки жиҳатнинг, икки томон: моддий ва руҳий, ташқи ва ички томонларнинг бирлигидан, боғлиқлигидан иборат, тилнинг ташқи формаси, яъни шакли унинг товуш системаси бўлиб, ички формаси тил структураларининг ташкил қилиниш, фикрни тилда объективлаштириш усули экани ҳақидаги фикрлар синкритик ҳолатда бўлса-да, мавжудлиги маълум бўлади.

Бундан ташқари тилда шакл ва мазмун бирлиги назарияси ҳам амал қилади. Аристотель «Поэтика»сида асарлардаги «нима» (ифода предмети) ва «қандай» (ифода воситаси)ни ажратган. Қадимги олимларнинг бу тариқа мушоҳадаси ўрта асрлар ва янги даврга келиб тил эстетикасига асос бўлди. XIX асрда Гегель шакл ва мазмун бирлиги назариясини ишлаб чиқди. Шакл ва мазмун тушунчаси санъатга нисбатан ҳам қўлланади. Бадиий асарлар сўз санъати маҳсули ҳисоблангани боис бу тушунча XX асрдан бошлаб адабиётшунослик назариясига ҳам татбиқ этиб келиняпти [12]. Лекин шу билан бирга «белги ва далолат» [1], «текст ва маъно» [4, 7; 37 б.] сўзлари ҳам қўлланади.

Ҳозирги кунда ҳам бадиий адабиётда мазмун билан шакл бирлиги ва мутаносиблиги адабиёт назариясининг бош масаласидан бири ҳисобланади, мазмунсиз шакл бўлмаганидек, шаклсиз мазмун ҳам бўлмаслиги, ҳар қандай бадиий ғоя ўзига мутаносиб бадиий шаклдагина ўз моҳиятини тўла намоён эта олиши таъкидланади. Алишер Навоий «Хамса»сида ўз замонида шоирликни даъво қилиб юрган кўплаб кишиларнинг шакл бобидаги нўноқлигини қоралайди. Чунки фақат шакли мазмунига тўла мос асаргина ҳақиқий бадиий асар бўла олади [13].

Ўрта аср араб адабиёти назариясида шакл ва мазмун муносабати ҳақидаги поэтологик қарашларнинг ривожланиши мураккаб кечган. Маълумки, IX-XI асрлар йирик олимлари мумтоз араб шеъриятида мазмун ва шаклни бир-бирига боғлиқ, деб ҳисоблаганлар. Бу дунёқараш уларнинг умумий фалсафий қарашлари асосини ташкил қилган.

Журжонийдан бошлаб барча балоғатга оид асарларда лафз ва маъно ўзаро мустаҳкам боғланган бўлиши каломнинг зарурий шарти сифатида эътироф этилади. «Маъно» араб мусулмон фалсафаси, назарий қарашлар учун асосий тушунча ҳисобланади. Маънонинг нарсага муносабатини тушуниш, «маъно» (ma'nā) тушунчасининг «белгиланувчи» (madlūl) ва «белги» ('alam)га нисбати ғарбда одат бўлган тушунчалардан фарқ қилади. Араб мусулмон олимлари маънога асосий тушунча сифатида таъриф бермайдилар, бироқ унинг мазмуни маънога ишора қилувчи умумий тан

олинган назариялардан келиб чиқади. Улардаги маънога ишора қилувчилар (dalāla): талаффуз қилиниш (lafz), ёзув (ḥatt), имо (iṣāra – ишора, юз ҳаракати), бармоқлар ҳолати (‘aqd – ёзувгача араблар орасида кенг тарқалган бармоқ билан ҳисоблаш санъати) ва нарсалар ҳолати (naṣba) кабилар [11].

Журжонийнинг тилнинг алоқа воситаси эканига ишора қилган ҳолда шу функциянинг моҳиятини кўрсатиб берувчи, калом ҳақидаги «калом бўлмаса, билимнинг фойдаси билувчининг ўзи билан чегараланар эди» қараши М.В. Ломоносовнинг сўзнинг инсонларга ўз тушунчаларини ифодалаш, ўзгаларга хабар етказиш учун хизмат қилиши [5; 75 б.] ҳақидаги фикрига мос келади. Шунингдек, Ф. де Соссюр тил маъно ташувчи белгилар системаси экани, у ифода (ифодаловчи) ва мазмун (ифодаланувчи) томонларига эгаллигини айтади [6; 70 б.]. У, тил белгилари шартли, ихтиёрдир, дейди.

Демак, тил белгилари моддий ва руҳий томонларнинг, товуш ва маънонинг бирлигидан иборат бўлиб, бири иккинчисисиз бўлмаслиги, улар ўзаро боғлиқ ва нисбий бир бутун ҳолда ижтимоий вазифа бажариши, жамиятга хизмат қилиб, фикр алмашувни – коммуникатив жараёни таъминлаши Шарқ ва Ғарб олимлари томонидан ўзига хос кўринишда ифода этилган.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Волков А.Г. Язык как система знаков. – М.: Изд-во Московского университета, 1966.
2. Гумбольдт В.. Избранные труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1984.
3. Ломоносов М.В. Сочинения. – М., 1987.
4. Мельчук И.А. Опыт теории лингвистических моделей «смысл ↔ текст». – М.: Наука, 1974.
5. Расулов Р. Умумий тилшунослик. – Тошкент: Фан ва технологиялар маркази. 2010.
6. Рустамий С. А. «Balaag’at» как лингвостилистическая дисциплина// Социосфера. – 2017. – №. 1. – С. 67-72.
7. Рустамий А. Ҳазрат-и Навойийнинг маънавий олами. – Т.: Navro‘z, 2014.
8. Соссюр Ф. Труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1977.
9. Солнцев В.М. Язык как системно-структурное образование. – М.: Наука, 1977.
10. <http://ali-mawassi.blogspot.com/2010/02/blog-post.html>. النحو البلاغي وعلاقته بنظرية تقرير علمي-النظم عند عبد القاهر الجرجاني.
11. http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_philosophy/8280 Доказательство в арабомусульманской философии. // Философская энциклопедия.
12. <http://www.textologia.ru/literature/teoria-literatury/literaturnoe-proizvedenie/forma-i-soderzhanie-proizvedeniya /358/?q=471&n=358>.
13. https://uz.wikipedia.org/wiki/Adabiyot_nazariyasi

«ДЕВОНУ ЛУҒОТИТ ТУРК»ДАГИ АЙРИМ ОРНИТОНИМЛАР ТАҲЛИЛИ

Бахтиёр Абдушукуров,
филология фанлари доктори, профессор.

Ўрта Осиё, Дашти Қипчоқ, Волга бўйи туркий халқлар адабий тилларининг шаклланиш ва ривожланиш босқичларини атрофлича ўрганишда XI-XIV аср ёзма ёдгорликлар тилини лингвистик нуқтаи назардан таҳлил қилиш, унинг ҳудудий диалектлар билан ўзаро муносабатларини, шунингдек, ички ва экстралингвистик факторларнинг ўзаро таъсири жараёнида тил структурасининг турли даражалари тараққиётини фарқловчи дифференциал белгиларни аниқлаш муҳим ўрин эгаллайди.

Табиатда мавжуд бўлган ўсимлик ва ҳайвонот дунёси, яъни фауна ва флора хилма-хилдир. Бу ранг-баранглик тилда ҳам маълум даражада ўз аксини топган. Шунини айтиш керакки, қадим замонлардан бошлаб туркий халқлар учун чорвачилик ҳаёт кечиришнинг асосий манбаларидан бири бўлиб хизмат қилган. Чорвачиликнинг катта ҳаётий аҳамияти ва уни юриштиш шакли бой терминологиянинг ривожланишига сабаб бўлган. Туркий тилларда чорвачиликка оид, шу қатори, қушлар номини билдирувчи сўзлар ўзларининг тўла ифодаланиши билан характерланади.

Қушлар қадимда инсоннинг хўжалик, маданий ва маънавий фаолиятида муҳим аҳамият касб этган. Баъзи турлари, асосан, овланадиган ёки овчиликка оид бўлиб, уларнинг гўшти ва патидан фойдаланилган. Қушларнинг айримлари ҳайвонларни тутиш мақсадида овга ўргатилган. Яна бир турлари эса манзара бериш ҳамда кўнгил очиш учун хизмат қилган.

Ҳайвон номларининг инсонлар яшаш шароитлари билан боғлиқ ҳолатда ҳудудларда турлича кўринишлари мавжуд бўлиб, улар Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луғотит турк» асарида ҳам бой терминологик тизим тарзида воқеланган. Асарда қўлланган 220 та зоонимнинг ўзбек тили лексик сатҳида тутган ўрнини аниқлаш, уларни лексик-семантик жиҳатдан тасниф қилиш, шунингдек, мазкур сўзлар ўртасидаги мазмуний муносабатларни ёритиш тарихий лексикологиянинг хусусиятларини очиқ беришга кўмакалашади. Луғатда қушларни номлаш учун асос бўлган белгининг хилма-хиллиги (зоти, туси, тана тузилиши, жинси, вазифаси, характер-хусусияти, ҳаракати, анатомик-физиологик хусусияти) туфайли уларга берилган номларнинг ҳам ранг-баранглигини кўришимиз мумкин. Хусусан, «Ат-туҳфатуз закияту фил луғатит туркия», «*Таржумони туркий ва ажамий ва мўғалий*» асарларида лочинсимон оиласига мансуб йиртқич қушлардан бирининг номини англатувчи **sonqur** термини илк марта XI асрга оид манбалар, яъни «Девону луғотит турк» асарида **sonqur** (МК, III, 392) шаклида келган. «Ўғузнома»да **şunqar** тарзида қўлланилган (ДТС, 525), XIV аср Хоразм обидаларида **sonqur** (XIII, 19a15), **şunqar**

фонетик шакллари келтирилган: *Havā üzrā berür šunqarğa qunī* (Мн,29065) Алишер Навоий асарлари лексикасида **šunqar** (ЛТ,34-10), **songur** шакллари учрайди: *Qutanniñ uluq quş ara sanī bar, vale songur alında ne jānī bar* (АНАТИЛ,III,550). Радлов луғатида уйғур тилида **soñqur** (РСЛ,IV,534), усмонли турк тилида **songur** (РСЛ,IV,539), таранчин тилида **šunqar** (РСЛ,IV,1098) шакллари ифодаланганлиги ҳақида маълумот бор. Г.Қасумбейли **šunqar** зооними тузилишига кўра **šun** сўзи ҳамда сўз ясовчи – **qar** аффиксига ажратади. Унинг фикрича, **šun** (čīn, čin, šin, sin) қадимда «умуман куш» номини англатган (ТИЯ,27). Б.Қатамбоева қозоқ тилидаги **sunqar** ни **sunq** - товушга тақлид асоси билан **-ar** аффиксидан ясалган деб ҳисоблайди келади³⁰. Д.Бозорова ҳам мазкур фикрни қўллаб қувватлайди (ИФРЗТ,46). Эски ўзбек тилидаги манбаларда мазкур терминнинг **küykänäk** (АНАТИЛ,II,134) маънодоши ҳам ишлатилган.

Маҳмуд Кошғарий қўллаган **lačīn** (МК,I,338; Абу Ҳайён,87; Ат-тухфа,21a11; Жамолиддин Туркий,16б1; Таржумон,10-3; XIII,90a2; РСЛ,III, 736) зооними дастлаб «Олтин ёруғ» ёдгорлигида учрайди: *iš kökirčäkän adayı lačīnqa qavitur ärkän* - уч қаптар боласи лочин қўлига тушиб қолди (ДТС,332). Д.Бозорованинг ёзишича, умумтуркийча **lačīn** тузилиш нуқтаи назардан **'lay** «ранг номи» + **čīn** «куш номи» сўзларидан ташкил топган. Бироқ мавжуд ном қадимги туркий даврдаёқ мўғул тилларидан ўзлашганлигини эҳтимолдан холи эмас. Айни вақтда, **ilačīn//'lačīn** шакллари фонетик кўрсаткич (натижа) сифатида туркий тиллар талаффуз нормасига мувофиқ равишда ўзлаштирилган. Улардаги «l» анлаутга асосан, қўшимча олдинги «i» унли эса туркий сўз ўзаги учун характерли эмас (ИФРЗТ,61-62).

Toğan (Абу Ҳайён,43; Ат-тухфа,7a1 – «лочин») орнитоними илк марта қадимги туркий манбалар, Ўрхун-Энасой ёдгорликларида қайд қилинган: *Toğan quş tırnaqī sücülünmüš* – лочин куши чангали очилди (ДТС,571). «Девон»да **toğrīl** (МК,I,446) шакли қўлланилган. Қутбнинг «Хусрав ва Ширин» асарида **toyğun** шакли «оқ лочин» маъноси касб этган: *nagāh ilindi torğa toyğun* (XIII,96б20). Қайд этилган термин «Ат-тухфа» (1764) асарида «қарға» маъносида ҳам келган. Ушбу зооним «Таржумон» обидасида «умуман йиртқич куш» (9-20) маъносини англатган. Э.Севортяннинг тахминига кўра, **doğan-toğan-tuğan** билан «гўшти тўғрамоқ», «тўғрамоқ» маъносидаги **doğra=// toğra=** бир феъл ўзагидан келиб чиққан. **Doğan** формаси ҳаракат номи ёки сифатдошга **-(a)n** қўшимчаси қўшилишидан ясалган. **Tuğan** сўзи луғавий асосига **-ŋ** аффиксини қўшиш орқали от ҳосил бўлган (ЭСС,248). **Doğan** зооними ҳозирги турк адабий тилида «лочин» маъносида қўлланилмоқда (ТРСЛ, 238).

Маҳмуд Кошғарийнинг «Девон»ида «лочин» маъноси форс-тожикча **čafli** (МК,I,405), туркийча **čağri** зоонимлари ёрдамида ҳам англашилган:

³⁰ Петров А.П. Из истории чувашских названий хищных птиц. // Советская тюркология. – Баку, 1986. -N 6. –С. 29-30.

Čağri alib arqun münüp, arqar tutar – чопқир от миниб, лочин олиб тоғ эчкисини тутмоқ (МК, I, 398). Даствлаб зикр этилган **čafli** термини сўнгги давр обидаларида қайд этилмайди. **Čağri** орнитоними эса Абу Ҳайённинг «Китобул идрок» асарида **čağan** (43), Жамолиддин Туркийнинг «Китоби луғат ул-муштоқ» рисоласида **čağan, sağanğuş** (15a9) шакллари қўлланилган. Мазкур зооним, бизнингча, **čağ** = (ДТС, 136)- **čaq** = (ДТС, 140) «хужум қилмоқ», «ташланмоқ» феълидан **-(a)n** аффикси ёрдамида шаклланган.

«Девон»да **ürüñ quş** (МК, I, 319) бирикмаси «оқ лочин» маъносини англаган. Мазкур термин қадимги туркий луғатда кўрсатилишича, Юсуф Хос Ҳожибнинг «Кутадғу билиг» асарида «оққуш» маъноси касб этган: *bi ärdäm yoriqī ürüñ quş täg* – бу яхши фазилатли ҳаракат, худди оққуш ҳаракати каби (ДТС, 627). Термин **ürüñ** «оқ» ҳамда **quş** сўзларининг бирикувидан ҳосил бўлган. «Ат-туҳфа» асаридаги **yağlabay** (21611) термини ҳам маъно жиҳатидан лочинга мос келади. Форс-тожикча **bāz** (АНАТИЛ, I, 306; ЎТИЛ, I, 126) ўзлашмаси «лочин» маъносида даствлаб Хоразмийнинг «Муҳаббатнома» асарида қайд этилган (Мн, 307аз). Ўрхун-Энасой ёдгорликларида **kekük** «лочин» (ДТС, 295), **buymul** эса «ёввойи лочин» маъносини билдирган (ДТС, 121). Таҳлил қилинаётган маъно Алишер Навоий асарида форс-тожикча **šahbāz** (АНАТИЛ, III, 514) ўзлашмаси ёрдамида ҳам очиб берилган. Ҳозирги ўзбек адабий тилдаги **italğu** (ЎТИЛ, I, 339) маънодоши Алишер Навоий асарлари лексикасида қўлланган: *italğuga tuğdariniñ küci yetmäsa...* (АНАТИЛ, II, 61).

Мамлуклар даврида яратилган «Ат-туҳфа» асарида қўлланишда бўлган «яполоққуш» маъносидаги **yablaq** зооними эски туркий манбалар, хусусан, «Девону луғотит турк» асарида **yabaqulaq** (МК, III, 64 - ябоқу ва ямаклар тилида) тарзида ифодаланган. «Таржумон»да **yabalaq** (10-9), «Китоби луғат ул-муштоқ» асарида **yiblaq** (1669) шакллари кўрамиз. Радлов луғатида таранчин тилида **yaralaq** (РСЛ, III, 262), барбин тилида **yarqulaq** (РСЛ, III, 267), тобол, татар, қрим тилларида **yabalaq** (РСЛ, III, 277) фонетик вариантлари ишлатилгани қайд этилган. Зооним, фикримизча, **yab/yap** «йапалоқ», «думалоқ» (ДТС, 235) сифати ва **qulaq** сўзларининг бирикувидан ҳосил бўлган.

Маҳмуд Кошғарийнинг ёзишича, XI асрда «бойқуш» маъносини **qoburğa** (МК, I, 451) термини англаган. Бу атама илк бор Турфон матнларида қайд қилинган: *quzğun qoburğata ulatī yavlaq bölgülüg qorqiniğ ünliüg quşlar* – қузғун, бойқушлар ёмон одат ва кўрқинчли белгилардан далолат берувчи қушлар (ДТС, 451). Бошқа бирор манбада учрамайди. Ушбу зооним этимологияси, бизнингча, **qob-//qop-** «учмоқ, кўтарилмоқ» феълига бориб тақалади. Жамолиддин Туркийда **čüvcän** (1668), **köl qiğruv** (1669) синонимлари ҳам берилган. Алишер Навоий асарларида форс-тожикча **čuğz** (АНАТИЛ, III, 483) ва **kuf** (АНАТИЛ, II, 141) ҳамда арабча **bum** маънодошлари кузатилади: *ne ma'lum aylagay xuffāš ilā bum*

(АНАТИЛ, I, 334).

«Укки» маъносини ифодаловчи **ügü** (Абу Хайён, 19; Жамолиддин Туркий, 1668) термини XI аср обидаларида **ühi**, **üki** (МК, I, 175), қипчоқча **ükki** шаклларида кўзга ташланади. «Ат-тухфа» луғати (7а3) ва Алишер Навоий асарларида **ükü** фонетик шаклини учратдик: *Nāgāh u ükü çekmāgāy debān ün...* (АНАТИЛ, III, 283). Радловнинг ёзишича, суғай, койбал тилларида **ögö** (РСЛ, I, 194), шўр, саян, суғай, қрим, барбин тилларида **ügü** (РСЛ, I, 1810), қирғиз, чигатой тилларида **ükü** (РСЛ, 1804) фонетик шакллари қўлланилган. Д.Бозорова **üki//ügi//ühi**, шубҳасиз, «**ü-hü**» ёки «**ü-hü-hü**» товушга таклид сўзидан юзага келган, деган фикрни айтади (ИФРЗТ, 36). Зоонимнинг **ühi** вариантыни Маҳмуд Кошғарий туркий тиллар хусусиятига мос эмас, деб уқтирган.

Маҳмуд Кошғарийнинг ёзишича, қорахонийлар ҳукмронлиги даврида бургут **us** деб юритилган: *us üškürsä ölüir* – бургут бировнинг бетига қараб сайраса, ўлимнинг аломати деб ҳисоблайдилар (МК, I, 232). «Ат-тухфа» рисоласида **čarlaq** (35613) синонимини ҳам кузатдик. Д.Бозорованинг фикрича, мазкур термин «**č...r//s..r**» товушга таклид ўзагидан ялган. **Čarča** = товушга таклид феъл асоси ҳисобланади (ИФРЗТ, 27-28). Қутбнинг «Хусрав ва Ширин» асарида арабча **nasr** (XIII, 70a16), Алишер Навоий асарларида эса арабча **uqāb** ва **nasr** (АНАТИЛ, III, 550): *Uqāb ilkidä bolğaç ul bir tabah* (АНАТИЛ, III, 306).

Қора патли чўл бургути маъносида **qaraquš** (Таржумон, 10-1; Жамолиддин Туркий, 1662) орнитоними илк бор «Девону луғотит турк» асарида учрайди (МК, III, 240). «Ат-тухфа»да **qaravaš** (2469) тарзида қайд этилган. XIV аср Хоразм ёдгорликларида кўзга ташланмайди. Шунга қарамай, термин ҳозирги ўзбек адабий тилида **qaraquš** шаклида ўзининг туб маъносида ишлатилмоқда (ЎТИЛ, II, 602). Зоонимнинг «Девон»да «қирғий» маъноси ҳам кўрсатиб ўтилган (МК, III, 240). «Таржумон» обидасида туркманча **tavšanjil** (10-1) термини ҳам «қарақуш» маъносини англаган. Мазкур зооним икки қисмдан: **tavšan** - «қуён», **jil** - **čil** – «қуш номи» сўзларидан ташкил топган. Бу термин замонавий турк адабий тилида ўзининг асл маъносида қўлланади (ТРСЛ, 834).

Бедана овига солинадиган йирткич қуш маъносидаги **qirği** (Жамолиддин Туркий, 1666) дастлаб «Девону луғотит турк» асарида **qirquy** (МК, III, 259), **qirğuy** шаклларида келган: *kičik uluğqa turušmas, qirğuy soñqurğa qarışmas* - кичик чакқон бўлса ҳам, катта билан олишишга қудратсиздир. Шунга ўхшаш оқ лочин қирғий билан олишишдан ожиздир (МК, II, 101). «Ат-тухфа»да **qirğiy**, **qurğaş** (7а2) шакллари ифодаланган. Абу Хайёнда **quruği** (70) шаклини кўриш мумкин. Усмонли турк тилида **qirğay**, қирғиз, телеут тилларида **qirğiy** (РСЛ, II, 750) фонетик шакллари ишлатилган. Зооним **qir-** «қирмоқ» феълидан ясалган (Кн, 133). Д.Бозорованинг фикрича, термин «**Q... RQ (Q... R+Q)**» товушга таклид асосида келиб чиққан (ИФРЗТ, 44).

Turumtay (МК,III,261 - «қирғий») термини Жамолиддин Туркийда **turuntay** (1667), «Ат-тухфа» асарида **toruntay** (11a4) шаклларида қўлланган. Термин кейинги даврга етиб келмаган. Д.Бозорованинг таъкидича, зооним «Т...R» товушга тақлид ўзагидан ҳосил бўлган (ИФРЗТ,42). Маҳмуд Кошғарий луғатида **äl quš** (МК,III,344), Абу Абу Хайён ва Жамолиддин Туркийда эса **ċi** (41,1667) синонимлари ҳам қайд қилинган. Ўрганилаётган маъно «Ат-тухфа» асарида **atmaja** (7ам) зооними орқали очиб берилган. «Таржумон»да мазкур термин **atmaja toğan** (10-3) сўз бирикмаси таркибида келган. Чиғатой тилида **атмажа** (РСЛ, I, 473) шакли қўлланишда бўлган. Термин **at**= «отмоқ» феълидан олинган. Чунки овчилар қушни овга қўли билан отадилар.

Эски туркий ёдномалар, яъни «Девону луғотит турк» асарида **kökürčkün** атамасини «кабутар» маъносида кўриш мумкин: *Ol mäniñ birlä oynadi kökürčkünläšü...* – у мен билан кабутар тикиб қимор ўйнади (МК,II,263). Бу зооним биринчи марта «Олтун ёруғ» ёдгорлигида учрайди: *Üč kökürčkün adayı lačınqa qawitur ärkän* – Уч кабутар боласи лочин қўлига тушиб қолди (ДТС,313). XIV аср Хоразм манбаларида **kögärčün//kügärčün** (Г,9864), **kökärčkün** фонетик вариантлар кузатилади: *Vi ürün kökärčkün ağızlarından çıqar* (ҚР,22r21). Э.Севортяннинг талқинига кўра **kökärčün** зоонимининг асосида **kök** – «кўк», «осмон» сўзи ётади, **-ar** ясовчи аффикс **čün** қўшимчаси эса туркий тилларда зоологик терминлар, хусусан, «куш номи»ни ифодалаш учун қўлланилиб, отга ҳам, феълга ҳам бир хилда бирикади. Қиёсланг: **bildirčün** – «бедана», **baliqčün** – «кўтон» (ЭСС,III,58-55). **Kökürčkün** шакли эса Э.Севортяннинг фаразича, **-qan** ҳаракат номи кўрсаткичи орқали ясалган. Бироқ дейди у, терминдаги **-č** тушунарли эмас, балки **köküričkün** дир. У ҳолда **-qan** от ясовчи аффикс ҳисобланади.

Маҳмуд Кошғарийнинг берган маълумотларига қараганда, қорахонийлар даврида қора ялоқлар оиласига мансуб қуш, яъни булбул **sandavač/sanduvač** деб юритилган: *tatliğ otar sanduvač* – булбул турли нағмаси билан севинтиради (МК,I,481). Қутбнинг «Хусрав ва Ширин» асарида **sanduvač** (XIII,536120, **zanduvaj** вариантлари ифодаланган: *...xiš çečäklär açilmış zanduvaj qaršu sayrar* (XIII,14a6). Рабғузийнинг «Қисаси Рабғузий» асарида **sanduvač** шакли қўлланган: *Lāla sağraqin içärdä sayrar üsrüb sanduvač* (ҚР,68v3). Бу терминнинг келиб чиқишини «S...N» товушга тақлид ўзаги билан боғлаш мақсадга мувофиқ (ИФРЗТ,II,28). Шу ўринда айтиш жоизки, Рабғузийнинг «Қисаси Рабғузий» асарида мазкур атаманинг арабча **булбул** синоними ҳам ишлатилган.

Тахлиллардан кўринадики, замонавий туркий тиллар луғат таркибидан ўрин олган кўпгина қуш номлари, зоонимлар умумтуркий лексиканинг қадимий қатламларига бориб тақалади. Бу нарса эса ўз навбатида Марказий Осиё ҳамда Кичик Осиёдаги туркий халқлар тилларида зоологик терминларнинг шаклланишига туртки бўлган. Бунга

«Девону луғотит турк», умуман, XI-XIV аср туркий обидалар тилидаги зоонимларни таҳлил қилиш жараёнида яна бир қарра ишонч ҳосил қилинди.

Шартли қисқартмалар:

АНАТИЛ – Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. Т. I-IV. Э.Фозилов таҳрири остида. -Т.: Фан, 1983-85.

Абу Хайён – Расулова Н.А. Исследования языка «Китаб ал-идрак ли-лисан ал-атрак» Абу Хайяна, Морфология, лексика и глоссарий: Дисс, канд. Филол. наук.-Ташкент, 1969.

Ат-туҳфа – Изысканный дар тюркскому языку: Грамматический трактат XIV в на арабском языке / Введение, лексико-грамматический очерк, перевод, грамматический указатель. Э.И. Фазылова и М.Т. Зияевой. –Ташкент, 1978.

Г – Сайфи Сарайи. Гулистан бит-турки // Фазылов Э. Староузбекский язык. Хорезмийские памятники XIV века. I-II-Ташкент: Фан, 1966-1971.

ДТС – Древнетюркский словарь. –Л.: Наука, 1969.

Жамолитдин Туркий – Файзуллаева Ш.А. Исследование языка памятника XIV в. «Китабу булғат ал-муштақ фи луғат ат –турк ва-л кифчақ» Джамалад – Дина ат-Турки: Дисс.канд. филол.наук. – Ташкент, 1969.

ИФРЗТ – Базарова Д.Х.История формирования развитие зоологической терминологии узбекского языка. Ташкент: Фан, 1978.

Кн – Муҳаммед Якуб Чинги . Келур-наме. – Ташкент: ФАН, 1982.

МК – Махмуд Қошғарий, Девону луғотит-турк/Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.М. Муталлибов. Т. I-III. – Тошкент: Фан, 1960-1963.

Мн – Хорезми. Муҳаббат-наме//Фазылов Э.Староузбекский язык. Хорезмийские памятники XIV века. I-II. –Ташкент: Фан, 1966-1971.

НФ – Нахджул – фарадис//Фазылов Э. Староузбекский язык. Хорезмийские памятники XIV века. Т. I-I. –Ташкент: Фан, 1966-1971.

РСЛ – Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. I-IV. –СПБ, 1893-1911.

Таржумон – «Таржумон» – XIV аср ёзма обидаси / нашрга тайёрловчи А. Юнусов. –Тошкент: Фан, 1980.

Тафсир – Бороков А.К. Лексика среднеазиатского тefsира XII-XIII вв.-М.: Изд-во восточной лит-ры, 1963.

ТРСЛ – Турецко-русский словарь. – М.: Русский язык, 1977.

XIII – Кутб. Хосров и Ширин//Фазылов Э. Староузбекский язык. Хорезмийские памятники XIV века. Т. I-II. Ташкент: Фан, 1966-1971.

ЭСС – 1) Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на гласные. –М.: Наука, 1974.

2) Севортян Э.В. Этимологические словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основа на букву «Б». –М.: Наука, 1978.

3) Севортян Э.В. Этимологические основы на буквы «В», «Г», «Д». – М.: Наука, 1980.

ЎТИЛ – Ўзбек тилининг изоҳли луғати. I-II. – Русский язык, 1981.

ҚР – 1) Н.Б. Рабғузий. Қиссаси Рабғузий. I-II Тошкент. Ёзувчи, 1990-1991.

2) Rabqhyzi. Narrationes de Prophetis. Reproduced in facsimile. Wirt an introductions by K. Gronbech. – Copenbech. 1948.

3) Nasirud-din bin burhayud-din din Rabquz. Kisasul-Enbiya. II. Dizin. Aysu Ata. – Ankara, 1997.

ҚЎҚОН АДАБИЁТ МУЗЕЙИ ФОНДИДА САҚЛАНАЁТГАН ТУРКИЙ ҚЎЛЁЗМАЛАР

Абдуллатиф Турдиалиев,
*филология фанлари номзоди,
Қўқон давлат музей қўриқхонаси филиали
Ғ.Ғулом номидаги адабиёт музейи мудири.*

Қўқон давлат музей қўриқхонасининг филиали – Ғ.Ғулом номидаги адабиёт музейи 1961 йилда ташкил этилган бўлиб, унинг асосий фондида бугунги кунда 12 мингдан ортиқ экспонат сақланади. Бу экспонатлар орасида араб, форс ва туркий тилдаги қўлёмалар 2460 тадир. Мазкур қўлёмалар 1961-2017 йиллар давомида музей илмий ходимлари томонидан тўпланиб фондга қабул қилинган.

Туркий тилларда ёзилган қўлёмалар 510 тани ташкил этади. Биз қуйидаги мазкур қўлёмалар ҳақида фикр юритамиз.

Бу қўлёмаларнинг аксариятини адабиётга оид асарлар ташкил этади. Туркий тилдаги шеърларнинг илк намоёндаларидан бири, буюк мутасарриф Аҳмад Яссавий қаламига мансуб «Девони ҳикмат»нинг 5 та қўлёма нусхаси мавжуд. Бу қўлёмалар XVIII-XIX асрларда Фарғона водийсида кўчирилган. Туркий тилда ёзилган илк насрий асарлардан бири «Қиссаи Рабғузий»нинг ҳам бир нусхаси мавжуд. Шунингдек, Аҳмад Яссавийга нисбат берилган насрий услубдаги «Танзул ус-солиҳин» рисоласи ҳамда шайх Аҳмад Яссавийнинг жияни бўлган шайх Исмоил отанинг ҳикматли сўзларидан иборат «Ҳадиқат ул-орифин» рисоласининг ноёб нусхалари эътиборга лойиқдир. Бу ҳар икки рисола 698-инвентарь рақамли қўлёма тартибига киритилган. «Танзил ус-солиҳин» рисоласи таҳлили XIII-XIV асрлардаги қадимий туркий (ўзбек) тилида ёзилган бўлиб у тасаввуф таълимотига бағишланган. Асар ҳар бири «Муножот» деб номланган 15 бобдан иборат. Ҳар бир бобининг охирида, «Андоқки шайх Аҳмад Яссавий айтур» сарлавҳаси билан туркий тилда ёзилган 15 та шеър келтирилган. Шунинг ҳам алоҳида таъкидлаб ўтиш жоизки, мазкур шеърларни бирортаси ҳам Аҳмад Яссавийнинг «Девон ҳикмат» қўлёма нусхаларининг бирортасида учрамайди. Бу асар тилини махсус илмий тадқиқ ва таҳлил этишса туркий тиллар тарихи ва адабиётини ўрганишда муҳим натижаларга олиб келади деб ўйлаймиз. «Ҳадиқат ул-орифин» рисоласи ҳақида ҳам шундай фикр билдириш мумкин. Ҳар икки рисола ҳақида матбуотда алоҳида мақолалар эълон қилингани сабабли биз бу ерда батафсил тўхталиб ўтишга ҳожат йўқ деб ўйлаймиз.

Буюк мутафаккир шоир Алишер Навоий асарларининг қўлёма нусхалари музей қўлёмалар фондида салмоқли ўрин эгаллайди. Бугунги кунда уларнинг сони 41 тани ташкил этади. Шуларнинг ичида терма

девонларнинг 17 та қўлёзма нусхаси мавжуд. Улар орасида 11-рақамли қўлёзма алоҳида эътиборга лойиқ. Бу қўлёзма 1765 йилда Қўқонда кўчирилган бўлиб, ҳажми 4017 варақдан иборат. Бизнинг фикримизча Қўқонда дастлабки кўчирилган Навоий асарларининг қўлёзма нусхаси шу девон бўлиши мумкин.

Туркий халқларнинг яна бир улуғ шоири Фузулийдир. Унинг асарлари нафақат Ироқ ва Озарбайжонда, балки қадимги Турон диёрида ҳам кенг тарқалган. Музей фондида Фузулийнинг озарбайжон тилида ёзилган шеърларидан тузилган девонининг 10 та қўлёзма нусхаси мавжуд. Уларнинг айримларига чиройли унвонлар ишланган. Айримларининг ҳошияларига шоирнинг «Лайли ва мажнун» достони битилгаган. Музей фондида XVI-XVIII асрлардаги ўзбек адабиётининг атоқли намояндалари: Машраб, Сўфи Оллоёр, Ҳувайдо, Собир Сайқалий асарларининг бир нечта нусхалари сақланмоқда. Машрабнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида ҳикоя қилувчи «Қиссаи шоҳ Машраб» асари, Сўфи Оллоёрнинг маснавий усулида ёзилган ва эски мактаб дарслигига айланиб қолган «Сабот ул-ојизин» асари, Ҳувайдо девонининг бир нусхаси, Собир Сайқалийнинг «Баҳром ва Гуландом» достони нинг бир неча нусхалари ана шулар жумласидандир. Шоҳ Ҳаким Холис томонидан Муҳаммад алайҳиссалом авлодлари ҳаёти ва саргузаштларига бағишланган шеърӣ ва насрий услубда битилган дostonларнинг бир неча қўлёзма нусхалари эътиборга лойиқ манбаалардир.

XVIII-XIX асрлар ва XX аср бошидаги Қўқон адабий муҳити вакиллари қаламига мансуб қўлёзмалар ҳам кўпчиликни ташкил қилади. Жумладан, Садойининг «Таждиди назм» асарининг ягона қўлёзма нусхаси, Амирий девонининг 2 та қўлёзма нусхаси, Узлат, Маҳзуна, Қорий, Муҳсиний, Мирзо Хўқандий, Ҳ.Ҳ Ниёзий, Ҳакимий девонларининг ноёб қўлёзма нусхалари, шунингдек, Азимий девонининг 4 та қўлёзмаси муҳим адабий, илмий манбалардан ҳисобланади.

Қўқон адабий муҳитига оид қўлёзмалар орасида баёзлар жуда кўпчиликни ташкил этади. Уларнинг баъзилар бир шоирнинг ўз асарларидан иборат бўлса, баъзилари ўнлаб ижодкорларнинг асарларидан тузилган. Масалан, Муҳйи, Зорий, Рожий, Писандий баёзлари бу муаллифларнинг ўз дастхатлари билан кўчирилган ўз асарларидан иборатдир. Қолган ўнлаб баёзлар 10 тадан 70 тагача бўлган шоирларнинг турли жанрлардаги шеърларидан таркиб топган. Айни пайтда Қўқон адабий муҳитига мансуб Муқимий, Чархий, Фироқий, Собир Абдулла каби ижодкорларнинг шеърӣ ва насрий мактублар ҳам мутахассислар учун муҳим манба бўлиб хизмат қилади. Жумладан, Муқимийнинг жияни Рўзимухаммад Дўстматовнинг ёзган 14 та мактубининг асл дастхат

нусхалари шоир таржимаи ҳоли ҳамда айрим асарларининг яратилиш тарихини ўрганишда муҳим аҳамият касб этади.

Туркий тилдаги қўлёзмалар орасида тарихга оид асарлар ҳам бор. Уларнинг бири Ҳакимхон тўра қаламига мансуб «Мунтахаб ут-таворих» асарини Муҳсиний томонидан ўзбек тилига таржимаси бўлса, иккинчиси Маҳмуд Ҳаким Яйфонийнинг «Хуллас ут-таворих» асаридир. Тўғри, «Хуллас ут-таворих» асарининг 1914 йилда чоп этилган тошбосма нусхаси ҳам бор. Аммо бу нусха жуда қисқа бўлиб 79 саҳифадан иборатдир. Музей фондидаги асарнинг дастхат қўлёзма нусхаси 181 бетдан иборат бўлиб унда Қўқонда XX асрнинг йигирманчи йилларигача бўлиб ўтган воқеалар ўз аксини топган. Бу асар Қўқон тарихини ёритишда ўз ўрнига эга.

Музей фондидаги туркий тилда ёзилган қўлёзмалар ичида фалсафий, ахлоқий мазмундаги асарлар ҳам мавжуд. Шулардан бири шоир, хаттот Муҳсиний (1860-1917)нинг «Риёз ул-аном» асаридир. 22-инвертарь рақами остида сакланаётган бу қўлёзма 87 варақдан иборат бўлиб, 1917 йилда муаллифнинг ўз қўли билан китобат қилинган. Қўлёзманинг 1^б-2^а варақларига чиройли унвонлар ишланган. Асар панд-насихат мазмунидаги ҳикматлар, ҳақояларни ўз ичига олади.

Тиббиёт масалаларига бағишланган қўлёзма асарлар ҳам бор. Булар Маҳмуд Ҳаким Яйфонийнинг (1850-1930) «Тариқ ул-илож» ҳамда «Мужарработи Маҳмудий» асарларидир. Бу асарлар 70 инвертарь рақамли қўлёзма таркибига киритилган.

Хулоса қилиб айтганда Қўқон адабиёт музейи фондидаги туркий тилдаги қўлёзмалар халқимизнинг ўтмиш маданий меросини ўрганиш ва тарғиб этишда алоҳида аҳамиятга эга.

Фойдаланган адабиётлар:

1. Мадаминов А. «Хамса» қўлёзмалари // Адабий мерос. 1981. №17. 21-22 б.
2. Мадаминов А. «Хамса» яна бир нусхаси // Гулистон. 1985. 2№17. 8-б.
3. Саидғаниева Г. Қўқон адабиёт музейи ва илмий-адабий муҳит // Имом ал Бухорий сабоқлари. 2021 йил, Маҳсус сон. 160-162 б.
4. Турдалиев А. Адаб ва маърифат маскани // Мозийдан Садо. 2002, №1. 12-13 б.
5. Эркинов А. «Қўқон ҳукмдори Умархон (1810–1822) кутубхонаси масаласи» // «Амирий ва Қўқон адабий муҳити» мавзусидаги Республика илмий-амалий анжумани материаллари. Қўқон, 2017 йил, 8-9 август. Тошкент: Tamaddun, 2017, 66-69-б.
6. Эркинов А., Турдалиев А. Проблема изучения придворной библиотеки Кокандского ханства (1701–1876) // «Proceedings of the International Workshop Manuscript Funds of Uzbekistan. Preservation, Cataloguing and Personnel Training». June 2019, Samarkand / «Ўзбекистондаги қўлёзма фондлари. Муҳофаза қилиш, каталоглаштириш ва мутахассислар малакасини ошириш». 2019 йил июнь Самарқандда бўлиб ўтган халқаро анжуман мақолалари тўплами. Istanbul, 2020. С.161-164.
7. Ҳакимов М. Мадаминов А. Сотволдиев С. Қўқон адабиёт музейи фондида Алишер Навоий асарлари, қўлёзмалари //Адабий мерос/ 1991. №3-4. 21-22 б.

ФИТРАТ ҚАДИМ ТУРК АДАБИЁТИ ҲАҚИДА

Узоқ Жўрақулов,

Алишер Навоий номидаги ТошДўТАУ,

Жаҳон адабиёти ва қиёсий адабиётшунослик
кафедраси мудири, филология фанлари доктори, профессор.

Тадқиқотда Абдурауф Фитратнинг Маҳмуд Кошғарий «Девону луғотит турк», Юсуф хос Ҳожиб «Кутадғу билиг», Аҳмад Югнакий «Ҳибатул ҳақойиқ» асарлари мани, тили, бадиий хусусиятларига доир кузутув, таҳлил ва хулосалари ҳақида фикр юритилган.

Калит сўзлар: Қадим туркий тил, қадим туркий адабиёт, «Девону луғотит турк», «Кутадғу билиг», «Ҳибатул ҳақойиқ» луғат, матн, манба, тил, тил тарихи, бадиий иқтибос, фольклор, ёзма адабиёт.

20- йилларда ўзбек адабиётшунослиги замонавий фан ўлароқ шаклланиш жараёнини ўтади. Таҳлилда янгича йўллар, усуллар кириб кела бошлади. Тадқиқотчи-мунаққидлар эстетик қарашларида туб бурилиш юз берди. Бу жамият эврилиши, миллий онгнинг ўсиши билан боғлиқ ҳодиса эди.

Мазкур давр матбуотида нашр этилган мақолалар орасида том маънодаги илмий-адабий тадқиқотларни ҳам, илк марксча қарашлар таъсирида ёзилган мақолаларни ҳам, вулгар-социологик нуқтаи назар кўпириб турган, илмга даъвогару аслида ғоябозлик руҳидаги чиқишларни ҳам учратиш мумкин¹. Бу 20-йиллар адабий жараёнининг ўта мураккаблигидан, хилма-хил бадиий дидни, эстетик қарашларни ўз ичига олганлигидан гувоҳлик беради.

Абдурауф Фитрат илмий меросининг асосий қисми шу йилларда ёзилган. Бу йўлда катта мақсадлар кўзланган эди. Олим, имконияти даражасида бунга эришди ҳам. Қадим турк адабиётидан бошлаб, замондошлари – Чўлпон, Элбек, Ботулар ижодигача бўлган таҳлилу тадқиқ йўли, шубҳасиз, анча олис, машаққатли ва шарафли эди.

Фитрат катта илмий потенциалга эга қомусий олим бўлган. Сиру асрорга тўла араб ва форс адабиёти ҳам унинг қалами олдида тилсимлигини йўқотди. Оврўпода кўпдан ҳукм сураётган ва баъзи эндигина пайдо бўлаётган – «класситизм, ратсионализм, сентиментализм, рўмонтизм, симвўлизм, мўдирнизм, реализм, натурализм, футуризм» каби

---

¹ Қаранг: Ҳошим О. Пролетариат ва Чигатой адабиёти // Маориф ва ўқитғучи, 1925, 3-сон; Ҳошим О. Диалектика ва диалектик усулда ўйлаш // Маориф ва ўқитғучи, 1928, 4-сон; Бойбўлатов Ж. Ўзбек адабиёти ва чигатойлик // Қизил Ўзбекистон, 1929, 3 май; Боту. Қизил маданиятчилар Ғалабаси // Қизил Ўзбекистон, 1927, окт; Саъдий А. Адабий-тарихий саводсизликка қарши // Зарафшон, г., 1924, 19 май; Маждий А. Ўзбек шоири Турди // Маориф ва ўқитғучи, 1925, 9-10 сон; Маҳмуд В. Навоийгача турк адабиёти // Маориф ва ўқитғучи., 1926, 1-сон ва ҳ.к.

адабий оқимлар ҳам ўзбек адабиётшунослигида дастлабки баҳосини Фитрат туфайли олди². Юқоридаги ишларни сарҳисоб қилиб, даврнинг бошқа адабиётшунослари ижоди билан қиёсласак, Фитрат ижодининг нақадар салмоқли эканига амин бўламиз.

Қадимги турк ёзма ёдгорликлари тадқиқи Фитрат илмий асарларининг салмоқли қисмини ташкил қилади. «Девони луғотит турк», «Ҳибатул ҳақойиқ», «Қутадғу билиг» каби асарлар устида қилинган ишлар шу жумладандир.

Олимнинг қадим ёзма адабиётимиз тадқиқига оид изланишлари бирламчилиги, кенг қамровлилиги, маълумотларга бойлиги, ўзига хос таҳлил усули билан бугунги кун адабиётшунослиги учун пойдевор вазифасини ўтайди, десак хато эмас.

Фитратнинг «Энг эски турк адабиёти намуналари» китоби тадқиқот, матн, луғат ва изоҳларни ўз ичига олади. Асарнинг тадқиқот қисмида диққатни тортадиган, бугун учун ҳам ўз кучини йўқотмаган, баҳс-мунозараларга бой фикрлар, илмий далиллар, қадим туркий адабиётига мансуб текширишлар жой олган. Бунда олим туркий тиллар таснифи учун, асос манба Маҳмуд Кошғарий асаридир, деган тезисни олға суради.

Чигатой адабий тили ҳатто ҳозирги ўзбек тилининг таг-замини Кошғарий таснифига асос бўлган ҳоқоний туркчаси экани, адабиёт ва тил тарихини ўрганиш учун: «Чигатойчанинг онаси бўлгон ҳалиги адабий шевагача (ҳоқоний туркчасигача – изоҳ Фитратники) боришга мажбур» эканлигимизни таъкидлайди. Ҳоқоний туркчасининг туб илдизларини Ўрхун-Энасой битикларида учрашини илова қилади³. Шу хусусда ўрис мусташирлари Радлов ва Самойловичлар билан асосли баҳсга киришади.

Муаллиф «Девони луғотит турк» таркибидаги кўшиқ ва мақолларни ўзига мос сарлавҳалар остида тўплади. Халқ кўшиқларини мавзу ва ҳижолярининг узун-қисқалигига қараб икки қисмга ажратди. Олим бу йўлдаги изланишлари ҳақида шундай ёзади: «Буларни (кўшиқларни демоқчи – У. Ж.) вазн, қофия ҳам мавзуларига кўра бир-бирларига боғладим. Сўзлари, таркиблари устида анча ишладим. Буларни изоҳ қилиш учун, «Қутадғу билиг», «Ҳибатул ҳақойиқ», «Муқаддиматул адаб» ҳам чигатой адабиётига оид кўб китоблардан фойдаландим»⁴. Бундан кўринадики, Фитрат «Девон» устида олиб борган узоқ ва машаққатли матншунослик ишлари натижасида ушбу «намуна»ни яратган.

Фитрат «Алп Эр Тўнга» марсияси хусусида турк олимлари – Фуод Кўприлизода билан илмий баҳсга киришади. Кўприлизоданинг «марсияни ўн икки байтдан иборат» деган ҳукмига эътирозан, унинг ўн банддан иборат экани, турк олими «марсия»га киритган икки банд на мазмун, на қофия, на вазн жиҳатидан мақсадга молик эканини далиллар билан

² Фитрат А. Адабиёт қоидалари.-Т.: Ўздавнашр,1926.

³ Фитрат А.Энг эски турк адабиёти намуналари. – Т.: Ўздавнашр, 1927.

⁴ Фитрат А.Кўрсатилган китоб, 7-бет.

кўрсатиб беради. Бундан ташқари, Куприлизода «Девон» таркибидан тўрт марсия чиқарганини аслида эса бунда икки марсия борлигин айтади. У «марсия атаган икки асарга «бошқа унвонлар бериш кераклиги»ни таъкидлайди. Китобнинг яна бир муҳим томони унда қадим халқ қўшиқларининг Юсуф хос Ҳожиб, Аҳмад Югнакийлар ижодига таъсири хусусида сўзланишидир.⁶

Фитратнинг қадим турк адабиётига оид иккинчи тадқиқоти «Қутадғу билиг» мақоласидир. Мақоланинг бошида «Бу муҳим китобнинг учинчи нусхаси топилди» деб ёзиб қўйилган. Маълум бўладики, Фитратнинг бу мақолани ёзишига сабаб, асарнинг учинчи – Фарғона (бугунги кунда мазкур нусха Наманган нусхаси ҳам деб юритилипти.) нусхасининг топилиши бўлган. Бу ҳақда мақолада шундай ёзилади: «Бошлаб бу китобни Заки Валидий кўрган бўлса ҳам, қўлга тушира олмагон. Бу кун бизнинг топиб келтирганимиз «Қутадғу билиг» китоби мана шу учинчи нусхадир».⁸ Демак, дастлаб китобнинг бу нусхасини 20-йилларнинг йирик шарқшуноси – Аҳмад Заки Валидий кўрган. Аммо нима сабабдан унинг китобни «қўлга тушира олмағони» тўғрисида Фитрат ҳеч нима ёзмайди. Шунинг учун бу биз учун ҳам сирлигича қолади.

Фитрат «Қутадғу билиг»нинг яратилишини машҳур Аббосийлар халифалигининг кучсизланиши, бунинг натижасида Хуросон, Туркистон, Нишопур, Марв, Бухоро, Самарқанд ва Қашқарда янги илмий-адабий марказлар пайдо бўлиши билан боғлайди. Аммо асарни санъатга, шеъриятга оид дейишдан ўзини тияди. Уни «ахлоқий бир китобдир» деб ҳукм чиқаради. Умуман, Фитратнинг бундай фикрлари, яъни ахлоқий-дидактик асарларни, ҳикматларни шеър деб қарамаслиги, бошқа тадқиқотларида ҳам учрайди.⁹

Фитрат юқорида сўз юритганимиз мақоласидаги каби, бу мақолада ҳам Оврўпо туркшунослари – Радлов, Вамбери, Томсенларнинг «Қутадғу билиг» устида олиб борган тадқиқотлари ҳақида ахборот беради. Уларнинг ишларига ўз муносабатини билдиради. Хусусан, Радлов китобни уйғур ёзувидан «Қудатку билик» шаклида нотўғри ўқиганини, айти сабабдан мазкур асар бутун Оврўпа олимлари орасида шу ном билан аталаётганини қайд этади. Китобнинг миср ва Фарғона нусхаларини ўзаро қиёслайди ва: «Уларда «Қутадғу билиг» шаклида ёзилгон «қут» - бахт, «қутадғу» - «кутайғу» - бахтликланиш бўлиб, «Қутадғу билиг»нинг маъноси «бахтликланиш билими» бўладир», деб ёзади¹⁰. Муаллиф китобнинг сақланиш даражаси ҳақида сўзлаб, унинг баъзи тушиб қолган жойларини кўрсатади. Ўрис шарқшуноси Самойлович томонидан нашрга тайёрланган

⁶ Энг эски турк адабиёти намуналари, 87-92-бет.

⁸ Фитрат А. «Қутадғу билиг» // Маориф ва ўқитғучи, 1925, 2-сон.

⁹ Қаранг: Фитрат А. Адабиёт қондалари.-Т.. 1995, 22-23-бет; Яссавий кими эди? (Нашрга тайёрловчи Б.Дўстқораев).-Т., 1994, 18-33-бет.

¹⁰ Фитрат А. «Қутадғу билиг» // Маориф ва ўқитғучи, 1925, 4-сон.

китобнинг янги нашрида Фарғона нусхасидан фойдаланилмаганлиги Фитратда таассуф уйғотади.

У «Кутадғу билиг»да учрайдиган тўртликларни «Эрон шоирлари орасида машхур бўлгон» рубойларга ўхшатиб ёзилганлигига ҳукм қилади. Олимнинг таъкидлашича, Фарғона нусхасида шундай рубойлар бир юз саксон иккита бўлиб, барчаси олтин суви билан ёзилган. Ушбу рубойларнинг услуби, вазнини асарнинг маснавийда ёзилган қисмига қиёслаб, уларнинг асли қадим турк ва хитой мақоллари экани, Юсуф хос Ҳожиб уларни рубой шаклида қайта ишлаб, ўз асарида фойдаланганлиги ҳақидаги тахминни ўртага ташлайди. ўз тахминини «Кутадғу билик» муаллифнинг «бу китобни чин-мочин ҳокимларининг насиҳатлари, шеърлари билан безадим» деган сўзлари билан қувватлантиради.

Фитратнинг бу тахлит далиллаш санъатини асар нусхасининг ёзилиш даври хусусидаги изланишларида ҳам кузатиш мумкин. Бу ҳақда аниқ маълумотлар бўлмаганига қарамай, унинг сулс хати билан ёзилгани, китобнинг эскилиги, ёзувнинг жудаям хиралашиб кетганини ҳисобга олиб, уйғурча нусхадан олдин ёки у билан бир замонда ёзилган, дея ҳукм чиқаради. Кейинги даврларда ёзилаган ишларда ҳам бу каби фикрларнинг учраши, Фитрат тадқиқотининг қимматини янаям оширади¹¹.

Хуллас, «Кутадғу билиг»нинг учинчи нусхаси топилиши муносабати билан ёзилган мақола, мазкур нусха тўғрисида аниқ маълумотлар бериши билан, ўша даврда бу атрофда кечган баҳслардан жамоатчиликни воқиф қилииш жиҳатидан, кўплаб илмий хулосаларига кўра юксак илмий аҳамият касб этади.

Қадим турк адабиётига оид учинчи тадқиқот «Ҳибатул ҳақойик» деб номланади¹³. Мақола ҳажман катта. Шунинг учун мақола устида батафсил тўхталмай, эътиборга молик айрим қисмлари ҳақидагина гапириб ўтамыз.

Фитрат, аввало, Адиб Аҳмад таржимаи ҳоли, китоб бағишланган ҳукмдор дод Сипоҳсоларбек шахсини аниқлаш масалаларига аниқлик киритади. Бунда Алишер Навоийнинг «Насойимул муҳаббат», Абулхусайн Маҳмуд Боқир бин Маҳмуд Алининг «Тазкиратул авлиё», форс шоири Сайфи Исфарангий (1185-1268)нинг шеърий девони ва «Муъжамул булдон» асарларига асосланади.

Фитрат Аҳмад Югнакий туғилган даврни аниқлашда ўз олдига иккита масалани қўяди. Булардан биринчиси – қадим қўлёзмалардан (тўлик ҳолда) Дод Сипоҳсоларбек номини топиш ва у яшаган даврни аниқлаш бўлса, иккинчиси – Дод Сипоҳсоларбек ҳукми остида бўлган ҳудудлар орасидан Югнак деган жой номини топиш эди. Олим бу масалаларнинг иккаласини ҳам ечишга эришган. Нажиб Осимбек Югнакий асар бағишлаган деб тахмин қилган Хуросон ноиби – Додбек ибн Хабаш номи ҳам, Маҳмуд

¹¹ Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тирихи.-Т., 1976, 114-бет.

¹³ Фитрат А. «Ҳибатул ҳақойик» // Маориф ва ўқитғучи, 1928,10-сон. (Бу ҳақда батафсил қаранг: Жўракулов У. Фитратнинг тадқиқотчилик маҳорати.-Т.: Университет, 2003).

Ғазнавийнинг жияни – Салорғози номи ҳам Фитрат мантиғига мос келмайди. Ҳатто Нажиб Осимбек келиб тўхтаган, хижрий VI асрда яшаган – Тўғрул Ҳилич Сипоҳсоларбек номи ҳам, «орасида Дод сўзининг йўқлиғи» туфайли, уни қониқтирмайди.

У тўлиғича Дод Сипоҳсоларбек номини Сайфи Исфарангий девонида учратади. Исфарангийнинг бир неча байтларига асосланиб, дод Сипоҳсоларбекнинг «мирлашқари турон» ва Фарғона ҳоқими эканини аниқлайди. «Муъжамул булдон» номли араб тилида ёзилган асар орқали Туркистон ҳудудида Югнак деган шаҳар борлигини исботлайди. «Уғноқ Туркистон музофотида бўлуб, «Банокот»га тобеъ ҳисоб қилинадир. Унга «ё» билан «Юғноқ» ҳам дейиладир» (Мақолада олдин арабча матн, кейин унинг Фитрат томонидан қилинган таржимаси берилган.)¹⁸.

Фитрат Нажиб Осимбек томонидан 1915 – 1916 йилларда нашрга тайёрланган «Ҳибатул ҳақойиқ» нусхасида йўл қўйилган матний ва сўзлар этимологиясига оид хатоларни бир неча мисоллар келтириш билан кўрсатиб беради. Масалан, шу китоб нусхасининг 21-бет, 13-сатрида «тенга» сўзи Н. Осимбек томонидан «тенг» (баравар) маъносида изоҳлангани, аслида эса бу «тонг-о», яъни «тонг» ўқилиши; 24-бет, 15-сатрдаги «тўнга» сўзи «халқ, омма» маъносида изоҳлангани ҳолда, унинг «йўлбарс» маъносидаги «тўнга» эканлиги ёки 42-бет, 7-сатрдаги «йиғ тил» иборасини Н.Осимбек «йиғла кўнгил» деб изоҳлагани, тўғриси «тилингни йиғиштир» эканлиги каби кўплаб далилларни илова қилади (Шу ўринда турк олимнинг ўн иккита хатоси устида фикр юритилган.). Фитрат бунинг сабабини турк олимнинг қадим турк тилини мукамал билмаслиги, хусусан, «Девони луғотит турк» асарини кўрмаганлигида деб билади. Хатоларнинг бу билан чекланмаслиги, улар ниҳоятда кўплигини таъкидлаб: «Бу китобни янгидан тузатиб босишга эҳтиёж бор. Ҳар ҳолда Нажиб Осимбекнинг шарҳи тил ҳаваскорларини жуда ёмон янглишларга туширишлик даражада хатоликдир», деган қатъий ҳукм чиқаради. Бу Фитратнинг ўз даври туркшунослари орасидаги ўрни ва илм даражасини аниқлаш учун рад этиб бўлмас далилдир.

Хулоса шуки, қадим адабиётимизга доир бу тадқиқотларнинг бугунги миллий тил тарихи, туркшунослик, шарқшунослик учун фойдаси чексиз. Ушбу даврда яратилган асарлар нашрида ҳам Фитрат ишлари асос қилиб олинса, нур устига аъло нур бўлади. Демак, Фитратнинг бу борадаги тадқиқотлари ҳар қандай замон синовларидан эсон-омон ўтади, ўзини тўла оқлайди.

Адабиётлар:

1. Бойбўлатов Ж. Ўзбек адабиёти ва чиғатойлик // Қизил Ўзбекистон, 1929, 3 май.
2. Боту. Қизил маданиятчилар ғалабаси // Қизил Ўзбекистон, 1927, октябрь.

---

¹⁸ Фитрат А. «Ҳибатул ҳақойиқ» // Маориф ва ўқитғучи, 1928, 10-сон, 43-бет.

3. Жўракулов У. Фитратнинг тадқиқотчилик маҳорати.-Т.: Университет, 2003.
4. Мажидий А. Ўзбек шоири Турди // Маориф ва ўқитғучи, 1925, 9-10 сон.
5. Махмуд В. Навоийгача турк адабиёти // Маориф ва ўқитғучи., 1926, 1-сон.
6. Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тирихи. – Т.: 1976.
7. Саъдий А. Адабий-тарихий саводсизликка қарши // Зарафшон, г., 1924, 19 май.
8. Фитрат А. Адабиёт қоидалари. – Т.: Ўздавнашр, 1926.
9. Фитрат А.Энг эски турк адабиёти намуналари. – Т.: Ўздавнашр, 1927.
10. Фитрат А. «Кутадғу билиг» // Маориф ва ўқитғучи, 1925, 2-сон.
11. Яссавий кими эди? Нашрга тайёрловчи, Б.Дўстқораев. – Т.: 1994.
12. Фитрат А. «Ҳибатул ҳақойиқ» // Маориф ва ўқитғучи, 1928, 10-сон.
13. Ҳошим О. Пролетариат ва Чигатой адабиёти // Маориф ва ўқитғучи, 1925, 3-сон.
14. Ҳошим О. Диалектика ва диалектик усулда ўйлаш // Маориф ва ўқитғучи, 1928, 4-сон.

ЎРТАТУРК ТИЛИ ВА ЎРТАБИТИГНИНГ ТУРКИЙ ТИЛЛАР РИВОЖИДАГИ ЎРНИ

Бахтиёр Рахманович Каримов,
*Ўзбекистон Фанлар академияси Шарқшунослик
институтининг етакчи илмий ходими,
фалсафа фанлари доктори, профессор.*

2022 йил 11 ноябрь куни Самарқанд шаҳрида Ўзбекистон Туркий давлатлар ташкилоти давлат раҳбарларининг «Туркий цивилизациянинг янги даври: умумий тараққиёт ва фаровонлик сари» мавзусидаги йиғилиши бўлиб ўтди. Йиғилиш натижалари бўйича Ташкилот доирасидаги кўп қиррали ҳамкорликни янада кенгайтиришга қаратилган Туркий давлатлар ташкилоти саммитининг Самарқанд декларацияси қабул қилинди. Туркий давлатлар ташкилоти фаолияти Туркий цивилизация ҳартомонлама ривожига катта имкониятлар яратмоқда, жумладан туркий тиллар ривожига учун ҳам.

Туркий халқлар, уларнинг давлатлари, Туркий цивилизация Инсоният цивилизацияси таркибидаги энг қадимий ва буюк локал цивилизациялардан биридир. Туркий халқларнинг тиллари ривожига масалалари ҳозирги замонда долзарб ва аҳамиятли масалалардир.

Минг йиллар давомида туркий тил ягона бўлиб келган. Гарчи ягона туркийнинг шеваларга бўлиниши ўрта асрларда бошланган бўлса-да, асосан XX асрда алоҳида миллий адабий тиллар даражасидаги тафовутлар вужудга келди. Бу бўлиниб кетиш жараёнида XX асрнинг биринчи чорагида авж олган туркий дунё бирлиги учун ҳаракат сталинчи қатағон орқали тор-мор қилинганлиги ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлди. Асрлар давомида тарихан шаклланган ва «туркий тил» номи билан маълум бўлган тилни туркий халқлар учун умумий адабий тил сифатида ишлатиш сари ҳаракат шу ваҳший қатағонлар натижасида тугатилди.

1926-1930 йилларда туркий тиллар учун латин алфавити асосида

ишлаб чиқилган ва бир хиллаштирилган (унификация қилинган) алифбонинг ўрнига 1937-1940 йилларда кирил алфавити асосидаги, рус тили хусусиятларига мосланган алифбо бир хиллаштиришсиз алоҳида-алоҳида киритилди.

Туркий халқлар ўзаро яқинлашишга интилиш натижасида бир алифбога ўтишса яхши бўлар эди, лекин агар уларда бир неча алифбо сақланса, ўртатурк тили³¹ айна вақтнинг ўзида шу бир неча алифбода мавжуд бўлиши мумкин. Албатта, сўнгги ҳолда кўпроқ иқтисодий сарф-харажатлар талаб қилинади, лекин бу туркий халқларнинг ўз тақдирларини ўзлари белгилаб эркин ривожланишига ва шундай йўл билан ўз ихтиёрлари билан бир-бирларига яқинлашишларига хизмат қилади.

Туркий халқлар бой миллий маданият ва адабиётга эга. Туркий тил жаҳондаги энг қадимги адабий тиллар сирасига киради ва бой тарихга эга. Бошқа тиллар сингари, туркий тил тарихида гуркираб ривожланиш ва инкироз даврлари бўлган. Буюк мутафаккир Алишер Навоий ижод қилиб, турк мамлакатини «якқалам» айлаган вақт гуркираб ривожланиш даври чўққиларидан бири эди. Янги тарих даврида гуркираш энди авж олаётганида жинояткорона тугатилди. Янги юксалиш даври бизнинг кунларда бошланиши мумкин, бу барчамизга боғлиқ ва биз туркий халқлар истиқболи, равнақи учун ҳаракат қилишни Навоий васияти, 20 йиллар фидойилари хотирасига ҳурмат ва халқларимиз олдидаги бурчимиз, деб билмоғимиз лозим. Ўртатурк тилининг бу йўлда хизмат қилиш имкониятлари ниҳоятда катта.

Амалий ишларни бошлаш учун, ўртатурк тилини яратиш бўйича халқаро тадқиқот институтини (марказини) таъсис этиш мақсадга мувофиқ бўлур эди. Бу марказ ҳар бир туркий давлатда ўз бўлинмасига (филиалига) эга бўлиб, уларнинг ишларини мувофиқлаштириб туради. Миллий давлатига эга бўлмаган халқлар тилларини тадқиқ этиш учун марказ экспедициялар ташкил қилиши мумкин.

Ўртатурк тили ҳозирги ва ўтмишдаги барча туркий тилларга яқин бўлар эди. Бу тил туркий халқлар учун қардош, лекин бетараф, ҳеч қайси туркий миллатга айрим имтиёзлар бермайдиган миллатлараро мулоқот тили бўлиши ўринли. Шунингдек, у бутун туркий дунё учун аҳамият касб этувчи фан-техника ахбороти, адабий ва бошқа маданий қадриятларнинг ўзаро алмашув тили мавқеига эга бўлиши мақсадга мувофиқдир.

Ҳар бир туркий халқ вакили ўз она тилини билиш ва уни ўз юртида ишлатиш билан бирга, қўшимча равишда қардош ва яқин бўлган ўртатурк тилини қийналмай, тез ва осон ўрганади. Келажақда ўртатурк тили ҳар бир

---

³¹ Қаранг: Каримов Б.Р., Муталов Ш.Ш. Ўртатурк тили. Ташкент: Мехнат, 1992; Karimov B.R., Moutalov Sh.Sh. Averaged languages: an attempt to solve the world language problem. Tashkent, 1993 (иккинчи нашр 2008 й., учинчи – 2019 й.); Каримов Б.Р., Муталов Ш.Ш. Усредненные языки: попытка решения мировой языковой проблемы. Ташкент, 2008 (иккинчи нашр – 2019 й.)

туркий тилни жаҳон миқёсидаги тиллар таъсири остида ўзига хослигини йўқотишдан муҳофаза қилади. Барча туркий тилларнинг бойлигидан фойдаланган ўртатурк тили ҳар томонлама ривожланган жаҳон миқёсидаги тиллар билан тенг беллашадиган, юксак даражада ривожланган тил сифатида туркий олам бирлигини юқори поғонага кўтаришда мадад бўлур эди.

Эркинликка эришиб ривожланаётган миллатнинг ойкуменаси мукамалроқ бўлади. Миллат унинг ойкуменасига кирувчи бошқа миллатлар билан эркин мулоқотда бўлиб, улар билан ҳамкорликдаги умумий мақсадларга йўналтирилган фаолияти натижасида бошқа миллатлар билан яқинлашади, акс ҳолда яқинлаша олмайди, ётсирайди, яъни ҳозирги даврда шаклланиб бўлган туркий миллатлар фақат эркин умумий фаолият натижасида ётсирамай, борган сари яқинлашиши мумкин, чунки бизларнинг умумий туркий тилимизни, маданиятимизни, маънавиятимизни, дунёимизни ривожлантириш каби кўплаб фундаментал умумий мақсадларимиз ва порлоқ истиқболларимиз бор.

Алишер Навоий бундан 500-550 йил муқаддам ўзининг қаҳрамонларча, даҳоларча буюк меҳнати ва ижоди билан ўша даврдаги туркий тамаддуннинг тил бирлигининг асосий ва стратегик вазифасини туркий тилнинг кўпчиликга тушунарли мезонларини яратиш, ҳал қила олди. Туркий халқларнинг кўпчилигини, ўша даврдаги тил ва шеваларини, айниқса исломни қабул қилган туркий халқларни қамраб олган “туркий” тили эди. Бу натижа унинг бутун ҳаётидаги энг муҳим вазифаларидан бири эди. Унинг идиолекти тўрт аср давомида туркий тамаддун тақдирида улкан бирлаштирувчи рол ўйнаган буюк «туркий» тилининг мезонига айланди;

Исмоил Гаспрали яратган «Тержиман» газетаси (1883-1918) аксарият туркийзабонлар, айниқса, ислом динини қабул қилган туркий халқлар вакиллари учун тушунарли тилда нашр этилган. Бу газетанинг тили маълум даражада умумий туркий тил бўлиб, уни айниқса ислом динини қабул қилган туркий халқлар вакиллари яхши тушунган, гарчи у чуваш тилини, саха тилини, тува, хакас, долган ва баъзи бошқа тилларни қамраб олмаган бўлса-да. Исмоил Гаспрали туркий тамаддуннинг бирлигини сақлаш ва ривожлантиришнинг стратегик ва асосий вазифасини қуйидагича ифодалаган: «Тилда, фикрда, ишда бирлик!». У томонидан 100-150 йил аввал белгилаб берилган ва ҳал этилган бу вазифа туркий тилнинг ягона стандартини яратиш орқали туркий цивилизация ижодкор зиёлилари кучларини ягона «Тержиман» газетаси доирасида бирлаштириш.

Туркистонда бир давлат ва бир миллат шакллантириш имконияти юз йил аввал бор эди, лекин бу имконият Россия империяси ва СССР фаолияти оқибатида қўлдан бой берилди ва энди бу имконият йўқ. Ҳозирги замонда ўзбек, қозоқ, туркман, қирғиз, тожик, қорақалпоқ миллатлари ва уларнинг давлатлари объектив реалликда мавжуд. Ҳозирги замонда ўзбек (қозоқ, туркман, қирғиз, тожик, қорақалпоқ) миллатининг чегараси аниқ – ким ўзини мен ўзбек (қозоқ, туркман, қирғиз, тожик,

қорақалпоқ) миллатига мансубман, ўзбек (қозоқ, туркман, қирғиз, тожик, қорақалпоқ) миллати менинг миллатим, унинг миллий манфаатлари учун курашаман, ўзбек (қозоқ, туркман, қирғиз, тожик, қорақалпоқ) миллатининг барча ташқи ва ички душманлари билан жанг қилишга тайёрман, деган барча инсонлар ўзбек (қозоқ, туркман, қирғиз, тожик, қорақалпоқ). Ўруғидан, қабиласидан, генетик кўрсаткичларидан, келиб чиқишидан, туғилган жойидан, ижтимоий статуси ва бошқа акциденцияларидан қатъи назар у ўзбек (қозоқ, туркман, қирғиз, тожик, қорақалпоқ). Ушбу миллатларнинг мавжудлигини инкор қилмоқчи бўлган шахс ўз субъектив истакларини, орзуларини, фантазияларини объектив борлиқга киритмоқчи бўлади ва Марказий Осиё тараққиётига миллатлараро зиддиятлар киритиб, минтақани фалокат йўлига бошлайди.

Ўша даврдан бери туркий ва жаҳон цивилизациясининг 100 йилдан ортиқ жадал ижтимоий тараққиёти ўтди. Бу жараёнлар давомида туркий халқлар ва уларнинг тиллари бир-биридан анча узоқлашди ва ҳозирда 30 га яқин мустақил туркий халқлар ва 30 га яқин мустақил туркий миллий тиллар шаклланган ва мавжуд бўлиб, уларнинг аксариятини ёзма адабий тиллар ташкил этади. 6 туркий миллий адабий тиллар БМТ томонидан тан олинган мустақил давлатларнинг давлат тиллари ҳисобланади. Яна 14 та туркий миллий адабий тиллар ўзларининг давлат тузилмаларида давлат тиллари ҳисобланади. Бундай янги шароитда туркий цивилизациянинг бирлигини сақлаш ва ривожлантиришдек стратегик ва фундаментал вазифани ҳал қилишнинг янгича йўли керак. Ишонамизки, Исмоил Гаспранининг «Тилда, фикрда, ишда бирлик!», деган ғояси ҳамон тўғри ва биз биринчи навбатда туркий тамаддуннинг тил бирлигини сақлаш ва ривожлантириш учун курашишимиз керак. Ўртатурк тилини яратишни ушбу тил бирлигини таъминлашнинг янги замонавий усули сифатида қарашимиз ўринлидир.

Ўртатурк тилини барча туркий тилларнинг лингвистик қоидаларини ўрталаштириш усули билан яратиш ва бу борада математик ва компьютер лингвистика усулларидан фойдаланиш таклиф қилинмоқда. Бу тил туркий тилларнинг тенгҳуқуқлигини, ҳар бир туркий тил ўз минтақасида давлат тили сифатида сақланишини ва ривожини таъминлар эди. Ўртатурк тили туркий халқлар орасида ихтиёрий равишда ишлатиладиган миллатлараро мулоқот тили, умумтуркий ва умуминсоний аҳамиятга эга маълумотлар барча туркий миллатларнинг умумий ҳаракати билан жамланадиган тил вазифаларини бажариши мумкин бўлади. Натижада Туркий цивилизация Бирлашган Миллатлар Ташкилоти эътироф этадиган халқаро тиллар қаторига ўртатурк тили қўшилишига эришиши мумкин бўлар эди.

Ғарб цивилизацияси информацион ресурсларда, интеллектуал салоҳиятда, инсон капиталида Шарқ цивилизациясидан ўзиб кетди. Ғарб цивилизациясининг тўрт тили (инглиз, рус, испан, француз тиллари) халқаро тиллар, жаҳон тиллари деб эътироф этилган, Шарқ

цивилизациясининг фақат икки тили (хитой ва араб тиллари) халқаро тиллар, жаҳон тиллари деб эътироф этилган. Ғарб цивилизациясининг инглиз тили ҳозирги замонда глобал миқёсда устувор халқаро тил, глобал жаҳон тили мақомига эришишга яқинлашмоқда.

Буюк мутафаккирлар меросининг жаҳон илм-фани ва маданияти тизимига киришида турли тиллардаги асарларнинг бир тилга таржима қилиниши катта аҳамият касб этади. VIII-XI асрларда араб тилига жуда кўп асарлар таржима қилинди ва бу Шарқ Уйғониш даврининг шаклланишига ёрдам берди. XII асрда Европа локал цивилизациясининг илмий ва маданий тили бўлган лотин тилига кўплаб асарларнинг таржима қилиниши роман ва герман халқларининг тез илмий ва маданий ривожланишига, охир-оқибат Европада Уйғониш даврига, сўнгра Европа цивилизациясининг бошқа локал цивилизациялар устидан ҳукмронлигига олиб келди. XXI-аср ахборот асрига айланганидан буён ҳар бир локал цивилизация ўзининг ўрталаштирилган тилини ярата олса ва бу тилда ушбу локал цивилизация учун аҳамиятли бўлган маълумотларни ҳамда глобал аҳамиятга эга бўлган маълумотларни тўплай олса, у тез ривожланиб, катта муваффақиятларга эриша оларди. Шунингдек, агар жаҳон цивилизацияси ўрталаштирилган жаҳон тилини яратган бўлса, у ўзининг ижобий конструктив ривожланишига ва инсониятнинг глобал муаммолари ҳамкорликда ҳал қилинишига эришган бўлар эди.

Туркий тиллар алифбоси масаласини, мени фикримча, куйидаги усул билан ечиш мақсадга мувофиқдир:

Туркий тилларда жами мавжуд бўлган 39 фонеманинг ҳар бирига биттадан 39 графема киритиш таклиф қилинмоқда. Бу графемалар тўрт ёзув тизими асосида тузилади: 1) лотин алифбоси асосида; 2) кирилл алифбоси асосида; 3) араб алифбоси асосида; 4) ўрхун-енисей ёзуви асосида.

Ҳар бир туркий тилда тузилган матн шу алифболарнинг бирида тузилади ва барча бошқа асосдаги алифболардаги вариантлари автоматик транслитерация орқали ҳатосиз шакллантирилади. Туркий тилли инсон матнни қайси алифбода ўқишни истаса ўша алифбода ўқишга имкони бўлади ва у матнни ўзининг кўникмаларига мос алифбода ўқийди. Туркий тилларнинг умумий 39 фонемасидан ҳар бир туркий миллат тилида муайян миқдордаги фонемалар тизими бўлади. Ушбу туркий тил ўз алифбосига шу фонемаларга тегишли графемалардан фойдаланади.

Ҳар бир туркий миллатда ўзининг устувор алифбоси бўлади ва ушбу алифбода таълим тизими ташкил қилинади, китоблар нашр қилинади, оммавий ахборот воситалари ишлайди, иш юритиш олиб борилади. Барча ушбу маълумотлар электрон файллар шаклида ҳам мавжуд бўлади ва автоматик тарзда тегишли бошқа алифболарда ҳам зудлик билан шакллантирилиши мумкин бўлади.

Туркий тиллар алифбоси масаласининг ушбу ечимини «ўртабитиг» деб номласа яхши бўлади деб ўйлайман, чунки агар «ўртаалифбо» десак кўп туркий тилларда алифбо деган сўз йўқ, агар «ўртаалфавит» десак туркий тилларда қадимдан ўзининг тили ва ёзуви бўлмагандек бўлади.

Ўртабитик барча туркий халқларга қулай бўлади, чунки туркий халқлар ҳозирги замонда лотин, кирилл ва араб алфавитидан фойдаланади ва улар ўзи ўрганган, яхши кўникмалари мавжуд бўлган алфавитда бутун Туркий цивилизация информаион фазосидаги маълумотлардан фойдаланишга имконияти бўлади. Айни вақтда Туркий цивилизация информаион фазосидаги барча маълумотлар қадимги аждодларимиз ўзи яратган ўрхун-енисей ёзувида ҳам мавжуд бўлади. Ўртабитик тизими барча ҳозирги замонда мавжуд ва ўтмишда мавжуд бўлган туркий халқларнинг меросини, информаион ресурсларини оптимал равишда графемик жихатдан бирлаштиришга имкон берар эди.

ЯНА ТАЪЛИМ ҲАҚИДА

Марям Эшмухаммедова,
филология фанлари номзоди, доцент.

Шарқда илмий асарлар билан бир қаторда тарбиявий-ахлоқий масалаларга бағишланган ахлоқ ва тарбия дарсликлари кўплаб яратилган. Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Югнакий, Кайковус, Носир Хусрав, Абдурахмон Жомий, Низомулмулк, Алишер Навоий ва яна бошқа ижодкорларнинг асарлари шулар жумласига киради.

Тарихда яна шундай олимлар ҳам яшаб ўтганки, улар ижодий фаолиятларининг асосий қисмини ёш авлоднинг таътим-тарбиясига бағишлаганлар. Ана шундай олимлардан бири Ризоуддин Фахриддин ўғлидир. У 1859 йили Татаристон ҳудудида зиёли оилада дунёга келган. Отаси маърифатпарвар инсон бўлганлиги туфайли ўғлининг илм ўрганиб, камолот эгаси бўлишига катта эътибор берган. Олим мадраса таълимидан сўнг мударрис, имом, қози ва муфтийлик вазифаларида ишлади. Шу билан бирга ижод билан ҳам шуғулланди. Олимнинг тарих, фикр, ислом тарихи ва таълим-тарбияга оид асарлари, шунингдек, таржима асарларининг сони 100 атрофида. Бундан ташқари у журналист сифатида ҳам фаолият олиб бориб, «Шўро» журналининг бош муҳаррири сифатида хизмат қилади. Бу даврда Ризоуддин Фахриддин ўғли 700га яқин тарбиявий, ижтимоий-сиёсий ва адабий-танқидий мақолалар ёзди. Олимнинг «Шогирдлик одоби», «Аҳлу аёл», «Тарбияли она», «Тарбияли ота», «Тарбияли ўғил», «Тарбияли қиз», «Тарбияли хотун», «Тарбияли эр» ва яна бошқа асарлари тарбия ва ахлоқ нормалари акс этган дарсликлардир.

Муаллиф қаламига мансуб «Одоби таълим» ҳам ана шундай асарлари сирасига киради. Асар мундарижасига назар ташланса, илмнинг фазилати,

муаллим ким, тарбия қандай олиб борилади, хулқлар ва амаллар қандай бўлиши керак ва ҳоказо мавзулар хусусида баҳс юритилади, устозларга кўрсатмалар берилади. Бунда устозларнинг дарс жараёнида ўзини тутиши, ҳилмнинг³² ўрни, виқор ва мулойимлик қайси пайтда асқотади каби муаммоли вазиятлар ҳақида сўз кетар экан, муаллиф бу масалаларни ҳар қандай устоз англаб етадиган тарзда очиқлаб берган.

Таълим-тарбия соҳаси аҳлига яхши маълумки, қобилият, иқтидор ҳар бир болада бўлади, лекин айримлари уни юзага чиқариб, атрофдагиларга кўрсата олади, айримларники эса яширин бўлади. Уни юзага чиқаришда бола устоз кўмагига эҳтиёж сезади. Ана шундай пайтда, - деб ёзади муаллиф «...устозлар ташхис³³, ташвиқ ва таҳаммул қилишлари лозим». Болаларда баъзан ўзларига нисбатан ишончсизлик ҳолати ҳам кузатилади. Бундай ҳолатларда устозлар уларда ўзларига нисбатан ишонч уйғотишга ҳаракат қилиб, насиҳат, ғайрат қилишга ташвиқ ва уларнинг олдинга интилишларига (қандай бўлишидан қатъи назар – М.Э) хайрихоҳлик билдиришлари лозимлигини уқтиради муаллиф. Китобни ўқир экансиз, таълим жараёнида устозлар қўллаши лозим бўлган кўплаб услубий қўлланмалар тавсия этилганига гувоҳ бўласиз. Энг қизиғи, бу қўлланмалар бугунги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган, долзарб. «Устозларнинг энг улуғ мақсади, - деб ёзади муаллиф, етук аждодларга муносиб авлодларни тарбиялаб вояга етказишдан иборат. Бу йўлда улар ўз зиммаларига кўпгина масъулият олиб, меҳнат ва машаққатларини эса ҳеч қачон миннат қилмайди. Зарур ўринларда ҳиммат кўрсатадилар»³⁴.

Устозлар шогирд қалбида илм ва илм аҳлига муҳаббат, ҳурмат уйғотишлари лозимлиги айтилади.

Муаллиф тавсия этган усуллардан яна бири устознинг дарс усулига қатъий эътибор қаратиши, бепарволикдан узоқ бўлиши масаласи бўлса, энг зарури шогирдларга илм ўрганишнинг ихтиёрий ёки мажбурий эканлигини уларнинг дунёқараши, ҳозирги ҳолати (ўқувчилик дамлари – М.Э.)дан келиб чиққан ҳолда англатиш, яна ҳам аниқроғи уларнинг қалбларига илмга бўлган муҳаббат уруғларини қадамқдир. Бу борада ҳар бир устоз ўзининг санъаткорлик даражасидан келиб чиқиб иш тутиши лозимлиги таъкидланади.

Асар ҳам ўқитувчиларга таълим жараёнининг энг фойдали, ўзига хос нозик қирраларини ўргатади, ҳам шогирдларга (ўқувчилар)га илмнинг шарофати, бу йўлдаги машаққатлар саъй-ҳаракат ва шижоат кўрсатиш, уларнинг гўзал натижаларини англатади. Лекин ҳамма вақт асосий эътибор одоб-ахлоққа қаратилган. Муаллифнинг энг кўп эътибор қаратадиган нуқтаси гўзал ахлоқдир. У ёзади: «Одам боласининг баҳоси, кадр у ҳурмати ахлоқига қараб билинур... Одам боласининг ёш чоғида ўрганган одоби

³² Ҳилм – юмшоқ табиатлилик.

³³ Ташхис – ажрата билиш, аниқлаш.

³⁴ Ризоуддин Фахриддин ўғли. Одоби таълим, Оренбург, 1902, 43-б.

қабрига қадар бирга йўлдош бўлиб боради. Шунинг учун гўзал ахлоқни ёш вақтида ўргатиш керак»³⁵.

Хуллас бу китоб ҳам укувчиларга, ҳам ўқитувчиларга ниҳоятда фойдали бўлган ахлоқ илмидан бир дарслик бўлиб, унинг айрим ўринларидан парчалар эътиборингизга ҳавола қилинмоқда.

Энг қизиғи ундаги фикрлар, тавсия қилинган кўрсатмалар бугунги кун учун ҳам долзарб, ўз қимматини йўқотмаган.

«Одоби таълим» асари 1318/1902 йили Оренбургда Ғулом Каримов матбаасида типография йўли билан чоп этилган.

Бисмиллаҳир раҳмонир раҳийм.

Илм, муаллим ва тарбия.

Илм билмоқ демакдир. Илмнинг фазилатли бир неъмат эканини ақл билан билиш мумкин бўлганидек, бу ҳақда Қуръони карим ва муборак ҳадисларда ҳам баён қилинган. Уларда илм ўрганишга ташвиқ ва тарғиб этилган.

Илм туфайли Аллоҳни танилади. Аллоҳни танигач, абадий бўлган ҳаётга эришилиб, доимий бахтсизликдан халос бўлиш мумкин. Ва илм туфайли ҳар ким ўз вазифасини англаб етади, бошқа томонга ошиб ўтмайди.

Кўринишидан жумла одам фарзанди инсон бўлиб танилса ҳам, аслида илм аҳлигина инсон, бошқалар инсон эмас. Зеро, инсон бўлмоқ учун ёлғиз жасад кифоя қилмайди, албатта илм шартдир.

Илм руҳнинг лаззати бўлгани боис унинг устида яна бир лаззатнинг бўлиши шарт эмас. Илмнинг ўзи лаззатли бўлганидек, лаззатли нарсаларга ҳам сабабчи бўлади.

Инсонни энг юқори мартабаларга кўтарадиган, ўзидан сўнг номини абадий қолдирадиган нарса бу илмдир.

Илм уни йўқотиш хавфи бўлмаган мартабадир. Илм ғамгин пайтингизда сирдош, ғурбатда йўлдош, ёлғизликда ҳамроҳ ва душманларга қарши кучли бир қуролдир. Илмдан юқори бойлик, нодонликдан ортиқ фақирлик бўлмайди.

Муаллим (устоз) илмга, олимларга ниҳоятда муҳаббатли ва эҳтиромли бўлиши лозим. Дунё саодатига ва охиратда нажотга сабабчи илм бўлгани боис унга эҳтиром кўрсатишга нафақат муаллимлар, балки ҳамма бурчлидир.

Аждодларимизнинг илмга бўлган муҳаббатлари ва олимларни улуғлашларига ҳайратланади киши... Муҳаммад ибн Абдулмалик исмли вазирга имом Сибавайҳийнинг³⁶ навҳга оид китобини ҳадия қилишганида у: «Қасам Аллоҳгаки, бундан ҳам улуғроқ совға бўлмас», - деган экан...

---

³⁵ Ризоуддин Фаҳриддин ўғли. Аҳлу аёл. Тошкент., 14-бет.

³⁶ Имом Сибавайҳий – наҳвшунос олим (VIII аср).

Имом Молик (р.а.)³⁷ ҳатто кексайган чоғида ҳам таҳоратсиз, бирор ҳадис айтмас, пайғамбаримизнинг (с.а.в.) муборак жасадлари Мадина шаҳрига дафн этилгани боис одоб юзасидан бу шаҳарга фақат пиёда борар экан. Илм аҳли ҳамма вақт шунақа эътиборли, ана шундай одоб эгаси бўлиши лозим.

Салафи солиҳ ислом одобидан бенасиб бўлган кимсаларни муаллим этиб тайёрлаш у ёқда турсин, энг паст вазифага ҳам яқинлаштирмас эканлар. Бу эса улар илмни нақадар улуғлаганликларини кўрсатади.

Имом Молик ҳазратлари: «Аҳмоқ, бидъатчи, ёлғончи ва маърифатсиз кишидан илм ўрганилмайди», - деб буюрган...

Камолот эгаси бўлган олимларни уларни қайси мазҳабда бўлишларидан қатъий назар, ҳурмат қилмоқ, бу олимлар ҳақида одоб доирасида сўзламоқ ва тавозе билан муомала қилмоқ лозим...

Шундай замонлар бўлган эканки, вазирларга қилинмаган эҳтиромлар олимларга қилинар экан... Шундай замонлар бўлган эканки, олимларнинг хутба ва ваъзларини эшитиш учун подшоҳлар югуриб келар эканлар... Шундай замонлар бўлган эканки, бир масалани ўз аҳлидан эшитиш учун ойлаб сафарларга чиқилар экан...

Насроний олим Абу Исҳоқ ас-Собий вафот этганида шиа олимларининг улуғларидан бўлган Шариф Розий³⁸ ҳазратлари тош юракларни ҳам сел қилиб юборадиган даражада таъсирчан бир марсия ёзган экан. Ундан «Расули акрам (с.а.в.)нинг боласи бўла туриб (мусулмон- М.Э.), бир насронийни бунчалар муболағали қилиб мақташинг шунга лойиқми» – деб сўраганларида: «Христианни эмас, илму камолотни мақтадим», - деб жавоб берган экан.

Абу-л-Аъло ал-Маарри ҳазратлари болалигидан кўзи ожиз бўлса ҳам одоб илмида назири йўқ аллома бўлиб етишган. Унинг ёзган шеърлари, таълиф этган асарлари саноксиздир. Илмга муҳаббат бундай бўлади. Муҳаббати мукамал бўлган кишининг илм ўрганишига на кўзининг ожизлиги ва на бошқа нарса монелик қила олади.

Машҳур устозлардан бўлган Яҳё Маъийн ҳазратлари³⁹ ўз қўли билан олти юз минг ҳадиси шарифни кўчириб ёзган. Ва отасидан мерос бўлиб қолган русий ҳисоб билан тахминан юз қирқ минг рубль пулининг ҳаммасини илм йўлида сарфлаган.

Илмга муҳаббатли бўлган кишилар нафақат дунё молини, балки бутун дунёларини сарфлаб илм ўрганадилар. Аммо дунёга муҳаббат қўйганлар ўзларида бор бўлган озгина илмни ҳам қурбон қилиб мол йиғадилар.

---

³⁷ Имом Молик – улуғ муҳаддислардан, “Муватто” китобининг муаллифи.

³⁸ Шариф Розий – шиа мазҳабидаги олим.

³⁹ Яҳё ибн Маъийн – машҳур муҳаддислардан (IX аср), “Ат-тарих”, “Китабул илали ва маърифатир-рижали”.

Бағдод адибларидан, шу билан бирга нахв илми билимдонларидан ҳисобланган Абу Бакр Муҳаммад ал-Қосим⁴⁰ бир қанча улуғ асарлар ёзиш билан баробар (бир вақтнинг ўзида – М.Э.) Қуръони каримни ёдлаш ва тафсир қилиш билан машғул бўлганлиги ривоят қилинади.

Абу Сулаймон Довуд бин Алийю-л-Исбаҳонийнинг илм мажлисида ҳар куни тўрт юз олим жамъ бўлиб, ҳадис тинглар ва илм ўрганар эдилар.

Имом Абу-л-Аббос Саълаб илмга шу қадар муҳаббат қўйган эдики, йўлда кетаётганида ҳам қўлидаги китобни ўқиб кетар экан.

Улуғ фақиҳлардан Сарахсий Абу Бакр Муҳаммад бин Аҳмад (р.а)⁴¹ ўн беш жилддан иборат «Ал-мабсут» номли китобини Ўзжанд шаҳрида маҳбуслик пайтида ёзган, шогирдлари ҳам устози оғзидан чиққанларини сувда туриб ёзиб олган эканлар...

Салаф олимлари илмга муҳаббатда шу даражада эдиларки, илм йўлида жон бериш лозим бўлса, ўз жонларини бажону дил фидо қилар эдилар. Бу борадаги хабар ниҳоятда кўп бўлиб, бизнинг бу ўринда ёзганларимиз денгиздан томчи кабидир.

Ҳар ҳолда кейинги аср олимларидан бўлган Шайх Абу Муъайс Қашшош ал-Мағрибийнинг кутубхонасида фақатгина «Саҳиҳи Бухорий» асарининг минг нусхада сақланиши ривоят қилинади. Айта оламанки, у яшаган даврда бутун Русия мусулмонлари орасида «Саҳиҳи Бухорий»нинг битта ҳам нусхаси йўқ эди...

Кўрсатмаси бўлмагани ҳолда Қуръони Карим ва муборак ҳадисларни бўлар-бўлмас, керак-керакмас ўринларда келтиравериш ҳурмат ва улуғлашга тескари бир ишдир.

Араб олимларидан ва машҳур устозларидан бири бўлгани ҳолда имом Асмаъий ҳазратлари Қуръони Карим ва ҳадиси шарифни тафсир қилиш вақтида ниҳоятда эҳтиёт бўлар ва: «Араб тилига биноан бу оятнинг тафсири бундай бўлиши лозим ва бу ҳадиснинг маъноси бундай деб ўйлайман. Аммо асосий мақсад нима, билмайман», - дер экан.

Энди шундай бир замон келдики, Қуръони Карим ва ҳадиси шариф у ёқда турсин, араб масалларини анъанага мувофиқ шарҳлашга камолотдан тамоман узокда бўлган кишилар томонидан амалга ошириладиган бўлди. Ҳатто иймон ва эътиқод масалаларини ўз тилимизда ўрганишдан манъ этилгани ҳолда (ўша давр назарда тутилмоқда – М.Э.) Қуръони карим ва пайғамбаримиз (с.а.в) нинг ҳадиси шарифларига ҳурматсизлик қилина бошланди... Эсиз...

Бу ҳам кулгули ҳам йиғлашга лойиқ бир ҳолдир.

Ислом олимларидан бир зот: «Агар фарз қилинмаганида эди, жаноби Аллоҳнинг исмини бир марта ҳам тилга олмас эдим. Чунки биз каби ҳақир

---

⁴⁰ Абу Бакр Муҳаммад ал-Қосим – муҳаддис, фақиҳ, муфассир.

⁴¹ Абу Бакр Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Абу Саҳл Сарахсий – фақиҳ, мутакаллим. “Шарх ал-Жомъ ал-Кабир”, “Ашрот ас-саъа”, “ал-Фавойид ал-фиқҳия”.

кишилар унинг каби буюклик эгаси бўлган зотни тилга олишга лойик эмасмиз», - деган экан.

Қадимги файласуфлардан Пифагор Аллоҳ номи билан қасам ичиш ва гувоҳлик беришни энг катта гуноҳлардан деб ҳисоблар экан. Аҳвол шундай экан, биз ҳам оз бўлса-да диққат-эътиборли бўлиб, одоб доирасида иш кўрсак фойдадан холи бўлмас.

Илмга ҳурмат кўрсатишнинг энг яхши йўли саҳобаи киром ва салафларимиз йўлидан юриш, улар каби гўзал хулқ эгаси бўлишлик, шунингдек, илм аҳлига номуносиб ишлардан мумкин қадар узоқ бўлишдир. Кибр, ҳасад, манманлик, ҳирс, тамаъ, ўч олишни яхши кўрадиган, ўз нафсининг қули, дунёга ўч, ғазаб, гумон қилаверади ва яна бошқа шу каби нобоп хулқлар ўз эгасини кишиларнинг нафратига сазовор қилади. Лекин яна бошқа хулқлар ҳам борки, бошқаларда кўпам айб саналмаса-да, олим ва устозлар учун улуг айб саналади. Бундай нарсалар китобларда ёзилавермайди, лекин устозлар уни ўз фаросатлари билан англаб етиб, ундан узоқлашишлари ва бошқаларда кўрилган бундай салбий иллатлардан нарида бўлишлари тақозо қилинади. Илмга бўлган муҳаббатни ана шу йўл билан исботлаш мумкин...

Устозлар учун баъзи бир одоб меъёрлари борки, улар бу фазилатлар билан сифатлансалар камолотлари зиёда бўлади. Улардан айримларига тўхталамиз:

1. Фасиҳ⁴² сўзламоқ. Инсоннинг тили хунар касб этадиган бир қурол бўлиб, яна кўнгилдаги нарсаларни, узоқдаги воқеаларни англатадиган бир таржимон ҳамдир. Тил билан сўзлашилади, зарур ўринларда воситачилик сўралади, қайғу ошкор этилади, ҳасратларга тасалли, ярамас ишлардан манъ қилиниб, яхши ишларга ташвиқ этилади. Техниканинг қуввати етмаган ўринларда тил ёрдамга келади.

Сўзловчи агар сўзга чечан, сўзи чин ва бир бўлса, тингловчиларига ваъзини осонлик билан етказа олади. Мақсадини ҳам очиқ англата олади, душманини ҳам шу йўл билан енга олади. Шунинг учун устоз бўлган кишининг сўзлаша олиш кўникмаси комил бўлиши ва хатиблик⁴³ одобларини ўрнида ва вақтида қўллай билиши лозим.

Агар устоз насихатларини қоидаси билан сўзлай олса, шогирдлар тарафидан ҳурмат билан тингланади. Ҳатто бошқа эшитмаганларга ва кичикларга ҳам чиройли қилиб етказилади.

Машҳур вазирлардан Ҳасан ибн Саҳл⁴⁴ ўз ўғилларига хитобан: «Эй ўғилларим, нутқингизни гўзал қилинг, инсонларнинг ҳайвонлардан фарқи фақат нутқи туфайлидир. Нутқингиз комил бўлса, инсонлигингиз ҳам комил бўлади», - деган экан.

---

⁴² Фасиҳ-ёқимли; услубият қоидасига мувофиқ чиройли сўзлаш.

⁴³ Хатиб – хутба ўқувчи.

⁴⁴ Ҳасан ибн Саҳл Хуросонда Аббосийлар даврида туғилган.

Лекин сўзлаётган вақтда тингловчининг аҳволини ҳисобга олиш керак. Уларнинг тоқати кўтара оладиган даражада сўзламоқ лозим ва уларга нотаниш мавзуларда сўзламоқ одобга хилофдир.

Чиройли сўзларни қонун-қоида ва шариатни англатиш учун ишлатган киши фақатгина савобга ноил бўлиб қолмай, дунёда ҳам бу иши учун мукофотга сазовор бўлади...

2. Китобат ва иншо инсонга тақдим этилган улуғ камолотлардандир. Бу фақатгина нашр ишларида эмас, устозларга таълим жараёнида ҳам асқотади.

Она тилимиз бўлган туркий тил бугун (XIX аср назарда тутилмоқда) ниҳоятда пала-партиш, ҳар кимнинг хоҳиш иродасига бўйсунган ҳолда ёзилаётганлиги туфайли уни тартибга солиш устозларни ҳимматига боғлиқ. Агарда устоз бўлган киши бундан беҳабар бўлса дўконида йўқ нарсани сотувчига ва кемасида бўлмаган нарсани садақа қилувчига ўхшайди...

Китобат (нутқ ирод этмоқ), иншо ва китобат улуғ бир камолот ва энг азиз неъмат бўлгани ҳолда унинг одобига риоя қилмаслик бу неъматнинг таназзулига, ўринсиз истеъмол қилиш эса куфрони неъмат ҳисобланади. Инсон ақлининг мезони унинг тили ва қалами биландир. Шунинг учун агар бир кишининг ақл мартабасини билишни хоҳласангиз унинг гапирган гаплари, ёзган ишларига диққат қилинг.

Тил билан сўзлаш айб бўладиган ишлар қоғозга ёзилса зарари икки мартаба бўлади. Сўз эсдан чиқиб кетиши мумкин, қоғозга ёзилган нарса қиёматгача сақланиб қолади.

Инсон маъсум бўлмагани учун (беайб парвардигор) хато гапириши мумкин. Рост сўзловчи олимлар, оқиллар, кўнгли соф ва пок инсонлар мабодо хато қилиб қўйсалар, бундай пайтда бошқалар уларга эргашмасликлари учун бу хатони такрорламасликлари учун рад рад қилиш жоиз, балки ўрнига кўра фарздир.

Лекин сўзни тушунар-тушунмас, матн муаллифи (сўзловчи) назарда тутган маънодан бошқа маъно келтириб чиқариб, дарров рад этишга киришиш одоб доирасидан чекининиш ҳисобланади. Сўз сўзловчини жузъий баҳоналар билан таҳқир қилиш олимга эмас, ҳатто инсонийликка мувофиқ келмайдиган ишлардандир.

Умр бўйи қўлидан қалами тушмаган, бутун орзу-умиди миллатнинг тараққиёти бўлган машҳур адиб Камолбек ҳазратлари ҳеч кимни ҳажв қилмаган. Одамгарчилик бундай бўлади...

Муҳаддисларнинг шайхи имом Молик ҳазратлари (р.а.): «Мадинада камчиликсиз кишилар бор эди. Айримлар кишиларнинг айбини қидира бошлаганларида ўзларининг ҳам айблари ошқор бўлиб, халққа тарқалиб кетди. Мадинада айбли (гуноҳкор) кишилар бор эди. Бошқаларнинг айбини яширганликлари боис ўзларининг айблари ҳам унутилиб кетди», - деган экан.

3. Истифода (фойдаланмоқ). Илму маърифатнинг ғояси, адабий камолотнинг ниҳояси йўқлиги маълум. Устоз бўлган киши мулоқотига мушарраф бўлган адиблар, шайхлардан, ҳатто доим мутолаа қилаётган китоб ва журналлардан фойдаланмоғи лозим...

Машойихлардан бири: «Кўп улуғ зотларга замондош бўлдик, лекин улардан илм ўргана олмадик», - дея таассуфу надомат қилган.

Шундайки, илм аҳтлларини ҳали кўрмай туриб, ўзнинг фазилати ва илмдаги даражисини билиб бўлмайди. Имом Зухрий⁴⁵ ҳазратлари: «Бир миқдор илм ўргангач, бу олган илмим етарли деб ўйладим. Сўнгра Убайдуллоҳ ҳазратлари билан мулоқот қилдим. Шундагина ҳеч нарса билмаслигимни англаб етдим», - деган экан.

Устоз бўлган киши доимий тарзда изланишда бўлиши лозим. Ўз хотира дафтарига эшитган ва англаб этган нарсаларини дарҳол ёзиб бориши лозим. Керак ўринларда мурожаат этади. Имом Шаъбий ҳазратлари «Эшитган нарсаларингизни (албатта, фойдали – М.Э.) ҳам албатта ёзиб боринг», - дер экан.

4. Тарих ва табақот. Тарих илмидан хабардор бўлмаганлар кунлаб эмас, соатлаб орқага кетадилар. Шунинг учун устозлар тарихдан яхши бохабар бўлсалар шогирдаларига, шогирдлари воситасида халққа унга нисбатан қизиқиш уйғотади. Бунинг натижасида эса фойдасини ом ҳам,, хос ҳам билиб, уни ўрганиш ҳаракатига тушадилар.

Бундан ташқари устозларга тарих ва табақат илмлари ўз вазифаларини бажариш асносида қўл келади. Қайси фан бўлсин, агар ўқувчи қобилият эгаси бўлса, мазкур илмни устоз таълим жараёнида шариат назаридаги қарашлари, дунёвий аҳамияти қандайлигини, қайси даврда тўплангани (асос солингани), пешволари кимлар эканлиги, қайси олим бу соҳага қандай ҳисса қўшганлигини айтиб ўтмоғи лозим...

Тажрибаларга кўра тарихни билган киши ақлли, тўғри фикрли ва тадбирли бўлур. Бугунга кунда⁴⁶ французларда иқтисод илми ва давлат ҳуқуқи асослари номланувчи фойдаси бўлган икки илмнинг онаси тарихдир. Сиз ҳар қанча сўзга чечан хатиб ўлсангиз ҳам, мажлисингизга йиғилган тижорат аҳли ва хунармандларига: «Ҳаракат қилинглар, миллионер (ўша давр ҳисоби билан – М.Э.) бўлмасангиз ҳам боён (улуғ давлат эгаси) бўлурсиз», - дея ташвиқ этсангиз ёки ўқувчиларингизга: «Ўқинглар, албатта, буюк олим ва машҳур ижодкор бўласиз» деган гапингизга у қадар аҳамият бермаслар ёки самараси кам бўлар. Аммо ниҳоятда тангдастлик билан иш бошлаб, катта бир сармоядорга айланган тожир ҳақидаги ҳикояни, балиқчи боласини ялангоёқ, ночорликда болалиги кечган, аммо

---

⁴⁵ Муҳаммад ибн Муслим ибн Убайдуллоҳ ибн Абдуллоҳ ибн Шихоб аз-Зухрий – илк муҳаддислардан, биринчи ҳадис китобини ёзганлар.

⁴⁶ XX асрнинг боши назарда тутилмоқда.

тахсилга киришиб улуғ олим ва ижодкор бўлиб етишганлигини сўзлаб берсангиз, тингловчиларга бошқача таъсир этади. Ғайрат ва ижтиҳоди жўш уриб: «Бизга ўхшаганлар ҳам олим бўлиши мумкин экан», - дея ҳаракатга тушадилар.

5. Адолат. Ғўзал хулқнинг энг ғўзали адолатдир. Дунё ва охираат ишларида адолат юзасидан иш олиб бориш ҳаммага бирдай лозим бўлса-да, лекин устозлар тарбия билан шуғулланганликлари боис улар икки ҳисса бунга эътибор бермоқлари лозим бўлади...

Бирор сўзни ҳақиқат бўлгани учун қабул қилмоқ ва нотўғрилиги учун рад қилиш адолатдир. Бошқача қилиб айтганда, иккинчи томондан ҳақ сўз ким томондан сўзланса ҳам ҳақ, нотўғри сўз ким томонидан сўзланса ҳам ботилдир...

«QUTADG‘U BILIG‘GA TILSHUNOSLIKNING ZAMONAVIY YO‘NALISHLARI KESIMIDA BOQISH

Xolida Imamova,

Jahon iqtisodiyoti va diplomatiya universiteti

Roman-german tillari kafedراسи dotsenti, PhD.

imam_muhammad@mail.ru / imamova.h68@gmail.com

Yusuf Xos Hojibning «Qutadg‘u bilig‘» masnaviysi adabiy, ta‘lim-tarbiya va ahloq-odob haqidagi didaktik [4, 231] asardir. Hayot qomusi bo‘lgan asarda Yusuf Xos Hojib barcha bahsni ta‘lim atrofida olib borib davlat tuzumidan, ijtimoiy va siyosiy hayotdan, o‘sha davrning turli tabaqalaridan, qonun-qoidalaridan, kasb-korlaridan, jamiyatda tutgan o‘rnidan, davlat boshqaruvining qurilishidan to‘rt obraz: Kuntug‘di – elg – adolat, Oyto‘ldi – vazir – baxt, O‘gdulmush – vazirning o‘g‘li – aql, O‘zg‘urmush – vazir o‘g‘lining do‘sti – qanoatning suhbatlari orqali ma‘lumot beradi.

«Qutadg‘u bilig‘» asarini o‘qigan kishi uning serqirraligi, ochilmagan tomonlarining ko‘pligiga amin bo‘ladi. Shulardan, *jamiyat-til-madaniyat* uchligini tashkil etuvchi asardagi verbal va noverbal yondoshuv bu sohalarning turkiy halqlar hayotida eski davrlarga borib taqalishini ko‘rsatadi. Xalqning odatlari, an‘analari, ahloq-odobning boshi sanalgan muloqot tushunchasi jamiyat qonun-qoidalarida, insonlar munosabatidagi o‘rni va ahamiyati e‘tiborga olinadi. Manba, bugungi turkiy xalqlar tilining ildizi, o‘tmishi va tarixini belgilashda asos hisoblanadi. Shuning bilan birga, hali uzoq yillar turkiy xalqlar tili, milliy xarakteri, madaniyatini va jamiyatini o‘rganishda ob‘yekt vazifasini o‘taydi.

Til kishilar orasidagi asosiy muloqot vositasi bo‘lishi bilan bir qatorda, xalqning hayotiy tajribasini, an‘anasini, milliy xarakterini va hatto bilim darajasini aks ettiruvchi ko‘zgidir [1, 165]. Ma‘lumki, tilshunoslikni mikrolingvistika va makrolingvistika deya ikki katta bo‘limga ajratamiz. Yusuf Xos

Hocibning ijtimoiy, madaniy merosi hisoblangan «Qutadg‘u bilig» asari makrolingvistik tadqiqotlar uchun juda mos asar.

«Qutadg‘u bilig» asari bugungi kunda tilshunoslik sohasida qo‘llanayotgan, tilshunoslikning zamonaviy yo‘nalishlari deb qaraladigan pragmalingvistika, sotsiolingvistika, etnolingvistika, lingvokulturologiya, kognitiv tilshunoslik kabi sohalarni ham to‘la qamrab oladi. Bugungi tilshunoslikning zamonaviy yo‘nalishlari aslida eski davrlardan sohaga oid adabiyotlarda mavjud bo‘lib, keng talqin qilinganligini ushbu asar misolida ko‘rish mumkin.

Avvalgi tadqiqotlarimizda zamonaviy turk tilidagi hurmat kategoriyasining ildizlari «Qutadg‘u bilig» asarida qay tarzda aks etgani haqida bahs yuritgan edik [2, 7-18]. Hozirda esa tilshunoslikning zamonaviy yo‘nalishlari hisoblangan pragmalingvistika, sotsiolingvistika, etnolingvistika, lingvokulturologiya, kognitiv tilshunoslik kabi sohalar aslida turkiy xalqlarning yozma yodgorligi sanaladigan asarda qadimdan mavjud bo‘lib, qay tarzda ifodalanganligi haqida to‘xtalishni maqsad qildik.

«Pragmatika» (yunoncha *pragma* – *ish, harakat*) degan ma‘noni anglatadigan falsafiy tushuncha bo‘lib, uning tilshunoslikdagi vazifasi biror *ish-harakat*ning bajarilishida muloqot vositasi bo‘lgan tilning qo‘llanilish uslubi, so‘zlovchining tinglovchiga ta‘sir etish kuchi, yondoshuvi nazarda tutiladi. Insonlar orasidagi munosabat-muloqotni tashkil etish bilan boshlanadi. Muloqotni tashkil etishning boshi *salomlashish* dir. Bilamizki, *assalomu-alaykum* yoki *salom* kabi salomlashuvda ishlatiladigan so‘zlar arabcha sanaladi. Bu so‘zlar islom dini va madaniyati orqali turkiy xalqlar hayotiga kirib keldi. «Qutadg‘u bilig» asarida juda ko‘p o‘rinda qo‘llanadi. *Salomlashish* ham muloqot etiketining ramzi ekanligi, uning o‘ziga xos nozik tomonlari ochib beriladi.

Salam-ol salamat kiši šarrīja,
Salamatliq aldī yanut qīlyučī [5, 4952; 750].

Salom kishi sharri uchun salomatlik (garovi)dir,
Javob qiluvchi [ya‘ni javob qaytaruvchi] salomatlik oladi.

Ushbu misralar qadimdan turkiy xalqlarda birgina *salom* ming izzat-hurmatning o‘rnini bosadi degan mazmuni uqtiradi. O‘zaro munosabatlarda, etiket normalariga ahamiyat qaratgan kishi jamiyatda ham kishilar orasida ham munosib o‘rin egallashi ta‘kidlanadi. Muloqot birinchi bosqichda, *salomlashish* orqali tashkil etildi.

Ikkinchi bosqich esa, hol-ahvol so‘rash bilan davom etadi. Og‘zaki nutqda, o‘zaro muloqotda stilistik jihatdan ma‘lum uslub mavjud. O‘zbek tilida bu quyidagi tarzda yuzaga chiqadi:

– *Qanaqasiz? Yaxshimisiz? – Rahmat! Sizni ko‘rib yanada yaxshi bo‘ldim = Sizni ko‘rib boshim ko‘kga etdi. – Xush kelibsiz! Yaxshimisiz? – Sog‘ bo‘ling!*

O'zingizdan so'rasak = O'zlaridan so'rasak = Aslida siz mendan emas, men sizdan hol-ahvol so'rashim kerak?!

Aynan mana shu uslub «Qutadg'u bilig»da quyidagi tarzda uchraydi:

Ayur emgädiñ sen ey Odyurmış-a,
Yadayin bu yerkä özün kelmiş-ä [5, 4933; 748].

Ayrdi: Ey O'zg'urmish, sen **mashaqqat chekding,**
Bu yerga yayov kelibsän.

Yanut berdi Odyurmış aydi közüm
Seni kördi emgäk unitti özüm [5, 4934; 748].

Javob berdi O'zg'urmish, aytdi: Ko'zim,
Seni ko'rgach, o'zim mashaqqat(lar)ni unutdim.

Özüm arzulab keldi emdi seña,
Nelüg teggäy emgäk ey elig meñä [5, 4935; 748].

Endi sening huzuringga o'zim orzulab keldim,
Qanaqasiga menga mashaqqat yetadi, ey elig?

Kuntug'dining iltimosiga binoan kelgan bo'lishiga qaramay, odob saqlab, hurmat ko'rsatib O'zg'urmish eligga javob beradi. Bu parchadan an'analarga bo'lgan e'tibor, kichiklarning kattalarga va kattalarning kichiklarga hurmatini ko'rish mumkin. Ko'proq og'zaki nutqqa xos bo'lgan qadimgi uslub, hozirgi o'zbek tilida o'ziga xos tarzda saqlangan bo'lishi bilan birga qo'llanishda davom etmoqda.

Keyingi bosqich *murojaat* sanaladi. Adresantning adresatga ta'sir kuchining kommunikanlar orasidagi munosabatning darajasini, ijobiy yoki salbiyligini aynan mana shu murojatda ko'rish mumkin. Murojaat shakli dunyo tillarida ham turkiy tillarda ham ko'proq ikki shaklda *sen* va *siz* olmoshlari orqali kuzatiladi.

Siz olmoshi qadimgi turkiy elatlarda ma'lum bir til umumiylikini tashkil etgan tarixiy «Qutadg'u bilig» asarida mavqei yuqori bo'lgan kishilarga nisbatan hurmat bildirgan bo'lsa, hozirgi zamon turkiy tillarida, ijtimoiy mavqeidan qat'i nazar, *siz* olmoshida hurmat saqlanadi. Asarda ijobiy va salbiy ottenkalarining olmoshlar yordamida ifodalanishi zid ma'nolik shaklida yonma-yon ochib beraladi. *Sen* va *siz* olmoshlari orqali muloqot odobining ikki ko'rinishi taklif etiladi:

(1) So'zlovchi *siz* deb murojaat qilganda, unga ham e'tibor ko'rsatib, *siz* deya javob qaytarish lozimligini aytiladi.

Seni **siz** tesälär anı **siz** tegil,
Taqi anda yegräk yanut sözlägil [5, 4208; 644].

Seni siz desalar, u(lar)ni siz degin,
Undan yanada yaqinroq javob s'zlagin.

Siz olmoshini o'z vazifasidan farqli ravishda birlik ma'nosida qo'llash uslubiy-semantik maqsad uchun, ya'ni ijobiy munosabat bildirishga xizmat qiladi.

Ushbu misolda tasvirlanayotgan munosabatni pragmatik nuqtai nazardan kelib chiqib baholash mumkin. Pragmatik tahlilga ko'ra nutq akti uch bosqichli harakatdan iborat ekanligi ma'lum: *lokutiv, illokutiv, perlokutiv* [3, 81-82]. Uchinchi bosqich *perlokutiv*, so'zlovchining tinglovchi ongiga, his-tuyg'usiga va hatti-harakatiga o'z ta'sirini o'tkazishdan iborat.

(2) So'zlovchiga teng javob qaytarishni (zarur o'rinlarda), unga (teng) o'zidek munosabatda bo'lish kerakligini bayon etadi:

Qaya yanqusında qudi bolmayil,
Seni **sen** tegäy ol, anı **sen** tegil [5, 4209; 644].

Qoyaning aks-sadosidan quyi bo'lmagin,
U seni sen deydi, uni sen degin.

Turkiy tillarda tinglovchini bildiruvchi uchinchi shaxs, birlikni ko'rsatuvchi *sen* kishilik olmoshining qo'llanishida ikki muhim jihat ko'zga tashlanadi: a) so'zlovchining eng yaqin, aziz kishilariga murojaati; b) begona kishilarga murojaat. Ya'ni, *sen* olmoshining qo'llanishida ekstralingvistik omillarning ahamiyati katta. Agar yaqin, aziz bo'lmagan butunlay begona kishiga *sen* olmoshi ishlatilsa, qo'pollik, mensimaslik kabi salbiy munosabat ifodalanadi. Tahlildan ma'lum bo'lganidek, uchinchi shaxs birlikni ko'rsatuvchi *sen* olmoshi vositasida ekstralingvistik omil (*vaziyat, yosh, ijtimoiy ahvoli*)ga ko'ra oppozitsiyali ijobiy va salbiylik holati yuzaga keladi. Pragmatikada kommunikantlar orasida muloqot jarayonida aynan mana shu *ijobiylik va salbiylikni* ifada etish, saqlash muhimdir. Yuqoridagi misoldan ko'rish mumkin pragmatika yoki pragmalingvistika «Qutadg'u bilig»da qanchalik mukammal ifoda etilgan.

Bilamizki, etnolinvistika til bilan xalq o'rtasida etnik faktorlarning o'zaro ta'sirini o'rganadi. Bu holatni asarda quyidagi misolda ko'rish mumkin.

Qalı umduči bolsa bu umduči,
Atayay seni ol **ini** ya **eči** [5, 4112; 632].

Agar (biror) ta'masi bo'lsa, bu ta'magir
Seni ini yoku aka deb aytadi.

Dunyo xalqlarida qarindosh-urug' nomlari asosan qon orqali bog'langan yaqinlar uchun ishlatiladi. Bu atamalar turli xalqlarda turlicha nomlanib (garchi tadqiqotlarda ular orasida etimologik o'xshashlik mavjud deyilgan bo'lsada) vazifasida o'ziga xoslik kuzatiladi. Bu o'ziga xoslikni turkiy tillarda ko'rish mumkin. Umuman begona kishiga nisbatan qarindoshlik atamalari bilan murojaat qilinish nazarda tutilmoqda. Murojaat shakllari asosan *olmoshlar, qarindoshlik atamalari, sifatlar, kichraytirish-erkalash so'zlari, unvon so'zlar* va *honim, janob* kabi maxsus so'zlardan tashkil topadi. Ularning ichida qarindoshlik atamalari orqali murojaatning funksional vazifasi ajralib turadi. Funksional vazifa deganda begona kishilar orasidagi murojaatda hurmat yuzasidan qarindosh-urug' nomlarining qo'llanishida samimiylikdan tashqari ta'magirlik, ishi bitgunicha soxta munosabat ifodalashda ham qarindosh-urug' nomlarining ishlatilishi ta'kidlanadi. O'zbek tilida shunday maqol bor: *Ishing bitguncha eshshakni ham tog'a deysan*. Maqolni va yuqorida asardan keltirilgan misolni pragmatik, sotsiolingvistik va psixolingvistik jihatdan ham tahlil qilish mumkin.

«Qutadg'u bilig» asari qadimgi turkiy halqlarning hayot tarzi va tilida muloqotning paralingvistik hodisalarda aks etishiga doir juda ko'p misollarni ham o'z ichiga olgan. Bu misollar ikki turda; *kinematik* va *semiotik* nuqtai nazardan muloqot munosabatining ildizlarini o'rganishda asos bo'ladi.

Körü aldî hajip orun berdi tör,
İsig sözlädi söz tilin yaxşı kör [5, 510; 134].

Hojib qarshi oldi, to'rdan o'rin berdi,
Tilidan yaxshi so'zlar chiqardi, iliq so'zladi ko'rgin.

Sharqona an'anaga ko'ra huzuriga kelgan kishini kutib olishning ham o'ziga yarasha qoidalari mavjud. Mehmonga yoki ish bilan kelgan kishiga avvalo har kim ham peshvoz chiqmaydi. Agar o'zi peshvoz chiqsa yoki biror yaqin odamini kutib olish uchun mutasaddi etsa, bu kelgan kishiga ko'rsatilayotgan e'tibor, chuqur hurmatning nishonasi sanaladi. Asarda diqqatni tortadigan yana bir jihat «to'rdan o'rin berish»dir. Bu ham alohida hurmat, munosabat bildirish ifodasidir. Asarda e'tiborni tortadigan tomoni tez-tez «to'r» so'ziga duch kelamiz. Bundan xulosa qilish mumkin bo'lgan narsa, turkiy halqlarning qadimgi urf-odatlarini bugungacha ham o'zgarmaganligidir. Mehmonni kutib olib to'rga chiqarish odobi o'zbek halqining eng yaxshi an'alaridandir.

Xuddi shunday hurmatni bildiruvchi ramzlardan biri bu «taklif», «ziyofat» yoki «taom»dir. Turkiy xalqlardagi muloqot madaniyatida, ko'ngliga yaqin tutgan kishilarni ziyofatga «taklif» etishadi. Taklif qilish, chaqirish va chaqirilgan joyga borish ham muloqot belgisi sanaladi. Bu sa'y-harakatlarning eng mayda tomonlari ham chiroyli bajarilishi zarur. Bunga quyidagi satrlar misol bo'ladi:

Qalī ašqa beglār oqīsa seni,
Adab birlā aš ye ked ögrän munī [5, 4026; 620].

Agar beglar seni **ovqatga taklif qilsa(lar),**
Odob bilan osh ye, buni yaxshi o'rgan.

Ziyofatda taklif etilgan e'tiborli kishilar turli-tuman taomlar bilan mehmon qilinadi. Mehmon qanchalik to'q bo'lmasin dasturxonga tortilgan taomlardan totib ko'rish kerak. Taomlarni yemaslik, bu ko'rsatilgan hurmatga hurmatsizlik hisoblanadi. Muloqotda hurmat lingvistik hodisalarda qanchalik mukammal ifodalansa, paralingvistik hodisalarda ham shunchalik mukammal aks etadi.

Paralingvistik vosita orqali ifodalangan kommunikantlar o'rtasidagi muloqot ham o'ziga xos bo'lib, qo'llanish doirasi keng, xalq madaniyati, an'anasi, qadriyatlarini ifodalovchi omil sifatida ahamiyatlidir.

Xulosa o'rnida bu misollar shuni ko'rsatmoqdaki, Yusuf Xos Hojib yashagan jamiyat, jamiyatda muloqot munosabatiga kirishgan kishilar qo'llagan verbal va noverbal shakllar shu jamiyatdagi muhitiga, jamiyat kishilarining jamiyatdagi o'rniga, shu o'rinda qo'llaydigan o'zining nutq madaniyati va ahloq-odob normalariga mos kelishi zarurligini namoyon etadi. Keltirilgan misollar «Qutadg'u bilig» asarini makrolingvistik tadqiqotlar uchun ham yaxshi manba bo'lib xizmat qilishini ko'rsatadi. Tilshunoslikning zamonaviy yo'nalishari asardagi misollar asosida turkiy xalqlar uchun ko'p ham zamonaviy emasligini ko'rsatmoqda. Demak, asar hali yana ko'plab tadqiqotlar uchun yangi qirralarini ochib beradi.

Foydalanilgan asarlar:

1. Ирискулов М. Тилшуносликка кириш. Тошкент: «Ўқитувчи», 1992, 165-б.
2. Imamova X. Турк тилида хурмат категориясининг тарихига оид. Scientific-methodological electronic journal «Foreign Languages in Uzbekistan», 2021, No 1 (36), 7-18, <https://journal.fledu.uz>, ISSN: 2181-8215 (online).
3. Сафаров Ш. Прагмалингвистика. – Тошкент, 2008. - 318 б.
4. Султонов И. Адабиёт назарияси. Тошкент: «Ўқитувчи», 1980, 231- б.
5. Юсуф Хос Ҳожиб. Қутудғу билиг. Транскрипция ва ҳозирги ўзбек тилига тавсиф. Қ.Каримов. Тошкент: «Фан», 1971.

YENISEY BITIGLARIGA XOS AYRIM LEKSIK BIRLIKLARNING O‘ZBEK TILIDAGI HOLATI

Saidbek Boltabayev,

Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori, dotsent

Karabuk universiteti, Turkiya.

saidbekboltabayev@gmail.com

Qisqacha bayon

Tilimizdagi eng eski matnlar ko‘kturk harflari bilan yozilgan. Bu matnlar sayyoramizda G‘arbiy Yevropadan Sibir, Mo‘g‘ulostongacha bo‘lgan nihoyatda keng mintaqada topilgan bo‘lib, har bir mintaqaga oid yodgorliklarning o‘ziga xos ayrim xususiyatlari kuzatiladi. Ular orasida Yenisey bitiglar salmoqli o‘rin egallaydi. Bu mintaqadagi yodgorliklarning soni ko‘pligi ularni inventar raqami bilan belgilanishigacha olib kelgan. Yenisey bitiglar ayrim yozuv, uslub va til xususiyatlari bilan ajralib turadi. Shu sababli ular alohida tadqiqotlarga mavzu bo‘la oladi. Bu maqolada Yenisey bitiglarida uchraydigan, ammo Mo‘g‘ulistondagi bitiglarda uchramaydigan leksik birliklar e‘tiborga tortilgan. Ularning o‘zbek tilidagi holati, fonetik, leksik jihatlardan uchragan o‘zgarishlariga to‘xtalgan. Maqola hajmi ko‘zda tutilgan holda leksik birliklar orasida *-a/ä* yuklamasi, *esiz, esizim, egäçi, qadın, yat, bök-, yiril-* so‘zlari tanlab olindi. Shuningdek bu yerda so‘zlardagi turli o‘zgarishlarning sabablari, Yenisey matnlaridagi o‘ziga xoslikni ta‘minlovchi omillar haqida ham so‘z yuritildi.

Kalit so‘zlar: *Yenisey bitiglar, leksika, o‘zbek tili, xalq tili, lug‘at boyligi.*

Abstract

The oldest texts in our language were written with Köktürk letters. These texts were found in an extremely wide region, from Western Europe to Siberia and Mongolia, and some unique features were observed in the monuments of each region. Among these, Yenisei inscriptions have an important place. The large number of monuments has led to their identification by inventory number. Yenisei inscriptions differ from other inscriptions with some writing, style and language features. For this reason, these features can be the subject of separate studies. This article is on words and structures found in Yenisei inscriptions but not in inscriptions from Mongolia. In the article, their situation in the Uzbek language and their phonetic and lexical changes were mentioned. Considering the size of the article, the words *esiz, esizim, -a/ä, egäçi, qadın, yat, bök-, yiril-* were chosen among the lexical units. In addition, the reasons for various changes in words and the factors that ensure the originality of Yenisey texts are also mentioned.

Keywords: *Yenisei inscriptions, lexicon, Uzbek language, vernacular, vocabulary.*

Kirish

Ko‘kturk yozuvi bilan bitilgan yodgorliklar turkiy tildagi eng eski manbaalar sifatida bilinadi. Bu yodgorliklar Ich Osiyo hududidan Sharqiy Yevropa hududlarigacha bo‘lgan keng mintaqaga yoyilgan. Har bir mintaqada topilgan yodgorliklar ma‘lum jihatlar bilan o‘ziga xos xususiyatlarga ega. Masalan Mo‘g‘ulistondan topilgan ko‘kturk yozuvli yodgorliklar bilan Turkiston yodgorliklari orasida ba‘zi farqlar bor. Shu bilan bir qatorda barcha yodgorliklarni birlashtirib turuvchi ba‘zi xususiyatlar ham bor.

Yenisey daryosi va unga to‘kiladigan oqar suvlar atrofida topilgan ko‘kturk harfli bitiglar fanga birinchi bo‘lib ma‘lum bo‘lgan. Stralenberg

tomonidan 1730- yilda nashr qilingan tadqiqotdan keyin runologiya bilim kishilari Yenisey hududidan topilgan bitiglarining tilini aniqlash bo'yicha uzun yillar bosh qotirdi. Topilgan bitiglar soni 40dan oshgan bo'lishiga qaramay matnlarning tili ochilmay kelayotgan edi. 1889- yilda O'rxun vodiysida topilgan Kul tigin va Bilga xoqon bitiglaridan keyin bu sirli yozuvning turkiy tilda yozilgani ma'lum bo'ldi. 1893- yilning 25- noyabr kunida daniyalik olim Vilhelm Tomsen ko'kturk harflarining sirini ochib berdi. 1894- yildan boshlab esa ko'kturk harfli yodgorliklarning matn nashrlari amalga oshirila boshlandi. U kundan bugunga qadar ko'kturk bitiglarini tadqiqotlari dunyoning turli yerlarida rivoj topib kelmoqda.

Yenisey hududi atrofidan topilgan yodgorliklar fanda Yenisey bitiglarini sifatida bilinadi. Bu hudud ko'kturk yozuvli bitiglar eng ko'p topilgan mintaqaga hisoblanadi. Ilk matn tadqiqotlarini olib borgan V. Radlovning (1895) tadqiqotida 40 yodgorlik, keyinchalik H. N. Orkunda (1940) 47 yodgorlik, S. Malovda (1952) 51 yodgorlik tadqiq etilgan bo'lsa, D. Vasliyev e'lon qilgan korpusda (1983) 145 yodgorlik o'rin olgan. Bugungi kunda ikki yuzdan ziyod yodgorlik fanga ma'lum bo'lib ulgur.

Bir tomondan yangi yodgorliklar topilar ekan, boshqa tomondan ular ustida tadqiqotlar olib borilmoqda. Dastlabki tadqiqotchilar Mo'g'ulistondan topilgan yodgorliklarga qaraganda ibtidoiyroq harf shakllariga ega bo'lganini ilgari surgan holda Yenisey yodgorliklarini eskiroq bo'lishi kerak degan taxmin bildirdilar va VI-VII yoki VII-XVII asrlarda yuzaga kelgan deb hisobladilar. Biroq oxirgi yillarda olib borilgan nashrlarda Yenisey bitiglarini IX-X asrlarga oid ekani fikri yoyilib ulgurdi.

Yenisey bitiglarida ko'rilgan ba'zi harflar Mo'g'ulistondan topilgan II Ko'kturk xoqonligi va Uyg'ur xoqonligi davrida o'rnatilgan bitigtoshlardan boshqacha yozilgani yoki boshqa tovushlarni aks ettirgani ma'lum. Shu bilan bir qatorda bu bitiglar nafaqat grafik jihatdan, balki leksik tomondan ham ba'zi o'ziga xosliklarga ega. O'ziga xosliklarni hisobga olgan bilim kishilari ularni mintaqadagi shevaga oid leksik birliklar deb hisoblaydi. Yenisey bitiglaridagi ba'zi so'zlar hapaks (hapax legomenon) xususiyatiga ega bo'lib, faqatgina bir marta ana shu yodgorlikning o'zida o'tgani haqida to'xtalgan Erhan Aydin (2013) ular orasida shu so'zlarni beradi: *begräk, boto, buğu, çök, elik, eşin-, ezänçü, ğaşğa, ingän, irbiş, kökmäk, küzänçü, ogadma-, ögürdü (~ögirdü), say, seçlin-, teñ, tezig, toqış, tul, turña*.

Qolgan bitigtoshlarga qaraganda leksik jihatdan Yenisey matnlariga xos bo'lgan ba'zi so'zlarning o'zbek tilidagi fonetik va semantik holati haqida quyida to'xtalib o'tamiz. Misollar berilgan raqamlar tegishli so'z o'rin olgan Yenisey bitiglarini bildiradi.

1) esiz / esizim

Achinish va afsus bildirish ma'nosida undov sifatida ishlatilgan ushbu so'z Radlov, Orkun, Malov kabi ilk tadqiqotchilar tomonidan II shaxs birlik kishilik

olmoshi (*siz, sizim*) sifatida o‘qilgan bo‘lsa-da, hozirda uning *esiz* sifatida o‘qilishi qabul qilingan. So‘z xoqonliklar davridan qolgan matnlarda uchramaydi. U asosan Yenisey bitiglariga xos so‘zlardan biri sanaladi. His-tuyg‘ular ochiq va ta’sirli shaklda ifoda etiluvchi Yenisey bitiglarida vafot etgan kishining o‘z oila a‘zolaridan ajralib qolgani uchun, ba’zi o‘rinlarda esa oila a‘zolari o‘sha qabrtosh egasidan ajralib qolgani uchun o‘z nadomatlarini izhor etadi. Yenisey bitiglarida *esiz* (1, 10, 26, 27, 31, 42, 44, 48, 53, 60, 66, 68, 71, 98, 104, 110, 116, 120, 124, 147), *esiz-ä* (13, 15-2, 42, 44, 51, 66, 98, 101, 147), *esizim* (11, 41, 65, 65, 68, 70, 109), *esizim-ä* (1, 3, 5, 8, 9, 10, 13, 14, 15, 16, 19, 25, 27, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 49, 50, 51, 55, 56, 59, 61, 62, 69, 92, 110, 120, 147, 149, 152), *esizij* (26), *esizlärim-ä* (147) shaklida ko‘rilar ekan 2 yodgorlikda *esis* shakli ham bor (*esisim* 152; *esisim-ä* 71). Yana bir qiziq tomoni *esni* sifatidagi so‘z ham “essiz, xayf, uvol” ma’nosida 49 va 147 raqamli yodgorliklarda o‘tadi. Bu so‘z o‘zbek tilida ayni ma’nolarda qo‘llanilib keladi. O‘zbek tilining izohli lug‘atida «1. *undov* so‘z. Achinish, afsuslanishni bildiradi; attang, afsus. 2. *modal* so‘z. Afsus(ki). 3 Uvol, xayf.» kabi ma’nolari beriladi (O‘TIL, V: 54). Shuningdek o‘zbek tilida bu so‘z juft so‘z sifatida *esiz-esiz*, -a yuklamasi bilan *esiz-a*, -gina kichraytirish qo‘shimchasi bilan *esizgina*, *esizgina-ya* shaklida ham qo‘llanilar ekan, so‘z o‘rtasidagi undoshning orttirilishi natijasida *essiz* so‘zi ham ishlatiladi va yuqoridagi qo‘shimcha va yuklamalar bilan birga kela oladi. Qolaversa huddi Yenisey bitiglariga singari -a yuklamasini so‘zning o‘zi bilan ham kela oladi yoki o‘zidan keyingi so‘zlarga ham o‘tkaza oladi. Quyida misollarda ko‘ramiz.

E, attang. Esiz umr, esizgina umr-a! (Said Ahmad, Azroil o‘tgan yo‘llarda).

Esiz-a, shuncha yillik turmush (Nosirjon Jo‘raev, Nuroyim).

Shunday qilib, yozning butun ko‘rkamligi ish bilan o‘tib ketdi. Esiz-esiz (G‘afur G‘ulom, Tirilgan murda).

Nuqul pishganlarini to‘kib ketibdi, esizgina-ya... (Nabijon Najmiddinov, Enatut).

Essiz, shundoq umr, uqib yetmabsiz (Shavkat Rahmon, Qaytar dunyo).

G‘o‘ng‘ir- g‘o‘ng‘ir qilib uyg‘otib yubordilaring-ku!... Essiz-a! (Orziqul Ergash, Olis yulduzlar).

Voy, esiz Alpomish-a! (Usmon Azim, Alpomishning qaytishi).

2) -a/ä

Bu xitob yuklamasi bo‘lib, uning turkologiyada grammatik jihatdan qanday o‘rganilganiga ilgari to‘xtalib o‘tgan edik (Boltabayev, 2020). Bu yuklama ham asosan Yenisey yodgorliklarining deyarli barchasida uchraydi. Mo‘g‘ulistondan topilgan yodgorliklardan faqat O‘ngin bitigida bir joyda ko‘riladi: «*Beglärim-ä!*» *ter ermiş*. Keyingi davrlarda buddaviylik va moniylik muhitida yaratilgan uyg‘ur harfli asarlarda, «Qutadg‘u bilig»da ham tez-tez uchraydi. Biroq hech bir davr yoki mintaqa asarlarida Yenisey bitiglarichalik ko‘p ishlatilmagan. Buning sababi esa ular asosan qabrtoshdan iborat ekani, qabrtoshlarga esa his-tuyg‘ular

o'ta samimiy ifodalar bilan aks ettirilgani bo'lgan. Ko'pincha vafot etgan kishi tilidan, ba'zan esa ortda qolganlar tilidan o'lim sababli yuzaga kelgan achinish, yozg'irib qayg'urish ifodalari *-a/ä* yuklamasi yordamida kuchaytirilgan. Masalan *esizim-ä, esiz-ä, buñ-a, açiğ-a, qunçuyim-a, qadaşim-a, qizim-a, eşim-ä, oğlanim-a, qanım-a, elim-ä, yerim-ä, bodunim-a, adiriltim-a, bökmädim-ä*.

Yenisey yodgorliklari tilining o'ziga xosliklaridan birini tashkil qilgan ushbu xitob yuklamasi o'zbek tilida hozirda ham faol ishlatiladi. Izohli lug'atda yuklama uchun quyidagi izoh berilgan: «(turli darajadagi talaffuz bilan) Taajjubli, e'tirozli va sh(u) k(abi) mazmundagi so'roqni bildiradi» (O'TIL, I: 25). Yordamchi so'z turkumi bo'lgani bois *-a/ä* ko'pincha qo'shimcha sifatida ham kela oladi. Shu sababli o'zbek tilining grammatikasi bo'yicha tayyorlangan kitob va tadqiqotlarda asosan qo'shimchasimon yuklamalar orasida ko'rsatiladi. Shu bilan bir qatorda *-a/ä* yuklamasi *-mi, -chi* bilan birga asosan so'roq ma'nosini bildiruvchi yuklamalar orasida ko'rsatiladi. Biroq *-a/ä* (*-ya/yä*) yuklamasining faqat so'roq ma'nosigina bor emas. U o'zbek tilida ayni Yenisey yodgorliklarida bo'lganidek haligacha achinish, qayg'urish ma'nolarini bildirib keladi. Zero motam marosimlarida xalq orasida *otam-a, onam-a, akam-a, do'stim-a* kabi ifodalar bilan achinish, qayg'urish tuyg'ulari hozirda ham ifoda etiladi. Adabiy asarlardan misol beramiz:

Huv, xudoyo urushi boshiga etsin, qiyomat-qoyim degani shudir-da, a, o'g'rigina bolam-a (G'. G'ulom, «Mening o'g'rigina bolam»).

Akamning dardida kuyib kul bo'lgan onam-a (Muhammad Ziyo, Yo'l).

O', daryo otam-a, izingiz qayda (Nabi Jaloliddin, Otam she'ri).

Shuning bilan bir qatorda o'zbek tilida achinish, so'roq bilan birga bu yuklamaning erkalash ma'nosi ham bor. Zero yuqorida G'afur G'ulomdan berilgan namunada ham achinish bilan erkalash ma'nosi ham tushinila oladi. Qolaversa alla aytish jarayonida ham ayni bolani erkalash ma'nosida ishlatiladi.

3) bök- / bökmä-

Yenisey bitiglarida kuchli his-tuyg'ularni aks ettirishi bilan mashhur. Odatda vafot etgan kishi o'z qabrtoshida o'zi so'zlaydi va yaqinlaridan ajrab qolgani, yaqinlari uningsiz qolgani sabab kuyinib yozg'iradi. O'z yaqinlariga to'ya olmay, ular bilan yetarlicha vaqt o'tkaza olmay o'tib ketganiga achinganini bildiradi. Shunday holatda ko'pincha *bök-* fe'lining bo'lishsizlik shakliga murojaat qiladi. *Bökmädim* so'zi 3, 7, 8, 10, 11, 14, 15, 16, 21, 22, 23, 27, 29, 32, 42, 44, 48, 53, 55, 59, 60, 70, 71, 73, 96, 97, 100, 109, 120, 147, 149 raqamli Yenisey yodgorliklarida uchralgan ekan *bökmädim-ä* (96), *bökmädi* (32, 48, 71), *bökmädük* (48), *bökmädiñiz* (98), *böküşmädim* (59) so'zlari ham oz bo'lsa-da uchraydi. *Bökmädim* odatda *oğlumqa, atamqa, yuntumqa, elimkä, begimkä, qadaşimqa, bodunumqa, qanımqa* so'zlari bilan birga kelishi mumkin. Hatto bir yodgorlikning o'zida bir necha bor takrorlanishi mumkin. Misol uchun 5 satrdan iborat E-147 Yeerbek-I bitigida har bir satrda *bökmädim* so'zini uchratish mumkin.

Ushbu soʻz yodgorliklarda asosan $\text{B}^2\text{wKMD}^2\text{M}$ shaklida yoziladi, shu bilan bir qatorda $\text{B}^2\text{wK}^2\text{MD}^2\text{M}$ imlosi ham uchrab turadi. Shu bois ham ilk tadqiqotlarda, masalan Radlovda va Klausonda bu soʻz *ebükmädim*, *evükmädim* sifatida berilgan (Klauson, 1972: 9). Malov esa *bökmädim* sifatida oʻqiydi (Malov, 1959: 74).

Ushbu soʻz ham Yenisey matnlariga xos soʻzlardan boʻlib oʻzbek tilida qoʻllaniladi. Izohli lugʻatda soʻzning quyidagi maʼnolari berilgan: 1) nam tortib, namiqib koʻpchimoq, shishmoq; 2) suv shimib, shilta, shalabbo holatda boʻlmoq, ivimoq; 3) keragidan ortiq ovqat yeb, qorni shishib, oʻzini koʻtara olmay qolmoq (OʻTIL, I: 406). Yenisey bitiglarida uchrovchi *bök-* feʼli oʻzbek tilida bor, lekin lugʻatda berilgan uchinchi maʼno undagi maʼnoga mos tushadi. Soʻz hozirda ayni maʼnoda saqlanib qolmagan. Semantik jihatdan maʼno torayishi (restriction) yuzaga kelgan. Qadimgi matnlarda umumiy «toʻymoq, qonmoq» maʼnosida ishlatilar ekan hozirda feʼlning «keragidan ortiq yemoq» maʼnosini bildirayotgani maʼlum boʻlmoqda.

4) yiril-

Yenisey bitiglarida uchrab, boshqa bitiglarda uchramaydigan soʻzlardan yana biri *yiril-* feʼli boʻlib, matnlarda «ayrilmoq, ajralmoq» maʼnosida qoʻllaniladi. Haya-Baji (E-24) yodgorligida *yirildim*, Oltin-koʻl I (E-28) yodgorligida *yirildim-ä* shaklida ilk boʻgʻini yoʻgʻon undosh bilan yozilgan boʻlsa, Xemchik-Chirgak (E-41) yodgorligida *yiriltim* shaklda toʻliq ingichka qatorli yozilgan. Feʼlning negizi boʻlgan *yir-* koʻkturk va uygʻur harfli matnlarda qoʻllanilmagan. Yenisey matnlarida ham majhul nisbat qoʻshimchasi bilan uchraydi. «Xuan-Tszan Kechmishi»da *adrilgäli yirilgäli* misoli asosida ingliz olimi Klauson (1972: 967) bu soʻzni *yeril-* sifatida koʻrsatadi va «ayrilmoq» maʼnosini beradi. Turk olimi Ahmet Jaferoʻgʻlu (2011: 298) esa feʼlning negizini *yiri-* sifatida koʻrsatib, 3 maʼnosi orasida «parchalanmoq, yorilmoq» deb anglamini koʻrsatadi.

Bu izohlarga qaramay bu feʼl oʻzbek tilida faol ishlatiluvchi soʻzlardan biri boʻlgan *yir-* va uning majhul nisbatli shakli *yiril-* feʼli bilan ayni boʻlishi kerak. Shu orqali Yenisey yodgorliklarida majhul nisbatda koʻrilgan feʼlning negizi *yir-* ekani, qolaversa yoʻgʻon qatorli boʻlishi kerakligi oydinlashmoqda. Turkiy tillarning etimologik lugʻatida ham soʻz *yir-* shaklida yoʻgʻon qatorli berilgan va *yirt-* feʼlining ham oʻzagi sifatida koʻrsatilgan (ESTY, IV, 203). Izohli lugʻatda *yirilmoq* feʼli *yirmoq*ning oʻzlik va majhul nisbati ekani qayd etilar ekan, *yirmoq* quyidagicha izohlangan: «ikki tomonga kerib orasini ochmoq, ikki yoqqa ajratmoq» (OʻTIL, II: 270).

5) egäçi

Xemchik-Chirgak (E-41) yodgorligida yuqorida aytilgan *yiriltim* oʻrin olgan jumlada koʻkturk harflari bilan Y^2Y^2 shaklida yozilgan soʻz Kormushin

(2008: 56) tomonidan *güçimə* deb o‘qilib, “kuchim-a” deb tarjima qilingan bo‘lsa, Serkan Shemen (2016: 99) *egeçim e* o‘qiydi va o‘girmasini ham aynan qoldiradi. Erhan Aydın (2019: 135) ham so‘zni aynan shunday o‘qiydi, biroq «anneciğim» (onajonim) ma’nosini berib, so‘roq ishorati bilan ko‘rsatadi.

So‘zning oxiridagi harf Yenisey bitiglariga xos *e* harfi bo‘lgani bois uning yuklama ekani ma’lum bo‘lmoqda. So‘zning o‘zi esa *egäçi* ham, *egäç* ham bo‘lishi mumkin. Zero zamonaviy turkiy tillarda so‘zning har ikki shakli ham borligi, ayollarga murojaat, xola, amma, qayinsingil, qaynopa, ukaning xotini kabi ma’nolarda qo‘llanilishi Yong-Song Lining tadqiqotida aks etgan (1999: 174). Klauson (1972: 100) bu so‘zni *äkä* sifatida ko‘rsatib, «o‘zidan yoshi katta, otasidan esa yoshi kichik bo‘lgan yaqin ayol qarindosh, ya’ni yoshi kichik amma yoki opa» deb ma’nosini beradi. Kul tigin yodgorligida so‘z ochiqcha *k* harfi bilan yozilgan. Biroq Yeniseydagi Xemchik-Chirgak yodgorligidagi *g* harfi bilan ko‘rsatilgan shakli so‘zning o‘zbek tilidagi holatiga muvofiq tushadi. So‘z «Devonu lug‘atit-turk»da *kof* harfi bilan yozilgani bois tadqiqotchilarning ba’zilari *ekä*, ba’zilari *egä* deb o‘qiydilar. Ma’nosi esa aniq ravishda arab tilida «al-uxtul-kubro» ya’ni «opa, egachi» shaklida ko‘rsatilgan (Sodiqov, 2021: 85).

Kul tigin bitigidagi *äkä* shakliga qaramay Ismoilov (1966: 66) *egachi* so‘zning etimologiyasini ona ma’nosini bildiruvchi *ög* so‘ziga +*açaning* qo‘shilishi natijasida *ögäçä* > *egäçä* > *egäçi* shakli yuzaga kelganini qayd etadi.

Yenisey yodgorliklaridan faqat birida uchrashiga qaramay so‘zni “opam-a” deb tarjima qilish mumkin. *Egachi* so‘zi esa izohli lug‘atda quyidagicha beriladi: «1. bir ota-onadan tug‘ilgan qizlardan kattasi (kichigiga nisbatan; tarixan va ba’zi shevalarda o‘g‘il ukaga nisbatan ham qo‘llaniladi); 2. ayol kishining o‘zidan katta yoshdagi (shuningdek, hurmat yuzasidan kichik yoshdagi) ayolga murojaat shakli» (O‘TIL, V: 19).

6) qadın

Cha-Qo‘l V (E-17) bitigida *uyur (uyar?) qadınım için öldüm* jumlasida bir o‘rinda ushbu so‘zni ko‘rish mumkin. Ilk so‘zning ma’nosi va o‘qilishi tortishuvli bo‘lsa-da, keyingi qismlarni asosan olimlar «qaynotam uchun o‘ldim» deb o‘giradilar. Cha-Qo‘l IV (E-16) yodgorligida esa *qaziñ erim-ä bökmädım* jumlasida o‘rin olgan bo‘lib, Kormushin (2008: 36) uni ham *qadın* so‘zining bir fonetik varianti bo‘lib, «quda» ma’nosida bo‘lishi mumkin deb hisoblaydi. Klausonning (1972: 602) fikriga ko‘ra nikoh yo‘li bilan bo‘lgan qarindoshlik termini bo‘lgan bu so‘z asli «qaynota» ma’nosiga kelgan bo‘lib, keyinchalik umumiydoshlashgan. «Devonu lug‘atit-turk»da *qadın* imlosiga ega so‘zga «qayinona, qayin ota, qayin» (Sodiqov, 2021: 258) ma’nolari berilgan. «Qutadg‘u bilig»da ham ayni imlodagi ushbu so‘zning ishlatilganini ko‘ramiz.

Eski turkiy tildagi so‘zi ichi va so‘z oxirda o‘rin olgan -d- tovushlari qoraxoniylar davri matnlarida -d- tovushiga aylangan bo‘lsa, o‘zbek tilida esa asosan -y- tovushiga aylangan. Shu sababli *qadın* > *qadın* > *qayın* fonetik taraqqiyotini ko‘rishimiz mumkin. O‘zbek tilida «qayin» so‘zi bir o‘zi ko‘pincha

ishlatilmaydi, ishlatilgan esa odatda «qayin uka, qayin ini» ma'nosida qo'llaniladi. Bu yerda «qayin ini» so'zlarining qo'shilib ketgan bo'lishi ehtimoli kam bo'lsa kerak, zero turkmancha, ozarbayjoncha, gagavuzcha kabi tillarda ham *qayin* so'zi yolg'iz o'zi «qayin aka, qayin uka» ma'nolarida qo'llanilishi Yong-Song Li (1999: 76) tomonidan ham qayd etilgan. Lug'atda o'zbek tilidagi *qayin* so'zi uchun shunday izoh berilgan: «ota, ona, egachi, singil so'zlari oldidan kelib, shu so'zlar bilan ifodalangan qarindoshlarning er yoki xotinga qarindoshlik munosabatini bildiradi» (O'TIL, V: 211).

Biroq shu bilan bir qatorda *qayin* so'zining o'zi ham ayniqsa egalik qo'shimchalari bilan ishlatilishi ko'p kuzatiladi. Bunda yuqorida aytilganidek ma'no asosan «qayin ini, qayin uka» ma'nosidadir. Shu bilan bir qatorda maqollarda ham uchratish mumkin:

Qayning kelsa, ketmon chop, Qayrilmasa, mayrilsin (Xalq maqoli).

Ziyo shohichi qaynisi Homidga «Tuzlatildingmi»? degandek qilib qaradi (Abdulla Qodiriy, O'tkan kunlar).

Tezroq qayt, jon qaynim, –deb kuldi (Odil Yoqubov, Yaxshilik).

7) yat

Begre (E-11) bitigining 9- satrida *yatda tünürüm-ä adrildim-a* jumlasini o'rin olgan. Jumla odatda tadqiqotchilar tomonidan «Yot o'lkadagi qudamdan ayrildim-a» sifatida o'giriladi. *Yat* so'zi ham yodgorliklarda kam uchraydigan so'zlardan biri bo'lib, hozircha faqat mana shu bitigda qo'llanilgani ma'lum. Ayni so'z o'zbek tilida mavjud bo'lib, bir necha ma'nolarni bildiradi. Lug'atda uning ma'nolari quyidagicha izohlanadi: «1. qarindoshligi yo'q; begona; 2. tanish bo'lmagan, notanish, begona; o'zga, chet; 3. yovvoyi, begona» (O'TIL, II: 50). Ma'lum bo'lishicha Begre bitigida ham o'zbek tilidagi 2- ma'nosi «chet» ma'nosiga ko'proq tushmoqda. Xalqimiz orasida «yog' yeganda yot yaxshi, qon yutganda – qarindosh» maqoli ham ayni shu ma'noda qo'llaniladi.

Xulosa

Asosan Tiva va Xakasiya mintqalaridan topilgan Yenisey yodgorliklari ko'kturk harflari bilan bitilgan bo'lib, ulardagi imlo va harflardagi o'zgachaliklar tadqiqotchilarning e'tiborini tortib kelmoqda. Mo'g'uliston hududidan topilgan yodgorliklarga qaraganda oldinroqmi yoki keyinroqmi o'rnatilgani haqidagi bahslar ham ana shu o'zgachaliklardan kelib chiqadi. Yenisey bitiglari qabrtoshlardan iborat bo'lib, ulardagi ifodalar asosan bir-biriga o'xshab ketadi. Ba'zan o'lgan kishining o'z tilidan, ba'zan esa qolganlarning tili bilan matn beriladi. Marhumning yaqinlariga to'ya olmay bevaqt o'lganligi eslanadi, qilgan yaxshi ishlari, qahramonliklari tilga olinadi, ismlari qayd etiladi. Mana shu aytilgan omillar sababli Yenisey bitiglari bilim dunyosi tomonidan Mo'g'ulistondagi bitiglararchalik o'rganilmagan bo'lib, e'tibordan chetroqda qolib kelmoqda. Matnlardagi yozuvning Mo'g'ulistondagilararchalik tartibli, bir tekis emasligi, qo'llanilgan harflarning mintaqalarga ko'ra o'zgarib turishi, so'z

boyligi jihatdan bir muncha o'zgachaliklarga ega bo'lishi ham bunga sabab bo'lgan deb aytish mumkin.

Yenisey mintaqasidan yangi yodgorliklar topilishda davom etayotgani, bir tomondan oldindan bilingan yodgorliklarda hali yechilmagan muammo va so'roqlarning javobi topilmagani bu sohada qilinishi kerak bo'lgan ishlarning ko'lamidan darak bermoqda.

Aytish mumkinki, Yenisey yodgorliklari turli badiiy va bezakli ifodalardan uzoqroq, shu bilan birga xalqning his-tuyg'u va kechinmalariga yaqinroq til va uslub bilan bitilgan. Bituvchining maqsadi chiroyli va hayrat uyg'otuvchi, maqtovg'a loyiq matn yozishdan ko'ra ko'proq ta'sirli va lo'nda matn berishdir. Buning kabi holatlar Yenisey yodgorliklari tilini va unda ishlatilgan leksik birliklarni o'ziga xos qiladi. Bu yozuvda biz asosan Yenisey bitiglarida uchraydigan, shu sabab Yenisey bitiglarida leksikasida ko'rsatish mumkin bo'lgan ayrim leksik birliklarning o'zbek tilidagi holatiga e'tibor tortdik. Ayon bo'lishicha o'zbek tilida asosan Yenisey bitiglarida uchrovchi yuqoridagi leksik birliklar deyarli ayni ma'no va maqsadda qo'llanilmoqda. Ular orasida *bök-fe'lida*, nisbatan *yiril-fe'lida* ham ma'no torayishi kuzatilgan bo'lsa, *qadin* va *yat* so'zlarida fonetik o'zgarishlar yuzaga kelgan, biroq ayni ma'nolar saqlangan. *Esiz, egäçi* so'zlari va *-a/ä* yuklamasi esa ayni vazifa va ma'nolarda o'zbek tilida qo'llanilishda davom etayotgani anglashilmoqda. Yenisey bitiglarining o'ziga xosliklarini to'g'ridan-to'g'ri matnning o'zidan o'rganish, ularning zamonaviy turkiy tillar bilan qiyosiy tadqiqlari soha rivoji uchun ko'lamli hissa qo'shishi ayon bo'lmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Aydın, E. (2013). «Söz Varlığı Açısından Yenisey Yazıtlarının Moğolistan Yazıtlarından Farklılıkları Üzerine Notlar». *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRKLAD)*, 1, 48-58.

Aydın, E. (2019). *Sibirya'da Türk İzleri Yenisey Yazıtları*. İstanbul: Kronik.

Boltabayev, S. (2020). «Qutadg'u bilig»da xitob yuklama va undovlari asosida o'zbek tilidagi ba'zi so'zlarning etimologiyasi». *Turkologiya-Turkology*, 1, 71-79.

Ismoilov, I.A. (1966). *Turkiy tillarda qavm-qaarindoshlik terminlari. (O'zbek, uyg'ur, qozoq, qirg'iz, qoraqalpoq, turkman tillari materiallari asosida)*. Toshkent: Fan.

Jafero'g'lu, A. (2011). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Klauson, S. J. (1972). *An Etimological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*. Oxford.

Кормушин, И.В. (2008). *Тюркские енисейские эпитафии: грамматика, текстология*. Москва: Наука.

Li, Y-S. (1999). *Türk Dillerinde Akrabalık Adları*. İstanbul: Simurg.

Малов, С.Е. (1952). *Енисейская письменность тюрков. Тексты и переводы*. Москва-Ленинград.

Малов, С.Е. (1959). Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. Москва-Ленинград.

Orkun, H. N. (1940). *Eski Türk Yazıtları III*. İstanbul: TDK.

- Radloff, W. (1895). *Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei*. St. Petersburg.
- Sodiqov, Q. (2021). *Mahmud Koshg'ariy, Turkiy so'zlar Devoni [Dīvānu luġāti-t-türk]*. İstanbul: Akademik Kitaplar.
- Васильев, Д. Д. (1983). *Корпус тюркских рунических памятников бассейна Енисея*. Ленинград.
- Shemen, S. (2016). *Yenisey Yazıtları (Transliterasyon, Transkripsiyon, Çeviri, Açıklama, Metin ve Dizin)*. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi.
- ESTY: *Этимологический словарь тюркских языков*. (1989). Москва: Наука.
- O'TIL: *O'zbek tilining izohli lug'ati*. (2020). I-V jildlar. Toshkent: O'zbekiston.

ЎЗБЕКЛАРНИ ЎРГАНИШ ҚЎМИТАСИ ВА «ҚУТАДҒУ БИЛИГ» (АРХИВ МАТЕРИАЛЛАРИ АСОСИДА)

Гулшан Раҳим,
филология фанлари номзоди

Маълумки, 1924 йил 27 октябрда Ўзбекистон ССР ташкил этилди. То 1930 йил 17 августгача Самарқанд шаҳри республика учун пойтахт мақомида эди⁴⁷. Орадан кўп ўтмай, 1925 йил февраль ойида Самарқанд шаҳрида Ўзбекистон КП Марказий Комитет Бюроси қарори билан Ўзбекистон Халқ Маориф комиссарлиги Академик Марказ Ўлкани ўрганиш марказий қўмитаси қошида Ўзбекларни ўрганиш қўмитаси ташкил этилади. Қўмита асосан ўзбек тили, адабиёти, тарихи, этнографияси, антропологияси каби ижтимоий фанлар бўйича иш олиб борди. Ҳатто қўмитанинг маҳаллий бўлинмаларда (жойларда) ячейкаларини ташкил этиш бўйича ҳаракатлар олиб борилган. Бу ҳақда қўмитанинг йиғилиш баёнлари хабар беради⁴⁸.

Ўзбекларни ўрганиш қўмитасининг архив материалларидан билиш мумкинки, қўмилада Т.Абдужабборов (қўмита раиси), Абдурауф Фитрат, Садриддин Айний, Ғози Юнусов, Ҳожи Муин Шукруллаев, М.Абдуқодиров, В.Вяткин, татар профессори Газиз Губайдуллинлар фаолият кўрсатганлар. Қўмита эски маданий обидаларни сақлаш бўйича ҳам ишлар олиб борган. Абдурауф Фитрат Зарафшон Қадимий обидаларни сақлаш қўмитаси (Зеркомстарис) фаолияти бўйича, В. Вяткин Самарқанд қадимий обидаларни сақлаш қўмитаси (Самкомстарис) маъруза қилганликлари архив ҳужжатларида акс этган. Ушбу қўмита томонидан маданий мероосимизга доир бир қанча китоблар, жумладан, 1927 йилда Фитратнинг «Ўзбек мусиқаси» китоби ушбу қўмита томонидан нашр этилган.

Ўзбекистон Халқ Маориф комиссарлиги Академик Марказ Ўлкани ўрганиш марказий қўмитаси қошида худди шу йили 13 август қарори

⁴⁷ Википедия <https://ru.wikipedia.org/wiki/Самарканд>.

⁴⁸ Архивные документы ЦГА РУз, Ф, Р-34, оп.,1, д.2626, л.55. В кн. Шигабдинов Р. У истоков узб. историографии. Кн. 4. – Казань, 2021. – Стр. 184.

билан Олимлар Уйи (Дом учёных) ташкил этилади. Бу муассасада олимларга, айниқса, ёш олимларга шарт-шароит яратиб бериш масаласи ҳал этилади. Кейинчалик, 1943 йилда иттифоқ томонидан Ўзбекистон Фанлар академияси ташкил этилгач, Олимлар Уйи академия таркибига ўтказилади.

Ўзбекларни ўрганиш кўмитасининг ўз журнали («Вестник узбековедения» – «Ўзбекларни ўрганиш ахборотномаси») таъсис этилган. Ушбу кўмита томонидан кўмитанинг ўлка адабиёти, тарихи ва маданиятини ўрганиш бўйича ўз ишчи режаси тузилган бўлиб, шу режа асосида иш олиб борилган. Бундан ташқари, Абдужабборовнинг Ўзбекларни ўрганиш бўйича жойларда ячейкалар ташкил этиш бўйича маърузаси ҳам шу эшиттирилган эди.

Ўлкани ўрганиш кўмитасининг Главсоцвос, яъни социал тарбия ва политехник маориф бошқармаси қилинаётган ишларнинг ҳудуд бўйича тарғиботи билан шуғулланар эди. Бундан мақсад, табиийки, маҳаллий халқнинг янги ҳукуматга ишончини эгаллаш эди.

Айнан ушбу кўмита томонидан Алишер Навоийнинг 500 йиллик юбилейига тайёргарлик ваа уни тантали ўтказиш нишонлаш масаласи мувофиқ равишда ишчи планга киритилсин, деб расмий равишда энг дастлаб белгилаб қўйилган.

Навоийнинг 500 йиллик юбилейи масаласини ҳам дастлаб жадидлар кўтарган, балки бу ҳақда улар ўзларининг маънавий раҳнамоси Навоийнинг яқинлашаётган яримингйиллик санаси ҳақида «Чигатой гурунги»да гаплашилган экани табиий. Ўша вақтда Чўлпон ўзининг «500 йил» мақоласини ёзган эди⁴⁹. Шу жойда, нега айнан 500 йил, деган савол пайдо бўлиши табиий. Айрим тадқиқотчилар «ҳазрат Навоий туғилган кунининг ҳижрий-қамарий (нега қамарий? Қамарий ва ҳижрий бошқа-бошқа тақвимдир) ҳисобидаги 500 йиллиги 1926 йилга тўғри келди», дейишлари хато. «Чўлпон ўзи бу ҳақда ўша мақоласида шундай изоҳ ёзади: «Торихларнинг кўринишига қороғонда, шу бир, бир ярим йил орасинда улуғ Навоийнинг вафотиға 500 йил тўладир».

Гап шундаки, айрим тадқиқотчилар ёзганидек, таваллуд санаси эмас, улуғ шоирнинг ҳижрий ҳисобдаги вафоти санаси назарда тутилган⁵⁰. Шундай бўлса-да, ҳукумат жадидларнинг ташаббусини инобатга олиб бу ҳақда қарор ҳам чиқарган эди. Ўша йиллари. Аммо маълумки, юбилей санаси муносабати билан Бокуда ҳам бир қанча тадқиқотлар чоп этилди⁵¹, кейинчалик шоир таваллудининг 500 йиллиги муносабати билан нишонлаш тадбирлари 1941 йилга қолдирилган эди.

---

⁴⁹ Чўлпон. 500 йил (Ўзбек билим хайъати эътиборига). // Чўлпон. Адабиёт надир? Тошкент, 1994, 47-б.

⁵⁰ Раҳим Г. Чўлпоннинг «500 йил» мақоласи хусусинда. «Maʼrifat», 2023, 24 may.

⁵¹ Ҳ.Болтабоев. Алишер Навоийнинг илк юбилейи. // Жаҳон адабиёти, 2016, 2-сон, 129-137-бетлар.

Ўзбекларни ўрганиш қўмитасининг август ойи йиғилишларида тарихимиз, маданиятимизга оид жуда кўп муҳим масалалар кўриб чиқилган. Шулардан бири Ўрта Осиё бўйича библиографик кўрсаткич тузиш профессор Губайдуллин зиммасига юклатилади.

Навоий юбилейи ҳақида қарор қабул қилинган август йиғилишининг 6-бандида яна бир муҳим масала кўриб чиқилади. Бу ўша даврда янги топилган Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» асарининг 3-қўлёзмаси бўйича Фитратнинг чиқиши катта қизиқиш уйғотади. Ушбу 6-масала бўйича қарор қабул қилинади. Қарор қуйидаги банддан иборат:

а) бу китоб тезликда Ўзбекларни ўрганиш қўмитасининг қарамоғига топширилсин.

б) ўртоқ Фитратга тезлик билан Академмарказ билан келишган ҳолда китобни (Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» асарини) нашрга тайёрлаш учун ҳайъат (комиссия) тузишга киришиш топширилсин⁵².

Ушбу қўмита тил, адабиёт, тарих, маданият, билимни оммалаштириш, тарихий обидаларни асраш бўйича кўп ишларни режалаштирган ва қисман амалга оширган ҳам эди. Бу қўмита ишида юқорида тилга олинган шахслардан бошқа Ғози Юнусов, Айний, Чўлпон, Маҳмудов (Вадуд Маҳмуд бўлса керак), Байтеш (Бойтурсун бўлиши мумкин) каби маҳаллий мутахассислар иштирок этишгани маълум.

Ўзбекларни ўрганиш қўмитаси иш режаси бундан бир неча йил аввал жадидларнинг «Чиғатой гурунги» ўз олдига қўйган мақсадларига ўхшаб кетади⁵³. Гап шундаки, Юртимизнинг илғор жадид зиёлилари кўтарган масалалар республика ҳукумати томонидан беътибор қолдирилмаган. «Чиғатой гурунги» тугатилса-да, маориф комиссарлиги томонидан худди ўша масалалар кенгайтирилиб расман ҳал этилишга киришилган. Бунинг яққол мисоли сифатида Ўзбекларни ўрганиш қўмитасининг фаолиятини кўрсатиш мумкин.

Дарвоқеъ, кейинчалик, шу қўмита аъзоси бўлган Фитрат бунга яққол ишорат беради. Фитратнинг ўзи «Чиғатой гурунги» ўз вазифаси, 20-йилларга келиб «илмий юмушлари бажарилган эди», яъни ҳукуратимиз биз истаган ташаббусни қўлга олганди, деб ёзади ўша машҳур «Ёпишмаган гажаклар» мақоласида. У ёзади: «Чиғатой гурунги» 20-йилларгача давом қилди. Бу вақтгача унинг ўз олдига қўйган юмушлари бажарилган эди. Янги имло шўро маориф комиссарлиги томонидан мактабларда киргизилган шўро ҳукумати томонидан «Ҳар миллатнинг мактаб тили ўз она тилида бўлсин» деб эълон этилган асос билан ўзбек тили таъмин этилган эди⁵⁴. Шунингдек, тилдан бошқа масалалар ҳам қўмитанинг

---

⁵² Архивные документы в семейном архиве Губайдулиных. В кн. Шигабдинов Р. У истоков узб. историографии. Кн.4. Казань, 2021. Стр.191.

⁵³ Раҳим Г. Чиғатой гурунги ва Навоий. (қўлёзма)

⁵⁴ Фитрат. «Ёпишмаган гажаклар» <https://ziyouz.uz/matbuot/jadid-matbuoti/1919-sp-2010413603/>

режасига киритилганини кўриб ўтдик. Умуман, Ўзбекларни ўрганиш кўмитасининг Самарқанд шаҳрида жойлашганини ҳисобга олиб, у ердаги шаҳар архивидан кўмига тегишли ҳужжатлардан кўмига иш-фаолиятини объектив ўрганиш бугунги долзарб масалалардан бири ҳисобланади.

РУМИЙ ИЖОДИДА МАЪНАВИЙ-АХЛОҚИЙ ҲОЯЛАР ТАРҒИБИ

Ойдин Турдиева Зафардиновна,
филология фанлари доктори, доцент.
oydinturdiyeva21@gmail.com

در این خاک در این خاک در این مزرعه پاک
بجز مهر به جز عشق دگر تخم نکاریم

*Bu tuproqda, bu tuproqda, bu pok ekinzorda
Mehrданu muhabbatdan boshqa uruғ ekmaylik.*

Jaloliddin Rumi.

Ўз замонасининг етук педагоги, донишманди, чуқур психолог олими шунингдек беназир шоир ва мутафаккир Жалолиддин Румий бадиий ижодда ўз мактабини ярата олган адибдир. Инсоннинг қалб кўзини очишга, унга бахтиёр ва тинч яшамоқ йўлларини ўргатишга умрини бағишлаган Румий ҳаётда инсонни пок, иродали, адолатли, кучли ва мағрур кўришни хоҳлаган. Румий ўзининг таълимий асарларида энг муҳим ахлоқий қадриятларни талқин этар экан, бу асарларнинг таъсир доираси долзарблиги ва аҳамияти жиҳатидан шоир яшаган макон ва замон чегарасидан чиқиб кетди.

Айтиш жоизки, ўша давр мусулмон шарқидаги ҳарбий-сиёсий беқарорлик Румий ҳаёти ва ижодига ҳам таъсир қилмай қолмади. Бу улуғ донишманднинг кенг ва ранго-ранг ижодидаги ёрқин мисраларда у яшаган давр муҳитини кўриш мумкин. Румийнинг бениҳоя ўткир қалам соҳиби бўлишида у яшаган даврнинг аҳамияти катта бўлгани ҳам шубҳасиз. Румий ўзининг «Маснавийэ маънавий»даги ҳикоятлари, «Дивоне Кабир»даги ғазаллари ва рубоийларида кўплаб масалалар, хусусан адолат, тинчлик ва сулҳ масалаларини ҳам кўтаришга муваффақ бўлди. «Маснавий»да қатор ахлоқий фазилятлар санаб ўтилиши асносида **адолат** энг асосий фазилят эканлиги таъкидланган. «Дивоне Кабир»дан жой олган кўплаб ғазалларда, жумладан, 495, 1197, 2961-рақамли 6 байтдан иборат ғазалларининг умумий мазмунида **тинчлик, сулҳ, адолат, ҳамкорлик** масалалари ҳақида сўз борган.

Маълумки, Румийнинг илмий-адабий мероси форс тилида ёзилган бўлиб, унинг шеърий асарлари, асосан, «Девони кабир» («Улуғ девон»)га жамланган. Девонда ғазал, рубоий ва маснавий шаклларида ёзилган уч

мингдан ортиқ шеърлар бор. Румий шеърляти шундай шеърлятки, шоирлардан ҳеч бири ўз ўқувчиси вужудида Румийчалик ҳайрат, ҳол ва завқ-шавқ барпо қилолмайди. Эрон адабиётшунос олими, шоир ва таржимон Бадиуззамон Фурузонфарнинг таъкидлашича, Румий шеърляти муваффақиятининг сабаби, ёхуд унинг ғазалиётининг бошқа шоирлардан афзаллиги шундаки, у турли вазнлар ва оҳанглардан моҳирлик билан фойдаланади. «Девони кабир» Румийнинг ўттиз олти минг байтдан иборат ғазаллар, рубоийлар ва бошқа шеърӣ жанрлардаги асарларини ўз ичига олган. Шубҳасиз, форс адабиёти ва ҳатто бутун жаҳон адабиётидаги бирор-бир шеърӣ мажмуада «Девони Шамс» даражасидагидек, ҳаёт ва ишқнинг қайнаб, жўш уришини кузатиш амри маҳол. Агар шеър ҳиссиёт ва хаёлот маҳсули бўладиган бўлса, самимийлик, хаёлот, тил, мусиқа ва мазмун унинг таркибий қисмлари ҳисобланади. Мавлавий ғазалларида эса шу унсурларнинг барчаси камолот даражасидадир.

Энг муҳими шуки, Румий мураккаб сўфиёна мулоҳазаларни оддий турмуш тафсилотлари билан тушунтириб беради, интиҳосиз кудратга эга инсон ақлининг, руҳиятининг мўъжизаларини ҳайратомуз бир тарзда намоӣиш этади. Румий минг йиллар давомида тўпланиб келган Шарқ фалсафаси ва ҳикмати, исломий ҳақиқатларини омухта этолган, тасаввуф ва фалсафани кўшиб, инсон руҳи диалектикасини очган улуғ мутафаккирдир.

Жалолиддин Румийнинг маънавий мероси ислом инсон маданиятида юксак ўрин тутди. Унинг ҳаёти ва ижодий фаолияти марказида инсонни тўғри йўлга бошлаш ва тарбиялашнинг долзарб аҳамиятини кўришимиз мумкин. Ана шундай ғазаллардан бири 1197-рақамли ғазал бўлиб, унинг тўлиқ матнини келтирамиз:

аگر آتش است يارت تو برو در او همى سوز
 به شب فراق سوزان تو چو شمع باش تا روز
 تو مخالفت همى کش تو موافقت همى کن
 چو لباس تو درانند تو لباس وصل مى دوز
 به موافقت بيباد تن و جان سماع جاني
 ز رباب و دف و سرنا و ز مطربان درآموز
 به میان بيست مطرب چو يکى زند مخالف
 همه گم کننده ره را چو ستيزه شد قلاوز
 تو مگو همه به جنگند و ز صلح من چه آيد
 تو يکى نه اى هزارى تو چراغ خود برافروز
 که يکى چراغ روشن ز هزار مرده بهتر
 که به است یک قد خوش ز هزار قامت کوز

(«Девони кабир», 1197-ғазал)

Байтларнинг таржимаси:

Агар ёринг оташ бўлса, сен унга яқинлашиб ёниб кетма,
 Фироқнинг ўтли кечасида сен тонггача шамъ каби бўл.

Сен мухолифат қилмагин, сен мувофиқлик қилгин.
 Гар либосинг йиртсалар, васлат (бирлашув) либосин тикгин.
 Тану жон хурсандчиликда мувофиқ бўлсинлар,
 Рубобу, дафу⁵⁵, сурнай ва мутриб⁵⁶лардан ўрган.
 Йигирмата мутрибдан гар бири бўлса мухолиф,
 Урушга тушган лашкарбошидек йўлин йўқотар бари.
 Ёниб турган чироқ тутган (бири) мингта мурдадан афзал,
 Бир қадди хуш эса мингта букридан афзал⁵⁷.

Ғазалнинг умумий мазмон-маъносидан кўриниб турибдики, шоир инсонни сулҳга, келишувга, тинчликка чорламоқда. Ғазал матлаъсининг биринчи мисрасида шоир айтмоқчи, ёр оташ бўлиб ёнаётган паллада унга кўпам яқинлашиш куйиб-ёниб кетиш хавфини туғдириши зикр этилган. Оташ бўлиб ёниш жаҳлдан келади. Бундай пайтда унга яқинлашмай турган афзал. Иккинчи мисрада эса ёр фиरोқ кечасида куйиб турган бир пайтда шамъ каби ёритгувчи бўлмоқ лозим.

Иккинчи байтда бир-бирига терс бўлган феълларга мурожжат қилинган. «Мухолифат қилмоқ», «мувофиқ бўлмоқ», «йиртмоқ», «тикмоқ» таълоқларини келтириш орқали шоир ёрга мухолифат эмас мувофиқат билан муносабатда бўлиши ёки ошиқнинг либосини йиртсалар, ошиққа бирлашиш – «ярашиш либосин тикгин» дея мурожжат қилиб чиройли сўз ўйини қилганига гувоҳ бўлиш мумкин.

Учинчи ва тўртинчи байтда тан, жон (руҳ), рубоб, доира, сурнай, мусикачилар, хурсандчилик тимсоллари бир-бирига ҳамоҳанг сифатлар билан зикр этилган.

Маълумки, форс адабиётида ғазал ёки қасиданинг энг фасоҳатли, энг таъсирли ва чиройли байтига *шоҳбайт* дейилади. Шоҳбайт ўрни ва жойлашуви шоир томонидан олдиндан белгиланмайди. Шоҳбайт ўқувчига энг ажойиб, гўзал тушунчаларни етказди. 1197-ғазалнинг шоҳбайти, шубҳасиз, 5-байтдир, яъни қуйидаги мисралардир:

تو مگو همه به جنگند و ز صلح من چه آید
 تو یکی نه ای هزاری تو چراغ خود برافروز

(*Дема: ҳамма жанг қиллар, мени сулҳим не берар?
 Сен бирмас, минг эрурсан, ўз машъалингни кўтар*)

⁵⁵ Даф – ёгон гардишга терини таранг қолаб ясалган ва чертиб чалинадиган мусика асбоби, доира.

⁵⁶ Мутриб – мусикачи.

⁵⁷ Ғазал таржимаси мақола муаллифига тегишли.

Ишқнинг макони – кўнгил. Кўнгил эса кўриб чиққанамиздек, ёрнинг оташ бўлиб ёнишига оташ бўлиб жавоб бериш билан, жаҳлга жаҳл билан, урушга уруш билан, бемехрликка бемехрлик билан жавоб беришга мойил. Лекин ўткинчи дунёнинг оний ғалабага маҳлиё бўлиб, ўткинчи хурсандчилик кетидан келадиган пушуймон ва надоматлардан парча-парча бўлиб кетишдан ягона даво – дунёнинг ишларига маърифат ва сулҳ назари билан боқмоқ ва тўғри хулоса чиқармоқдир. Бундай ҳолатда фақат сулҳ чироғи ягона нажот ҳисобланади.

Мақтаъда шоир сулҳ чироғини ёққан бир киши мингдан (қалби) ўликдан афзаллигини эълон қилади. Бу мақомга эришиш учун эса қалб кўзи очик, кўнгил уйи маърифат нури билан обод, руҳ мусаффо, вужуд пок бўлиши керак.

اگر مر تو را صلح آهنگ نيست
مرا با تو ای جان سر جنگ نيست
تو در جنگ آبی روم من به صلح
خدای جهان را جهان تتگ نيست
جهان نيست جنگ و جهان نيست صلح
جهان معانی به فرسنگ نيست
هم آب و هم آتش برادر بدند
بين اصل هر دو به جز سنگ نيست
که بی این دو عالم ندارد نظام
اگر روم خويست بی زنگ نيست
مرا عقل صد بار پيغام داد
خمش کن که فخرست آن ننگ نيست

(«Дивоне кабир», 495-ғазал)

Юқоридаги ғазал мазмун-маъноси ҳам олдинги ғазал маъноси билан ҳамоҳанг. Шоир мазкур ғазалда ҳам бир-бирига терс бўлган сифатлар, тазодларни кетма-кет келтириш орқали ҳолатларни тинч ва осойишта, уруш-жанжалларсиз ҳал қилиш, ҳаёт ва турмуш тизимини бир меъёрда юритиш ғояларини ифода этади. Ҳатто шоир томон келаётган тараф уруш кайфиятида бўлса-да, унга қарши уруш билан жавоб қайтаришга хоҳиши йўқлигини, аксинча шоирнинг ақли хитобига кўра урушмаслик уят эмас, фахр эканлигини таъкидлайди.

Румий учун ҳамиша, ҳамма жойда сулҳ, тинчлик ва адолат ҳукм суриши жуда муҳим, шунинг учун у инсонлар ҳаётини меҳрибонлик, виждонлилик, поклик ва гўзалликка бағишлашга ундаган.

Фойдаланилган манбалар:

1. <https://ganjoor.net/moulavi/shams>
2. <https://ganjoor.net/moulavi/masnavi>
3. <https://ganjoor.net/moulavi/shams/robaeesh>
4. <https://ganjoor.net/moulavi/shams/tarjeeat>

БОҚИРҒОНИЙ «МЕЪРОЖНОМА»СИ ҚЎЛЁЗМАЛАРИНИНГ ҚИЁСИЙ ТАДҚИҚИ

Жаҳонгир Турдиев,
филология фанлари бўйича фалсафа доктори,
Oriental университети, Шарқ тиллари кафедраси.
jahongirshoh15@mail.ru

Мазкур мақола Сулаймон Боқирғонийнинг меърож мавзуида ёзган «Меърожнома» асари қўлёзмалари, уларнинг тузилиши ва манбашунослик тадқиқи ҳақида бўлиб, уларнинг ўзаро қиёси натижасида аниқланган матний фарқлари хусусида илмий баҳс юритилади.

Калит сўзлар: *қўлёзма, назм, хаттот, Меърож, Ҳадис, Тасаввуф.*

В данной статье речь идет о рукописях сочинения Сулеймана Бакиргани «Миражнаме» на тему мираж, их структуре и источниковедении, а также о текстовых различиях, выявленных в результате их взаимного сопоставления.

Ключевые слова: *рукопись, стих, каллиграфия, Мирадж, Хадис, Суфизм.*

This article is about the manuscripts of Sulayman Bakirgani's "Mirajname" on the subject of miraj, their structure and source studies, and the textual differences identified as a result of their mutual comparison are also included.

Keywords: *manuscript, poem, calligraphy, Miraj, Hadith, Sufism.*

Аждодларимиз томонидан бизга мерос бўлиб қолган қўлёзма ёдгорликларини матнини тадқиқ этар эканмиз, уларнинг дунёқараши, тафаккури нечоғлиқ кенг ва бой эканлигига гувоҳ бўламиз. Қўлёзма асарларнинг тилини, тузулишини, услубини тадқиқ этиш жараёнида бизга маълум бўлмаган қирралари намоён бўлиб бораверади. Айниқса, асарларда бадий услуб воситаларининг кенг қўлланилганлиги, асар жозибаси ва қимматини янада оширади. Маълумки, мумтоз адабиётимиз намуналарини ёзишда муаллифлар Ислом руҳини акс эттириб, Қуръондан олинган оятлар ва ҳадиси шарифлар билан бойитганлар. Мумтоз адабиётимиз намуналарини хоҳ у насрдан, хоҳ назмдан иборат бўлсин, Қуръони Карим оятлари ва ҳадисларсиз тасаввур қилиш қийин, албатта. Бу эса аксарият ҳолларда, баён қилинаётган фикрнинг, диний ғоянинг тўғри эканлигини тасдиқлаш учун хизмат қилади. Назмда битилган меърожномалар мисолида ҳам бунини кўришимиз мумкин. Бу турдаги асарлар асосини ҳадислар ташкил этади.

Бадиий услуб келиб чиқишига кўра тил услубларининг энг эскисидир. Бадиий услубнинг тарихи халқ бадиий тафаккурининг юзага келиши ва юксалиши, халқ оғзаки ижодининг тарихи билан бўйлашади. У ёзма адабий тилнинг, ёзма адабиётнинг юзага келишидан анча бурун келиб чиққан.

Бадиий услуб ёзма услубнинг бошқа турларидан айри ўлароқ, бадиий тасвир воситаларининг кенг ишлатилиши, баён тарзи, стилистик ўлчовларининг эркинлиги, турли-туманлиги билан ажралиб туради. Шунингдек, бадиий матн мақол ва иборалар, бадиий тасвир воситаларининг кенг қўлланиви билан таъсирлидир. Матн услуби муаллифнинг ёки асар қаҳрамонларининг руҳий ҳолатини акс эттиришга, асарнинг бадиий ғоявий таъсирини оширишга хизмат қилади⁵⁸.

Туркий тилда қалам тебратган тасаввуф адабиёти вакилларида Сулаймон Боқирғоний ижодида ҳам нубувват марифати ёрқин ифодаси бўлмиш меърож воқеаси алоҳида урғуланганини кўриш мумкин. Чуқур илм соҳиби Ҳаким отанинг бу борадаги ижоди ўз ўрнида Муҳаммад солаллоҳу алайҳи васалламга бўлган чексиз муҳаббати тимсоли дейиш мумкин. Муҳими, мумтоз адабиётимизда туркий тилда битилган илк мустақил «Me'gājnāma» асари ҳам Ҳаким отага тегишли. Тасаввуф адабиёти ҳам аслида моҳиятан Қуръон ва ҳадисга таянади. Муаллиф ҳам мазкур асарини ёзишда Қуръон оятлари ҳамда саҳиҳ ҳадисларга асосланиб содда ва оддий халқ тушунадиган туркий сўз ва ибораларни қўллаган. Сулаймон Боқирғоний маърифатни Аллоҳни таниш, Унинг назарига тушиш, дейди. Олий муҳаббатни Аллоҳга бўлган муҳаббат, деб тушунтиради. У тариқат йўлини комил инсонни тарбиялаш йўли, жаннатга элтувчи йўл, деб билади.

Сулаймон Бақирғоний Яссавий мактаби шоирларининг забардаст вакили ҳисобланади. Шу сабабли унинг шеърларида Яссавий ижодига хос жиҳатлар кўп кузатилади. Устозига ҳурмат, унинг шеърларидан таъсирланиш натижасида Қул Сулаймон ҳам ўзига хос мактаб яратди дейиш мумкин. Унинг таъсирчан содда ва халқчил шеърлари, ҳикматга тўла назмга солинган сўзлари муаллиф ижодининг туркий халқлар орасида кенг тарқалиши ва кунимизга қадар етиб келишини таъминлади десак хато бўлмайди.

Алишер Навоий «Nasāimu-l-muḥabbat»да Қул Сулаймон ҳақида шундай маълумот беради: «*Atī Sulaymāndur. Va Xoja Ahmad Yassaviy quddisa sirruhunīj muridīdur. Hamānā Xoja bir kūn tabxe buyurʻandurlar, mutbixe otun yetmāydūr, dep kelgāndūr. Alar ashābqa degāndūrlār-ki, yazidīn otun terip keltūrūj! Va ūl zamān yayīn yaʻadur erkāndūr. Ashāb-kim otun teripdūrlār, alar xizmatīya kelgūnčā yayīn jihatidīn otunlar ol bolʻandur. VaḤakim āta tergān otīnlarnī tonīya čirmāp, quruq keltūrgāndūr. Xoja Hazratlari degāndūrlār-ki, ey*

---

⁵⁸ Содиқов Қ., Омонов Қ. Ўзбек тилининг ёзма услублари тарихидан. Т., 2010. –Б. 14-15.

farzand, hakimānaiš qildiñ. Vaalarya bü laqab andin qalyandur. Va Hakim ātaya hikmat tili goyā boluptur. Andāq-ki anin favāidī atrāk arasinda mašhurdur.

Сулаймон Боқирғоний илмий мероси кунимизга қадар қўлэзма ва тошбосмалар орқали етиб келган. Ҳозирда туркий халқлар орасидаги илм аҳли «Боқирғон китоби» номли Қозон тошбосма нашридан кенг фойданиб келмоқда. Ушбу тошбосма нашрининг бир нечта нусхалари юртимизда Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик қўлэзмалар институти тошбосма китоблар фондида ҳам сақланади. Бу китобга киритилган шеърларни матний тадқиқ этиш жараёнида Қул Сулаймон тахаллусидан ташқари бошқа бир нечта шоирларнинг тахаллуси мавжуд шеърлар ҳам аниқланди. Жумладан Шамс, Шамсиддин, Иқоний, Убайдий, Худойдод, Фақирий тахаллуслари кўпроқ учрайди.

Мазкур нашрга киритилган шеърлар ва уларнинг муаллифлари хусусида йирик жадиҳчи олим Фитрат ўз мулоҳазаларини куйидагича баён қилган:

Боқирғон ҳикматлари «Боқирғон китоби» исми билан 1906 йилда қозонда босилган. Бори 75 бетдангина иборат бўлган бу китобчадаги шеърларнинг ҳаммаси Ҳаким ота шеърлари эмас. Онда Ҳаким Сулаймон отанингелғуз 36 парча шеъри бўлган. Ҳаммаси 1180 мисрадан иборатдур. Мазкур китобчада Ҳаким отадан бошқа кўбрак шеърлари ёзилган шоирлартубандагилардир: Шамс, Иқоний, Қул Убайдий, Қул Аҳмад, Машраб, Худойдод, Қул Шариф, Фақирий. Булардан бошқа Хуббий, Қосим, Тафий, Фикрий, Насиҳий, Ғаззолий, Гадоли, Қул Шарифий, Шухудий, Бехбудий, Бобо Мочин, Тож каби шоирлардан бирор парча босилган⁵⁹.

Юқорида тилга олинган тасаввуф адабиёти намояндари Сулаймон Боқирғоний каби Яссавий мактаби вакиллари бўлган. Бизнингча, китобга киритилган шеърларнинг кўпи Ҳаким ота қаламига мансублиги сабабли «Боқирғон китоби» номи билан нашр қилинган.

Ушбу машхур шеърий тўпламнинг матнини тадқиқ этар эканмиз, муаллифлар ўз назарий фикрларини, асосий муддаони шеърий сатрлар ёрдамида изҳор этиб, туркий тилда битгани тасаввуф ғояларини ақлий-назарий мушоҳададан кўра, ҳиссий-образли тафаккур билан ўз она тилида тушунтириш қулайлиги учун ҳам назмдан кенг фойдаланганликлар кузатилади.

«Боқирғон китоби» таркибидан ўрин олган «Me'gājnāma» шеъри сўнгида Қул Сулаймон тахаллусининг мавжудлиги асар муаллифи Сулаймон Боқирғоний эканлигига далолат қилади. Қолаврса, Ҳаким ота қаламига мансуб асарлар ўрин олган қўлэзмаларни ўрганиш натижасида ҳам мазкур шеърий асар айнан Сулаймон Боқирғонийга тегишли экани аниқланди.

---

⁵⁹ Фитрат А. Танланган асарлар. 2-жилд. – Тошкент, Маънавият. 2000. Б. 33.

Шоирлик истеъдодига эга Ҳаким отада тасаввуф ғоялари шеър кўринишида намоён бўлди. Қолаверса, Ҳаким отанинг назмда ижод этиши устози тутган йўлга содиқлик сифатида ҳам баҳолаш мумкин. Зеро, Аҳмад Яссавий «Ҳикматлар»и айни услубда, шу билан биргатуркий тилда битилгани шогирднинг ўз устози изидан собитқадамлик билан боришини яна бир бор тасдиқлайди.

Меърож ҳодисаси туркий адабиётда энг кўп ёритилган мумтоз мавзулардан дейиш мумкин. Туркий тилда меърож мавзуси ёритилган мустақиласарнинг илк намуналаридан бири XII асрда битилган «Me'rajnāma-i ān hazrat» асари бўлиб, муаллифи Ҳаким Ота номи билан машҳур Сулаймон Боқирғонийдир. Мазкур асар 122 байтдан иборат. Демак, XII асрдан бошлаб туркий адабиётда назмий ва насрий меърожномалар ёзила бошланган ва туркий халқлар маънавий дунёқарашни шаклланишида алоҳида аҳамият касб этган.

Муаллиф «Me'rajnāma» асарини ёзар экан, меърож воқеасини ўз даври ва ўзи мансуб бўлган тоифанинг қарашларидан келиб чиқиб талқин қилишини ҳисобга олсак, Яссавий мактаби намояндаларининг саҳиҳ ҳадисларни билиши ва бу илмни чуқур эгаллагани маълум бўлади. Шу билан бир қаторда, бу илмлар билан бошқаларни ҳам баҳраманд этиш мақсадида адабиётга оид билимларни ҳам яхши ўзлашириб назмий асарлари орқали маърифат улашган мутасаввуфлар қаторига киритиш мумкин.

Чунки, «Муаллиф қараши матнда акс этмасдан қолмайди. Матнда акс этган талқин йўналишига қараб, давр сиёсати, ижтимоий-иқтисодий шароит, мафкуравий йўналишлар, муаллифнинг шахси, ижтимоий мавқеи, унинг дунёқарашини очиқ берилади»⁶⁰.

Сулаймон Боқирғоний ижоди адабиётшунослик нуқтаи назаридан бир мунча ўрганилаган. Асарлари нашр этилган. 1991 йили И.Ҳаққулов ва С.Рафиддиновлар томонидан чоп этилган китоби тошбосма нусха асосида нашрга тайёрланган бўлиб, ундан шоирнинг 27 та ҳикмати, турли ҳикматларидан ажратиб олинган ҳикматли сўзлари, 1 та шеърининг ривояти, 2 та шеърининг қиссаси, «Меърожнома»си ва «Охирзамон мухаммаси» ўрин олган. А.Бозоров ва Т.Қоратоевлар нашрга тайёрлаган ҳикматлар куллийетидан Аҳмад Яссавий асарлари ва Сулаймон Боқирғонийнинг 110 та ҳикмати ўрин олган⁶¹. Э.Очилов томонидан тузилиб, Аҳмад Яссавий ва Сулаймон Боқирғонийнинг ҳикматлари биргачоп этилган нашрда Қул Сулаймоннинг 15 та ҳикмати, айрим шеърларидан олинган ҳикматли сўзлари ўрин олган⁶². А.Бозоров ва Т.Қоратоевлар тайёрлаган китоб қўлёзма асосида нашрга тайёрланган. Э.Очилов тайёрлаган нашр эса тошбосма нусхаасосида амалга оширилган.

⁶⁰ Сирожиддинов Ш. Матншунослик сабоқлари. - Тошкент. 2019. Б 21.

⁶¹ Аҳмад Яссавий. Сулаймон Боқирғоний. Ҳикматлар куллийети. Тошкент. 2011.

⁶² Аҳмад Яссавий. Сулаймон Боқирғоний. Ҳикматлар. Тошкент. 2013.

М.Эшмухамедованинг Сулаймон Боқирғоний ижодига оид асарлар киритилган қўлёзмалар каталоги⁶³ни алоҳида этироф этиш лозим. Мазкур каталог Қул Сулаймон ижоди бўйича илмий тадқиқот олиб борувчилар учун илмий янгилик бўлиб, унда Ўзбекистон ФА Абу Райхон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида сақланаётган муаллифнинг барча асарлари киритилган қўлёзмалар жамланган.

Сулаймон Боқирғоний қаламига мансуб меърож мавзуси ёритилган «Ме'rajnāma» асари қўлёзмалари, шунингдек, Алишер Навоий ижодига мансуб меърож мавзусидаги шеърлар матнидаги ўхшаш ва фарқли жиҳатларни тадқиқ этиш ўзбек матншунослари олдида турган долзарб масалалардандир. ЎЗР ФА Шарқшунослик қўлёзмалар институтида сақланаётган 8405 рақамли ҳамда 574/IV рақами остида сақланаётган Сулаймон Боқирғоний қаламига мансуб «Ме'rajnāma» асари қўлёзмаларини қиёсий-матний тадқиқини амалга ошириш жараёнида, улар ўртасидаги тафовут ва мувофиқликлар кузатилди.

ЎЗР ФА ШИ фондида сақланаётган 8405 рақами остида сақланаётган қўлёзма. Мажмуада Қул Сулаймонга оид асарлар 82^b-130^a саҳифалардан ўрин олган бўлиб, шундан 100^a-102^b саҳифаларида Сулаймон Боқирғонийнинг «Ме'rajnāma» асари ўрин олган.

Мош рангли муқоваси картондан ишланган. Муқовасознинг номи зикр этилмаган. Варақлар ўлчами 28x17,5 см, матн ўлчами 25x15,5см. Қаторлар сони 21 та. Матн араб ёзувининг настаълиқ хат турида, қора сиёҳда битилган. Пойгирлари бор. Қўлёзмани ким ва қачон кўчиргани ҳақида маълумот йўқ. Матн шарқ қоғозига кўчирилганидан тахминан XIX аср ўрталарида кўчирилган дейиш мумкин. Мазкур қўлёзма Сулаймон Боқирғоний асарлари энг кўп ўрин олган нусхаларидан бири бўлиб, саводли ёзилгани билан ажралиб туради. Асарнинг бошланиши:

اول بيرو بارايركليك كوركلوك نظر قىلدى يا
مصطفنى اوزروبان بيزنى امة قىلدى يا⁶⁴

«Ме'rajnāma»нинг сўнги байти:

قىرىق ارشينغه بيتار ايردى اوشبو غسة
بيلان بولوب موسى امان قالدى ديرلار⁶⁵

ЎЗР ФА ШИ фондида 574/IV рақами остида сақланаётган Бақирғоний китоби номли қўлёзма. Муаллифнинг «Ме'rajnāma» асари 63^a-66^a саҳифаларидан ўрин олган.

Бу қўлёзма муқоваси ҳам картондан ишланган мош рангда. Муқовада муқовасознинг номи зикр этилмаган. Ўлчами 20x12,5см, матн ўлчами 18x11 см. Матн шарқ қоғозига 17 қатор қилиб кўчирилган. Матн араб ёзувининг

⁶³ М.Эшмухамедова. Сулаймон Бақирғонийнинг асарлари киритилган қўлёзмалар каталоги. – Тошкент 2021.

⁶⁴ 8405 рақами қўлёзма, 100а.

⁶⁵ Ўша манба, 102а.

настаълиқ хат турида қора сиёҳда битилган. Матн у қадар хусниҳатда эмас. Пойгирлари бор. Қўлэзма 1252 ҳижрий, 1838 мелодий йилда кўчиргани.

Сулаймон Боқирғоний «Ме'рајнāта»сининг бу нусхаси шундай бошланган:

حوش مرحمة خداييم كورونك نظر قیلدی یا
مصطفنی اوزروبان بیزنی امة قیلدی یا⁶⁶

Асарнинг сўнги байти:

قول سليمان خوش ایدی رسول معراجین یایدی
رسول معراجین ایטיب دوستیغه یادکار قویدی⁶⁷

Қўлэзма нусхалардаги «Ме'рајнāта» асарининг бошланишини қиёслаганда айрим сўз ва ибораларни қўллашдаги фарқни кўриш мумкин:

8405, 100a	574/IV, 63a
<i>Ul Bir-u Bar Erklig, Kōrklük nazar qıldiyā, Mustafānī üzrübān, bizni ummat qıldiyā</i>	<i>Xuš marḥamat Xudāyīm körüñ nazar qıldiyā, Mustafānī üzrübān, bizni ummat qıldiyā</i>

8405 рақами остида сақланаётган қўлэзманинг биринчи мисрасидаги туркий сўзлар қўлланилгани мазкур қўлэзма муаллиф дастхатига яқин манбадан кўчирилганидан дарак беради. Иккинчи қўлэзмадаги дастлабки мисрасида эса форс тилидан ўзлашган сўзлар кўпроқ. Бу эса ушбу қўлэзмага бир мунча кейинроқ кўчирилиб, котиблар томонидан урфда бўлган сўзлар билан алмаштирилган нусхадан кўчирилганини билдиради.

Қўлэзма нусхаларидаги «Ме'рајнāта»нинг охирги мисраларини қиёсланганда, улардан бирида муаллиф таҳаллуси мавжудлиги, бошқасида эса умуман бошқа мазмундаги мисра ёзилгани кузатилди:

8405, 102a	574/IV, 66a
<i>Qirq aršinya yetār erdi ušbü yussa, Yilan bolup Musā amān qaldī derlār.</i>	<i>Qul Sulaymān xuš aydī, Rasul me 'rājin yaydī, Rasul me 'rājin aytip, dostiya yādgār qoydī</i>

Минтақамизда тасаввуф адабиётининг ривожланишида салмоқли ҳисса қўшган Сулаймон Боқирғоний «Ме'рајнāта»си тилининг соддалиги ва равонлиги билан бошқа ўзбек тилидаги меърожномалардан ажралиб туради. Ушбу «Ме'рајнāта»нинг ўзига хослигини, муаллиф асар матнида араб ва форс тилидаги сўзларга нисбатан соф туркий сўзларни кўпроқ қўллагани билан изоҳлаш мумкин. Бу эса «Ме'рајнāта»асарини тадқиқ этиш орқали тилимизнинг янги қирраларини кашф этиб, ҳозирги кунда уни амалиётда қўллаш имконини беради. Асар бошланишида муаллиф Аллоҳ таълонинг сифатларини санар экан, ўзбек тили имкониятларидан кенг фойдаланган:

⁶⁶ 574/IV рақамли қўлэзма, 63а.

⁶⁷ Ўша манба, 63а.

اول بېر و بار ايركليك كوركلوك نظر قېلديا
مصطفنى اوزروبان بيزنى امة قېلدى يا⁶⁸

«Me'rājnāma»нинг биринчи мисрасида Аллоҳ таълонинг сифатларини ўзбекча сўзлар орқали *Bir-u bar* (Якка-ю ягона), *Erklig*, (*Қодир*), *Körklüg* (*Гўзал*) ифодаланган.

Шунингдек, Сулаймон Боқирғаний асарнинг бир ўрнида иқтибос санъатини ҳам қўллайди:

اوز نوريدىن يراتدى حبيب تيوب آط قويدى
حجابلاردىن اوتوبان قاب قوسىن باردىا

Öz nuridîn yaratti, ḥabib teyüp at qoydi,
Hijablardîn otuban qāba qāwsayn bardî yā.

Муаллиф «Me'rājnāma» асари дастлабки мисраларида Нажм сурасининг «Бас, икки камон миқдоридай жойда бўлди. Балки ундан ҳам яқинроқ келди» маъно таржимасидаги⁶⁹ قَابَ فَكْنَا قَابَ قَوْسَيْنِ أُوْدْنَى оятидакелган قَابَ قَوْسَيْنِ (*qāba qāwsayn*) иборасини қўллаган бўлиб, мазкур мисрадан Ҳаким Отанинг Қуръон ва ҳадис илмини пухта ўзлаштирганини билишимиз мумкин. Ушбу «*qāba qāwsayn*» ибораси назмий асар учун иқтибос тариқасида олингани учун оят тўлиқ олинмаган. Муаллиф иқтибос санъатини қачон ва қандай қўллаш лозимлигини жуда яхши ўзлаштириш билан бирга, унинг тартибига қатъий амал қилган. Бу эса Қул Сулаймоннинг ўта хассос ижод аҳлидан эканини яна бир бор тасдиқлайди.

Меърож воқеаси ҳақида нозил бўлган «Сўнгра яқинлашди ва жуда ҳам яқин бўлди. Бас, икки камон миқдоридай жойда бўлди. Балки ундан ҳам яқинроқ келди» оятида келган «яқинлашди» ва «яқинроқ келди» ибораларини аксар муфассирлар қуйидагича тафсир қилганлар: оятдаги яқинлашиш ва яқин бўлиш Жаброил ва Муҳаммад алайҳиссаломлар ўртасида содир бўлган.⁷⁰ Ёхуд улардан фақат биттасидан иккинчисига нисбатан содир бўлган. Ёки эса Муҳаммад соллаллоҳу алайҳи васалламнинг Сидратул Мунтаҳога яқинлашишлари назарда тутилган.

Ибн Аббос розияллоҳу анҳудан ривоят қилинади: «Яқинлашган Муҳаммад алайҳиссаломдирлар, яъни Роббиларига яқин бўлдилар».

⁶⁸ МОН, 100а.

⁶⁹ Нажм сураси 9-оят.

⁷⁰ Яъни, Муҳаммад соллаллоҳу алайҳи ва саллам Жаброил алайҳиссаломдан асл суратида кўринишини сўрадилар. Шунда Жаброил алайҳиссалом уфкни тўлдириб, асл суратларида кўриндилар ва Расулulloҳга яқинлашдилар.

Абдуллоҳ ибн Аббосдан қилинган бошқа ривоятда: «Аллоҳнинг амри ва ҳукми Муҳаммад алайҳиссаломга яқинлашди, яъни нозил бўлди», дейилган.

Наққош Ҳасан Басрийдан ривоят қилади: «Аллоҳ таоло Ўзининг суюкли бандаси Муҳаммад соллаллоҳу алайҳи васалламнинг мартабаларини кўтариб, Ўзига яқин қилди, натижада ўзининг буюк кудратини ва улуғ мўъжизаларини кўрсатди»⁷¹.

Устозларидан ҳадис илмини ҳам мукаммал ўзлаштирган Ҳаким ота юқорида қўллаган иборани қуйидаги ҳадис мазмунини атрофлича ўрганиб, асл маъносини тушуниб, ундан таъсирланган ҳолда қўллагани эҳти-молдан холи эмас:

Анас ибн Молик розияллоҳу анҳу Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламдан ривоят қиладилар:

Жаброил мени Сидратул Мунтаҳогача олиб чиқди. Жаббор бўлган улуғ Роббим яқинлашди, ҳатто икки камон миқдорича ёки ундан-да яқинроқ келди. Менга Ўзи истаган нарсаларин ваҳий қилди ва эллик маҳал намозни фарз қилди⁷².

Ҳадиси шарифда Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам шундай марҳамат қиладилар: «Бир манзилга етиб борганимизда Жаброил мендан ажралди. Сўнг бирорта ҳам овозни эшитмай қолдим. Шу пайт Роббимнинг каломини эшитдим»⁷³.

عَنْ أَنَسٍ فِي الصَّحِيحِ: "عَرَجَ بِي جِبْرِيلُ إِلَى سِدْرَةِ الْمُنْتَهَى ، وَ دَنَا الْجَبَّارُ رَبُّ الْعِزَّةِ فَتَدَلَّى، حَتَّى كَانَ مِنْهُ قَابَ قَوْسَيْنِ أَوْ أَدْنَى، فَأَوْحَى إِلَيْهِ بِمَا شَاءَ.. وَ أَوْحَى إِلَيْهِ خَمْسِينَ صَلَاةً..."

Юқоридаги ҳадисларда келган «Аллоҳ яқинлашди» ёки «Аллоҳга яқин бўлдилар» иборалари макон ёки масофа жиҳатидан яқинлашишни ифодаламайди. Балки, уларни Жаъфар Содикдан нақл қилганимиздек, қуйидагича тушунамиз: бу масофа жиҳатидан яқин бўлиш эмас. Бу ердаги «яқинлашиш»дан мурод, Пайғамбаримиз соллаллоҳу алайҳи васалламнинг мартабалари нақадар юксак даражаларга кўтарилганини, улуғ мақомларга эришганларини, маърифат нурлари, ғайб сирларидан воқиф бўлганларини ифодалашдир. Шунингдек, Аллоҳ таолонинг у зотга юксак эҳтиром кўрсатгани, Ўзига яқин тутиб, гўзал муомала қилгани назарда тутилган.

«Аллоҳ таоло ҳар кеча дунё осмонига тушади» ҳадиси Ҳақ таоло ушбу вақтда фазлу марҳамат кўрсатади ва яхши амалларни қабул қилади, деб таъвил қилингани каби, юқоридаги ҳадисларда келгн иборалар ҳам Аллоҳтаолонинг улуғлиги ва буюклигига мувофиқ тарзда таъвил қилинади.

⁷¹ Қози Иёз. Шифо. 1 китоб. Nilol-Nashr. – Тошкент, 2022. Б 223.

⁷² Бухорий, 7517, Муслим, 162.

⁷³ Қози Иёз. Шифо. 1 китоб. Nilol-Nashr. – Тошкент, 2022. Б 223-224.

«Бас, икки камон миқдоридай жойда бўлди. Балки ундан ҳам яқинроқ келди» ибораларида Аллоҳ таоло назарда тутилган, дейилса, бундан Ҳақ тоало Муҳаммад соллаллоҳу алайҳи васалламни Ўзига яқин олгани, олий мақомларга кўтаргани, маърифат ва ҳақиқатлардан хабардор қилгани, сўровлари ва истакларини ижобат қилиб, юксак мартабалар ато этгани ирода қилинган бўлади.

Ҳадиси кудсийда, Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам Аллоҳ таолонинг қуйидаги сўзини ривоят қиладилар:

«Ким менга бир қарич яқинлашса, Мен унга бир газ яқинлашаман. Ким мен томон юриб келса, Мен у томон югуриб бораман»⁷⁴. Ҳадисдаги «яқинлашиш» сўзи «ижобат қиламан», «қабул этаман» деб, «югуриб бориш» эса «яхшилиқлар ато этиб, умидларини рўёбга чиқараман», деб таъвил қилингани каби, Меърож ҳақида келган юқоридаги ҳадислар ҳам Аллоҳ таолонинг комил сифатларига мувофиқ таъвил қилинади⁷⁵.

Мумтоз адабиётимизда назмий меърожномалар ижод этилишида насрда битилган илмий ва адабий асарлар ўрни алоҳида аҳамият касб этган. Меърож мавзуидаги шеърӣ асарлар матний таҳлили уларнинг оят ва саҳиҳ ҳадислар асосинини кўрсатади.

Сулаймон Боқирғоний «Me'rājnāma-i ān hazrat» асари ўрин олган қўлёзмалар матнида юзага келган фарқлар асосан китобат давридги лисоний жараёнлар билан боғлиқ бўлиб, котиблар томонидан амалга оширилган. Асар матнида қадимги туркий сўзларнинг салмоқли қўлланилиши асарнинг ҳозирги кун тилшунослигимиз ва луғатшунослигимизни бойиши учун қимматли манба бўлиб хизмат қилиши мумкин.

Адабиётлар рўйхати:

1. Шайх Абдулазиз Мансур. Қуръони карим маъноларининг таржима ва тафсири. – Тошкент: Sano-Standart, 2019.
2. Саҳиҳи Муслим, 1-жуз. – Тошкент: «Nilol-Nashr», 2019.
3. Қози Иёз. Шифо. 1 китоб. Nilol-Nashr. Тошкент, 2022.
4. Ҳаққул И., Рафиддинов С. Меърожнома. – Тошкент: Ёзувчи.
5. Сирожиддинов Ш. Матншунослик сабоқлари. – Тошкент. 2019.
6. Содиқов Қ., Омонов Қ. Ўзбек тилининг ёзма услублари тарихидан. – Тошкент. 2010.
7. Яссавий А. Сулаймон Боқирғоний. Ҳикматлар куллиёти. – Тошкент. 2011.
8. Яссавий А. Сулаймон Боқирғоний. Ҳикматлар. – Тошкент. 2013.
9. ЭшмухамедоваМ. Сулаймон Бақирғонийнинг асарлари киритилган қўлёзмалар каталоги. – Тошкент. 2021.
10. Фитрат А. Танланган асарлар. 2-жилд. – Тошкент, Маънавият. 2000.

⁷⁴ Бухорий 7405, Муслим, 2675.

⁷⁵ Қози Иёз. Шифо. 1 китоб. Nilol-Nashr. Тошкент, 2022. Б 224-225.

АЛИШЕР НАВОИЙ ҚЎЛЁЗМА ДЕВОНЛАРИНИНГ МАНБАШУНОСЛИГИ ҲАМИД СУЛАЙМОН НИГОҲИДА

*Ойсара Мадалиева,
PhD, ЎзР ФА Шарқшунослик институти
катта илмий ходими, ТДШУ доценти*

Ҳамид Сулаймоннинг (1910–1979) «Алишер Навоий лирикаси матншунослик тадқиқи» («Тестологическое исследование лирики Алишера Навои») номли докторлик диссертациясини [Сулейманов, 1955–61] ўқир эканмиз, олимнинг Алишер Навоий (844–906/1441–1501) ижоди, хусусан, шоир лирикаси манбашунослиги ва матншунослиги борасида ўз даврининг замонавий методологияси асосида тинимсиз меҳнат қилганини ҳис этиш қийин эмас. 1955–61 йилларда ёзилган 3 томдан иборат мазкур тадқиқотда Навоийнинг туркий ва форсий қўлёзма девонларининг юртимизгина эмас, балки хориж фондларига тегишли бир қанча нусхалари илмий ўрганилган, уларнинг аҳамияти очиб берилган. Таъкидлаш жоиз, мазкур қўлёзма девонлар орасида бир нечтаси навоийшуносликка илк бор айнан мана шу диссертация қўлга киритган илмий натижа ўлароқ маълум бўлган. Зотан, муаллифнинг ўзи С.Л. Волин (1909–1943) хулосалари асосида диссертациясининг ҳақиқий баҳосини берган эди: «Навоий девонлари қўлёзмаларини у ёки бу редакцияга нисбат бериш мушкул масала. Қўлёзмаларнинг матнларини тўлиқ таққослаб чиққандан сўнггини уларни у ёки бу редакцияга нисбат бериш ишончли тарзда амалга оширилиши мумкин. Ушбу масалани ҳал этишдаги бутун оғирликни ҳақиқатан мазкур диссертациянинг муаллифи бўйнига олган» [Сулейманов, 1955–61: 51]. Шу маънода, Ҳ.Сулаймон докторлик тадқиқотининг ютуқлари муаллифнинггина эмас, навоийшуносликнинг катта муваффақияти сифатида кадрлидир. Қуйида Навоий қўлёзма девонлари манбашунослигининг ушбу диссертацияда баён этилган айрим жиҳатлари ҳақида сўз юритамиз.

Ҳ.Сулаймоннинг ҳаёти ва фаолиятига оид бир неча тадқиқотлар мавжуд [https://ziyouz.uz/sulamov-1910-1979/; https://yuz.uz/news/navoiyshunos-zabardast-olim; https://oyina.uz/kiril/article/355\$; Qobulova, 2021: 96-99; Namozova, 2023: 12-16]. Унинг докторлик диссертацияси бизга қадар соҳага оид кўплаб илмий ишларга жалб этилгани маълум. Олимнинг Навоий лирикаси устида олиб борган ишлари алоҳида диссертация доирасида ҳам ўрганилди [Намозова, 2020: 50].

Албатта, Ҳ.Сулаймон докторлик тадқиқоти ёзилганидан буён орадан кўп вақт ўтди. Бу орада Навоий девонлари манбашунослиги ва матншунослиги йўналишида бир қанча амалий ва назарий ишлар амалга оширилди. Мазкур тадқиқотларнинг барчаси Ҳ.Сулаймон докторлик диссертациясидан илҳомланиб амалга ошди дея оламиз.

Айтиш мумкинки, 1991 йил «Навоий дастхати – Наводир ун-ниҳоя» факсимиле нашри эълон қилинган [Навоий дастхати, 1991: 12 б.т.], орада анча муддат бу йўналишда кўзга кўринарли ишлар амалга ошмади. Аммо 2010-йиллар Навоий лирикаси манбашунослиги тарихида янги бурилиш ясади. Худди шу йиллардан Навоий девонларининг янги қўлёзмалари топила бошлади [Эркинов, 2012: 8-16]. Қувонарлиси, «Оққўюнли мухлислар девони»нинг топилиши билан бошланган бу анъана «Бадойиу-л-бидоя» «Наводиру-н-ниҳоя»нинг яна бир неча қўлёзмалари аниқланиши билан давом этмоқда [Эркинов, 2018: 51-57; Турдиалиев., Эркинов, 2018: 57-62; Эркинов, 2018: 18-31; Максудов, 2020: 9-18; Болтабаев, 2022: 438-466; Эркинов, 2022: (uza.uz)]. Энг муҳими, аниқланган янги қўлёзмалар устида жиддий тадқиқотлар ҳам амалга оширилиб келмоқда [Алишер Навоий, 2015; Алишер Навоий., 2021: 411; Алишер Навоий, 2021: 260; Имомназаров, 2021: 207; Имомназаров, 2017: 6-10.; Имомназаров, 2022: 510; Имомназаров, 2018: 12-17; Имомназаров, 2021: 64; Эркинов, 2017: 19-38; Эркинов, Мадалиева, 2020: 19-21; Эркинов, 2023: 4-20; Юсупова, 2016: 152-158; Юсупова, 2017: 54-60; Жўрабоев, 2016: 32-38; Болтабаев, 2022: 263; Жабборов. 2021: 247; Мадалиева, 2021: 679; Мадалиева, 2022: 4-19].

Ҳ.Сулаймон «бизнинг тушунчамиздаги матншунослик мустақил фан сифатида Шарқда мавжуд бўлмагани, Россия ва Европада эса Шарқ ёдгорликларининг матншунослиги XX асрнинг иккинчи ярмида бошлангани»ни ёзади. «Лекин Шарқда азалдан ёзма ёдгорликлар матнларини ўрганишнинг ўзига хос анъанаси мавжуд бўлган ...», – дейди олим [Сулейманов, 1955–61: 10].

Ҳ.Сулаймон таъкидлайди: «Шарқ адабиётининг қўлёзма ёдгорликларида, хусусан, Алишер Навоий қўлёзмаларида «турлихиллик»ни қайд этишнинг бошқа шаклларига дуч келамиз. Бу гўё олдинги аждодлар томонидан амалга оширилган ўзига хос «матншунослик» ишининг қўлёзмаларнинг ҳошияларида ёки матнларнинг ўзида акс этишидир. Алишер Навоий қўлёзмаларида уларнинг уч хили учрайди». [Сулейманов, 1955–61: 11-12]. У мазкур тузатишлар билан қуйидагича таништиради.

1. Қўлёзманинг йўқолган қисмини қайта тиклаш. Олим ушбу ҳолатни қуйидаги қўлёзмалар мисолида тушунтиради. «Ғаройиб ус-сиғар» девони ҳаракатли нодир нусхасининг бошланишидан 1-2-варақлари ва якунидан 217-220-варақлари⁷⁶ ҳамда 677 рақамли қўлёзманинг «Наводир уш-шабоб» девони мавжуд бўлган 97-108-варақлари, тахминан, Умархон саройида моҳирона тарзда қайта тикланган [Сулейманов, 1955–61: 12].

---

⁷⁶ Ҳ.Сулаймонов бунда ЎЗР ФАШИ Ҳ.С. фондига оид 386 рақамли қўлёзmani назарда тутган бўлса керак. Сабаби «Ғаройиб ус-сиғар»нинг ҳозиргача маълум бўлган ягона ҳаракатли нусхаси ушбу қўлёзмадир. Батафсил қаранг: Ҳақимов, 1983: 57-58; Умаров. 1991: 60-64.

2. Интерполяция⁷⁷. Алишер Навоий қўлёзма девонларида тез-тез интерполяцияга, яъни, эҳтимол, бошқа бир тўлиқ нусхадан топилган ва мазкур қўлёзма матнида унутиб қолдирилган байт ёки ғазалнинг матн ҳошиясида қайд этилишига дуч келамиз. Ушбу ҳошия тузатишлари камдан-кам ҳолларда котиблар томонидан, асосан эса ушбу шеърнинг матнини бошқа нусхалар орқали яхши билган кейинги давр кишилари томонидан амалга оширилган [Сулейманов, 1955–61: 12].

3. Матн деформацияси – шаклий ўзгаришининг турли хил белгилари. Одатда қадимги муаллиф ва котиблар матнда ўзлари учратган ҳар қандай хатоларни қўлёзма ҳошиясида тузатиб, белгилаб кетишни тўғри деб билганлар. Навоий қўлёзма девонларида шунга ўхшаш қайдларнинг энг кўп тўрт хилини учратамиз: а) кўпгина байтлар ўз ўрнидан чалкашиб кетган тақдирда, ҳошияда ҳар бир сатрнинг тўғрисида уларнинг кетма-кетлиги бўйича рақамлар қўйилиб тузатилади; б) маълум бир байт ёки мисра ўрни алмашганда, унинг тўғри жойини кўрсатувчи белги қўйилади; в) шеър матнининг хато келтирилган ёки такрорланган қисмини кўрсатиб турувчи белги қўйилади; г) ва ниҳоят, хато ёзилган сўзнинг устига «ح», унинг тузатилган варианты устига эса «م» шартли белгиларини кўришингиз мумкин. Бу белгилар белгиланган сўз билан бирга қўлёзма ҳошияларида қайд этилган бўлиб, қадим замонлардан бери улар кучли анъанага эга бўлган [Сулейманов, 1955–61: 12-13].

Ҳ.Сулаймон юқоридаги каби «матншунослик» ишларини аниқ бир мезонларга таянмагани ва асосан, шеъринг характерга эга бўлганини таъкидлайди [Сулейманов, 1955–61: 13].

Маълумки, Ҳ.Сулаймон Алишер Навоий девонларининг дастлаб юртимиз фондлари, хусусан, Ўзбекистон Фанлар академияси Шарқшунослик институтида⁷⁸ сақланаётган нусхалари билан қизиққан. Олимнинг тадқиқотидан аён бўладиги, ўша даврда шоир девонларининг Ўз ФАШИ фондида 97 та қўлёзмаси мавжуд бўлган [Сулейманов, 1955–61: 51]. Йиллар мобайнида Ўз ФАШИ фондларининг⁷⁹ янги қўлёзмалар билан бойиши ҳисобига ҳозирда ушбу кўрсаткич фақат асосий фонднинг ўзида 182 тани ташкил этиши аниқланган [Мадалиева, 2021: 4]⁸⁰.

Қизиғи шундаки, Ҳ.Сулаймон диссертациясининг «Ҳазойину-лмаоний» иловалари номли қисмида ЎзР ФАШИга оид 95 та қўлёзма девоннинг сақланиш рақамлари берилган. Улар орасида 7463, 5035, 1595 рақамли қўлёзмалар такрор келган ва иккинчи марта ёзилишида нима сабабдандир, тегишли маълумотлари ўзгарган. Масалан, 1595 рақамли

---

⁷⁷ Интерполяция – асарга котиб, таржимон ёки уни мутолаа қилган киши томонидан кейин қўшилган, асарнинг асл нусхасида бўлмаган сўз, ибора, матн. Бундай изоҳ ва қайдлар, асосан, қўлёзманинг ҳошиясига ёзилади. Шунинг учун интерполяция сўзи ўзбек тилида ҳошия ёзувлари тушунчасига тўғри келади. Қаранг: Ҳакимов, 2013: 119.

⁷⁸ Кейинги ўринларда ЎзР ФАШИ.

⁷⁹ ЎзР ФАШИнинг асосий, дублет ва Ҳамид Сулаймон номли учта фонди мавжуд.

⁸⁰ Ушбу рақам маълум муддат ўтгач, ўзгариши мумкин.

қўлёзма аввал «Хазойину-л-маоний», иккинчи ёзилишида эса «Терма девон» дейилган [Сулейманов, 1955–61: 332-333]. Шунингдек, ушбу рўйхатдаги баъзи қўлёзма девонларнинг номланишида мулоҳазали ўринлар мавжуд. Жумладан, 647 рақамли қўлёзма «Хазойину-л-маоний» деб берилган, аслида у «Фавойиду-л-кибар»нинг нусхасидир. Ёки 646 рақамли қўлёзма «Хазойину-л-маоний» номи билан келтирилган, у «Терма девон» нусхаси ҳисобланади [СВРЛ-II, 2018]. Таъкидлаш жоиз, тажрибадан аён бўлдики, Навоий девонларининг кўплаб нусхалари билан ишлаган вақтда адашиш ҳоллари учраб туради.

Ҳ.Сулаймон: «Агар қўлёзманинг кўчирилган санаси маълум бўлмаса, каталогизатор унга тахминий сана бериши лозим, бу фан учун муҳим», – деб ҳисоблайди [Сулейманов, 1955–61: 62-иқтибосга қаранг]. Олим ўзининг тадқиқотларида бунга амал қилган. У санаси номаълум қўлёзмаларнинг кодикологик хусусиятидан келиб чиқиб, қайси асрга оидлигини тахминий белгилаб кетади [Сулейманов, 1955–61: 332-333].

Ҳ.Сулаймон Навоий девонларининг Ўз ФАШИ фондида сақланаётган қўлёзмаларининг шоир лирикаси тарихи аҳамиятидангина эмас, нусхашуносликка кўшган ҳиссаси жиҳатидан ҳам тадқиқ қилган. Айниқса, йиғма-қиёсий матнга жалб этилган 20 та қўлёзма девон батафсил илмий тавсиф қилинган [Сулейманов, 1955–61: 156-227].

Тавсифлар борасида олим ўзи фойдаланган каталогларда йўл қўйилган хатоларни тузатиб кетади. Масалан, А.А.Семенов (1873–1958) томонидан нашр этилган каталогда Ўз ФАШИ фондида сақланаётган 1995 рақамли қўлёзманинг «Наводиру-ш-шабоб» (Семенов, №41, СВРП, 224-227), 790 рақамли қўлёзманинг эса «Ғаройибу-с-сиғар» (Семенов, №40, СВРП, 219) сифатида тавсифлангани, аслида улардан биринчиси «Наводиру-н-ниҳоя», иккинчиси эса «Терма девон» экани ҳақидаги муҳим маълумотларни дастлаб Ҳ.Сулаймон диссертациясида кўриш мумкин [Сулейманов, 1955–61: 168-169, 220]. Шунингдек, «Бадойиу-л-бидоя» девони қўлёзмаларининг Париж, Лондон ва Боқу нусхаларининг фанга маълум қилиниши ҳақида ҳам худди шу фикрни айтиш мумкин.

Умуман, ушбу тадқиқотда Навоий девонлари қўлёзмаларининг ташқи ва ички томонлари билан боғлиқ барча жиҳатлар синчков илмий назардан ўтказилган. Олим қўлёзмаларнинг хотима қисмида келувчи котибларнинг қайдларига ҳам жиддий диққат қаратади. Ушбу матнларни аввал асл алифбода тақдим этиб, сўнг рус тилига таржима қилади. Жумладан, Қўқон хони Мадалихон (1822–1842) буйруғи билан 1254/1838–39 йили Қўқонда олти ой ичида Алишер Навоий девонининг 300 нусхада кўчирилгани каби қўлёзма девонлар колофонларида келган муҳим маълумотларни ҳам илк бор Ҳ.Сулаймон диссертациясида ўқиймиз [Сулейманов, 1955–61: 52-53].

«Бошқа томондан, қўлёзма девонларини ўрганиш тажрибаси кунимизгача етиб келган бирор бир нусха шоирнинг у ёки бу девонининг тўлиқ муаллиф вариантини тақдим этмаслигини кўрсатмоқда», – дейди

Ҳ.Сулаймон. «Ҳатто энг қадимий Ҳирот нусхалари ҳам нотўлиқлиги (Лондон №401, Боку №3010), чалкашлиги ва шеърларнинг такрорланиши (Душанбе №1990), кўлэзма таркибидан варақларнинг йўқолиши (Санкт-Петербург №55) ва шунга ўхшаш бошқа жиҳатлари билан фарқланади. Бундай нуқсонлар кейинги XVII, XVIII, XIX асрлар нусхаларида янада кўпроқ учрайди», – дея фикрларини давом эттиради олим. [Сулейманов, 1955–61: 79].

Ҳ.Сулаймон В.В. Вельяминов-Зерновнинг «Абушқа» луғати ҳақидаги фикрлари асосида мазкур номаълум муаллиф ўз луғатида ўрнаклар сифатида «Хазойину-л-маоний» таркибий девонларидан шеърлар келтириб, «ғаройибдин», «наводирдин» деганида мазкур қайдларнинг девонлар бўйича кўрсаткичи нотўғри эканини таъкидлайди [Сулейманов, 1955–61: 80]. Таъкидлаш жоизки, «Абушқа» луғатидаги мазкур ҳолат «Хазойину-л-маоний»нинг умумий алифбо тартибли баъзи нусхаларида ҳам учраб туради. Жумладан, Ризоқули ибн Мустафоқули томонидан 1070/1660 йилда кўчирилган «Хазойину-л-маоний» девонининг тўлиқ нусхаларидан бирида (Ўз ФАШИ асосий фонди, №9766) ғазалларнинг устида тегишли таркибий девонлар бўйича ёзилган қайдлар лирик куллийетнинг бирламчи манбалари билан мос келмайди [Батафсил қаранг: Мадалиева, 2021: 81-92].

Ҳ.Сулаймон Навоий «Муншаот»ига таяниб, ХМнинг умумий алифбо тартибли варианты мавжудлигини муаллифнинг ўзи таъкидлаб кетганига ишора қилган [Сулейманов, 1955–61: 114]. Олим шу ўринда С.Л. Волиннинг «Навоий «Хазойин ул-маоний»дан кейин «Махзан ул-маоний» номли яна бир девон тузган» мазмунидаги хулосаси нотўғри эканини, аслида ушбу фикрга келишга сабаб бўлган кўлэзма девонлар янги девон эмас, ХМнинг яхлит алифбо тизимида солинган нусхалари эканини айтади. Ҳ.Сулаймон ушбу тезисни «Муншаот»нинг 42-мактубида келган «*داغى مجموعى غه كيم مخلوط بيتيلىبتورور چون طبع خزائنى دين حاصل بولغان معانى ايردى خزائىن المعانى لقب بيريلدى*» (Дағи мажмуиғақим, махлут битилибдурур, чун таъб хазойинидин ҳосил бўлгон маоний эрди – «Хазойин ул-маоний» лақаб берилди) [Турсунов, 2016: 48, 85] жумласи билан далиллайди. Хусусан, мазкур жумлада келган *махлут* (аралаштирилган, қотишган) сўзи бу ўринда айнан умумий алифбо тартибли ХМни англатаётганини ёзади олим.

Ҳ.Сулаймоннинг ёзишича, ХМнинг таркибидаги шеърларнинг даврлаштирилиши девонлар тақсимотида кўра эканига биринчи шубҳа О.Шарафуддинов (1903–1943) томонидан билдирилган. А.Саъдий (1889-1953) каби олимлар эса ХМдаги барча шеърларни муаллиф тақсимотида кўра болалик, ёшлик, ўрта ёш ва кексалик лирикаси сифатида қабул қилган [Сулейманов, 1955–61: 131-134]. У проф. Е.Э. Бертельс (1890–1957), проф. А. Саъдий ва турк олими О.С. Левенд (O.S. Levend, (1897–1978) С.Л. Волиннинг Навоий лирикаси босқичлари ҳақидаги фикрларига қўшилганлар дейди [Сулейманов, 1955–61: 83-84]. Бизнингча, мазкур масаладаги тарафдор олимлар рўйхатида О.С. Левенднинг бўлиши ноўрин. Сабаби О.С.

Левенд Навоийнинг девонлари номи ва тузилиш тарихи бўйича қуйидаги маълумотни тақдим этган.

– «Бадойиъ ул-бидоя» (873/1469 – 887/1482 й.);

– «Наводир ун-нихоя»;

– «Хазойин ул-маоний» (904/1498-1499 й.) таркибига кирувчи тўрт девон: «Ғаройиб ус-сиғар», «Наводир уш-шабоб», «Бадойиъ ул-васат», «Фавойид ул-кибар»,

«Форсча девон» («Девони Фоний») (Бошланишида илова қилинган дебеча ва қасидалар билан бирга, 902/1496 й.) [Levend, 1958: 127; Madaliyeva, 2021: 4-19].

Албатта, Ҳ.Сулаймоннинг докторлик диссертациясида Навоий девонлари қўлэмалари, хусусан, уларнинг таркиби юзасидан кўплаб масалалар даврининг энг замонавий методлари асосида ўз ечимини топган. Ушбу мақолада шоир қўлэзма девонларининг мазкур диссертация асосида амалга ошган манбашунослик қирраларининг айримлари ҳақида тўхталдик, холос.

Фойдаланилган манба ва адабиётлар:

Boltabayev S. Alishir Nevayi divanlarinin dibaceleri (Giriş – Metin – Aktarma – Dizin - Türkbasım). – Ankara: «AkÇağ», 2022. – 263 s.

Boltabayev S. Navoiy devonining shoir hayotligida ko‘chirilgan yangi topilgan nusxasi haqida // Alisher Navoiy va Sharq Renessansi (xalqaro simpozium materiallari). – Toshkent, 2022. – B. 438-466.

Erkinov A. Badoye’ ul-bidoya»ning Navoiy davrida ko‘chirilgan va yangi aniqlangan qo‘lyozmalari (1483 va 1485 yillar) // Oltin bitiklar. 1-son. – Toshkent, 2018. – B. 18-31.

Juraboyev O. Kitabet Sanatının Bir Örneği Olarak Ali Şir Nevayi'nin «Bedayü'l-Bidaye» Divanının Taşkent Nüshası. // Uluslararası Beşeri Bilimler ve Sanat Dergisi. Cilt/Volume:1. – Bolu, 2020. – S. 14-27.

Levend A. Türkiye kitaplıklarındaki Nevai Yazmaları // Türk dili araştırmaları yillığı. Belleten. – Ankara, 1958. – S. 127-209.

Madaliyeva O. «Turkiya kutubxonalariidagi Navoiy qo‘lyozmalari» katalogi va uning ilmiy qimmatı // Oltin bitiklar. – Toshkent, 2021. Vol. 4. – B. 4-19.

Namozova Z. «Devoni Foniy» Hamid Sulaymon talqinida // Adabiy meros. 2023-yil, 2-son. – B. 12-16.

Qobulova R. Hamid Sulaymon – o‘zbek adabiyoti jonkuyari // Adabiy meros. 2021-yil, 1-son. – B. 96-99;

Алишер Навоий. «Оққўюнли мухлислар девони»: табдил ва факсимил матн. Нашрга тайёрловчилар: А.Эркинов, Р.Жабборов. – 411 б. 1-том Лойиҳа раҳбари: Г.Рихсиева. Лойиҳа илмий раҳбари: А.Эркинов. – Тошкент: «Donishmand ziyosi», 2021

Алишер Навоий. Ғазалиёт девони. Нашрга тайёрловчи: PhD О.Мадалиева. Тадқиқот қисми муаллифлари: ф.ф.д. А.Эркинов, PhD О.Мадалиева. Масъул муҳаррир: т.ф.д., проф. Б.Абдуҳалимов. – Тошкент: «Фан» нашриёти, 2021. – 260 б.

Алишер Навоий. Оққўюнли мухлислар девони. 1471 йили кўчирилган қўлэманинг факсимиле нашри. Нашрга тайёрловчи: А.Эркинов. – Токуо: «Research Institute for languages and cultures of Asia and Africa», 2015.

Волин С. Описание рукописей произведений Навои в ленинградских собраниях // Алишер Навои. Под ред. К. Боровкова. – Москва–Ленинград: «Издательство АН СССР», 1946. – С. 203-235.

Жабборов Р. Алишер Навоий «Оққўюнли мухлислар девони» ва унинг давр адабий мухитида тутган ўрни. – 247 б. 4-том Лойиҳа раҳбари: Г.Рихсиева. Лойиҳа илмий раҳбари: А.Эркинов. – Тошкент: «Donishmand ziyosi», 2021

Жўрабоев О. Навоий асарлари қўлёзма ва матнларини ўрганишнинг баъзи масалалари // Алишер Навоий ва XXI аср. – Тошкент, 2016. – Б. 32-38.

Имомназаров М. XXI аср: Алишер Навоий лирик мероси матншунослиги муаммолари. Лойиҳа раҳбари: Г.Рихсиева. Лойиҳа илмий раҳбари: А.Эркинов. – Тошкент: «Donishmand ziyosi», 2021. – 207 б. 2-том.

Имомназаров М. Алишер Навоий лирик мероси матншунослигининг долзарб масалалари // Алишер Навоий ва XXI аср. – Тошкент: «Tamaddun», 2017. – Б. 6-10.

Имомназаров М. Муслмон минтақа маданияти ривожиди «мажоз тариқи» босқичи. 2-китоб. Алишер Навоий. – Тошкент: «Mumtoz so‘z», 2022. – 510 б.

Имомназаров М. Уч девон муқоясаси (Алишер Навоий шеърини лирик жанрлар хронологиясига доир) // Алишер Навоий ва XXI аср. – Тошкент: «Turon iqbol», 2018 –Б. 12-17; Имомназаров М. XXI аср. Алишер Навоий лирик мероси матншунослиги муаммолари. – Тошкент, 2021. – 64 б.

Мадалиева О. Алишер Навоий девонлари қўлёзмаларининг таркибий-қиёсий тадқиқи. – 679 б. 5-том Лойиҳа раҳбари: Г.Рихсиева. Лойиҳа илмий раҳбари: А.Эркинов. – Тошкент: «Donishmand ziyosi», 2021

Максудов Б. Кодикологическое описание списка «Навадир ан-нихайа» Навои, хранящегося в библиотеке таджикского национального университета // Алишер Навоий ва XXI аср. – Тошкент: «Mashhur-press», 2020. – Б. 9-18.

Навоий дастхати (Наводир ун-нихоя). Нашрга тайёрловчи, сўз боши муаллифи: С.Ғаниева. – Тошкент: «Фан», 1991. – 12 б.т.

Намозова З. Навоий лирикаси матншунослиги тадқиқи тадрижи (Ҳамид Сулаймон илмий фаолияти асосида). Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. – Тошкент, 2020. – 50 б.

Семенов А. Описание персидских, арабских и турецких рукописей. – Ташкент: «Издательство среднеазиатского государственного университета». 1935. – 88 с.

Собрание восточных рукописей академии наук Республики Узбекистан. Литература (Диваны). Том. I. Ответственный редактор академик АН РУз Д.Юсупова. Подготовка к изданию: канд. ист. наук. Х.Лутфиллаев, канд. филол. наук. С.Файзиева, О.Мадалиева. – Ташкент: «Навруз», 2017. – 559 с.

Сулейманов Х.С. Текстологическое исследование лирики Алишера Навои / В трех томах / том первый. – Ташкент–Москва, 1955-1961. – 415 с.

Турдалиев А., Эркинов А. «Бадойи ул-бидоя»нинг Навоий даврида кўчирилган ва янги аниқланган санали олтинчи қўлёзмаси (Султонали Машҳадий, Ҳирот, 889/1484-1485 йил) // Алишер Навоий ва XXI аср. – Тошкент: «Turon iqbol», 2018 –Б. 57-62.

Умаров Э. Уникальная рукопись дивана Алишера Навои «Гаройиб ас-сигар» // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. – Тошкент: «Фан», 1991. – Б. 60-64.

Ҳакимов М. Навоий асарларини кўчирган хаттотлар. – Тошкент: «Фан», 1991. – Б. 14.

Ҳакимов М. Шарқ манбашунослиги луғати. Тошкент: «Davr Press», 2013. – 496 б.

Эркинов А. «Бадойи ул-бидоя»нинг Навоий даврида кўчирилган ва янги аниқланган санали бешинчи қўлёзмаси (888 йил, сафар ойи/1483 йил, март-апрель) // Алишер Навоий ва XXI аср. – Тошкент: «Turon iqbol», 2018. –Б. 51-57.

Эркинов А. Алишер Навоий «Хазойин ул-маоний»си ва унинг протодевони масаласи // Алишер Навоий ва XXI аср. – Тошкент: «Tamaddun», 2017. – Б. 19-38.

Эркинов А. Мустақиллигимизнинг 31 йиллигига муносиб тухфа: Алишер Навоий «Бадоеъ ул-бидоя»сининг саккизинчи нусхаси аниқланди. Мустақиллигимизнинг 31 йиллигига муносиб тухфа: Алишер Навоий «Бадоеъ ул-бидоя»сининг саккизинчи нусхаси аниқланди (uza.uz).

Эркинов А. Навоийнинг мухлислари томонидан тузилган яна бир девони // Ўзбек тили ва адабиёти. № 1. – Тошкент, 2012. – Б. 8-16.

Эркинов А., Мадалиева О. «Терма девон» ёки Навоий «Наводир ун-нихоя»сининг сўнгги редакцияси? (Машҳадий кўлёмаси асосида, 905/1499-1500 йил) // Алишер Навоий ва XXI аср (Халқаро илмий-назарий анжумани материаллари). Тошкент: «Mashhur-press», 2020. – Б. 19-21.

Юсупова Д. «Наводир ун-нихоя» фақат ғазаллардан иборат девонми? // Алишер Навоий ва XXI аср. – Тошкент: «Tamaddun», 2017. – Б. 54-60.

Юсупова Д. «Хазойин ул-маоний»: тузилиш қонуниятлари, таркибий хусусиятлари // Алишер Навоий ва XXI аср. – Тошкент, 2016. – Б. 152-158.

КЛАССИК МАТНЛАРДА ТЎРТ ТОМОН ТУШУНЧАСИ ИФОДАСИ ВА УЛАРНИНГ МАЪНО ХУСУСИЯТЛАРИ

Шаҳноза Тўлагонова,
филология фанлари бўйича фалсафа доктори,
ТДШУ ўқитувчиси

Қадимги туркий ёдномаларда тўрт томон билан боғлиқ турли мазмундаги ифодалар учрайди. Ёдномаларда уруш ёки шунга ўхшаш манзаралар тасвирланганда ер томонлари номлари бирма-бир саналади:

İlgärü Şantun yazıqä tägis ülädim, taluyqakičig tägmädim. Bir gärü Toquz ärsänkä tägis ülädim, Tüpütkä kičig tägmädim. Qurıgaru Yinčü ög[üz]käčä Tämır qapıg qatägis ülädim. Yırğaru Yär Bayır quyarınä tägis ülädim...

(Мазмуни:Шарққа – Шантунг даштига қадар лашкар тортдим, денгизга бироз етмадим. Жанубга – Тўқуз арсанга қадар лашкар тортдим, Тупутга бироз етмадим. Ғарбга – Йинчу ўгузни кечиб, Темир қопикқа қадар қўшин тортдим) (Ка. 3).

Томонлар билан боғлиқ ифодалар кўпинча параллелизмлар орқали ифодаланади. Мазкур жумлада *İlgärü* ва *Şantun yazıqä*, *Birgärü* ва *Toquz ärsänkä*, *Qurıgaru* ва *Yinčü ög[üz]käčä*, *Yırğaru* ва *Yär Bayırqu yarınä* сўзлари параллел равишда қўлланилган. Томон номлари акс этган формулалар лексик параллелизмлар орқали намоён бўлади, чунки муаллиф томонлар номини санар экан, уларга мувофиқ жой номларини ҳам параллел равишда келтиради.

Ёдгорликлар поэтикасини тадқиқ қилган Н.Раҳмонов битигтошларда учрайдиган томонлар билан боғлиқ ифодалар ҳақида қуйидаги фикрни билдиради:

«Ёдномадаги ҳар бир предмет ёки воқеа ҳақида сўз юритилганда, у ўз формуласига эга бўлади. Уруш ҳақида сўз юритилганда, албатта, тўрт томон (*İlgäriü, birgäriü, qurığaru, yirğaru*) билан боғлиқ бўлади» [Н.Раҳмонов, 1989:225].

Қадимги битигларда *tўрт тараф* бирикмаси ҳам фаол қўлланган. Масалан, *tўрт buluñ* (тўрт тараф) бирикмаси ўзида бир қанча маънони акс эттиради. Шулардан **биринчиси**, «кенглик», «бепоёнлик» маъносидир:

Täñri yarlıqaduğ üčün özüm olurtuquma tōrt buluñdaqı bodunuğ etdim

(Мазмуни: Тангри ёрлиқагани учун ўзим (хоқон бўлиб) турганимда тўрт тарафдаги халқни тартибга солдим) (Хб.9)⁸¹.

Қ.Содиқовнинг ёзишича, эски турклар «тўрт қутб»ни *tōrt buluñ* ёки *tōrt sarı* деб атаганлар. *Tōrt buluñ, tōrt sarı* тушунчалари «кенглик», «замин бепоёнлиги»ни ҳам билдирган. Жумладан, бадий адабиётда эл қахрамонларининг чексиз ерларда ҳукмронлик қилгани, уларнинг куч-қудрати айна тушунчалар билан таъриф этилган [Содиқов, 2009: 232].

Бу бирикманинг айна маънони ифодаловчи **tōrttin sıñar** шакли ҳам қадимги битигларда мавжуд. Хусусан, «Олтин тусли ёруғ»да Чамбудивип номли мамлакатнинг элиги Махаради шундай таърифланади:

Tōrttin sıñar yer orunuğ iymiş basmış, öküškä ayatmiş ağırlatmış, ürük uzatı köni nomča törüçä başladaçı, imäriğmä qamağ bodunin qarasin aşmişüklitmiş, qoptin sıñar yağısiz yawlaqsiz erti.

(Мазмуни: Дон-дун, мол-мулкка тўла, алпу мерган, кучли черикка эга, тўрт томондаги ерни ўзига бўйсундирган, кўпнинг ҳурматини қозонган, азалдан адолатли сиёсат юритган, бўйсунган барча элларнинг халқини кўпайтирган, ён-вери бутунлай ёвсиз-ёвузсиз эди) (А Ҳар).

Мазкур бирикманинг **иккинчи** маъноси – «қуршов»ни англатади:

Tōrt buluñ qop yaği ermis, sü süläpän tōrt buluñdaqı bodunuğ qop almıs, qop baz qilmıs.

(Мазмуни: Тўрт тараф бутунлай душман экан. Қўшин тартиб, тўрт ёқдаги халқни бутунлай олганлар, бутунлай бўйсундирганлар) (К.2).

Айна иллюстратив мисолда *tōrt buluñ* (тўрт тараф)нинг икки маънода қўлланганлигини кўриш мумкин. Масалан, дастлабки қисмда –*tōrt buluñ qop yaği ermis* қуршовда қолган халқ тасвирида қўлланган бўлса, *sü süläpän tōrt buluñdaqı bodunuğ qop almıs* жумласида эса бу бирлик «чексиз ер»ни назарда тутмоқда.

Ушбу бирлик «билим», «тажриба» маъносини ҳам англатади. Бу маъно «Хуастуанифт»нинг эски туркча версиясида келади:

1. ... [bošu]ğalı (?) y(a)ruqu[ğ]

---

⁸¹ Мақолада қабул қилинган қисқартмалар: *К* – Кул тигин битиги: *Ка* – кичик битиг, *К, Кб* – улуғ битиг, *К.І–ІІІ, Кс* – тошнинг тарошланган қирралари ва терс томонидаги ёзув; *Х* – Билга хоқон битиги: *Х* – тошнинг юз томонидаги ёзув, *Ха, Хб* – икки ёнидаги ёзув, *Хс* – тошнинг терс ёғидаги ёзув, *Х.І–ІІ* – тарошланган қирралардаги ёзув; (Содиқов Қ. Эски туркий битиглар. – Т.: ТошДШИ, 2009).

2. ... [t]ägzinür : **tört buluḡ[uḡ]**
3. ... [bi]lmätin kün ay t(ä)ḡrikä iki
4. ... [t(ä)ḡr]ilärkä näčä yaz(i)nt(i)m(i)z ärsär
5. ... [t(ä)ḡri] tipän kirtgünmäd(i)m(i)z ärsär :
6. ... [čul]vu saw sözläd(i)m(i)z ärsär : y(ä)mä kün ay
7. ... [är]ksizin tuḡar batar ärki ...
8. ... [ärs]är : k(ä)ntü özümüzni күntä ayda
9. [öḡi]biz tidim(i)z ärsär : bu ikinti bilmätin yaz(i)nmiš ...
10. ... M(a)na[star xir]za

(1) ... қутилмоқ учун ёруғни (2) ... эврилур. Тўрт ёқни (3) ... билмайин Кун-ой тангрига, икки (4) ... тангриларга қанча ёзуқ қилган бўлсак, (5) ... тангри деб топинмаган бўлсак, (6) ... ёлғон сўзларни айтган бўлсак, яна Кун-ой (7) ... эркисиз ҳолда туғар ва ботар [яъни Куннинг туғиши ва ботиши] истаги ... (8) ...эса, ўз-ўзимизни Кундан, Ойдан (9) юқори қўйган бўлсак, бу иккисини билмай, ёзуқ қилган ... (10) ... Ёзуғимизни кечиргайсан!) (ХТ).

Tört buluḡ[uḡ] [bi]lmätin (тўрт ёқни билмайин) бирикмасида *tört buluḡ* бирлигидаайнан теварак-атроф, томонлар назарда тутилмаган. У инсоннинг билими, хабардорлиги, тажрибасини англатади. Ҳозирда ҳам ушбу бирликнинг муқобиллари мавжуд. Айни вазиятларни ифодалашда «паст-баландни билиш», «оқ-қорани таниш», «увол-савобини тушуниш» тарзидаги бирликлардан фойдаланилади. Алишер Навоий асарлари тилида ҳам мазкур бирикма «ҳар тараф» тарзида учрайди ва «xabардорлик» маъносини ифодалайди:

*Хаёлида кеча-кундуз ул эрди,
Тилида кеча-кундуз сўз ул эрди.*

*Вале мавқуф эди мунҳиларига
Ки, не келгай алар инҳиларига.*

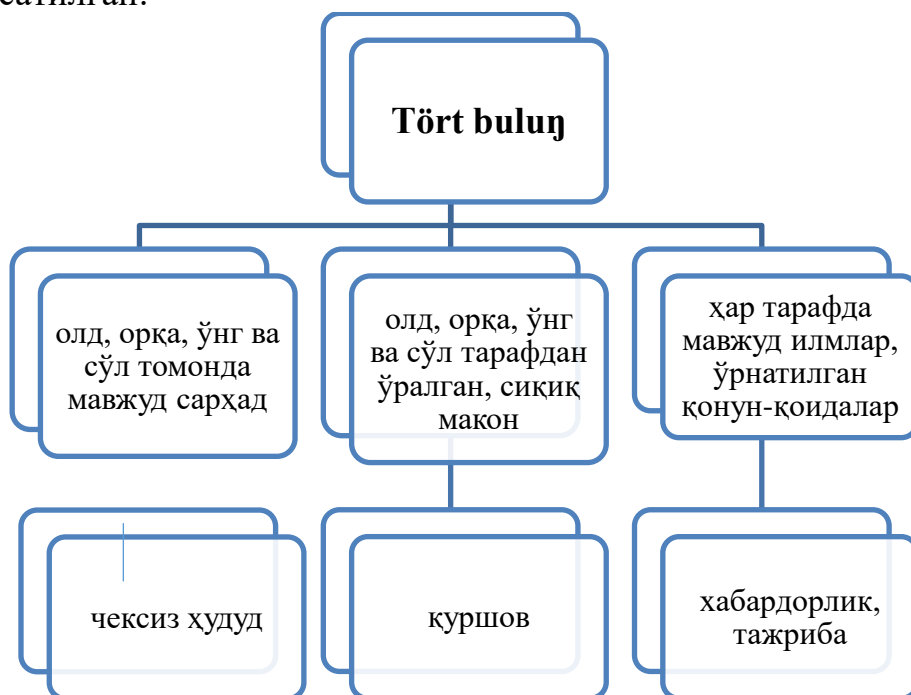
*Алар ҳам ҳар тарафдин англабон ҳол,
Келибон қилдилар билганни ирсол [Фарҳод ва Ширин: 314].*

Ушбу шеърий парчада Хусравнинг куну тун Ширин хаёлида бўлганлиги, лекин (Хусрав) хабарчиларига нималар маълумлигини, улар қандай хабар келтиришини билмас эди. Ўша хабарчилар турли тарафдан маълумотлар йиғиб, шоҳга маълум қилишади.

Қуйидаги мисолда ҳам айни маъно кузатилади:

*Ҳар тарафдинки сўз суол этти,
Посухи ани гунгу лол этти [Сабъаи сайёр:167] .*

Қуйидаги чизмада **Tört buluq** (тўрт томон) бирлигининг маъно кўчиш тарзи кўрсатилган:

Хулоса қилиб айтганда, битигларда *тўрт томон* тушунунчаси қадимги туркий халқлар тафаккур тарзини ўзида акс эттиради. Юқорида биз кўрган маъно кўчиш ҳолатлари кўриб чиқилган бирликда полисемия – кўп маънолилиқ шаклланишини таъминлаган. Зеро, полисемия фақат маъно тараққиёти, маъно кўчиши натижасида юзага келади.

Адабиётлар:

- Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. МАТ. 8 том. – Т.: Фан, 1991.
1. Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. МАТ. 8 том. – Т.: Фан, 1991.
  2. Раҳмонов Н. Култегин ёдгорлигининг поэтикаси / Ўлмас обидалар. – Т.: Фан, 1989.
  3. Содиқов Қ. Қадимги туркий тил. – Т.: ТошДШИ, 2009.
  4. Содиқов Қ. Эски туркий битиглар. – Т.: ТошДШИ, 2009

ТУРКИЙ ХАЛҚЛАР ОҒЗАКИ ИЖОДИДА РАНГЛАР СЕМАНТИКАСИ

Раҳматова Гавҳар Омоновна,
Oriental университети,
 филология фанлари бўйича фалсафа доктори,
 доцент в.б.

Ранглар қадимдан у ёки бу халқнинг ижтимоий-маданий ҳаёти, маросими, қадимий қарашлари билан чамбарчас боғлиқ. Хусусан, туркий халқларда ранглар

бадий тафаккурда ўзига хос ўринга эга. «Девону луғати-т-турк»даги шеърий узиндилар бунга мисолдир.

Мақолада туркий халқлар оғзаки ижодида ранг-тасвирнинг ўрни, унинг семантикаси, туркийлар ижтимоий ҳаётидаги аҳамияти хусусида сўз боради. Бунда туркий халқлар ҳаётида қўлланган ранг-тасвир билан боғлиқ топоним, этноним, шунингдек, кимса сифатини билдиришда рангларнинг ўрни кўрсатиб берилди. Шеърий узиндилардаги ранг билан боғлиқ бирикмалар бадиияти ва стилистик хусусиятлари таҳлилга тортилди.

Калим сўзлар: оғзаки адабиёт, ранг, рамз, образ, бадий тафаккур, бадий услуб, маданият, семантика.

انك *өн* – ранг [9; 31 б.] қадимдан шарқ халқларида, хусусан, туркийлар турмуш тарзида алоҳида аҳамиятга эга. Чунки туркийларнинг удум, анъана ва диний маросимлари бевосита ранглар билан боғлиқ. Масалан, тўй-томоша, ибодат, диний маросимлар ва туш таъбирномаларида ранглар рамзига алоҳида аҳамиятга эга. Бизгача етиб келган битигтошлар ва қўлёзма манбалар буни тасдиқлайди.

Қадимги халқлар ҳаётида рангларнинг қўлланиши шу қадар кенг бўлганки, топоним, этнонимлар, шунингдек, кимсанинг сифатини билдириш каби ҳолатларда ранглар турли хил мазмунда фойдаланилган. Мисол учун: «оқ ранг» – Ғарбни, «кўк ранг» – Шарқни, «қора ранг» – Шимолни, «қизил ранг» – Жанубни билдиради. «Оқ хунлар» деганда ғарбий ўлкалардаги қанқа ва кушонлар назарда тутилади. «Кўк турклар» дейилганда шарқий турклар тушунилиши ҳам, эҳтимол, шундандир [13; 234-235 б.].

Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғати-т-турк» асарида келтирилган топонимлар ичида ҳам ранг билан боғлиқлари кўп: *Qarayigʻac* – чегарадаги бир шаҳар [9; 60 б.], *قزىل Qizil – Kāšgar* да бир дарёнинг номи [9; 158 б.] ва ҳоказо. Шеърий узиндиларда ҳам ранглар билан боғлиқ рамзий образларни учратиш мумкин.

Туркий халқларда ранг инсон ва табиат, инсон ва коинот ўртасидаги муносабатларнинг муҳим рамзларидан биридир [Қаранг: 12; 3 б.]. Туркий халқлар оғзаки ижодида оқ, қора, кўк, қизил, яшил ва сариқ ранглар учрайди. Бу ранглар энг қадимий эътиқодий тасаввурлар сифатида ранг билан боғлиқ бошқа рамзларга қараганда анча илгарироқ рамзлашган. Ҳозир ҳам бу ранглар ўзининг эътиқодий моҳиятларини тўла сақлаб қолган. Шунинг учун ҳам шеъриятда мана шу ранглар билан боғлиқ рамзлар кўп қўлланилади [3; 13-14 б.]. Қадимдан оқ ранг «яхшилиқ, бахт», қизил ранг «олов, қуёш, қон» рамзи бўлса, қора ва кўк ранг мотам белгиси сифатида қаралган [Қаранг: 16; 12 б.]. Буни «Девону луғати-т-турк» асарида келтирилган шеърий узиндиларда ҳам кўришимиз мумкин.

Қизил ранг. Бу ранг Шарқда, туркий халқларда кенг маънода қўлланган. Мисол сифатида айтиш мумкинки, бу халқлар қизил рангдан географик томонларни ёки хурсандчилик ва шодлик [16; 15 б.]ни

ифодалашда ишлатган. Туркийлар қизил рангни хитойликларга нисбатан ҳам қўллаган. Қизил сўзи этноним ва топонимларнинг узви сифатида тушунчани аниқлаштиришда ишлатилиб келинган. Масалан, *Qizil öz – Kāšgar* тоғларининг биридаги қишлоқ [9; 45 б.].

Қизил сўзи қадимги туркий халқларда географик жиҳатдан ҳам йўналиш олишда, хусусан, жануб томонни кўрсатиш ва номлашда ишлатилган. Умуман, туркий халқларда дунёни кенг тасаввур этиш ва қутбларни турли ранглар асосида аташ мавжуд эди. Туркийларда *Kāšgar*нинг жанубидаги дарё *Qizil* [9; 158 б.] деб аташган ёки *Qara deniz* [21; 9 б.] бунга мисол бўла олади.

Қолаверса, дарё ёқаларининг сўлим табиатини тасвирлаш учун ҳам *qizil* рангдан фойдаланилган. Мана бир мисол:

*Qizil, sariğ arqašip,
Yepkin, yašil yüzkāšip,
Bir-birgärü yörgäšip,
Yaliñuq anī tañlašur* [9; 158 б.].

Катта ҳудудда ўз давлатини барпо этган туркий халқлар бепоён далалар, қир-адирлар ва тоғларда яшаган. Кўклам туркийлар яшаган жойларни гўзалликка буркаган. Парчада кўклам келиши билан очиладиган гуллар ва уларнинг ифори бадиийликка ўраб тасвирланади. Шу боис парчадаги гулларнинг ранги қизил (хурсандчилик ва шодлик рамзи), сариқ (қуёш ва кўклам рамзи) ва яшил (жонланиш ва янгилиниш рамзи)дир. Бу ранглар кўшиқда гулнинг истиорасидир.

Қуйидаги узиндидан қизил ранг туркий халқлар оғзаки ижодида қон рамзи сифатида қаралганига ҳам гувоҳ бўламиз:

*Kečä turup yorir erdim,
Qara, qizil böri kördüm.
Qatiğ yanī qura kördüm,
Qaya körüp baqu ağdi.*

Мазмуни: Кечаси туриб кезар эдим. Қора, қизил бўриларни кўриб қолдим. Кучли, қаттиқ ёйимни отишга ҳозирладим. Бўрилар менга қарашди, мени кўриш билан орқасига, юқориларга кўтарилди [9; 399 б.].

Овчи бўри овидаги маҳорати ва қаҳрамонлигини таърифлашда *qara* ва *qizil* рангларидан фойдаланган. Яъни бўрининг кучлилигини *qara*, йиртқичлига ва қонга ўчлилиги *qizil* ранглари орқали берилади. Бу орқали овчи ўзининг йиртқич олдида кўркмагани, мардонавор ҳаракатини бадиий тасвирлайди.

Оқ ранг. «Қор, сут, пахта рангидаги» [15; 557 б.] каби маъноларни англатувчи оқ ранг қадимдан ономистикада, этнонимларда, топономикада, кишини сифатлашда кенг қўлланилган [Қаранг: 7; 170-172 б.].

«Девону луғати-т-турк»даги шеърӣй узиндиларда эса оқ ранг «поклик, эзгулик, фаровонлик, ёруғлик» каби мазмунни ифодалаш учун хизмат қилган. Мисол учун:

*Quydi bulut yağmurin,
Kerip tutar aq torin.
Qirqa qodti ol qarın,
Aqin aqar eñrāšür.*

Шеър мазмуни: Булут оқ тўрини ёйиб, осмонга ёмғирини куйди. Қорларини у тоғларга ташлади. Тоғдан ҳайқириб сел оқаётир [9; 337 б.].

Туркийларда чорвачилик кенг ёйилгани сабабли қир-адирларда ўт-ўланлар мўл бўлиши халқ тўқ ва яхши яшашининг омили сифатида қаралган. Шу боис кўклам ёмғири қут-барақа рамзи ҳисобланган.

Келтирилган тўртликда осмон оқ тўрини ёзиб, ёмғирни ёғдиради. Бунда осмон тўрига айнан *aq* сифатининг ишлатилишига сабаб, қут-барақа «эзгулик, фаровонлик» белгисидир.

*Ay qopub ewlānūp,
Aq bulit örlānūp.
Bir-bir üzä öklünūp,
Saçlib suwī añrašur.*

Мазмуни: Ой чиқиб, оқ булут мавжланиб, (булутлар) бир-бирининг устига тўдаланганда, гулдирос чалиб суви сочилади [9; 110 б.].

Қора ранг. Ранглар хусусияти халқ тасаввурлари, унинг яшаган ўлкаси билан чамбарчас боғлиқ. Масалан, «Авесто»дан маълум бўлишича, қора ранг қадимги халқлар турмуш тарзида бало-қазо, мусибат, шунинг билан бирга, ёвузлик ва ёмонликни ифодалаб келган. Ушбу матнларда Аҳриман тасвири қора ранг билан берилади. Аммо қадимги туркий халқларда қора ранг буткул ўзгача мазмунда ишлатилган. Хусусан, бу сўзнинг ономастик жиҳати ҳам бўлиб, у турк хоқонларининг исмларига *qara* – буюк сифатини кўшиб ҳурмат қилинган, улуғланган [7; 161-170 б.].

Қадимги даврда яйлов халқи, унинг ҳаёти табиат билан чамбарчас боғлиқ эди. Яйлов халқининг мақсади табиатга бўйсунмаслик эмас, аксинча, кишилар табиат билан тинч яшашга ҳаракат қилишган, бунга маълум тажриба билан эришилган [Қаранг: 8]. Табиат ҳодисалари билан муроса қилиш жараёнида кишилар яхши (*aq*) ва ёмон (*qara*) нарсаларга дуч келган. Оқ қаршисида доимо қора ранг мавжуд бўлган.

Туркийларда тарихий тараққиёт, дин омили ва маданиятлар алмашинуви натижасида ранг билдирувчи сўзлар ўз маъносидан узоқлаша бошлаган. Қуйида *qara* сўзининг туркий фольклор намуналаридаги мазмунига эътибор қаратамиз:

*Ani yetip sünülädi,
Başın yanduru yañiladi.
Erän bayur müñilädi,
Aniñ alpın qara boğdi.*

Шеърда кўшинни енгган бир эр таърифланади: У унга етиб олди, найза санчди, битган ярасини яна янгилади, талаган моллардан кишиларга бўлиб берди. Ёв алпларини қора бўғди [9; 462 б.].

Бунда *qara* сўзи «қудратли» ва «қўрқинчли» маъноларини ифодаламоқда. Негаки, ёв кўшинини енгган алпнинг душманга ташланиши қора ажал сингари тасвирланган. Яъни *qara* сўзи *boğdi* нинг сифатловчиси бўлиб келган. *Qara boğdi* бирикмаси ёвга бало-қазо каби ташланган йигитнинг қудратини кўрсатмоқда.

Қуйидаги парчада эса *qara* сўзи «мусибат» маъносида келганини кўриш мумкин:

*Bermiş seniñ, bil,
Yalñuq tapar qarınqa.
Qalmış tawar adinnñ
Kirsä qara orunqa.*

Шеърнинг мазмуни: Билгилки, бировларга берганинг ёки ўзинг еганинггина сеники, чунки одам қорни учун ҳаракат қилади. Одам гўрга киргач, қолган моли бошқаникидир [9; 400 б.]. Шундан кейин Маҳмуд Кошғарий, *قرا ارن qara orun* нинг асли маъноси «қоронғи ер» демақдир, деб таъкидлаб қўяди.

Панд-насихат мазмунидаги ушбу парчанинг дастлабки мисраларида *берганинг сеники, қорин учун ишлашинг керак*, деган мазмун таъкидланса, охириги мисраларда эса инсон *qara orun*, яъни қабрга киргач, моддий бойлик бошқага қолиши айтилади. Демак, қадимги туркийларда ҳам сўзлар, айнан ранг билан боғлиқ сифатлар вақт ўтиши ва маданий алмашинувлар натижасида турли маънога кўча бошлаган.

«Девону луғати-т-турк»даги шеъринг узиндиларда қора сўзининг «кучли» маъноси ҳам қўлланган. Мисол учун:

*Keldi esin esnäyü,
Qadqa tügäl üsnäyü.
Kirdi bodun qusnayu,
Qara bulit kökräşür.*

Шеър мазмуни: Шамол эсиб келди. Бу (ел) совурадиган бўронга ўхшайди. Халқ совуқдан титради, қора булутлар гулдиради [9; 275 б.].

Бадий адабиётда тасвир ва таърифларда ранглар муҳим ўрин тутди. Чунки бирор кимса ёки нарса тасвирланганда рангни билдирувчи сифатлар кўп қўлланади. Қадимги туркийларда ҳам бадий адабиётда ранглар ана шу вазифани бажаради. Қуйидаги шеърга эътибор берайлик:

*Bulnar meni ulas köz,
Qara meñiz, qizil yüz.
Andin tamar tükäl tüz,
Bulnar yana ol qaçar*

Шеър мазмуни: Мастога кўзли, кўркам юзли, қоп-қора холи севаклим, ёноқларидан ёқимлилик томаётгандек мени асир қилади. Асир қилади-да, сўнг қочади [9; 37 б.].

Юқоридаги шеърда қара ва қизил ранглар «гўзаллик» ва «навқиронлик» рамзи бўлиб келган.

Шарқ поэтикасида ёрнинг қора холи гўзаллик атрибутларидан саналади. Туркий халқлар фольклорида *qara* сўзининг ижобий маънолари ҳам мавжуд. Хусусан, маъшуқа доимо қора соч ва қора кўзли сифатида таърифланади. Бу эса «ёшлик, гўзаллик, чирой» маъноларини билдиради.

Ёрнинг маъшуқа висоли истаб ўтказган кунлари *qara tün*, яъни «ўтиши қийин бўлган машаққатли азоб»га қиёсланади. Мисол учун:

*Qara tünüg keçürsädim,
Ağır unı uçursadim.
Yetikänig qaçursadim,
Saqış icrä künüm tuğdı.*

Мазмуни: Қоронғи кечанинг ўтишини истадим. Оғир уйқуни қочиришни истадим, бир неча марта Етти қароқчи юлдузининг айланишини санадим. Санамоқда эдим, кундуз қуёши порлаб чиқди [9; 410 б.].

Сариқ ранг. Марказий Осиё халқларида қадимдан сариқ ранг моҳиятан «олов, иссиқлик, қуёш нурлари ва бойлик» рамзи ҳисобланса-да, бадий адабиётда кўпинча куз, хазонрезги, тугаб бораётган умр, армон, айрилиқ каби руҳий изтиробга йўғрилган ҳолатларга ташбиҳ сифатида келиб, бадий матнга поэтик эмоционаллик бахш этади. Дейлик, бадий матнда қўлланган «қизил гул» бирикмаси кўпинча «муҳаббат, оила» маъноларида келса, «сариқ гул» «айрилиқ, бевафолик» белгиси сифатида талқин қилинади.

Туркий тилларда *sariq* сўзининг турли шакл ва маънолари борлигини қайд этиш жоиз. Хусусан, бу сўзнинг *sariğ*, *sariq*, *sariх* шакллари ҳамда

сарик ранг маъносидан ташқари *рангсиз, қизғиш, оч жигарранг, рангин сарик, тухумранг*, каби мазмунлари учрайди [7; 174 б.].

Шеърятда ошиқ ўз маҳбубасининг ҳажрида азоб чекса, юзим сарғайди дея зорланади. «Девону луғати-т-турк»даги адабий парчаларда эса *сарғаймоқ* сўзи орттирма даражани ифодалаш мақсадида *сарғармоқ* шаклида қўлланган ва бу ошиқнинг ёр хажрида чекаётган азобларининг чексиз-чегарасиз эканлигини англатади. Мана бунга мисол:

*Üdik meni qumittî,
Saqinç meñä yumittî.
Köñlüm añar emitti,
Yüzüm meniñ sarğarur.*

Мазмуни: Суюкли бўлган ишқ ва муҳаббат мени ҳаяжонга солди. Соғинчим ҳам тўпланди. Кўнглимни унга (ёрга) берганман. Шунинг учун юзим сарғармоқда [9; 41 б.].

Бошқа бир шеърда:

*Beglär atin arğurup,
Qadğu anî turğurup,
Meñzi yüzi sarğarip,
Kürküm añar türtülür.*

Afrāsiyāb нинг ўлимига ачиниб айтмоқда: Беклар отларини чарчатиб келдилар. Қайғу бекларни оздирди, юзлари заъфарон сургандек сарғайиб кетди [9; 192 б.].

Ушбу парчаларда сарик ранг «заифлик», «хорғинлик» маъноларини анлатувчи рамзий ифода сифатида қўлланган.

Аслида *сарғаймоқ* шаклидаги бу сўз кейинги давр ўзбек шоирлари ижодида ҳам моҳирона усулда қўлланган. Негаки, *сарғаймоқ* сўзига қараганда *сарғармоқ* сўзини қўллаш билан шоир ушбу сўзнинг бўёқдорлиги ва таъсирчанлигини оширади. Демак, бундай сўзларнинг турли қирралари билан нозик муносабат ўрнатиш туркий халқлар шеърятда яна ҳам қадимийроқ эканлиги маълум бўлади. Ушбу ҳолатни эса биз дастлаб «Девону луғати-т-турк»даги шеърый узиндиларда учратишимиз мумкин.

Яшил (кўк) ранг. Туркийлар ўз диний қарашларини турли поэтик ифодаларда талқин этган. Бунда энг эътибор қилинадиган жиҳат, уларда асосан ранглардан фойдаланилган. Бунда, асосан, кўк ранг устувордир. «Тарихан *kök* сўзининг «осмон», «ранг», «илдиз, асл» маънолари бўлган. Битигларда кечган *kök türk* номи «асл турк» маъносидадир» [14; 6 б.].

Қадимги туркийлардаги *kök tängri* тушунчасини ранг билан боғлиқ ҳодисаларга қориштирмаслик керак. Бу ўринда *kök tängri* нинг рангга боғлиқлиги йўқ; у «Осмон-тангри» тушунчасини беради [14; 7 б.].

«Девону луғати-т-турк»даги тўртликда осмон яшил (кўк) рангда яратилганлиги тилга олинади:

*Yarattı yaşıl çaş,
Sawurdı örün qaş,
Tizildi Qaraquş,
Tün-kün üzä yörgänür.*

Мазмуни: (Тангри осмонни) тиниқ феруза рангли қилиб яратди, (унинг устига) оқ қош (узук кўзи)ни сочди. Қорақуш (Мезон юлдузи) тизилди. Тун кун устига қопланди [9; 136 б.].

Шеърдаги ранглар ва уларнинг хусусиятига тўхталадиган бўлсак, даставвал, уларнинг маъносини билиб олиш жоиз. Хусусан, шеърнинг дастлабки мисраларида келган *yaşıl* сўзи аслида *кўк ранг*ни билдиради. Шеърда тангри осмонни *кўк ранг*да яратиб, юлдузлар билан беагани таъкидланади. Туркийлар дунёқарашига кўра *кўк ранг* «софлик; мусаффолик»дан ташқари, илоҳий кудрат рамзи ҳамдир.

Хулоса. Туркий халқлар оғзаки ижоди намуналарини кузатар эканмиз, уларда асосан оқ, сариқ, қизил, кўк, қора ранглари рамзий образлар ҳосил қилган. Бу ранглар орқали халқнинг диний қарашлари, бадий тафаккури, табиат билан боғлиқ муносабатлардаги ҳис-туйғулари ифодаланади.

«Девону луғати-т-турк»даги шеъринг узиндиларда ҳар бир ранг ўзига хос маъно касб этган. Оқ – эзгулик, фаровонлик; қизил – кучлилик, жўшқинлик; яшил – жонланиш, янгиланиш; сариқ – айрилиқ, ҳижрон; қора – буюклик, улуғлик, ёшлиқ рамзларини билдирган.

Шеъринг узиндилардаги ранг билан боғлиқ бирикмалар ўзининг бадиияти, семантикаси ва стилистик хусусиятлари билан ажралиб туради. Ранг-тус билдирувчи сифатлар ўзининг тасвирни бўёқдор ва ўйноқи қилишда, метафора, метонимияларни вужудга келтиришда аҳамиятли саналади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Bafojev B. Navoiy g'azallarida rang bildiruvchi so'zlar // O'zbek tili va adabiyoti, 1984. – № 5. – B. 51-56.
2. Bafojev B. Navoiyning «Favoyid ul-kibar» devonida rang ma'nosidagi so'zlar // Adabiyot ko'zgusi, 2002. – № 7. – B. 20-24.
3. Jumatova N. Hozirgi o'zbek she'riyatida rang bilan bog'liq ramziy obrazlar. Filol.f.d... diss. – T., 2010.
4. Zeynep Korkmaz. Kâşgarlı Mahmud ve Divanu lûgati't türk. // Türk Dili Üzerine Araştırmalar. – C. 1. TDK.: 629. – Ankara, 1995. – C. 254-260.

5. Inandj E.S. Slova svetooboznacheniya «chyorniy» i «krasniy» v slavyanskix i tyurkskiy yazikax. // Filologicheskie nauki. Voprosi teorii i praktiki. – № 4 (34). – M., 2014. – S. 86-92.
6. Is'hoqov Yo. Ranglar ramzi. Navoiy poetikasi. – T.: Fan, 1983.
7. Kononov A.N. Semantika svetooboznacheniy v tyurkskiy yazikax. // Tyurkologicheskiy sbornik. 1975. – M.: Nauka, 1978.
8. Mazhitayeva Sh., Kaskatayeva Z. Color semantics: linguistic-cultural aspect. // International Journal of Language and Linguistics, 2013. – № 1 (1). – P. 36-37.
9. Mahmud Koshg'ariy. Devonu lug'ati-t-turk. Nashrga tayyorlovchi: Q.P.Sodiqov. – T.: Fan, 2017.
10. Mirzoxidova L. «Qutadg'u bilig» va «Devonu lug'otit turk» asarlarida ranglar tasviri majozii // SamDU ilmiy tadqiqotlar axborotnomasi. – S., 2009. – №4. – B. 46-52.
11. Mirzoxidova L., Daminova R. «Devonu lug'otit turk»da keltirilgan she'riy parchalarda ramziylikni xosil qiluvchi vositalar. // «Mahmud Zamaxshariy, Mahmud Koshg'ariy va Alisher Navoiyning lingvistik merosi hamda uning turkiy tillarni o'rganishdagi o'rni» mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallari. – S.: SamDU, 2018. – B. 249-253.
12. Oxoniyozov V.D. Svetovaya simvolika v persidsko-tadjikskoy klassicheskoy poezii. Diss. avtor... dok.filol. nauk. – D., 2010.
13. Sodiqov Q. Turkiy til tarixi. – T.: ToshDSHI, 2009.
14. Sodiqov Q. Qadimgi turkiy xalqlarning diniy-falsafiy qarashlari. – T.: ToshDSHI, 2004.
15. O'zbek tilining izohli lug'ati. Z.M.Ma'rufov tahriri ostida. Ikki tomli. I tom. – M.: Rus tili, 1981.
16. O'tanova S. Alisher Navoiy g'azaliyotida rang simvolikasi. Filol.fan... diss. – T., 2007.
17. Fasmer M. Etimologicheskiy slovar russkogo yazika. – T. 1. – M.: Progress, 1986.
18. Fasmer M. Etimologicheskiy slovar russkogo yazika. – T. 2. – M.: Progress, 1988.
19. Fasmer M. Etimologicheskiy slovar russkogo yazika. – T. 3. – M.: Progress, 1987.
20. Fasmer M. Etimologicheskiy slovar russkogo yazika. – T. 4. – M.: Progress, 1987.
21. Hasanov H. O'rta Osiyo joy nomlari tarixidan. – T., 1995.

ЭСКИ ТУРКИЙ ТИЛНИ ЎЗИДА ИФОДА ЭТГАН БЕБАҲО ДУРДОНА

Нодира Садуллаева,
*Тошкент давлат шарқшунослик
университети катта ўқитувчиси*

Қадимий туркий тилни ўзида ифода этган «Қисаси Рабғузий» асари икки жилддан иборат бебаҳо дурдонадир. Бадиий асар милодий 1309–1310 йилларда ёзилган бўлиб, уни китобат оламининг гўзал, бетакрор «инжулар сандиғи» десак арзийди! Қадимий бадиий меросимиз адабиётшунослик ҳамда тилшунослик ва фалсафа ҳамда дунёвий илмлар, шунингдек, туркий миллий кадриятлар ҳамда анъаналар нуқтаи назаридан бетакрор манбадир.

Ёзма ёдгорликда Одам Ато ва Момо Ҳаводан тортиб, Муҳаммад Мустафогача яшаб ўтган пайғамбарларнинг ҳаёти, эзгу ўй-у амаллари

ҳикматлар, ривоятлар орқали моҳирона акс этирилган. Унда Шарқ фалсафаси билан қадимий миллий кадриятларимиз уйғунлашиб кетган.

Қадимий туркий тил бойликларини ўзида ифода этган бебаҳо дурдона собиқ советлар даврида ўрганилиши таъқиқланган эди. Ушбу асар Мустақиллик шарофати ва тарихимизга муносабат ўзгарганлиги туфайли дарсликлардан ўрин олди. Масалан, 9-синф адабиёти мажмуасига Носируддин Бурҳонуддин Рабғузий(охирати обод бўлсин)нинг машҳур асарларидан намуналар киритилгани бунинг исботидир. «Қисаси Рабғузий» асари ўзбек насрий адабиётининг биринчи йирик намунасидир.

Эл орасида қадимдан машҳур бўлган бу асар «Пайғамбарлар қиссаси» ёки «Авлиёлар қиссаси»деб ҳам юритилади. Зеро, асарда Одам Атодан бошланиб, Муҳаммад алайҳис-саломгача ўтган барча пайғамбарлар ҳақида зикр этилади. Китобда афсонавий пайғамбарлар билан бирга пайғамбарлаштирилган шахсларга, жумладан, Луқмони ҳаким, Искандар Зулқарнайнга ҳам катта ўрин берилган.

Асар муқаддимасида айтилишича, кўлөзма Хоразмда Работўғуз деган жойнинг қозиси Бурҳонуддин ўғли Носируддин томонидан мусулмон динини қабул қилган, эътиборли мўғул бекларидан ҳисобланган Носируддин Тўқбуғанинг илтимосига кўра, ҳижрий 709 (милодий 1309–1310) йилда ёзилган. Носируддин Рабғузий асарни деярли бир йиллик тинимсиз меҳнатдан сўнг ҳижрий 710 йилнинг Ҳут (мелодий 1310 йил 21 феврал – 21 март) ойида ниҳоясига етказди. Бу ҳақида кўлөзманинг сўзбошисида яъни, Рабғузийнинг ўзи томонидан ёзилган биринчи китобдаги муқадди-мада кенг қамровли шарҳ берилган.

Шунингдек, муаллиф иккинчи китобнинг шеърӣ хулосасида ҳам уни қачон ёзганлигини ифода этади. «Ўзгалар дунё лаззати деб, қимматбаҳо тошлардан мол дунё йиққанида, хушманзара жойларда кўнгил очиб юрганида мен сўздан гавҳару дур туздим», деб башорат қилади. Дарҳақиқат, ушбу китоб ўлмас ганжина бўлиб, асрлардан асрларга, халқлар тилидан ўзга халқлар тилига ўтиб келяпти. Рабғузий уни шундай ифода этади:

Ўзгалар кўп оламунчоқ туздилар эл тизгиниб,
Ман гувар, дур, йинжу туздим, кезмадим ёбон ёзи.

Етти юз ўн эрди йилғаким битилди бу китоб,
Туғмиш эрди ул ўғурда Ҳут саодат юлдузи.

Дарҳақиқат, алломанинг ўзи айтганидек, асарни дуру гавҳарга қиёс этгулик. Айни пайтда бу китобни бутун жаҳон аҳли ўқиб ўрганаётганлиги бунинг тасдиқлайди.

Асарнинг энг қадимий кўлөзмаси XV асрда кўчирилган бўлиб, у Британия музейида сақланмоқда. Ушбу нусханинг факсимилеси машҳур матншунос К. Гронбек томонидан 1948 йили Копенгагенда нашр қилинган.

Қарангки, бизнинг китобхонларимизга ўқиш таъқиқланган китоб, ўша даврда Европада кенг тарқалган ва қизиқиш билан ўқилган.

Рабғузий асарининг қўлёзма нусхаларидан энг мўътабарларидан яна бири Россия Шарқшунослик институтининг Санкт-Петербург бўлимида С-245 инвентарь рақами билан сақланаётган нусхаси бўлиб, у XV ёки XVI асрда кўчирилган деб тахмин қилинади.

«Қисаси Рабғузий»нинг бошқа нусхалари кейинги даврларда кўчирилган бўлиб, буларнинг лексикаси вақт тақозосига кўра ўзгариб борган. XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX асрнинг бошларида ёдгорлик Тошкент, Қозон шаҳарларида литография асосида бир неча марта нашр қилинган. Асарнинг тўла матни илк марта рус туркшунос олими Н.И. Ильминский томонидан 1859 йили Қозон шаҳрида эълон қилинган. Бу нашр нисбатан кейинроқ кўчирилган нусхага асосланган бўлиб, тил жиҳатдан асл нусхадан анча фарқ қилади.

XIX аср охирлари ва XX асрнинг бошларида «Қисаси Рабғузий»нинг айрим парчаларининг русча таржимаси, баъзи лингвистик шарҳлар билан П.М. Мелиоранский, С.Е. Милов, Н.Ф. Катанов, Н.Ф. Остроумов каби олимлар томонидан ўқувчилар ҳукмига ҳавола қилинган. Олимларнинг асарга бўлган эътиборининг ўзи ҳам бу асарнинг катта аҳамиятга эга эканлигини кўрсатиб турибди.

Айниқса, ушбу асар миллий китобатимиз тарихининг дурдонаси эканлиги билан ҳам катта аҳамиятга эга.

Носируддин Бурхонуддин Рабғузийнинг (охирати обод бўлсин) «Қисаси Рабғузий» асари Мустақиллигимиз шарофати ва бир гуруҳ олимларимизнинг саъй-ҳаракати билан китоб жавонларимиздан ўрин олди. Асарнинг энг қадимий қўлёзмаси бўлмиш, XV асрда кўчирилган, Британия музейида сақланаётган нусханинг факсимилеси яъни машҳур матншунос К. Гронбек томонидан 1948 йили Копенгагенда нашр қилинган факсимиле-«Қисаси Рабғузий» китобини тайёрловчилар – филология фанлари номзодлари Абдулло Юнусов, Ҳамидулло Дадабоев томонидан асос қилиб олинган. «Ёзувчи» нашриётида 1990 йил чоп этилган китобга филология фанлари доктори, профессор Эргаш Фозилов сўзбоши ёзган. Оятлар, ҳадислар, арабий шеърларни ҳозирги ўзбек тилига филология фанлари номзоди Юсуфхон Шокиров таржима қилган.

Бироқ, ушбу асарнинг тили жуда мураккаб бўлиб, бугунги китобхоннинг тушуниши жуда қийин. Шунинг учун ушбу китобни қадимий туркий тилдан бугунги замонавий ўзбек тилига ўгириб, барча китобхонга тушунарли бўлишига интилдик. Зеро, орадан етти асарлик давр ўтган. Туркий адабий тиллар, туркий тилда бунёд этилган ёзма манбалар шаклланиш ва ривожланишнинг мураккаб босқичларини босиб ўтган.

Китобни ўқир эканмиз, Носируддин Рабғузий ўз асарини айни нав-рўзи олам арафасида меъёрига етказгани ҳам тасодиф бўлмаса керак, деб ўйлаймиз. Чунки, ундаги инсонларни бир-бирларига жабр – зулм қилмай,

ноҳақ қон тўкмай, харом – хариш ишларга берилмай, шарм-ҳаёни эъзозлаб яшашга ундовчи ўғит ва ҳикматлари наврўзи олам каби бугунги кунда ҳам ўз моҳиятини йўқотган эмас. Асарда эътиқод ва иймонга содиқлик, пок ахлоқнинг хирсу ҳасад, қонхўрлик, баднафслик устидан ғалабаси тасвирланади. Қадимий туркий сўз санъатининг гўзал ва ғаройиб обидасида пайғамбарлар ҳаёти Шарқнинг донишмандлиги ила гўзал афсона ва ривоятлар орқали акс этган.

Рабғузийнинг китобида таъкидланишича, Одам Атодан Муҳаммад алайҳис-саломгача бир юз йигирма тўрт минг пайғамбар ўтган. Баъзи пайғамбарлар бир даврда замондош бўлиб, ёнма ён яшашган. Масалан, Рабғузий ўз асарида Мусо билан Хизирни, Мусо билан Хорунни, Мусо билан Лутни, Довуд билан Ишмуилни, Хизир билан Илёсни, Махаҳарқие билан Юнусни замондош деб тасвирлайди. Масалан, Рабғузий Илёс пайғамбарнинг ҳаётини тасвирлаганида шундай суҳбатни келтиради:

– Сен Жалил тоғида турган Илёмисан?-сўради Армала.

– Бале, – жавоб қилди Илёс.

– Мен сен айтаётган сўз учун уч юз етмиш пайғамбарни ўлдирдим. Уларнинг етакчиси сенсан. Мен сени ўлди деб ҳисоблайман. Сен ўз оёқинг билан ўлимга келдинг.

Демак, Рабғузий ўз асарида таъкидлашича, Илёс пайғамбар билан замондош уч юз етмиш пайғамбар бўлган.

Рабғузийнинг биринчи китобида Одам Ато алайҳис-салом, Шис алайҳис-салом, Идрис алайҳис-салом, Нух алайҳис-салом, Худ алайҳис-салом, Солиҳ алайҳис-салом, Иброҳим алайҳис-салом, Исмоил алайҳис-салом, Исҳоқ алайҳис-салом, Лут алайҳис-салом, Ёқуб алайҳис-салом, Юсуф алайҳис-салом, Мусо алайҳис-салом каби ўн уч нафар пайғамбар ҳаёти ва фаолияти ҳақида алоҳида ҳикоя қилинади.

Иккинчи китобида эса Мусо алайҳис-салом, Хорун алайҳис-салом, Довуд алайҳис-салом, Ишмуил алайҳис-салом, Сулаймон алайҳис-салом, Махаҳарқие алайҳис-салом, Юнус алайҳис-салом, Илёс алайҳис-салом, Жиржис алайҳис-салом, Лукмони раҳимахуллоҳи, Узайр алайҳис-салом, Закариё алайҳис-салом, Яҳё алайҳис-салом, Ийсо алайҳис-салом, Зулқарнайн, Муҳаммад Расулulloҳ каби ўн етти нафар яловоч ва тарихий шахсларнинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида ҳикоя қилинади.

Шунингдек, пайғамбарларнинг завжаси(хотини) ёки волидаси(онаси) бўлган авлиё, салоҳиятли аёлларга ҳам лутфан алоҳида саҳифалар бағишлаган. Одам Ато ёнида Момо Ҳавони, Иброҳим пайғамбар билан Сора разияллоҳу анҳони, Исмоил пайғамбар билан онаси Биби Ҳожарни, Юсуф билан Зулайҳони, Ийсонинг волидаси Биби Марямни, Муҳаммад Расулulloҳ ёнида Хадича разияллоҳу анҳо ва Ойиша разияллоҳу анҳони гўзал тасбеҳлар билан акс эттиради.

Бу иккала китобда йигирма тўққиз нафар пайғамбар ва тарихий шахслар ҳақида алоҳида қиссалар мавжуд бўлиб, уларнинг ҳаёти,

фаолияти ҳадислар, шарқона ривояту ҳикматлар орқали жуда қизиқарли ифода этилган. Қуръони каримдан оятлар келтирилиши асарнинг оригиналлигини оширган. Иккинчи китобнинг ўзида етти юзга яқин ояту ҳадислардан мисоллар келтирилади.

Шунингдек, ривоятлар ва ҳикматлар орқали фаришталар билан париларнинг, обидлар билан зоҳидларнинг фарқи нимадалиги, Яъжуж билан Маъжуж ҳақидаги ахборотлар асосли ва ғоят гўзал ифодасини топган.

Мис, симоб, темир, олтин каби кимёвий элементларнинг кашф этилиши, ишлатилиши ҳам ушбу соҳа эгаларини, кимёгарларни қизиқтириши табиий. Кимёвий элементларнинг китобдаги ифодаси ота-боболаримиз азал-азалдан илму фанга жуда қизиққанлигини ўзида акс эттиради.

Шарқда Искандар Зулқарнайн деб тилга олинган шахснинг Александр Македонскийга дахлдорлиги, Зулқарнайн нисбасига оид талқинлар шунчалар хилма хилки, бу муаммо ечими дунё олимларини мудом ўйлантириб, баҳсларга сабаб бўлиб келади. Чунки, унинг тарихий шахс ва адабий образ сифатидаги талқинлари баъзан бир-биридан кескин фарқ қилади, шунингдек, Зулқарнайн нисбаси ҳақида ҳам турли хил қарашлар мавжуд.

Зулқарнайнга оид илк манба Қуръони Карим бўлиб, «Каҳф» сурасининг 83: 98 оятларида у ҳақида қимматли маълумотлар берилган. Ушбу муборак манбада Искандарнинг аввал ғарбга бориб, бир қавмни тўғри йўлга чақириши, кейин эса Шарққа бориб бошқа бир қавмни ҳидоятга чорлаши таъкидланади. Рабғузий ҳам Зулқарнайн ҳақида Қуръони Каримга асосланиб ёзганлиги келтирилган мисолларидан кўриниб туради. Масалан: «Зулқарнайн Искандария номли жойдан бўлгани учун Искандар деб аталди. Зулқарнайн ҳам унга кейинчалик берилган ном бўлиб, ер юзининг мағрибидан мащриқигача босиб олиб, бўйинсундургани учун шундай аталди. Қарн араб тилида муйнуз (мунгуз, шох) демакдир. Икки муйнузлик деган маънони англатади. Зулқарнайн бошидаги кийими (дубулғаси)да олтиндан иккита шох бор эди. Мавло Таоло унга пайғамбарлик юборди. Урдилар шохлари синди. Яна айтишларича, у икки қарнли бўлиб яшаган эди. Яна унинг пайғамбарлигига ҳам ихтилофлар бор. «Баъзилар пайғамбар эди дедилар, баъзилар Оллоҳ ёрлиқаган малик эди дедилар» – дея таъкидлайди Рабғузий ўз асарида.

«Каҳф» сурасидаги бу оятни далил қилиб келтирадилар:»Дарҳақиқат, Биз унга (Зулқарнайнга) бу Ерда салтанат-ҳукмронлик бердик ва (кўзланган) барча нарсасига йўл имконият ато этдик (18: 84)».

Рабғузий ўзи ёзган сўз бошида менгача пайғамбарлар қиссаси кўп ёзилган улардан ўтиб бирор нарса дейишим қийин деб маълумот беради ва камтарлигини ҳам намоён этади. Битта шу жумланинг ўзи ҳам аждодларимизнинг илмга бўлган эътиборини англатади.

Рабғузий Муҳаммад Расулulloҳ ҳаёти ва фаолиятини гўзал қаҳрамонликларнинг намунаси қилиб кўрсата олган. Шунингдек, асарда Муҳаммад

пайғамбар Ҳиндистонга мусулмонликни қабул қилишлари учун хат жўнатгани таъкидланади. Дипломатик алоқаларга ҳам ўрин беради.

Табиийки, асар тилида мавжуд бўлган сўзларнинг айримлари бугунги китобхон учун тушунарсиз. Вақт ўтиши, турли ижтимоий-сиёсий воқеаларнинг содир бўлиши натижасида туркийдаги баъзи сўзлар ўз умрини яшаб бўлган ва истеъмолдан чиқиб кетган. Масалан: уд, уй-сигир; тўра – қонун-қоида; ув – уй, жой каби сўзлар.

Шу билан бир қаторда ҳаёт синовларига бардош берган ва бугунги кунда ҳам тилимизда фаол қўлланилаётган жуда кўп сўзлар Рабғузий ёзиб қолдирган бебаҳо дурдонанинг ҳар бир сатрида учрайди. Масалан, тиши-хотин сўзи республикамиздаги баъзи вилоятларнинг шевасида ҳали ҳам ишлатилади.

Тиргук-тиргавуч. Хоразм шевасида у тиргак деб ҳозир ҳам ишлатилади. Рабғузий қўллаган ушоқ сўзи кичик, майда-чуйда деган маънони англатади. Бу сўз Хоразм шевасида бугунги кунда жуссаси кичкина болаларга нисбатан ҳам ишлатилади. Ҳар ҳолда қадимий ушбу сўзлар бугунги кунда ўз моҳиятидан узоқлашмаган. Сизлоқ – сўзи асарда тиш оғриғи маъносида ишлатилган. Бугунги кунда ҳам қаттиқ оғриқли ярага сизлоқ, сизловуқ дейилади. Асарда така қилмоқ яъни ёстикқа суянмоқ сўзи мавжуд. Хоразм шевасида така сўзи бугун ҳам ёстик маъносида ишлатилади. Тангмоқ-ўрамоқ; навмид-умидсиз, ноумид; ия-эга, соҳиб; харбуз-тарвуз; чаноқ-ёғоч идиш, товоқ; оғ-тўр, тузоқ; даф(дап)-доира; сичак (сеча) – чумчук; овуч-кафт, ҳовуч; кирпич – ғишт; ашоқ-паст; авло-яхшироқ, афзалроқ; кезик(газик)-навбат; қўндоғлаб-йўргаклаб; юртуғ (йиртиқ кийим – кечак)-тешиқ; ўкча-товон; амурд (алмурд)-нок; буз-муз. Хоразм шевасида бу сўзлар бугун ҳам айнан шу маънода ишлатилади.

Кўкиламоқ-рашк қилмоқ; ёзиламоқ-ёзилмоқ; бағирсоқ-раҳмдил, оқ кўнгил; исурмоқ-маст, кайф. Бу сўзлар ҳам ҳозир кўпгина шеваларда ишлатилади.

Асарнинг тил нуқтаи назаридан яна бир қимматли томони бор. Бугунги кунда ўзбек тилида ишлатилаётган астрономик, жўғрофий ва бошқа йўналишдаги терминларнинг қадимги эквивалентини топса бўлади. Масалан, рухом-мармар тош; ришват-пора; савмаъа – христианлар ибодатхонаси, монастр; кушлуғ оши-нонушта.

Аждодларимизнинг илм соҳасидаги илдизлари чуқур эканлигини англатадиган сўзлар ҳам мавжуд. Ақрон-сайёра; бақир-мис; Сақит – Зухра, Венера; туч-бронза.

Шунингдек, биринчи китобдан ўрин олган ас-самовати-Самонинг сийрати, Сифати ал-аразна-Ер сийрати қисми билан танишсангиз, ривоят ҳикматлар дунёвий илмларга ҳам уйғунлигини ҳис этасиз. Бугунги фанда ҳам ер турли қатламлардан иборат эканлиги айтилади ва ҳар бирининг ўз номи бор. Бу асарда ана шу ер қатламларининг қадимги номларидан огоҳ бўлиш мумкин.

Бу асар XIV асрнинг бошида яратилган бўлсада, ҳамон ўз аҳамиятини йўқотмаган. Шарқона фалсафамизга, миллий қадриятларимизга ҳамоханг асар ўз гўзаллиги билан дилларни равшанлаштиради.

Асарнинг биринчи китобидаги «Байт. Баҳориёт. Мавлоно Носируддин Рабғузий» сарлавҳали шеъридан наврўзи олам ўша даврларда ҳам қадрли қадрият бўлганини англаймиз:

Кун ҳамалга кирди эрса келди олам наврўзи,
Кечди баҳман, замҳарир қиш қолмади қори бузи.

Бу мисраларда замҳарир қиш кечди, буз(муз) ва қор ҳам кетди, баҳман (илк баҳорда келадиган қаттиқ совуқ) кечди, ҳамал келиб наврўзи олам ўзлигини намоён қилди, дейилмоқда.

Асарнинг яна бир гўзал томони асалари, чумоли каби Куръани каримда тилга олинадиган жониворлар ҳақида ҳам ёзилади.

Асарда қадимий қадриятларимиз ила шарқ фалсафаси уйғунлашиб кетганлигини ҳам кузатиш мумкин.

Ўзбек халқи ховлисига қалдирғоч уя қурса уни бузмайди. Эзгулик белгиси, қут-барака ташувчиси дея англашади. Унинг сабабларини биз китобдан топамиз. Халқимизда ҳеч мурасага келмайдиган одамларни «ит билан мушук» дея мажозий образлар орқали ифодалашади. Ана шу образли ифоданинг «ўқ илдизлари» асарда очиб берилган. «Илонни тушда кўрсанг ганж, ўнгда кўрсанг янч» халқона фразеологик бирикма мавжуд. Ушбу образли бирикманинг моҳиятини асардаги ривоятлар асосида англаб етамиз.

Дарҳақиқат, бу китоб шарқона қадриятларимизга ҳамоханг. Ривоят ва ҳикматлар эса халқимиз ҳаётининг мазмун-моҳиятини, эзгулик, яхшилик, меҳр-оқибат ила яшашга интилишини англатади. Пайғамбарлар ҳақидаги ривоятларнинг ҳар бирида эса катта ҳикмат бор. У эзгуликка, диёнатга, имонли бўлишга чорлайди.

Асарнинг бадий хусусиятлари ҳам ўзига хос. Уларни жанр нуқтаи назаридан кўриб чиқадиган бўлсак, ўзи насрий асар бўлса-да таркибида лирик жанрлар ҳам мавжуд. Масалан, юқорида келтирилган асарнинг биринчи китобидаги «Байт. Баҳориёт. Мавлоно Носируддин Рабғузий» сарлавҳали наврўзи олам ҳақидаги шеърини мисол тариқасида келтириш мумкин.

Шунингдек, «ғазал», «шеър», «мусаллас» каби жанрлар ҳам қўлланилган. Пайғамбарлар қиссаларининг ҳар бирида кичик эпик жанрларга алоҳида эътибор берилган. Масалан, «ҳикоят», «фойда», «хабар», «латифа», «муножот», «ҳикмат», «савол-жавоб», «ривоят», «башорат» каби кичик жанрларни кузатиш мумкин. Рабғузий араб бадиятида ишлатилган жанрларнинг кўпгина турларини туркий адабиётдаги илк намуналарини яратган ижодкорлардан бири десак ҳам

хато бўлмайди. Чунки, ушбу жанрларнинг баъзилари кейинги давр ижодкорлари томонидан янада юксалтирилган.

Шу жумладан, ғазал, мусаллас, қасида жанрининг ўзбек адабиётига кириб келиши Рабғузий лирикаси билан бошланган бўлса, улар Алишер Навоий, Огаҳий, Мунис Хоразмий каби кейинги давр алломалари ижодида мукаммаллаштирилди.

«Қисаси Рабғузий» асаридаги барча жанрлар кейинги даврда ҳам кенг қўлланилмаган, албатта. Рабғузий деярли ҳар бир қиссада ишлатган баъзи жанрлар кейинги давр адабиётида учрамайди. Масалан, «фойда», «хабар» жанрларини мисол тариқасида келтириш мумкин. Хабар жанри эса бугун журналистикада ишлатилаётган хабар жанридан бироз бошқачароқ тарзда қўлланилган. Шунингдек, Рабғузий ишлатган латифа жанри эса бугун адабиётимизда ишлатилаётган латифа жанридан фарқ қилади. Буларни қиёсий ўрганиш журналистика ҳам бир пайтлар адабиёт майдонининг бир йўналиши бўлганлигини, эндиликда алоҳида бир фан сифатида шаклланганлигини тассавур қилиш мумкин. «Фойда» жанрини эса Қуръони каримнинг мазмун-моҳиятини, ҳадис илмини шарҳлаш жараёнларида кузатиш мумкин.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, Рабғузийнинг пайғамбарлар ҳақидаги қиссалари ҳам бадиийлик, ҳам тил нуқтаи назаридан катта эътиборга лойиқ ёзма ёдгорликдир.

**MALIHO SAMARQANDIYNING «MUZAKKIRU-L-AS’HOB»
TAZKIRASIDA BUXORO ADABIY MUHITI SHOIRLARI XUSUSIDA**

Raxmatullayev Nodir,

*Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti,
Mumtoz filologiya va adabiy manbashunoslik
kafedrasi katta o‘qituvchisi*

О‘рта Осиёда Maliho taxallusi bilan ijod qilgan samarqandlik taniqli shoir va adabiyotshunos olim Muhammad Badi’ ibn Muhammad Sharif Samarqandiy (tavalludi 1641-y. – vafoti XVIII asr boshi) tomonidan 1093/1682–1103/1692-yillarda tuzilgan ilk tazkira – «Muzakkiru-l-as’hab» XVII asr Movarounnahr va Eronning tarixiy, siyosiy jarayonlari hamda 200 dan ortiq shoirlarining (ayniqsa, Buxoro va Samarqand) hayoti va ijodi haqida ilmiy tadqiqotlar olib borish uchun juda muhim manba bo‘lib xizmat qiladi.

Bizgacha XVII asr O‘rta Osiyo adabiyoti tarixi haqida ma’lumot beruvchi «Muzakkiru-l-as’hab» tazkirasini bo‘yicha qisman tadqiqotlar olib borilgan. A.Shaxinshayev [1], A.Mirzoyev [2], B.Ahmedov [3] o‘z tadqiqot ishlarida bu asarga murojaat qilib qimmatli ma’lumotlarni oladilar. Bu ishlarda biz umumiy bir asar haqidagi chiqarilgan xulosalarni ko‘rishimiz mumkin. Biz esa tazkira va uning muallifini kengroq va mukammalroq o‘rganishni, mazkur tazkirada

keltirilgan shoirlar va ularning ijod namunalari, she'riyat janrlari haqidagi ma'lumotlarni uning tazkirasini solishtirgan holda ilmiy jihatdan o'rganib, tadqiq qilishni o'z oldimizga maqsad qilib olganmiz. Bu esa XVII asr O'rta Osiyo adabiyotiga ko'proq oydinlik kiritishimizda dolzarb masalalardan hisoblanadi. Shu maqsadda, Sharq qo'lyozmalari to'plamidan [4] joy olgan asarning qo'lyozma nusxalari [5] va o'zbek shoirlaridan biri Shamsiddin Sharafiddin o'g'li (Xurshid) tomonidan 1948-yil kuz oylarida amalga oshirilgan «Muzakkiru-l-as'hob»ning bir kichik qismining o'zbekcha tarjimasini [6] tadqiqotimizning asosiy manbalari sifatida belgilab oldik.

Bugungi maqolamizda biz tazkiradagi Buxoro adabiy muhiti shoirlari haqidagi o'z nuqtai nazarimiz va xulosalarimizga to'xtalamiz.

Tarixdan ma'lumki, XVII asrning 20-30-yillariga kelib Movarounnahr va Eron o'rtasidagi savdo aloqalari jonlanadi, bu esa mazkur mamlakatlar orasidagi madaniy aloqalarning kengayishiga olib keladi; bundan tashqari, Movarounnahr va Eron o'rtasidagi siyosiy qarama-qarshiliklar bir oz kamayadi, o'z navbatida ikkala mamlakat adiblari va namoyandalari bilan aloqalar tiklanadi. Masalan, 1678-yilda Maliho Samarqandiy Buxoro xonining elchilari bilan Isfahonga ketayotgan paytda Eron chegarasidan to poytaxtgacha bo'lgan yo'nalishda 40 dan ortiq shoir bilan suhbatlashadi. Ular adabiy davralarda ochiq-oydin o'zaro fikr almashadilar; Eron shoirlari qiziqish bilan Malihodan Movarounnahr adabiy muhiti va shoirlari haqida so'rab oladilar; xatto ba'zilar Maliho orqali Movarounnahrda o'z devonlarini jo'natadilar. Movarounnahr shoirlarining ayrimlari, jumladan, Mullorizo Buxoroiy, o'z she'rlaridan namunalarni Mirzo Tohirning tazkirasidan joy olishi uchun Eronga jo'natadi [7]. Shuningdek, Mirzo Tohir Nasrobodiy o'z tazkirasida XVII asrdagi Movarounnahr shoirlariga maxsus bobni bag'ishlaydi va har bir shoir to'g'risida biografik ma'lumotlar hamda 55 nafar shoirning she'rlaridan namunalarni keltiradi [8]. Ushbu ma'lumotlar shundan dalolat beradiki, XVII asr 1-yarmiga kelib Movarounnahr va Eron o'rtasidagi siyosiy qarama-qarshilik bir muncha kamaygan va madaniy aloqalar qaysidir darajada tiklangan.

Ko'chmanchilarning bir qismini o'troq xo'jalikka o'tishi, dehqonchilik rayonlarida sog'lom turmush tarzining sezilarli darajada tiklanishi, shaharlarning jonlanishi, mamlakat iqtisodiyotidagi ayrim islohotlar, ikkita siyosiy markaz bo'lmish Buxoro va Balxni [9] takomillashtirish orqali davlatni nisbiy markazlashtirish kabi ichki omillar bilan bir qatorda, tashqi omillar ham aynan Movarounnahrda adabiy hayotning jonlanishiga olib keladi. Ayniqsa, bu jonlanishlar XVII asrning 40-yillaridan boshlab sezila boradi.

Maliho Samarqandiyning «Muzakkiru-l-as'hob» kabi asari bo'lmaganida biz XVII asr adabiy hayoti haqida yetarli tasavvurga ega bo'lmaz edik. Tazkira muallifi Movarounnahrda yashab ijod etgan va shaxsan o'zi deyarli barchasi bilan uchrashib chiqqan XVII asrning 114 nafar shoiri ismini keltirib o'tadi. Bu shoirlar orasida o'z she'rlari bilan katta shuhrat qozongan bir qator, jumladan, Voliy, Qozi Lutfulloh Shokir, Mullo Obid Mumtoz, Mullo Muhammadamin

Sarafroz, Mun'im Buxoroiy, Mir Muhammad Sharif, Mulxam Buxoroiy, Mullo Muhammadshoh Navbar, Naimo Buxoroiy, Qozi Nosir, Xo'ja Sami' Sodot, Sayido Nasafiy, Fitrat Zardo'z Samarqandiy, Xo'ja Bahrom va Shavkat Buxoroiy kabi shoirlar bo'lgan. Masalan, Maliho shunday yozadi: Qozi Lutfulloh Shokir qonunshunoslik, notiqlik, sharhlar san'ati, falsafa, astronomiya, mantiq, grammatika va xadislarni bilishda hammadan ustun turgan. Xususan, muammo yozishda usta va «Shabiston»ga sharh tuzishda unga teng keladigani yo'q edi, masnaviy va ta'rixlar muallifi bo'lgan, unga g'azallar devoni, qasidalar devoni, «Layli va Majnun», «Xusrav va Shirin» masnaviylari tegishlidir. Bundan tashqari, «Ahloqi Jaloliy»ni she'rlar bilan bayon etgan [10]. Bundan ko'rinib turibdiki, ushbu shoir nafqat adabiyot, balki boshqa ilm sohalariga ham astoyidil qiziqqan.

Xo'ja Bahrom arab va fors tillarida ham nasrda, ham nazmda ko'plab asarlar, shu jumladan, g'azallar devoni, butun bir qasidalar devoni va Malihoning o'zi o'qib chiqqan «Sharhi shabistoni hayol» nomli asarini yaratadi [11]. Mirsaid Oshiq Xo'ja Sami' Sodot o'zining g'azallar devonidan tashqari, Mirxusayn Sodotning «Nuzxat ul-arvoh» asariga «javob» tariqasida «Shabistoni hayol»ga taqlidan «Avrangi Xikmat» nasriy asarini yozadi. Shuningdek, Hoqoniyning «Tuhfat ul-iroqayn» asariga javoban «Chorfasl» masnaviysini yozadi [12]. Mullo Muhammadshoh Navbar Buxoroiy «Anis ul-ushshoq» («Oshiqlar do'sti») nomli devonini tuzadi va Malihoning aytishicha, bu juda nafis va sermazmun asar hisoblanadi [13]. Naimo Buxoroiy Mushfiqiyga taqlid qilib devon yaratadi. «Bu ishda, – deb yozadi Maliho, – agar Mushfiqiyni birinchi «timsol yaratuvchisi» deb bilsak, unga (Naimo Buxoroiy) ikkinchi o'rin taalluqlidir» [14]. Fitrat Zardo'z Samarqandiyning she'rlari shakli va ma'nosi jihatdan original hisoblanadi; u «Shabiston» asarining tafsilotlarini tahlil qilganligi, muammolarni topishi va o'ta ziyrakligi bilan shuhrat topadi. «Tolib va matlub» masnaviysi ham uning obro'sini oshirib yuboradi. Muhammadamin Buxoroiyning yozishicha, Mullo Abdullo Mulham o'zining aql-idroki va iste'dodi bilan Buxoro shoirlari orasida mashhur edi. U muxabbat haqida ikkita masnaviy yozadi. Mun'im Buxoroiyga «Sarvu qumri» («Sarv va qumri») nomli masnaviy tegishlidir [15], va nihoyat, Muhammadamin Buxoroiy 20000 baytdan iborat devonini yaratadi [16].

Adabiy muhitning rivoj topishi saroy davrlarida kuzatilganidek, saroy tashqarisida ham namoyon bo'ladi. Saroy tashqarisidagi adabiy davrlar shaharda hunarmandchilik va mayda hunarmandchilikning jadallik bilan rivojlanishi natijasida katta yutuqlarga erishadilar, xatto hunarmandlar va kichik savdogarlar orasidan taniqli badiiy adabiyot namoyandalari yetishib chiqadi. Masalan, qo'lqopdo'z Muhammadamin Sarafroz, xattot Mullo Obid Mumtoz, tikuvchi Sayido Nasafi, chodirdo'z Mulham Buxoroiy, zargar Fitrat Samarqandiy, temirchi Masixo Samarqandiylar buning yaqqol dalilidir.

O'zini Nasafiyning shogirdi deb yurituvchi Qur Qabo Buxoroiy kambag'allar orasidan, shuningdek yana bir qator shoirlar madrasada tahsil olayotgan toliblar orasidan yetishib chiqadilar. Shaharning o'rta hol oilalaridan kelib chiqqan shoirlarning adabiy davra va munozaralari ko'pincha shoirlarning o'z uyida yoki she'riyat ixlosmandlari uyida o'tkazilardi. «Muzakkiru-l-as'hob»da keltirilgan ma'lumotlarga ko'ra, o'sha davr adabiy davralarida she'riyatni qadrllovchilarning asosiy e'tibori she'rning ma'nolar silsilasini mukammal bo'lishiga qaratilgan.

Bu paytga kelib saroy shoirlari davrasi ham sezilarli darajada kengayadi. Imomqulixon boshqaruvi mobaynida saroy atrofida Mullo Naxliy, Mullo Qatliy, Yagona, Yakto, Xasanbek Rofi', Xoji Sobir kabi shoirlar to'planadilar. Abdulazizxon hokimiyati ostida «Muzakkiru-l-as'hob» va «Tazkirai Nasrobodiy» ma'lumotlariga ko'ra xon saroyi shoirlari soni 30 dan oshib ketadi. Shu bilan birga, saroyda yashamay, faqatgina hunarmandchilik bilan shug'ullangan bir qator shoirlar Ashtarxoniylar davlati markazlarida ijod qiladilar, ular moddiy yordam uchungina gohida xonga atab qasidalar yozadilar. Biroq butun bu dabdabali saroy she'riyati o'sha davr adabiy hayotining ilg'or qadam bilan rivojlanishida umuman muhim ahamiyat kasb eta olmaydi. Chunki saroyga haqiqiy asarlarni yoza olmaydigan «rasmiy» maddoh va qasida yozuvchilargina to'planadi.

XVII asrning 80-yillariga kelib taxtga Subxonqulixonning o'tirishi bilan saroydagi edigina gullab-yashnayotgan adabiy muhit, madaniy xayot yana muzlab qotib qoladi. Ne'matulloh Samarqandiy, Shokir Buxoroiy, Xoji Muhammad Sobir, Mullo Zarif Majnun Buxoroiy, Niyozbek Matlab va Xayrullobek Shamim Buxoroiy kabi shoirlar o'z qismatlarini yo'qchilik va yolg'izlikda o'tkazishga qaror qilib saroy xizmatidan ketadilar. Qolganlar esa Hindistonga ravona bo'ladilar.

Boshqa tomondan, sinfiy qarama-qarshilikning kuchayishiga olib kelgan va xalq harakatlarini yuzaga keltirgan mamlakat ichki vaziyatining yomonlashuvi adabiyot ahli namoyandalari harakatlarining boshlanishiga undaydi. Boshqaruv sinfiga nisbatan e'tiroz va qat'iy norozilikni aks etgan ko'plab she'rlar vujudga keladi. Shoirlar bu kabi e'tiroz va kayfiyatni o'z she'rlariga sufiylik niqobi ostida, «hind uslubi»ning kinoya, kesatiq va ishora kabi mushkul shakllari orqali joylaydilar. Bu tabiiy hol, albatta. Chunki, ochiq-oydin tanqid qilgan shaxslar o'ldirilib yuborilgan. Tazkirada Buxoro adabiy muhiti to'g'risida keltirilgan dalillar ustida olib borgan ilmiy tadqiqotimizga ko'ra, XVII asrda Buxoro adabiy muhitida qandaydir bir g'azalning har bir baytiga taqlidiy 3 misra qo'shib qo'yish orqali muxammaslarning yaratilganligi va she'riyatning bu janri shakl va mazmun jihatdan mukammallik satxiga ko'tarilganligi, shuningdek, g'azal, qasida, masnaviy, ruboiy, qit'a, hajv kabi she'riyat janrlarining keng rivojlanganligi, muammo va ta'rixlarning yozilish darajasi o'tgan asrdagiga nisbatan sayoz ekanligi aniqlandi. Shu bilan birga, Fattox Nishopuriyning «Shabistoni hayol» nomi bilan tanilgan «Shabistoni nuqot va gulistoni lug'ot»

asari adabiy davralarning diqqat markazida bo'lganligi muhim ahamiyat kasb etadi. O'sha davrdagi siyosiy qiyin vaziyatda ko'plab shoirlar o'zlariga sufiylik yo'lga o'tib olib she'r bitishni ma'qul bilganlar hamda payg'ambar va sufiy namoyandalarga atalgan ahamiyati unchalik katta bo'lmagan madhiyalar yozganlar. Saroy adabiy muhitining susayishi chog'ida mehnatkash sinf vakillari adabiy muhiti yanada rivojlangani va asarlarda yangi shakl hamda ma'nodor g'oyalar vujudga kelgani aniqlandi. Kelgusi tadqiqot ishlarimizda tazkira muallifining hayoti va ijodi, tazkira tuzilishi va uning qo'lyozma nusxalariga o'z diqqat e'tiborimizni qaratishimizni ta'kidlagan holda shuni aytib o'tish joizki, Maliho Samarqandiyning «Muzakkiru-l-as'hob» tazkisasi XVII asrda Buxoroning nafaqat adabiy muhiti shoirlarini tadqiq etishga, balki siyosiy va iqtisodiy hayotining yoritilishiga ko'maklashuvchi manba sifatida ham juda qadrli ekanligi namoyon bo'ladi.

Adabiyotlar ro'yxati:

- [1] Шахиншаев А. Антология Малеха. – Труды Таджикской базы АН СССР. т. IX. Сталинабад, 1938. –С.33-40.
- [2] Мирзоев А. Муҳимтарин сарчашмаи тарихи адабиёти асри XVII. // «Шарқи сурх», 1940, №1. –Б. 21; унинг Тазкираи Малехо ва баъзе масъалаҳои тарих // «Шарқи сурх», 1946, №1. –Б. 30-32; унинг Малехо ҳамчун шеърфаҳм ва сухансанҷи асри XVII // «Шарқи сурх», 1948, №7. – Б. 36-40; унинг Новый источник по литературе Ирана сефевидского периода. – Труды двадцать пятого Международного конгресса востоковедов.т.П. М., 1963. –С. 269-275.
- [3] Ахмедов Б. Историко-географическая литература Средней Азии XVI-XVIII вв. (письменные памятники). Т., 1985. –С.173-178.
- [4] Собрание восточных рукописей АН УзССР. т.І. Т., 1952, –С. 133-134; т.ІХ. Т., 1971, –С. 60-63.
- [5] Малихо Самарқандий. Музақкиру-л-асҳоб. Қ.№58/І, 58/ІІ, 2727/ІІІ, 2727/ІV, 2613/І, 4270, 8888. ЎзФАШИ.
- [6] Қ.№8888 га қаранг.
- [7] Малихо Самарқандий. Музақкиру-л-асҳоб. Қ.№ 2727. ЎзФАШИ, –Б. 191.
- [8] Мирзо Тоҳир. Тазкираи Насрободий. Техрон, 1317 й.х. – Б. 432-444.
- [9] Аштархонийларда иккита пойтахт бўлган; Бухорони хон, Балхни эса унинг вориси бошқарган.
- [10] Малихо Самарқандий. Музақкиру-л-асҳоб. Қ.№ 2727. ЎзФАШИ, –Б. 172-174.
- [11] Малихо Самарқандий. Музақкиру-л-асҳоб. Қ.№ 2727. ЎзФАШИ, –Б. 52.
- [12] Малихо Самарқандий. Музақкиру-л-асҳоб. Қ.№ 2727. ЎзФАШИ, –Б. 107-108.
- [13] Малихо Самарқандий. Музақкиру-л-асҳоб. Қ.№ 2727. ЎзФАШИ, –Б. 262-263.
- [14] Малихо Самарқандий. Музақкиру-л-асҳоб. Қ.№ 2727. ЎзФАШИ, –Б. 265-266.
- [15] Малихо Самарқандий. Музақкиру-л-асҳоб. Қ.№ 58. ЎзФАШИ, –Б. 267.
- [16] Малихо Самарқандий. Музақкиру-л-асҳоб. Қ.№ 2727. ЎзФАШИ, –Б. 140.

ҚАДИМГИ ТУРКИЙ БИТИГЛАРДА АҚ ВА ҚАРА РАНГЛАРИНИ АНГЛАТУВЧИ СИФАТЛАР ЛИНГВОПОЭТИКАСИ

Нигора Хаджиева,

*Мумтоз филология ва адабий манбашунослик кафедраси,
Тошкент давлат шарқишунослик университети*

Маълумки, сифатлар жонзот ва нарса-ҳодисаларнинг белгисини ифодалайдиган сўз туркумидир. Бундай сифатлар предметнинг турли кўринишларини, шакл ва форма белгиларини ифодалаш учун қўлланилади. Ранг-тус билдирувчи сифатлар отлашишга мойил бўлади. Улардаги отлашиш хусусияти, айниқса семантик ранг-барангликни ва кўчган маъноларини юзага келтиради. Қадимги туркий тилда ранг англаувчи сифатлар семантик сермаънолик хусусиятига эга.

Мақолада ўрганиладиган мавзу қадимги туркий тилда қўлланган ранг-тус англаувчи сифатларнинг кўламини аниқлаш ҳамда сифатларнинг ҳам лингвистик, ҳам бадий-эстетик жиҳатдан ўрганишга бағишланган.

Калит сўз ва сўз бирикмалари. *Сифат, битиг, ранг, қора, оқ, лингвопоэтика, эпитет, маъно, бадийлик, тазод.*

Хорошо известно, что прилагательные – это слова, которые представляют символы живых существ и событий. Красочные прилагательные стремятся снимать. Огневые свойства в них порождают семантическое разнообразие и движущие значения. В древнетюркском языке красочные атрибуты имеют смысловое значение. В статье рассматривается область применения красочных атрибутов, используемых в древнетюркских языках, а также лингвистическая и художественная эстетика прилагательных.

Ключевые слова и словосочетание: *прилагательные, письменность, цвет, чёрный, белый, лингвопоэтика, эпитет, значение, антитеза.*

It is well known that adjectives are words that represent symbols of living things and events. Colorful adjectives tend to shoot. The fire properties in them give rise to semantic diversity and driving meanings. In the ancient Turkic language, colorful attributes have semantic meaning. The article examines the scope of the colorful attributes used in the ancient Turkic languages, as well as the linguistic and artistic aesthetics of adjectives.

Key words: *adjective, color, black, white, epithet, lingvopoetic, main.*

Ўзбек тилида сифат лексемаларнинг, хусусан, ранг-тус билдирувчи сифат лексемаларнинг услубий восита сифатида поэтик нутқда қўлланиш имкониятлари, турли маъно нозикларини ифодалаш учун хизмат қилиши, қўллаш даражаси, семантик структураси ҳозирга қадар тилшуносликда махсус ўрганилган эмас. Услубият бўйича яратилган дарслик ва ўқув қўлланмаларида ҳам бу ҳақида аниқ маълумотларни учратмаймиз [1,109].

Бундай сифатлар предметнинг турли кўринишларини, ифодалаш учун қўлланилади. Ранг-тус билдирувчи сифатлар отлашишга мойил бўлади. Улардаги отлашиш хусусияти, айниқса семантик ранг-барангликни ва кўчган маъноларини юзага келтиради. Қадимги туркий тилда ранг англатувчи сифатлар семантик сермаънолик хусусиятига эга. Уларга бирма-бир тўхталиб ўтамиз.

Қадимги туркий битигларда ранг-тус англатувчи сифатларнинг лингвопоэтик жиҳатдан тадқиқ этишдир. Мазкур мақсадни амалга ошириш учун қуйидаги вазифалар белгилаб олинди:

- Қўлланган ранг тус англатувчи сифатларни аниқлаш;
- Аниқланган сифатларнинг бадий жиҳатдан ўрганиш.

Тадқиқот натижасида *qara*, *qizil*, *ar*, *aq*, *kök*, *yağiz* каби сифатлар сўзлар деб топилди. Ҳар бирини алоҳида таҳлилда кўриб чиқамиз.

Qara сўзининг асл маъносида ранг-тус ётади, яъни кўмир, курум, қоракуя, мўм каби предметлар туси қора орқали ифодаланади. Қора кўпинча оқ сўзининг антоними бўлиб хизмат қилади.

А.Н.Кононов таъкидлаганидек: *Qara* сифати туркий тилда қуйидаги маъно турларига эга:

1. қора, тим қора, хафа, бахтсиз;
2. халқ, омма, мол;
3. ер, қуруқлик;
4. қиялик [2,161].

Баъзи бир сўз бирикмаларида *qara* сифати кўшимча маъноларга эга бўлади.

1. “Катта”, “йирик”
2. оддий

Қора кўпинча оқ сўзининг антоними бўлиб хизмат қилади.

Qara ўзбек тили луғат фондининг энг қадимги ва асосий сўзларидан ҳисобланади. У тарихий меросларда ва қадимги ёзув ёдгорликларида учрайди:

Anča bilinjlar ädgü ol! Qara öpgük soz tidi ödmän körmän ürkittiñ tir. Anča bilij [3,81].

Мазмуни:

Шундай дейишади: қора попушак (қуш) ҳатто бир йилда ҳам ўзгармайди (ранги оқармайди, қўлга ўрганмайди)

Qara сифат лексемаси нутқда фақат предметнинг рангини кўрсатиш мақсадида қўлланганда, эмоционал-экспрессивликдан холи бўлади, унинг вазифаси ранг тўғрисида хабар, маълумот бериш билангина чекланади. Нафақат *qara* балки барча ранг-тус сифатларига ҳам худди, шу фикрни айтиш мумкин. Масалан, *qara qalam*. Ушбу мисолда ҳеч қандай услубий маъно хусусиятларига дуч келмаймиз. Чунки бундай бирикма услубий бўёқдорликдан холи ҳисобланади. Урхун-Енисей ёдгорлигидан бир мисол келтирамиз.

Qapağan qağan.... Tün udimati, kundüz olurmati, qizil qanım tükäti, qara tärim yügürti [4, 291].

Маъноси: Қапаған хоқон тун ухламади, кун ухламади, қизил қонимни тугатиб, қора терим югуриб, меҳнатимни, кучимни бердим-ку, ахир.

Ушбу гапда қўлланилган *qizil* ва *qara* сифат лексемаларига эътибор қаратсак. Тўнюкуқ битигидан бизга маълумки, Тўнюкуқ Элтариш хоқон даврида кўпгина жангларга бошчилик қилган ва жанг қилган. Турк хоқонлиги учун қилган меҳнатлари ва хизматлари ниҳоятда кўп эканлигини биламиз. *Qizil* сифат лексемаси *qanım* сўзи билан бирикма бўлиб келмоқда. Биз биламизки, қоннинг ранги қизил. Лекин муаллиф бу ерда *qizil qanım* деб айнан қоннинг рангини таъкидламаяпти, аксинча қанчалик кўп машаққат чеклигани, қанчадан қанча лашқарларни вафотини, яъни қонлар тўкилганини, бундан ташқари жангда ғолиб бўлиш осон кечмаганлигини таъсирли ифодалаш учун қўллаган. Энди, *qara tärim* сўз биркмасини таҳлил қилсак. Бу ерда бадийликни яққолроқ кўрамиз. Чунки, инсоннинг териси қора рангда бўлмаслигини биламиз. Муаллиф бу ерда бадийлик ва таъсирчанликни ошириш мақсадида “тер” сўзига *qara* сифат лексемасини қўшмоқда. Бу ерда сифат лексемаси рангни билдирмасдан, аксинча муаллифнинг кайфияти ва ҳолатини кўрсатмоқда. Яъни, инсоннинг не машаққат ила бажарган ишидан қаро терга ботганлигини намоён қилиш учун қўлланилган. Юқорида келтирган мисолимиздан сифатларда яширин кенг маъно борлиги гувоҳи бўлди. Айнан тарихий жараёндаги вазиятнинг тасвирини муаллиф сифатлар лексемасидан жуда ўринли фойдаланган. Айнан бу мисолимизда муаллифнинг кайфияти ва ҳолатини янада аниқ тасвирлашимиз учун жуда катта бадий тасвир восита сифатида сифат лексемалари қўлланилган. Шу ўрнида айтиб ўтиш жоизки, бу ерда нафақат сифатлар бадийлигига таъсири катта, балки, бошқа бадий тасвир воситалари ҳам мавжуддир. Масалан, тазод яъни, “қаршилантириш” санъати ҳам учрайди. *Tün va kundüz* сўзлари мисол бўла олади.

Бундан ташқари, *qara* сифати “оддий” деган маънони ҳам англатади.

Мўюн-чўр матнида хоқон тахт учун бўлган курашда босқинчи эмаслигини айтади:

Qara igil buduniğ yoq qilmadim, äbin barqin yulmadim. Keyin aydim, turğuru kötüm: kentü bidunum tedim, udu keliñ, tedim, Kodun bardim, kelmädi [5,290].

Мазмуни:

Оддий халқни йўқ қилмадим. Ўтовларини, уйларини, йилқиларини тортиб олмадим. Мен уларга жазо тайинладим “Сизлар менинг халқим-сиз”, дедим. Менга эргашинг дедим, келмади.

Мазкур конструкцияда қара сифати ранг билдирмай “оддий”, “мавқе жиҳатдан паст” деган маънода қўлланилган. Бундай сўз лингвистик майдон орқали образли контекстга қараб силжийди. Сўз семантик системанинг

элементи сифатида контекстда бадий восита бирлиги билиб хизмат қилади.

Ушбу мисолда кўп марта келтирилган қара халқ ибораси ўзига хос сифат даражаси бўлиб, оддий, юпун яшайдиган доимо оғир меҳнатдан бели букилиб юрадиган, ҳар қанча меҳнат қилса ҳам бойий олмайдиган халқ тили билан айтилганда бири “икки бўлмайдиган”, фақат куни ўтганидан хўрсиниб яшайдиган ва уларнинг фарзандлари ҳам, шу ҳолатда қолиб кетадиган одамларга нисбатан ишлатилган. Қора халқ одатда, аҳолини асосий кўпчилигини ташкил қилувчи имкониятлари доимий равишда чекланган қўли калта, косаси оқармайдиган, оми лекин керак бўлганда хонлик хизмати учун хохлаганча сафарбар қилинадиган ва бунинг учун ҳақ тўланмайдиган одамлардир. Одатда, жангу жадалларда жабр чекадиган халқдир.

Ушбу мисолдан кўриб туришимиз мумкинки, оддий ва ишчи халққа нисбатан ҳам *qara* сифати ишлатилган. Бу ерда *qara* сифатизининг асосий маъносида эмас, балки образлиликни яққол ифодаловчи вазифасида қўлланилган.

Ранг билан боғлиқ урф-одатлар, анъаналар, кундалик турмуш ҳодисалари қадимги кишиларнинг эстетик тафаккури тўғрисида ёрқин тасаввур берувчи бир воситадир. Оқ ранг кун ёруғлигининг мифологик эквиваленти бўлиб, ҳар доим эзгулик мазмунини касб этган, шунингдек, бу ранг ҳаётбахш омиллар – сут ва буғдойни, чанқоқликни босувчи, танани покиза қилувчи – сувни, булутлар, ҳалоллик, ёруғлик кабиларни ўзида ифода этган. Шу боис энг қадимги даврлардан оқ ранг билан эзгулик, кўпайиш ва илоҳийлик каби хусусиятлар боғланади. Туркий халқлар тарихининг шаманлик даврига оид маълумотларга кўра, оқ ранг улуғлик, адолат, кучлилик маъноларида кенг қўлланилган. Олтойликларда оқ ранг тўғрилиқ, гўзаллик, улуғворлик маънолари билан бирга, улуғ тангрининг яратувчилик ва яхшилик кучларини йиғувчилик сифатларини ҳам билдирган бўлса [6,39], Жанубий Сибирдаги туркий халқларда эса оқ ранг эпик ва тарихий ном сифатида ҳам учрайди: Оқ Қон, Оқ Мўлат ва бошқалар. Н. Б. Бахилинанинг эътироф этишича, қадимги руслар учун оқ ранг фариштанинг мартабаси, саодатли қиёфасини тамсил этган [7, 26]. Африка халқлари эса оқ рангни шодлик ва бегуноҳлик аломати деб билишган. Мусобақада ғолиб чиққан ва озод қилинган қулга оқ кийим кийдиришган [8, 85] Шунингдек, оқ сўзи билан боғлиқ кўплаб географик номлар мавжуд – Оқдарё, Оқсув, Оқсой ва ҳоказо. Қизикарлиси шундаки, бу атамалар бевосита ранг билан боғлиқ бўлмай, балки қор сувларига тўйинишдан пайдо бўладиган чучук сувли дарёга нисбатан ишлатилади. Бу ҳолат қирғизларда, озарбайжонларда, қозоқларда, олтойликларда ҳам учрайди [9, 38].

Ўрта Осиё ва Қозоғистон халқлари, шунингдек, ўзбек халқи жуда қадимдан чорвачилик билан шуғулланиб келганлари туфайли, уларнинг лексикаларида чорвачиликка оид сўз-терминлар каттагина ўринни

эгаллайди. Шуниси характерлики, кўпчилик уй ҳайвонлар (мас., от, сигир, туя, қўй, ит, мушук, қуёш кабилар) ранг-туслари жиҳатдан бир-бирларига жуда ўхшаш бўлишларига қарамай, баъзи ранг-тус терминлари фақатгина отларга хос бўлиб қолган, улар отдан бошқа нарсаларнинг ранг ифодаси учун қўлланмайди.

Отларнинг тусларидаги турли туман ранглар, уларнинг товлама хиллари, бир-бирларидан фарқларнинг жуда нозик томонлари кўп бўлиши мумкин. Лекин уларга ном беришда ранг-туслар бирмунча гуруҳлаштириб олинган.

Туркий битигларда ҳам оқ сифати бир неча ўринда қўлланилган.

Ar qoy, aq arğuğ ulğartdim, basinigma yağig kälürür ärtim, qağanimin sü äldimiz, täñri yarliqazu [10,294].

Мазмуни:

Кўнғир қўй, оқ отни улғайтирдим. Босадиган ёвни поймол қилғучи эдим. Хоқоним билан лашкар тортдик, тангри ёрлиқасин!

Alp Şalçī aq atin binip tægmiş [11,306].

Мазмуни:

Алп Шалчи оқ отини миниб ҳужум қилибди.

Битигларда учрайдиган энг кўп иборалардан бири отлар билан боғлиқдир. Одатда, отлар ҳақида фикр юритилганда, уларнинг сифати рангига қараб ажратилган. Масалан, оқ отга нисбатан юқори мақом берилган. Оқ от бек минадиган асосий чопқир, ақлли улов ҳисобланган. Оқ отга нисбатан саман от яъни, бақувват, ниҳоятда тез чопадиган, жангларда шитоб билан чиқиб кетадиган, чайир, чидамли, қолаверса, оқ ранги шарқ мамлакатларида поклик, эзгулик, тинчлик, ҳаллоллик ифодаси деб қаралган.

Ушбу мисолда кўришиб турибдики, ҳайвонларнинг рангини таъкидлаб, уни қандай отни улғайтирилганига эътибор берилмоқда. Сабаби, оқ ранг поклик, тинчлик рамзи ҳисобланади.

Бадий матнларида бошқа ранг-тус сифат лексемалари ҳам кенг қўлланилган. Чунончи, сариқ сифат лексемаси ҳақида ҳам шуни айтиш мумкин.

Ol yärkä bän bilgä Tonuquq tügürtük üçün sariğ altun, ürün kümüş, qiz qoduz, ägri täbi, aği buñsuz kältürti [12, 308].

Мазмуни:

Ўша ерга мен-билга Тўнюқуқ етказиб борганим учун сариқ олтин, оқ кумуш, зотдор хўтиз, ўрқачли туя, шоилардан ҳисобсиз келтирди.

Ушбу гапда анчагина сифатлар лексемасидан фойдаланилган. Масалан, *sariğ, ürün, qiz, ägri*. Бу сифатларнинг ўзининг ранг-тус англатувчи вазифасидан ташқари, улар гапнинг бадийлигини ифодалашга ҳам хизмат қилади. Улар билинган бирга келаётган сўзларга эътибор қаратсак. *Sariğ*

altun, ürüñ kümüŝ, qiz qoduz, ägri täbi сўз бирикмаларини таҳлили шуни кўрсатадики, биз олтиннинг сариклигини, кумушнинг оқлигини, туянинг ўркачи борлиги ҳақида биламиз. Бу ерда бу сифатлар уларнинг хусусияти ҳақида таъкидлаш учун қўлланилган. Демак, нарса ва ҳайвонларни хусусиятларини алоҳида санаб ўтиш учун муаллиф ушбу сифат лексемаларидан фойдаланган. Бу нарса ва ҳайвонларнинг қийматини ошириш ҳамда ўша кезлардан ушбу ҳадиялар қимматбаҳо бўлганлигини ифодалаш мақсадида қўлланилган. Ушбу мисолимиздан яна бир қизиқ фактга дуч келишимиз мумкин. Қадимги туркий тилда оқ рангни ифодаловчи *aq* сифатидан ташқари яна *ürüñ* сифат лексемасидан фойдаланилганлигини кўришимиз мумкин.

Ўзбек тилида сифат лексемаларнинг, хусусан, ранг-тус билдирувчи сифат лексемаларнинг услубий восита сифатида поэтик нутқда қўлланиш имкониятлари, турли маъно нозикликларини ифодалаш учун хизмат қилади.

Булар ичида ранг-тус англатувчи сифатлар ўзига хос характер-хусусияти билан алоҳида ўрин тутади. Унинг бадий матннинг поэтик жиҳатдан очиб берилишида, бадий тафаккурни юзага келишига катта ёрдам беради. Бундан ташқари, битигларда учраган сифатлар услубий мақсадда, ўз қаҳрамонлари феъл-атворидаги ижобий томонларини, маънавий-ахлоқий савиясининг юқорилиги, айна пайтда руҳий ҳолатини очиб бериш учун хизмат қилган.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Қўнғуров Р. Сифат стилистикаси / Ўзбек тили стилистикаси.–Т.: Ўқитувчи, 1983. – Б. 109.
2. Кононов А.Н. Семантика цветообозначений в тюркских языках // Тюркологический сборник, 1975. – С.161.
3. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. – М-Л, 1951. – С. 81.
4. Содиқов Қ. Туркий тил тарихи.– Т.:ТДШИ, 2009. –Б. 291.
5. Содиқов Қ. Туркий тил тарихи. –Т.:ТДШИ, 2009. –Б. 290.
6. Молчанова. Прилагательные семантических полей «чёрный цвет» и «белый цвет» в ономастиконе алтайцев // Советская тюркология. – № 3. –Баку, 1985.– С. 39.
7. Бахилина Н.История цветообозначений в русском языке. – М.: Наука, 1979. – С. 26.
8. Миронова Л.Н. Цветоведение. – Минск.: Высшая школа, 1984. – С. 85.
9. Молчанова О.Т. Прилагательные семантических полей «чёрный цвет» и «белый цвет» в ономастиконе алтайцев // Советская тюркология.–№ 3. – Баку, 1985.– С.38.
10. Содиқов Қ. Туркий тил тарихи. –Т.:ТДШИ, 2009. –Б. 294,306,308

**ЮСУФ ХОС ҲОЖИБНИНГ “ҚУТАДҒУ БИЛИГ” АСАРИ
ЖАҲОН АДАБИЙ ЖАРАЁНИДА**

Шохрух-Мирзо Жўраев,
ТДШУ стажёр ўқитувчиси

“Қутадғу билиг”нинг дунёда фақат уч нусхаси – Вена, Қоҳира, Наманган нусхаси мавжуд. Мазкур асар ҳақидаги дастлабки маълумот ва ундан айрим намуналар Европада 1823 йилда француз шарқшуноси Жуаберт Амеде томонидан “Journal Asiatique”да нашр этилди.

Бу асарни атрофлича ўрганиш бизнинг замонамиз учун ҳаётий заруратдир. Айниқса, ундаги бадиий таъсир кучининг қандай омилларга боғлиқ эканлиги, бу омилларнинг юзага чиқиш имкониятлари, бу имконлардан Юсуф Хос Ҳожибнинг фойдалана олиш маҳоратини тадқиқ этиш адабиётшунослигимиз учун кўпдан-кўп янги хулосалар бериши табиий.

Жаҳон туркологиясида асарга илк турк дидактик достони сифатида ёндашиш мавжуд (Иосиф Фон Хаммер, В. Радлов, А. Кононов, И. Стеблева). Мартин Хартман, А.Вамбери, Ф.Кўпрулу, Заки В.Тўғон, Рашид Раҳмати Арат в.б. томонидан нашр ва таржима қилинган.

Юсуф Хос Ҳожибнинг асари бизгача етиб келган йирик ҳажмдаги илк туркий ёзма бадиий асардир. Шу маънода уни ҳар томонлама чуқур таҳлилдан ўтказиш бугунги куннинг муҳим вазифалари сирасига киради. Бу борада Р.Р.Арат, А.Фитрат, А.Валитова, Ж.Амаде, Е.Бертелс, Ж.Клинтон, Р.Денкофф, В.Мэй, С.И.Иванов, Қ.Каримов, Б.Тўхлиев, Қ.Содиқов, З.Содиқов, Ҳ.Ҳомидов, Х.Абдуллаев, Қ.Сидиқов ва бошқаларнинг илмий тадқиқотлари асарни турли йўналишларда тадқиқи бўйича амалга оширилган ишлардир.

“Қутадғу билиг” ҳозиргача жаҳоннинг кўплаб тилларига таржима қилинди. Хусусан, Ғарбий Европа тилларига қилинган таржималарнинг ҳам аҳамияти жуда катта. Ушбу таржималар кўплаб ўзбек ва хорижий олимлар томонидан таҳлил этилди ва ҳамон бу ишлар давом этмоқда. Асарни Ўзбекистонда ва хорижий мамлакатларда ўрганилиш тарихи узоқларга бориб тақалишига қарамай, унинг хорижий тиллардаги талқинларини бири-бирлари билан қиёсий таҳлил этиш ишлари ҳали айрим мақола ва эслатмалар даражасидагина қолиб келаётганлигини тан олишга тўғри келади. Асар инглиз тилига биринчи марта Чикаго унивэрситети профэссори Роберт Денкофф⁸² томонидан 1983 йилда ва иккинчи марта инглиз шоири ва таржимони Волтер Мэй⁸³ томонидан 1998 йилда таржима қилинган бўлса-да, бу икки таржимани қиёсий ўрганиш

---

⁸² R.Denkoff. Yusuf Khass Hajib, Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig): A Turko-Islamic Mirror for Princes, translated, with an introduction and notes, by Robert Dankoff. – University of Chicago Press, 1983.

⁸³ Yusuf Balasaguni. Beneficent knowledge – Translated into English by Walter May. – M., 1998.

бўйича монографик йўналишдаги яхлит тадқиқот амалга оширилганлиги бизга маълум эмас.

Р.Денкофф асарни Р.Р.Аратнинг танқидий матнига асосланиб бевосита аслият тилидан ўгирган. Бу —Қутадғу билигни инглиз тилидаги насрий баёни бўлиб, мутаржим истисно тариқасидагина асар таркибидаги 200 та тўртликни назмий тарзда ҳам ўгирган. В.Мэй эса асарни С.Иванов қаламига мансуб русча таржима⁸⁴ асосида тўлалигича назмий тарзда ўгирган. В.Мэй талқинидаги шеъринг тизим таҳсинга лойиқ. Мазкур икки инглизча таржима ўзбек-инглиз-Америка адабий алоқаларини мустаҳкамловчи нодир манбаалардир. Аммо, бизнинг назаримизда, биринчи таржиманинг асосий нуқсони унинг насрда берилгани бўлса, иккинчи таржимадаги асосий камчилик унинг аслиятга эмас, балки ёрдамчи тилдаги таржимага таянганлиги билан изоҳланади.

Шунга қарамай, мазкур инглизча таржималарини ўрганиш—Қутадғу билигни жаҳон адабиётида тутган ўрни ва бошқа халқлар адабий анъаналарига таъсирини аниқлаш имконини яратади. Уларни аслият билан қиёсий таҳлил этиш, аслиятга адекватлик даражасини аниқлаш адабиётшунослик ва таржимашунослик учун муҳим далил ва хулосаларни беради. Қиёсий ўрганишнинг яна бир муҳим томони шундаки, у орқали қадимий туркий обидани замонавий инглиз тилига мослаштириш усуллари, йўллари, бу борадаги ютуқ ва камчиликлар юзага чиқади.

Асарнинг ўрганилиш тарихи бир қатор тадқиқотлар учун алоҳида объект бўла олади. Ҳозиргача бу йўналишда бир неча уринишлар бўлганини таъкидлаш ўринлидир. Бу йўналишда дастлаб йирик турк олими Рашид Раҳмати Аратнинг номини мамнуният билан тилга олиш керак. У «Ислом энциклопедияси»да асарнинг ўрганилиши билан алоқадор бўлган йирик бир мақоласини эълон қилган эди⁸⁵. Ўзининг илмий таҳлили, қамровининг кенглиги, маълумотларининг аниқлигига кўра ушбу мақола ҳалигача ўз илмий аҳамиятини пасайтиргани йўқ. У 1955 йилгача бўлган даврдаги деярли барча дунё туркшунослигида «Қутадғу билиг» юзасидан амалга оширилган ишларни қамраб олганлиги билан эътиборга моликдир.

Асарнинг ўрганилиш тарихини умумлаштиришга А.К.Зайончковский ҳам муносиб ҳисса қўшган олимлардан биридир. У фақат Юсуф Хос Ҳожиб асарини эмас, балки XI - XIV асрларда яратилган ёзма обидаларнинг жаҳон туркийшунослигидаги ўрганилиш тарихини ёритиб беришга уринганлиги билан эътибор қозонган.

Юсуф Хос Ҳожиб асарининг ўрганилиш тарихи Д.М.Насилов диққатини ҳам ўзига жалб этган эди. Бу олим асарни ўрганишнинг иккита жиҳатига алоҳида эътибор қаратган. Улардан бири қадимги уйғур обидалари орасида «Қутадғу билиг»нинг мавқеини белгилаш билан, иккинчиси

---

⁸⁴ Юсуф Баласағуни *Благодатное знание*. – перевод С.Н. Иванова М.1990. – 418 стр.

⁸⁵ Arat R.R. *Kutadgu Bilig*. – *Islam ansiklopedisi*. Istanbul: Maarif Basimevi. 6 cilt. 1955. s.1039.

муайян олимларнинг, асарни ўрганишдаги алоҳида хизматларини кўрсатиш биланалоқадор.

Ўзбекистонда айна шу мавзу билан иккита йирик «Қутадғу билиг»шунослар қизиқишган. Улардан биринчиси Қаюм Каримов эди. Бу олим ўзининг «Қутадғу билиг»нинг топилиши ва ўрганилиши тарихидан»⁸⁶номли мақоласида мазкур масалага атрофлича тўхтайди. Хусусан, асарнинг Наманган нусхасининг илмий муомалага киритилиш тарихи билан боғлиқ тафсилотларга махсус урғу беради.

Иккинчиси эса Боқижон Тўхлиевдир. У асарни умуман жаҳон туркийшунослари томонидан ўрганилиш тарихини ёритиб беришга интилиши билан эътиборни тортади. Олим иккита мақоласини асарни ўрганиш тарихини ёритишга бағишлаган. Уларнинг биринчиси ўзбек, иккинчиси рус тилида. Муаллиф ушбу мақолаларида жаҳон туркийшуносларининг

«Қутадғу билиг»ни ўрганишга оид ютуқларини умумлаштириб беради. Ушбу мақоланинг афзалликларидан бири шундаки, унда Ўзбекистонда амалга оширилган (1980 йилгача бўлган давр) барча тадқиқотлар қамраб олинган⁸⁷.

Кўриниб турибдики, асарни Ўрганиш тарихининг ўзиёқ мустақил бир йўналишни ташкил этиб бормоқда. Бу бэжиз эмас. Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» асари жаҳон адабиётшунослари, тарихчилари, этнографлари, файласуфлари, сиёсатшунослари ва бошқа кўплаб фанлар мутахассислари учун бой манба сифатида уларнинг эътиборларини тортиши табиий.

Маълумки, «Қутадғу билиг»нинг учта қўлёзма нусхаси маълум. Фанга дастлаб унинг уйғур ёзуви билан ёзилган нусхаси маълум бўлган. Бунда йирик туркшунос Хаммэр Пургшталлнинг хизматлари бор. У мазкур нусхани Истамбулдаги китоб дўконидан сотиб олиб, Вэнадаги Сарой кутубхонасига келтирган. Мазкур нусха асосида асар ҳақидаги дастлабки илмий тадқиқотлар юзага келган эди.

«Қутадғу билиг»нинг хориждаги ўрганилиши дастлаб манбашунослик, матншунослик ҳамда умумфилологик йўналиш касб этган эди. Бунга А.Вамбери, Моритс, В.Радлов, А.Бомбачи, Н.И.Илминский, С.Э.Малов, В.В.Бартолд, П.М.Мэлиоранский, А.Самойлович, Н.А.Юдахин, Н.А. Баскаков, А.Н.Кононов, Э.Р.Тенишев, Г.Ф.Благова, Шербак, С.Г.Кляшторний сингари олимларнинг илмий тадқиқотлари яхши мисол бўла олади.

Умуман, хорижий мамлакатларда амалга оширилган энг муҳим илмий тадқиқот ишларини яхлит ҳолда умумлаштириладиган бўлса, ҳозиргача

---

⁸⁶ Каримов Қ. «Қутадғу билиг»нинг топилиши ва ўрганилиши тарихидан: Адабиётшунослик ва тилшунослик масалалари. 2-китоб. – Тошкент: 1961.

⁸⁷ Тўхлиев Б. Краткий обзор изданий о древнейшем письменном памятнике «Қутадғу билиг». – Библиотеки Узбекистана. Сборник статей по теории и практики библиотечного дела. Выпуск II. Т., 1981, – С. 129-140.

Россия, Туркия ва уйғур (Хитой) мактаблари ҳақида гапириш ўринли бўлади.

Ўтган асрнинг бошларида асарнинг учинчи – Наманган нусхаси ҳам фанга маълум бўлди. Ушбу маълумотлар муаллифи шарқшунос А.З.Валидов эди. Бу нусха эндиликда жаҳон туркийшуносларига Наманган (Фарғона) ёхуд Тошкент нусхаси номи билан танилди. Мазкур нусха асарнинг бутун жаҳонда, жумладан, Россияда ҳам анча кенгрок ўрганилишига яна бир имкон бўлди.

«Қутадғу билиг»ни тарихий манба сифатида ўрганишда В.В.Бартолддан кейин энг катта муваффақиятларни қўлга киритган олима О.А.Валитовадир. У асарнинг адабий хусусиятлари устида ҳам анча салмоқли ишларни амалга оширди. Хусусан, дostonнинг халқ оғзаки ижоди билан алоқаси, асардаги фолклор мотивларининг ёртилиши устида яхши натижаларни қўлга киритди, асар поэтикасига оид жиддий кузатишларини амалга оширди. Ўрни келганда таъкидлаш жоиз бўладики, биз қизиқаётган мавзу «Қутадғу билиг»даги халқ мақолларининг бадий-эстетик вазифаларини муайянлаштиришга бўлган дастлабки уриниш ҳам Россия шарқшунослигида О.А.Валитова томонидан амалга оширилган эди. Олима биринчи маротаба асар таркибидаги мақолларнинг айрим туркий халқлар оғзаки ижодидаги параллелликларига эътиборни тортган эди. Шунингдек, асар поэтик матнидаги манбаларни аниқлашга уриниш ҳам олимага яхши натижаларни келтирди. У айрим мотивларнинг Шарқ халқлари адабиётидаги муштаракликлар билан изоҳланишини амалий жиҳатдан исботлаб берди.

1970 йилда «Қутадғу билиг»нинг 900 йиллиги муносабати билан IV Туркшунослар анжумани мазкур асарни ўрганишга бағишланди. Ўша пайтдаги «Советская тюркология» журналининг битта сони шу санага аталди. Мазкур анжуман резолютсиясида Москва, Ленинград, Олма-Ота, Ашхобод, Боку, Тошкент, Фрунзе, Абакан, Нукус, Чебоксар, Налчик, Якутск, Қозон, Новосибирск, Уфа, Фарғона, Бухоро, Тарту, шунингдек, Будапештдан 130 олим иштирок этгани қайд этилган⁸⁸.

“Қутадғу билиг”нинг Р.Денкофф қаламига мансуб инглизча таржимаси ўзининг замонавий тили билан аҳамиятли. Р.Данкофф таржимани Турк олими Рашид Раҳмати Арат томонидан 1947-йил нашр этилган усмонли турк ёзувидаги танқидий матн асосида яратди. Танқидий матндаги айрим ноаниқликларга аниқлик киритиш учун асрнинг учта қўлёзмаси ва усмонли туркча таржимага ҳам мурожаат этган.

“Қутадғу билиг”нинг мазкур инглизча таржимаси таркибий жиҳатдан сўзбоши (Preface), шартли қисқартмалар (Abrevetitions), кириш (Introduction) матн таржимаси, биринчи илова (Appendix 1), иккинчи илова (Appendix2) ва изоҳлар (Notes)дан иборатдир.

---

⁸⁸ Резолюция IV Тюркологической конференции, посвященной 900-летию «Кутадгу билиг» Юсуфа из Баласагуна. – Советская тюркология, 1970, № 4, – С.141-142.

Юсуф Хос Ҳожиб яратган илк туркий ёзма обида намунаси – ”Қутадғу билиг” ўзининг теран мазмуни, гўзал бадияти ва нафис поэтикаси билан бир неча асрлардан бери жаҳон илм аҳлининг, санъат севарларнинг диққат марказида турибди. Бу асарни ҳар томонлама тадқиқ этиш Юсуф Хос Ҳожиб ворислари учун ҳам қарз, ҳам фарздир. Асар дунё олимлари томонидан кенг ўрганилаётгани ва дунёнинг турли тилларига бир неча маротаба таржима этилгани бугунги кун тадқиқотчилари олдида асарни мукамал тадқиқ этиш бўйича янада салмоқли вазифаларни қўяди. Асарнинг турли тиллардаги таржималарини таҳлил этиш уни жаҳон адабий жараёнидаги мавқеини янада оширади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. “Қутадғу билик”, Ғафур Ғуллом номидаги бадиий адабиёт нашриёти, Тошкент, 1971 йил. – 965 б.
2. Каримов Қ. “Қутадғу билиг”нинг топилиши ва ўрганилиши тарихидан: Адабиётшунослик ва тилшунослик масалалари. 2-китоб. – Тошкент: 1961. – 468 б.
3. Муҳаммад Ҳайдар Мирзо, “Тарихи Рашидий”. – Т., ”Шарқ”, 2010. – 719 б.
4. Қаюм Каримов. Илк бадиий дoston. – Тошкент, 1976. 724-бет.
5. Юсуф Баласағунский. “Благодатное знание”. Издание подготовил С.Н. Иванов. – М.: Наука, 1983. – 782 с.

ХОЛИС ХОРАЗМ ТАРЖИМОНЛИК, ХАТТОТЛИК МАКТАБЛАРИНИНГ НАМОЯНДАСИ

Нилуфар Холбобоева,
ТДШУ стажёр ўқитувчиси

Тарихдан маълумки, Муҳаммад Раҳимхон II - Феруз раҳнамолигида, катта адабий-маданий мерос яратилди - шоирларнинг девонлари тузилди, бир қанча форсий ва арабий китоблар ўзбек тилига таржима этилди. Шундан Хоразмда таржимонлик, хаттотлик мактаблари юзага кела бошлади.

Хоразмлик олим ва шоир Ҳасанмурод Лаффасийнинг тазкираслари «Хева шоирлари» ва «Хива шоир ва адабиётчиларининг таржимаи холлари»да таниқли ижодкорлар ҳаёти тўғрисида батафсилроқ маълумот беришга ҳаракат қилинган. Мунис, Огаҳий, Феруз, Баёний, Комил Хоразмий, Табибий, Аваз Ўтарўғли ҳаётига оид энг зарур ва муҳим жиҳатлар, ижодий фаолияти жараёнидаги асосий қирралар қаламга олинади. Чокар, Мутриб, Фақирий, Ниёзий, Роғиб, Доий, Девоний, Мирзо каби даврининг кўзга кўринган ижодкорлари ҳақида ҳам маълумот мавжуд. Умри машаққатли меҳнат остида ўтган бўлса ҳам, бироқ ўз шеърларининг ҳаётлиги, самимийлиги билан ажралиб турган Холис, Нозим, Хаёлий, Ҳабибий каби шоирлар фаолияти ҳақида ҳам оз бўлса-да, қизиқарли маълумотлар келтирилган. Хива хон саройида ижод этган шоир,

таржимон, хаттотлардан бири - Муҳаммад Яъқубхўжа ибн Иброҳимхўжа, тахаллуси – Холисдир.

Муҳаммад Яъқубхўжа, тахаллуси – Холис, асли ҳозирги Янги ариқ ноҳиясига қарашли Бешариқ қишлоғида туғилди. Маълумотни аввал ўз қишлоғининг эски мактабида олди, сўнгра Араб Муҳаммадхон мадрасининг шоири ва олими Доийдан олди. У Хивада араб, форс-тожик тилларини яхши билган, кучли таржимон бўлиб етишади. Феруз таклифига биноан саройга чақиртирилиб, алломаи замон Баёний ва Мирзолар қаторида хурмат ва эътиборга сазовар бўлган⁸⁹.

Феруз даврида илм-фанга қизиқиш ортиши билан китобни мутолаа қилувчилар, хаттотлар жамоаси ҳам кўпайди. Феруз энг хушхат хаттотларни саройга жамлади. Шулар орасида Холис ҳам бор эди. Хаттот Холис ҳақида Лаффасий шундай таъриф берган:

خالص بولوبان ازاده كاتيب
خطى مشق ده هميشه مرغوب
دايم ايش ترجمه كتابت
فارسی عربی ده آنچه غيرت
مشق ايلايوب آنچه شعرلار
شعريکه عجب كوزلار⁹⁰

*Шунингдек, хушқалам, хушхатлиги туфайли кўп китобларни кўчирган ва таҳрир қилган. Жаъли қалам билан ёзган альбом ва қитъалари бор*⁹¹.

Хоразм адабий муҳитининг йирик намояндаси Холис серқирра ижодкор хисобланади. Феруз даврининг тазкираларида ҳам хушфикрлар битилган.

Яна бир манбада Хоразм хаттотлик мактабининг йирик намояндаси Муҳаммад Яъқубхўжа ибн Иброҳимхўжадир. Муҳаммад Раҳимхон II саройида энг яхши хаттотларидан бири деб таъриф берилган⁹². Феруз буюк асарларни чиройли, хушхатлик билан кўчириш фармонини берганига эътибор берсак, кўзга кўринган хаттот дейиш мумкин. Унинг хаттотлик бўйича ҳам саводи борлигини кўрсатади.

1867 йилда Феруз буюк Алишер Навоийнинг «Хамса» асарини қайта кўчиришни машҳур хаттотлардан бири Муҳаммад Яъқубхўжа Холисга топширади. Ушбу иш 1867 йилнинг мартада бошланиб 1869 йилнинг сентябрига қадар давом этади. Қарийб икки йил давом этган бу китоб

---

⁸⁹Давлатёр Раҳим Шихназар. Феруз шоҳ ва шоир номли китобидан. Тошкент Фафур Ғулом нашриёти. 1991

⁹⁰ Лаффасий. Хива шоирлари ва адабиётчиларнинг таржимаи ҳоли. Ўз Р ФА Шарқшунослик институти фонди. Қўлёзма. Сакланиш рақами 9494, Б.21.

⁹¹ Муродов А.Ўрта Осиё хаттотлик санъати тарихидан. Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти. Тошкент -1971. Б.60.

⁹² По следам дворцовый библиотеки: Рукописная культура в Хорезме при Конгратах. Нурёғди Тошов. Austrian academy of Sciences, Vienna 2023. Б. 98.

намунаси XIX аср Хоразм китобатчилиги тарихига олтин ҳарфлар билан битилса арзийди. Китобни қўлга олар экансиз, ҳар бир асар бошида бир-бирини асло такрорламайдиган нафис лавҳаларга кўзингиз тушади. Достонлар охирида ҳам худди шундай нодир лавҳалар битилган Муҳаммад Яъқубхўжа 1916 йилда Абдурахмоннинг тарихга оид машҳур асари «Таржимони тарихи Абдурахмон» асарини хушхатлик билан кўчирди⁹³.

Бизнингча унинг ниҳоятда нафис, хушхатлигидан хоннинг назарига тушади. Холиснинг оила аъзолари орасида ҳам етук хаттотлар бор эди. Унинг укаси Умархўжа ҳам саройнинг моҳир хаттотларидан саналган. У кўчирган қўлёзмалардан бири ЎзР ФА ШИ қўлёзмалар фондида сақланади⁹⁴. Холиснинг ўғли эса Дамулла Иброҳим хўжа Асфандиёрхоннинг ўғли Тимур Ғозини хаттотлик сирларини ўргатиш учун ҳақ олган⁹⁵.

Бу киши Хива хонлигининг китобхонлиг вазифасида ишлаб, турлик арабий ва тарих китобларини таржима қилиб форсий, арабий лисонидан чиқориб туркий лисони бирла кийгузуб, зийнатлик тахрирлар қилар эрди. Аммо Холис шундоғ ҳонлиг замонида Хива хонлигиким, Муҳаммад Амин замони ҳамда Саййид Муҳаммадхон, Феруз Муҳаммад Раҳимхоннинг хонларнинг фармойишларига мувофиқ ҳар хил, ҳар ранг, турлик форсий, арабий лугат таърих ва ҳам диний китобларни ўзбек тилига таржима қилиб, либоси мулукона бирлан зеб зийнатлар берадур. Аммо Холиснинг таржимаси бир ширинмақол бўлгон ҳолида шундоқ хуштақрир, хушнавис эрдик, онинг қаламраҳшин варақлар саҳифасида жавлонлар қилдургонин кўрган замон котиби Арасту, филотунлари алҳазар қилиб мусаллам хати бериб, Холисга шогирд бўлмолиғни фаҳр қилур эрдилар⁹⁶. Хоразм адабий муҳитида етишиб чиққан таржимонлар авлоди томонидан зўр муваффақият билан давом эттирилди ва ривожлантирилди. Жуманиё Шариповнинг хабар беришича, Хоразмда қисқа муддат (XIX асрнинг ўрталаридан XX аср бошларигача бўлган давр кўзда тутилади. Н.К.) ичида тарихга оид йигирма саккизта фундаментал китоб, бадий адабиётдан йигирма учта, бундан ташқари, бир қанча илмий – фалсафий асарлар таржима қилинган. Таржимонларнинг сони саксон икки кишидир. Бу саксон икки киши орасида номлари Холиснинг номи ҳам бор⁹⁷. Ўз замонасининг илмли кўп тилларни билувчи Холис, ўз фаолияти давомида таржимонлик соҳасида ҳам фаолият кўрсатган. Даврларнинг машҳур адибларининг форсий ва арабий асарларини туркий тилга таржима қилган. Халқни илмли бўлишига ўз хиссасини қўшган таржимон. Фирдавсий, Низомий, Саъдий, Жомий-

⁹³ Давлатёр Раҳим Шохназар. Феруз шоҳ ва шоир номили китобидан. Тошкент. Ғафур Ғулом нашриёти. 1991. Б.60

⁹⁴ Аминов Хамидулла Абдирахимович Хоразмда Китоб Тарихи Манбалари. (Xviii Аср Иккинчи Ярми – Хх Аср Бошлари: Ўзр Фа Ши Қўлёзмалар Фонди Асосида)

⁹⁵ По следам дворцовый библиотеки: Рукописная культура в Хорезме при Конгратах. Нурёғди Тошов. Austrian academy of Sciences, Vienna 2023. Б.98.

⁹⁶ Лаффасий. Хива шоирлари ва адабиётчиларнинг таржимаи ҳоли. Ўз Р ФА Шарқшунослик институти фонди. Қўлёзма. Сақланиш рақами 9494, Б 18.

⁹⁷ Шарипов Ж. Ўзбекистонда таржима тарихидан, «Фан» нашриёти, Тошкент, 1965. Б.107.

ларнинг асарлар асл ҳолида ҳам ўзбек халқи орасида машҳур эди. Оддий кишилар бу улуғларнинг номларини зўр ҳурмат билан ёд этар, уларнинг асарларда инсоннинг эзгу орзулари акс этганлигини, улар ҳаёт ҳикматларига бой ҳикматли асарлар эканлигини тушунар эдилар. Феруз даврида ҳам саройда илмий мажлислар бўлган. Мажлисларда ўзбекча, арабча ва форсча китоблар мутоала қилинган. Муҳокама асосида таржима асарлари таржимонга, кўчириш маъқул кўрилган асарлар хаттотларга берилган. Таржимон ўз ишини яқунлагач котибга, баъзи таржимонлар эса ўзи кўчирган. Бу соҳаларининг аввалида Мунис, Огаҳийлар туради. Муҳаммад Яъқубхўжа Холис Хоразмий Хивада кучли таржимонлардан бири бўлиб, форс тилидан тарих ва адабий китобларни ўзбек адабий тилига таржима қилган⁹⁸. Муҳаммад Яъқубхўжа Холис 1907 йилда «Тарих фаришта» асарини бир қисмини ўзбек тилига маҳорат билан таржима қилади. Бунгача у 1903 йилда замонасининг етук таржимонлари Муҳаммад Шариф Маҳдум ва Рафъе Охунлар билан ҳамкорликда Ал-Маъсудийнинг «Мураввижуззиҳоб ва маодинул – жавоғир» (олтин ва жавоҳирлар кони) асарини араб тилидан ўзбек тилига ўгириб, катта тажриба орттирган эди. Муҳаммад Яъқубхўжа Хоразмий Муҳаммад Тоҳир Эшоннинг «Газкирай ул авлиё» асарини 1912 йилда таржима қилиб, бу асарда ўз унвонини домумла муҳаммад Яъқуб деб кўрсатган.

بو کتاب تذکیرہ طاهیر ایشان علی الرحمہ ترکی
 مترجم داموللا محمد یعقوب خوارزمی
 کاتب هم مذکور محمد یعقوب
 ۱۳۲۹ ینجی یلیدہ یازیلغان (12 ییل یازولغانلیق)

Шунингдек, У Ғулом Сарвар Лоҳурийнинг «Ҳазойин ал асфиё» асарини форсийдан таржима қилган ва ўзи кўчирган. У машҳур хоразмдик машҳур олим Тоҳир Муҳаммад ибн Тойиби Хоразмийнинг «Силсилаи хўжағони Нақшбандия» (Нақшбандия хожаларининг силсиласи) номли асарини 1909 йилда ўзбек тилига таржима қилди. Бу асарда Нақшбандия тариқатидаги 32 та шайх тўғрисида маълумот берилган эди. Қўлёзма фондида у кўчирган Шоҳнома таржимаси бор⁹⁹.

Холиснинг шоирлик маҳоратига назар ташласак, унда туркий билан бир қаторда арабий ва форсий сўзлардан ҳам кенг фойдаланганлигини кўришимиз мумкин. Унинг девонидаги ғазаллари ҳажм жиҳатдан анча катта. Шоир ижодида беш ва етти байтли ғазаллар кам учрайди. Ғазалларнинг кўпчилиги ўн мисрадан бошланади ва ундан юқори мисралардан иборат. Унинг шоирлик маҳорати ҳақида Лаффасий шундай дейди:

⁹⁸ Муродов А.Ўрта Осиё хаттотлик санъати тарихидан. Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти. Тошкент -1971.

⁹⁹ Муродов А.Ўрта Осиё хаттотлик санъати тарихидан. Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти. Тошкент -1971.

خالص تخلصى بىرلان انجه شعر غزل مخمس مسدس هجوياتلار يازهدى. اما خالصينىك يازغان ادبياتلارى تماماً عشق مجازى بولسهده حقيقتده معنى جهتدين بر دريائى عمان بولوب علم غواص لارى آندين لعل در جواهر حاصل قىليب بر نكته سيدين يوز لاجه معنى آلور ايرديلار¹⁰⁰

Унинг ғазаллар, маснавий мухаммас ва рубоийлардан иборат девони мавжуд. ЎзР ФА Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар фондида 1035/II ва 1164 инвентарь рақамли ديوان خالص - «Девони Холис» номи билан девони сақланади. Яна бир девони 1119/II инвентарь рақамли қўлёзмасида *Ғазалиёти Феруз-у, Холис-у, Рожий-у, Комил номи билан* сақланади. Ушбу қўлёзмада Феруз, Холис Рожий ва Комил шеърларига тартиб берилган.

Холис ижодини ўрганишга қўйилган илк қадамдир. Шояд бу қадам адабий меросини кенгроқ ва тўлароқ ёритишга бир дебоча бўлса. Холис ҳаётига оид жуда кам маълумотга эгамиз. Унинг бир девони ва мухаммаслари тўплами етиб келган. Қўлёзмалар фондида сақланмоқда. Мазкур девон классик адабиёт услубида ёзилган ғазал, мухаммас, мусаддас, қасида ва бошқа жанрлардаги шеърларини ўз ичига олади. Сарой яшаб туриб аҳволи танг бўлган фақат Холис эмас экан. Мутриб Хонахаробий ҳам¹⁰¹.

Мухаммас жанри XIX асрнинг иккинчи ярмида ўзбек адабиётида, хусусан Хоразмда ўз тарақиётининг юқори босқичига кўтарилди. Навоий, Фузулий, Огаҳий, Мунис, Баёний, Мирзо ва Феруз ғазалларига тахмислар битиб, бадий етук шеърлар ёзди. Мазкур шеърлар замонадан нолиш, турмушдаги иллатлар, дунёвий севги, инсонга яхшилик қилиш каби муҳим фазилатлар тараннум этилади¹⁰². Холиснинг Навоий, Огаҳий, Фузулий ғазалларига боғлаган тахмислари бадий маҳорат эътибори билан юксак санъат намуналаридир. Шоир мухаммасларида фикр оҳанг ифода усуллари билан бирга замонасидаги воқеаларни турли туман манзараларини ҳам акс эттиришга ҳаракат қилади. Маълумотларга қараганда, у саройда истиқомат қилган бўлса, ҳам хизматлари учун олган ҳаққини қийналган аҳолига берган. Тошбосма китобларни чоп эттириш бошланганда эса энг аввал Ферузни девонини чоп эттирилган.

Феруз ўз саройида китобларни тошбосма усулида чоп эттира бошлади. Мухаммад Яъқубхўжа Холиснинг «Девони Холис» тўпламини 1880 йилда чоп эттирди. Мазкур девонга Бешариклик машхур таржумон, хаттот ва етук шоир Холиснинг ғазаллари, мухаммаслари, рубоийлари

---

¹⁰⁰ Лаффасий. Хива шоирлари ва адабиётчиларнинг таржимаи ҳоли. Ўз Р ФА Шарқшунослик институти фонди. Қўлёзма. Сақланиш рақами 9494, 12561, 11499.Б.22.

¹⁰¹ Хоразм шоирлари. Юнус Юсупов. Ғафур Ғулом номидаги бадий адабиёт нашриёти Т.: 1967. Б.100.

¹⁰² Лаффасий. Хива шоирлари ва адабиётчиларнинг таржимаи ҳоли. Ўз Р ФА Шарқшунослик институти фонди. Қўлёзма. Сақланиш рақами 9494, 12561, 11499.Б

киритилган. 1880 йил Комил Хоразмий Яъқубхўжа ибн Иброҳимхўжа Холис Хоразмийнинг «Девони Холис» китобига сўзбоши ёзди¹⁰³.

Саройда ижод қилган шоирлар, хаттотлар ва таржимонларнинг ижод маҳсуллари Хоразм адабий муҳитининг янада юксалишига катта ҳисса қўшган. Феруз сарой кутубхоналарини битмас туганмас бойлик билан тўлдирган. Бу жараёнда Холиснинг хизмати катта. Унинг шеърӣ девони, таржима асарлари, хушхатлик билан кўчирган асарлари фикримизни яққол исботлайди.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Давлатёр Раҳим Шохназар. Феруз шоҳ ва шоир номли китобидан. Тошкент. Ғафур Ғулом нашриёти. 1991.

2. По следам дворцовый библиотеки: Рукописная культура в Хорезме при Конгратах. Нурёғди Тошов. Austrian academy of Sciences, Vienna 2023.

3. Ю.Раҳмонова. Хива шаҳрининг XVI-XX асрнинг бошларидаги ижтимоий-сиёсий ҳаёти: анъана ва ўзгаришлар. Тарих фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертацияси. Т. 2009.

4. А.Муродов. Ўрта Осиё хаттотлик санъати тарихидан. Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти. Тошкент -1971.

5. Лаффасий. Хива шоирлари ва адабиётчиларнинг таржимаи ҳоли. Ўз Р ФА Шарқшунослик институти фонди. Қўлёзма. Сақланиш рақами 9494, 12561, 11499.

6. Х.А.Аминов. Хоразмда Китоб Тарихи Манбалари. (XVIII аср иккинчи ярми – XX аср бошлари: ЎзР ФА ШИ Қўлёзмалар Фонди Асосида). Тарих фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертацияси. Т. 2009.

7. Ж.Шарипов. Ўзбекистонда таржима тарихидан. Фан нашриёти, Тошкент, 1965.

8. Г.Исмоилова. «Феруз даври Хоразм адабий муҳити» филология фанлари номзоди олиш учун ёзилган диссертацияси. Т.1995.

9. Ю.Юсупов. Хоразм шоирлари. Ғафур Ғулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти Т.: 1967.

KO‘K TURK BITIGLARINING O‘QILISHIDAGI XILMA-XILLIKLAR (UYUQ TURAN YODGORLIGI MISOLIDA)

Toxir Xamzayev,
*TDSHU Mumtos filologiya va adabiy
manbashunoslik kafedrasi oqituvchisi.*

О‘tmishdagi tarixiy obidalarni e’zozlash, asori-atiqalarni, qolaversa, xalqimizning buyuk o‘tmishini o‘rganish ko‘p millatli va mehmondo‘st xalqimizning hozirgi kundagi ijtimoiy hayoti va kelajagi uchun juda ham muhimdir. Qadimda topilgan har qanday moddiy va ma’naviy yodgorliklarning hozirgi davr uchun alohida o‘rni va qimmatini mavjud. Biz biladigan tarix o‘z-o‘zidan paydo bo‘lmagan. Bunga minglab yillar kerak bo‘lgan. Turkiy xalqlar haqidagi

¹⁰³ Раҳмонова Юлдуз. Хива шаҳрининг 16-20асрнинг бошларидаги ижтимоий-сиёсий ҳаёти. Дис-711/2009. 135 бет.

ma'lumotlar dastavval doston va rivoyatlarda uchraydi. Tarix bitish an'anasi keyinchalik shakllangan. Chunki ularning ko'pchiligi dastlabki yozma manbalardir.

Bitiglar nafaqat tarixiy asar, balki ular ulug' sarkardalar, xoqonlar va milliy qahramonlarning hayoti va kechmishlarini badiiy tasvir vositalaridan foydalanigan holda yozilgan badiiy adabiyot namunalari hamdir. Bitiglarning g'oyaviy xususiyatlari (qahramonlar obrazi tasviri, murojaat etish vositalari) ham ularni badiiy asar darajasiga ko'targan. Demak, bitiglar turkiy adabiyotning dastlabki namunalari. Yodgorliklarda, asosan, murojaatlar, achinish, afsus mazmunidagi gaplar, iboralar juda ta'sirli darajada aks ettirilgan. Dastlabki xoqonlar, xoqonlikdagi tarixiy shaxslar haqidagi faktlar toshbitiglarda saqlanib qolgan. Bunga misol sifatida Kultigin va Bilga xoqon yodgorliklarini, shuningdek o'rxun-yenisey nomi bilan ataluvchi toshbitiglarni ko'rsatishimiz mumkin.

Turkiy toshbitiglar ham dunyo xalqlari madaniyati tarixida sinalgan an'ana – ya'ni, badiiy asarlarni o'tda yonmas, tuproqda chirib, yo'qolmas jismlarga bitish an'anasi asosida yuzaga kelgan. Filologiya fanlari doktori, professor Qosimjon Sodiqovning fikricha: «o'zbek umumxalq tilining tarixi oltoy davridan boshlanadi. Adabiy tilning tarixi esa yozuvning yaratilishi, turkiy matn tuzish an'anasining, yozma til uslublarining yuzaga kelishi va ularning qat'iylashuvi bilan bog'liq. Shunga ko'ra, o'zbek adabiy tilining tarixi yozma yodgorliklari ma'lum bo'lgan qadimgi turk davridan (Birinchi va Ikkinchi turk xoqonliklari davrida yaratilgan bitiglar tilidan) boshlanadi. Turkiy xalqlarning bulardanda eski, xatto miloddan avvalgi davrlarga tegishli yozuv yodgorliklari ham topilgan. Biroq ular yirik matnlar emas, turli buyumlar sirtidagi ikki-uch so'zli yo qisqa jumlati yozuvlardir. Ular yozma til tarixini o'rganish uchun ozlik qiladi. Shuning uchun hozircha adabiy til tarixini turklarda yozuv madaniyati yuksalgan, xalqning savodxonlik darajasi yuqori bo'lgan ko'k turk xoqonliklari davridan boshlab turganimiz ma'qul»¹⁰⁴.

O'rxun-yenisey bitigtoshlari topilgan vaqtida birdaniga o'qilmagan, bir necha yillar davomida olimlar ham uning mazmunini bila olmaganlar va shu sababli ham Yevropada «runik» (sirli) yozuvlar deb atalgan. Aslida, bu yodgorliklarni fanda mutlaqo noma'lum deb bo'lmas edi. U haqdagi ma'lumotlar 1260- yildayoq Jo'vayniyning «Tarixi jahonkushoy» asarida qayd etilgandi.

Manbalarda qayd etilishicha, qadimgi turkiy xalqlar «ko'k turklar» deb atalgan. «Ushbu atamadagi «ko'k» sifati «rang» (ko'k, zangori rang) emas, balki «ildiz, asl, tub» anglamidadir. Bitiglardagi otidan kelib, hozirgi zamon turkshunosligida qadimgi turk davlatlarini «ko'k turk xoqonliklari», ular qo'llagan yozuvni «ko'k turk alifbosi», adabiyotini «ko'k turk adabiyoti» deb atalmoqda»¹⁰⁵.

Ko'k turk yozuvining genezisi masalasida bir qancha fikrlar mavjud bo'lib, xatto bir-biriga zid fikrlar ham bildirilgan. Ayrim olimlar uning asoslarini

¹⁰⁴ Содиқов Қ. Эски ўзбек ёзма адабий тили. – Тошкент: 2021. – Б. 12.

¹⁰⁵ Содиқов Қ. Эски туркий битиглар. – Тошкент: 2009. – Б. 4.

qadimgi turkiy tamg'alar (urug'-qabila belgilari)ga bog'laganlar. Boshqa bir qarashga ko'ra esa, oromiy alifbolari, aniqrog'i sug'd xatining negizida hosil bo'lgan. A. Amanjolvning fikricha ko'kturk yozuvining old Osiyo yozuvlariga o'zakdosh bo'lgan qadimgi yunon va somiy-finikiy yozuvlari bilan bog'liqligi bor. Yuqorida keltirilgani kabi fikrlar va tortishuvlarning o'z yechimini topishi ma'lum bir vaqt va izlanishlarni talab qiladi. Bu o'rinda turkshunos olim, filologiya fanlari doktori, professor Qosimjon Sodiqovning ayrim fikr va mulohazalarini keltirib o'tishni lozim topdik:

Ma'lumki, oromiy yozuvlarida harflar bir-biriga ulanadi. Ko'kturk xatida esa harflar ulanmay, ayri yoziladi. Turkiy yozuv sug'd xatining so'nggi takomillashgan kursivli turidan shakllangan ekan, yangi yozuvda harflarni ajratib yozishning ma'nisi nima? Bu hodisa yozuv tarixida progress emas, orqaga qaytish bo'lmaydimi? Shunday bo'lgan deya faraz ham qilaylik. U holda turklar sug'd xati negizida boshqa bir alifbo – uyg'ur xatini yaratganliklarini qanday tushunmoq kerak? Ma'lumki, uyg'ur xatini yaratish jarayonida sug'diydan u qadar chekinish bo'lgani yo'q. Uyg'ur xati paleografik jihatdan sug'dchaning so'nggi tezkor shakliga juda yaqin turadi. Nazarimizda, uyg'ur xatining kashf etilishi va o'ta omalashuvi, xatto keyinchalik ko'k turk xatini siqib chiqarganligining sabablaridan biri ham uning kitobat ishida qulayligi bo'lgan.

Sug'd alifbosida 22 harf mavjud edi. Uyg'ur alifbosida bunga bir belgi – «l» harfi orttirilib, 23 harfdan foydalanilgan. Lekin ko'k turk matnlaridagi harflar soni 38-40 atrofida (ayrim matnlarda bundan ham ortiq). Yuqoridagi faraz nazarda tutilgan taqdirda alifboda harflar sonining salkam ikki bor orttirib yuborilishining boisi nima? Axir harflar miqdorini deyarli saqlagan holda uyg'ur xatini yaratgan emasmidilar?

Sug'dcha harflar bilan ko'k turk harflarining ba'zilarini o'zaro chog'ishtirish ham mumkin. Lekin turkiy alifboda mazkur belgining ikkinchi eshi-da bor. Masalan, <r> harfi sug'dcha <r>ga o'xshash deydigan bo'lsak, uning yo'g'on shakli - <r> sug'dchadagidan tamoman farq qiladi.

Yana bir xususiyati: ko'k turk xatida ayrim ideografik belgilarni ham kuzatish mumkin. Jumladan, tadqiqotchilarning e'tiroficha, <y> harfining genezisi ay (oy) so'zi bilan bog'liq. Ya'ni oying ko'rinishini nazarda tutib, ushbu harfni yaratganlar deb faraz qilish mumkin (yozuvda ay so'zi oy shaklidagi (D) <y> bilan yoziladi). Shuning singari <r> harfi er (odam) ko'rinishi (ʎ), <oq> harfi «o'q» ning ko'rinishi (↓↑), <t> esa «tom» ning ko'rinishi (ʎ) asosida shakllangan ko'rinadi, chamasi. Ayni faraz to'g'ri bo'lgan taqdirda, ko'k turk yozuvining turkiy muhitda kashf etilgani mutlaqo shubha tug'dirmaydi.

Muhimi, yozuvda qadimgi turkiy tilining fonetik-fonologik xususiyatlari to'laligicha inobatga olingan edi. Ko'k turk alifbosi turkiy xalqlar tarix davomida qo'llagan yozuvlari ichida o'z tillariga eng muvofiqlashgani edi.

Yozuvning bu kabi xususiyatlarini hisobga olmay, uning asosini boshqa yozuvlarga to‘g‘ridan-to‘g‘ri bog‘lab qo‘yish, nazarimizda, o‘zini oqlamas¹⁰⁶.

Qadimgi turk qabrtoshlari yozuvlari hozirgi paytgacha bir qancha olimlar tomonidan tadqiq qilingan. Yozuvlarni talqin qilishda ularning ko‘pchiligi turli xildagi xatolarga yo‘l qo‘yishgan. Bitiglardagi yozuvlarning barchasi xato talqin qilingan degan xulosa chiqarish mutlaqo noto‘g‘ridir. Zamon o‘tishi bilan dastlabki qilingan xato talqinlar takroran qilinmoqda. Buning asosiy sababi sifatida qabrtoshlarning unchalik yaxshi saqlanmaganligi, yoki ba’zi bir o‘rinlarining o‘chib ketganligini ko‘rsatadigan bo‘lsak, yana bir sababi sifatida qabrtoshlarni dastlab rus, nemis, ingliz va boshqa olimlar tadqiq qilganliklarini ko‘rsatib o‘tishimiz mumkin. Bu fikr bilan turkiy bo‘lmagan olimlarning izlanishlari unchalik samara bermagan demoqchi emasmiz. Ammo, bu olimlarning qabrtoshlarni o‘rganishda va tadqiq qilishda qadimgi turklarning ijtimoiy hayoti, qarashlari, falsafasi, diniy qarashlari, urf-odatlarini, an‘analaridan qanchalik boxabar bo‘lganliklarini bilmaymiz. Aynan mana shu ma’lumotlarni bilish ham qabrtoshlarni to‘g‘ri o‘qishda muhim hisoblanadi. Chunki har bir xalq, har bir millat o‘z adabiy asarlarida ijtimoiy hayotlariga doir ma’lumotlarni hikoya qiladilar. Yenisey qabrtoshlari qadimiyligi jihatidan VI-VIII asrlarga taalluqlidir. Demak, bu bitiglar o‘sha davr ijtimoiy hayoti, urf-odati, an‘analari haqida qimmatli ma’lumotlar beradi. Bundan tashqari qabrtoshlar badiiy uslubda yozilganligi bilan ham muhimdir.

Shuni alohida ta’kidlash kerakki, ko‘kturk yozuvidagi so‘zlarni ifodalashda unlilar to‘liqligicha ifoda etilmagan. Yozuvda ko‘proq undoshlar yozilgan. Buning sababi singarmonizm hodisasining mavjudligida bo‘lsa kerak. Singarmonizm hodisasi alifboning mukammalligini ham ta’minlagan. Ko‘kturk alifbosi qanchalik mukammal bo‘lmasin, qadimgi turkiy tilning fonetik xususiyatlarini tugal bir shaklda aks ettirgan deb bo‘lmaydi.

To‘nyuquq bitigida ko‘k turk xoqonliqlarining tarixi bilan bog‘liq bir o‘rin bor. Matnning o‘qilishi shunday: *Türk bodun qanin bulmayin tabğaçda adrilti, qanlantı, qanin qodup içikdiñ. İçikdük için tññri öl tãmis ärinč, türk bodun ölti, alqinti, yoq bolti, türk sir bodun yärintä bod qalmadi* (Ton, 2-4).

«Turkshunoslikda matn boshidagi *Türk bodun qanin bolmayin* gapini «turk xalqi xoni bilan bo‘lmay» deb talqin qilingan. Bunday o‘qilishida u matnning davomiga mantiqan bog‘lanmaydi va mazmunda tushunmovchilik kelib chiqadi. Buning uchun bitigdagi *qanin bolmayin* so‘zini *qanin bulmayin* deya o‘qilmog‘i kerak. Shunda «xoni bilan bo‘lmayin» emas, «xonini topmayin» degan ma’no kelib chiqadi; birikma vosita kelishigi emas, tushum kelishigi shaklini oladi.

Bitigdagi *tññri öl tãmis ärinč* birikmasi «tangri «o‘l» degan shekilli» degan ma’noda. Qadimgi turklarda «xudoning balosiga uchrash, qarg‘ishga qolish» ma’nosi ana shunday aytilgan»¹⁰⁷.

---

¹⁰⁶ Содиков Қ. Туркий ёзма ёдгорликлар тили: адабий тилнинг юзага келиши ва тикланиши. – Тошкент: 2006. – Б. 100-101.

Yuqoridagi satrda matn badiiyligini ta'minlovchi vosita sifatida *yīta* soʻzi qoʻllanilgan. Bu soʻzning bir satrning oʻzida 3 marotaba qoʻllanishi achinish, dard, alam, iztirob kabi tuygʻularni ifodalaydi va matnga oʻzgacha bir ruh bagʻishlaydi. Shuningdek, *künim qadašim* birikmasiga eʼtibor qaratsak, bu yerda ham qarindoshim maʼnosini ifodalovchi *qadašim* soʻzining oʻzi ishlatilmagan, balki matnning badiiy boʻyoqdorligini oshirish uchun sifatlash (epitet) sanʼati qoʻllanilgan.

«Qatoridagi uchinchi soʻzni (*sizde* soʻzini) Turk olimi H.N. Oʻrkun *yazida* deb oʻqiydi va «choʻlda» deb tarjima qiladi»¹⁰⁹. S.E. Malovning fikricha, H.N. Oʻrkun umumiy tarjimaga koʻproq eʼtibor bergan, aslida unday oʻqilsa singarmonizm qoidasiga amal qilinmagan boʻladi va yozilishi ham boshqacha boʻladi. I.V. Kormushin esa ayni shu soʻzni *özdä* deb oʻqiydi va oʻzimning deb tarjima qiladi. Birgina soʻzning, hattoki harfning turlicha oʻqilishi natijasida bir necha xil tarjima chiqarish mumkin boʻladi.

𐰇𐰪𐰝:𐰇𐰪𐰝𐰠𐰤:𐰇𐰪𐰝𐰠𐰤𐰠𐰤:𐰇𐰪𐰝𐰠𐰤𐰠𐰤𐰠𐰤:𐰇𐰪𐰝𐰠𐰤𐰠𐰤𐰠𐰤𐰠𐰤:𐰇𐰪𐰝𐰠𐰤𐰠𐰤𐰠𐰤𐰠𐰤𐰠𐰤:𐰇𐰪𐰝𐰠𐰤𐰠𐰤𐰠𐰤𐰠𐰤𐰠𐰤𐰠𐰤𐰠𐰤

Altun: älig: kešig: bälimtä: bantim: täñri: älimke: bökmädim: sizimä: yīta

Tarjima: (Satrdagi 1-soʻzni 2 xil oʻqish mumkin: 1-*altunlig*; 2-*altun älig*. 1-soʻz *oltinlik* deb tarjima qilinsa, 2-soʻz *ellikta oltin* deb tarjima qilinadi. Keyingi qatorlarda soʻzlovchining yoshi koʻrsatilmaganida edi uni ellik yoshida vafot etgan degan tahmin qilish mumkin edi. Bu oʻrinda biz oltinlik maʼnosini oldik) Oltin belbogʻni belimga bogʻladim. Ilohiy davlatimga toʻymadim, esizim-a, o-voh.

Keš soʻzi belbogʻ maʼnosini ifodalaydi. *Ban* soʻzi esa bogʻlamoq maʼnosini bildiradi. Bu soʻzni ayrim badiiy asarlarga oid soʻzlarda ham uchratishimiz mumkin. Misol tariqasida «bandi» soʻzini olishimiz mumkin.

Altunlig keš birikmasiga eʼtibor qaratsak, bu yerda ham sifatlash sanʼati qoʻllangan. Sifatlash bilan bir qatorda *oltin belbogʻ* birikmasi (jumla nuqtayi nazaridan qaralganda) oʻlimga ishora qilayotgan boʻlsa kerak. Oltin belbogʻni belimga bogʻladim jumlasida, olamdan oʻtganim uchun oltin belbogʻni belimga bogʻlab meni koʻmishdi anglami nazarda tutilayotgan boʻlsa kerak. Qadimgi davrlarda boshqa qavmlarda boʻlgani kabi vafot etgan insonni hukmdor tabaqaga mansub ekanligini ifodalash uchun zeb-ziynatlar bilan koʻmishgan boʻlishlari mumkin. Bunday holat ularning falsafiy qarashlarini ham ifoda etgan. Bunday oʻxshatish sanʼati adabiyotshunoslikda Istiora (Metafora) sanʼati (biron narsani omonatga olish, asarlarda soʻzni oʻz maʼnosidan boshqa bir maʼnoda, yaʼni majoziy maʼnoda qoʻllash sanʼati) deyiladi.

𐰇𐰪𐰝:𐰇𐰪𐰝𐰠𐰤:𐰇𐰪𐰝𐰠𐰤𐰠𐰤:𐰇𐰪𐰝𐰠𐰤𐰠𐰤𐰠𐰤:𐰇𐰪𐰝𐰠𐰤𐰠𐰤𐰠𐰤𐰠𐰤:𐰇𐰪𐰝𐰠𐰤𐰠𐰤𐰠𐰤𐰠𐰤𐰠𐰤

Öçün: Külüg: Tirig: bän: täñri: älim: tä: jamlig: bän

Tarjima: Oʻchin Kulug Tirigman. Ilohiy davlatimda boyman.

Izoh: Malov «jemlig» soʻzi oʻrnida «kümülüg» boʻlsa kerak, bu yerda «𐰇» harfi oʻrniga «𐰪» harfi qirqib olingan deb hisoblaydi.

Radlov va boshqa bir qancha rus turkshunos olimlari «esizima» soʻzini «sizlar bilan munosabatdan, sizlardan» deb oʻgirishadi. Ammo, professor

¹⁰⁹ Малов С.Е. Енисейская письменность тюрков. – Москва–Ленинград: 1952. – С. 17.

Qosimjon Sodiqovning fikrlariga ko‘ra bu so‘z, aslida, turkiy xalqlarga xos bo‘lgan urf-odatlar sirasiga kiruvchi ta’ziyalardagi aytib yig‘lash so‘zi ekanligini izohlaganlar.

:»АЈУ»:Ј»УГ:»АНВЕ:»АЈУ»:Ј»АД:А»Н:А»А

Üç: yätmiş: yaşımqa: adiriltim: ögük: qatun: yärimkä: adiriltim

Tarjima: 63 (oltmish uch) yoshimda ayrildim, O‘guk-qatun (nomli) yerimdan ayrildim.

»А»Д:»А»А»А:»А»А:»А»А:»А»А:»А»А:»А»А:»А»А:»А»А

Tāñri: älimkä: qizğaqim: oğulim: öüz: oğulim: alti: biñ: yuntum

Tarjima: Ilohiy davlatimda qizim, (o‘uz?) o‘g‘lim, olti ming otim (...dan ayrildim). Bu qatorni o‘g‘lim Qizg‘aq va o‘g‘lim O‘uz va olti ming otimdan ayrildim deb ham o‘qish mumkin.

:»А»А»:»А»А»:»А»А»:»А»А»:»А»А»:»А»А»:»А»А»:»А»А»:»А»А

»А»А»:»А»А»:»А»А»:»А»А»:»А»А»:»А»А»:»А»А»:»А»А

Qanim: tölbäri: qara: bodun: külüg: qadaşim: esizimä: äl: äşim: är: üküş: är: oğlan: är: küdägülärim: qiz: kälinärim: bökmädim

Tarjima: Xonim (xoqonim) Tulbari, xalq, Kulug (nomli) qarindosh(lar)im, esizim-a, Elishim er, O‘kush er, O‘g‘lan er, qudalarim, qiz-kelinlarim (sizlarga) to‘ymadim.

Izoh: Radlov fikriga ko‘ra «O‘guk qatun» bu geografik nomdir. «qatun» Mo‘g‘ulistondagi juda ko‘p daryolarning nomidir.

«Ko‘k turklar ajdodlar, otalarning xotirasiga hurmat bilan qaragan. Turklarning o‘tgan yaqinlarga bo‘lgan hurmati o‘likka atab uyushtiriladigan yig‘inlarda, o‘likning otini mangulashtirish uchun tiklagan yodgorliklarida, badiiy ijod namunalarida o‘z izini qoldirgan. Turklarning o‘tganlar ruhi oldidagi hurmati qadimgi diniy-falsafiy atamalar tizimi, badiiy matnlar uslubida ham yaxshi ko‘rinadi. Masalan, qadimgi turkiy tilda *ölti* (o‘ldi) so‘zi bor. Biroq, nutq jarayonida, ayniqsa, badiiy matnlarda o‘z kishilarining o‘limi eslanganda, bu so‘z o‘rnida *uçdi*, *uça bardı*, *kerğäk boltı*, *yoq boltı* singari iboralar ham qo‘llanilgan. *Uçdi*, *uça bardı* deganda kishi ruhining ko‘kka ko‘tarilishi, uchishi nazarda tutiladi; *kerğäk boltı* iborasida esa kishi vujudining yaratganga topshirilishi, omonatning o‘z egasiga kerak bo‘lganligi tushuniladi; *yoq boltı* - yo‘q bo‘ldi, yorug‘ dunyodagi umri tugadi, degani»¹¹⁰.

«Turkiy xalqlarning ko‘k turk (o‘rxun-yenisey, turkiy run), eski uyg‘ur yozuvidagi yodgorliklari turkshunoslikda anchadan buyon mutaxassislar e‘tiborini o‘ziga tortib kelmoqda. Yodgorliklarning matnlari, tarjimalari chop ettirilganligiga qaramay, matnlarning ayrim o‘rinlarini o‘qish va ma’nosini talqin qilishda tugal bir yechimga, aniq to‘xtamga kelinganicha yo‘q. Yaqin orada tortishuvlarning keti uzilmaydigan ko‘rinadi. Demak, bu yo‘nalishdagi tadqiqotlar yanada chuqurlashtirilmog‘i kerak»¹¹¹.

¹¹⁰ Содиқов Қ. Қадимги турк фалсафаси. – Тошкент: 2008. – Б. 27.

¹¹¹ Содиқов Қ. Эски туркий битиглар. – Тошкент: 2009. – Б. 3.

ЛУТФИЙ ТУЮҚЛАРИ ТАҲЛИЛИ

Шоҳиста Бобоқулова,
ТДШУ магистранти.

Мавлоно Лутфий сўз лутфида ягонаи даврон эрди... Ундан илгари ҳеч ким туркий тилда шеърни ундан яхши айта олмаган¹¹². Лутфий ижоди ранг-баранглиги, серкирралиги билан XV аср ўзбек мумтоз адабиётида алоҳида ўрин эгаллаган. Лутфийдан бизга жуда катта миқдорда лирик мерос қолганлиги барчамизга маълум. Мавлоно Лутфий нафақат ғазал жанрида, балки туюқ, қитъа, фард, рубоий каби жанрларда ҳам қалам тебратган. Шоирнинг тўртликлари ҳақида сўз борар экан, унинг туюқлари алоҳида диққатга сазовор.

Туркий тил шеърлятига хос бўлган тажниси сўзлар воситасида туюқ яратиш санъати Лутфий шеърлятида ёрқин ифодаланган деб айтиш мумкин. Лутфий туюқлари мазмун жиҳатидан ранг-барангдир. Шоир ошиқ ва машуқанинг тавсифи, ҳис-туйғуларини ифодалашда турли вазиятларга хос ўғит-насихатлар, халқ мақоллари, матал, иборалар, ажойиб сўз ўйинлари ва турли хил шеърлий санъатлардан моҳирона фойдаланган. Лутфий туюқлари орасида инсонлар қалбига баравар даражада яқин, асрлар ва замонлар учун бир хил қадрли бўлган севги ҳисларини ифодаловчи шеърлар салмоқлидир¹¹³.

Лутфий ўз тўртликларида инсоний севгини куйлайди. У ўзи тасвирлаётган гўзалнинг фақат ташқи гўзаллиги, хуснини эмас, балки уни яхши хулқ, ахлоқ-одоб, меҳр-шафқат, ақл-заковат, меҳрибон дўст каби яхси фазилатлар эгаси сифатида ҳам улуғлайди¹¹⁴.

Қуйида Лутфий девонида келтирилган айрим туюқларнинг лексикаси, сўзларнинг маъно хусусиятларини таҳлил қилишга уриндик.

*Tüz, begim, bu damda suhbat kökini,
Tut ayaq, kes dard-u yamniñ kökini.
İlginidin gar kelsä başqa tut ayaq,
Közgä ilmän dunyāniñ yer-kökini.*

Ушбу туюқ *kök* сўзи тажниси асосига қурилган. Туюқдаги *kök* лексемалари турли маъноларни ифодалайди. Қ. Содиков ушбу туюқдаги «кўк» лексемасини қуйидагича шарҳлаган:

Биринчи мисрадаги *kök* «авж» маъносида (*suhbat kökini* – «суҳбатнинг ёқимлиси, дил тортувчи суҳбат»), иккинчи мисрадаги *kök* «илдиз», сўнгги

¹¹² Xondamir Makorim ul axloq. O'zR FA SHI. - Toshkent. 37-b.

¹¹³ Қаюмов А. Қадимият обидалари. – Тошкент. 1972. 6 -б.

¹¹⁴ Аҳмадхўжаев Э. Мавлоно Лутфий. – Тошкент. 1991. 61-б.

сатрдаги *kök* эса «осмон»дир¹¹⁵. «Qutadū bilig» ҳамда «Навоий асарлари тили изоҳли луғати»да ҳам *kök* сўзининг «осмон», «кўк ранг», «фалак», «тақдир», «майса», «илдиз», «улуғ» каби маънолари келтирилган.

Биринчи қатордаги *tüz* сўзи қадимги туркий тилда кенг маъноларда қўлланган. «Навоий асарлари тили изоҳли луғати» да« тўғри», «рост», «ош тузи», «теккислик», «найза», «тузатмоқ», «бино қилмоқ», «яратмоқ» каби маънолари келтирилган. Туюқда айнан ёқимли суҳбат қургин, дил тортувчи суҳбат яратгин маъносидадир. Ушбу туюқда ошиқ машуқасига *begim*, яъни маҳбубам деб хитоб қилади. Туркий тилимизда *begim* сўзи ҳам бир нечта маъноларни англатган. Қадимда бу сўз «бекзода», «маҳбуба» ҳамда шохнинг хотинига ҳурмат юзасидан берилган ном сифатида қўлланган. Туюқда айнан «маҳбуба» маъносида қўлланган.

Иккинчи мисрадаги *ayuq* сўзининг эса «қадах», «жом», «коса», «май» маънолари келтирилган. Туюқнинг иккинчи қаторидаги *tut ayuq*, яъни *ayuq tut* «қадах тут, май тут» англамида; учинчи қаторидаги *tut ayuq*, яъни *ayuq tut* эса «бошга оёқ қўй, мени оёқ ости қил» англамидадир .

Учинчи мисрадаги *ilig* сўзи ҳам омоним сўзлар сирасига кириб «қўл», «панжа», «шахсият», «буйруқ», «ихтиёр», «бисот», «суяк» каби маъноларни англатган. Туюқда айнан иликингдан келса, яъни «қўлингдан келса» маъносидадир.

Тўртинчи мисрадаги *kök* лексемаси «осмон» маъносини ифодалайди. Дунёнинг ер-у осмонини кўзга илмайман, яъни назарга илмайман англамидадир.

*Köz yašim tupraq ilä gar qatila,
Kelmägäyümen javridin haqqa tilä,
yamzasi öltürdi-yü ul bexabar,
Men agar ölsäm ne yam ul qatila.*

Ушбу туюқ *qatila* сўзларининг тажниси асосига қурилган. Туюқнинг илк қаторидаги *qatila* сўзи «қўшилмоқ», «аралашмоқ» маъноларини, иккинчи мисрасида келган жавр сўзи «зулм-у ситам», «жафо», «адолатсизлик» маъноларини ифода этади. *Haqqa tilä* сўзи эса «Аллоҳдан сўра», «Аллоҳдан ўтин» деган маънода қўлланган. Туюқнинг учинчи мисрасида келган *yamza* сўзи «кўз қисиш», «кўз билан ишора қилиш» маъноларини билдиради. Тўртинчи қаторда келган *qatila* сўзи эса «қотил», «ўлдирувчи», «қатл қилувчи», «мафтун қилиувчи гўзал», «жабр-у жафо кўрсатувчи маҳбуба» каби маъноларга эга бўлиб, бу туюқда эса айнан «қотил», «ўлдирувчи», «қатл қилувчи» маъноларида келган.

Ушбу туюқнинг умумий мазмуни қуйидагича:

---

¹¹⁵ Содиқов Қ. Эски ўзбек ёзма адабий тили. – Тошкент. 2020. 292- б.

Агар кўз ёшим тупроқ билан қоришса ҳам унинг, яъни ёрнинг жабр-у ситамидан фақат Аллодан ўтинаман, фақат Аллоҳдангина мадад сўрайман. Ноз-у карашмаси ўлдирди аммо унинг ўзи беҳабар. Мен агар ўлсам ҳам у қотилга нима ғам. Ушбу туюқда ошиқ машуқасининг жафосидан шу қадар кўп ранж чеккан-ки, хатто кўп йеғлайверганидан кўз ёшлари тупроқ билан қоришар даражага етган. Машуқа эса бепарволарча ноз-у карашма қилиб ўз ошиғини азобламоқда. Туюқда ошиқ ёр ишқида жон берса ҳам маҳбубаси ҳеч ғам чекмаслиги тасвирланган.

Лутфийнинг бошқа туюқлари каби қуйидаги туюқда ҳам муҳаббат туйғуси ва унга садоқатли ва вафодор бўлиш зарурлиги ғоялари илгари сурилган.

*Men köñül berdim yañaqıñ alına,
Bolmadım vāqif bu makr-u alına.
Emdi lābud čara yoq körmäk keräk,
Har ne teñri čalmiř olsa alına.*

Ушбу туюқда *alına* сўзи тажнис қилиб олинган. Ушбу сўз биринчи мисрада қизил рангни ифодалаган. «яноғинг қизиллигига» маъносида қўлланга. Иккинчи мисрада «хийла», «макр», «фириб» маъносида, тўртинчи мисрадаги *čalmiř olsa alına* эса «пешонага солган бўлса» англамида келган. Шоир бу туюқда: «мен қизил яноғинга кўнгил бериб севдим, аммо унинг макр-у хийласидан боҳабар бўлолмадим. Энди унинг азоб-у изтиробларини чекмай бошқа илож йўқ, яъни тақдиримга шу азобларни кўриш ёзилган экан, тақдирдан қочишнинг имкони йўқ» – деган фикрни ифодаламоқда.

*Boyi ħusnuñdan gule gar tergämen,
Boř agar borsa bu yolda tergämen.
Ay yüzüñni künga oxřatqan üçhün,
yarq bolmiřmen uyattin tergä men.*

Ушбу туюқда ёрнинг гўзаллиги васф қилинган. Туюққа *tergämen* тажниси асос қилиб олинган. Илк мисрадаги *tergämen* сўзи «термоқ» маъносида, иккинчи мисрада «тергайман» маъносида, сўнги мисрада эса «терга» маъносини ифодалаган. Ошиқ ёрининг хуснини шу қадар таърифлайдики, хуснинг боғидан гул терсам дейди. Агар шу йўлга кирсам тергайман. Ой юзинг қуёшга ўхшагани учун хуснинг гўзаллигидан уялиб терга ботаман деган маъно ифодаланган.

Лутфий туюқлари орасида шикоят руҳида ёзилган туюқлари ҳам мавжуд. Ушбу туюқ бунга мисолдир:

Čarx-i kajraftār elidin yozamen,

*čiqmadim hijrān qišidin yaza men.
Bir meni yarliq ilā yad etmäs ul,
Har neča ul šahga qulluq yazamen.*

Ушбу туюқда *yozamen* сўзлари тажнис санъатини юзага келтирган. Туюқ ошиқнинг шикоятни билан бошланган. Биринчи мисрадаги *yozamen* сўзи «ёзғирмоқ», яъни «шикоят қилмоқ» маъносидадир. Иккинчи мисрадаги *yaza men* сўзи эса «ёзга чиқмадим» маъносида. Сўнги мисрадаги *yozamen* сўзи «ёзмоқ» маъносида қўлланган.

Туюқнинг умумий мазмуни қуйидагича:

Тескари айланувчи бу дунёдан шикоят қиламан. Бу хижрон қишидан, айрилиқ кунларидан ёзга, яъни рўшнолик кўрадиган кунларга чиқмадим. Туюқда шоир маҳбубасини шоҳ даражасида улуглаб унга шоҳ деб мурожаат қилади. У жоҳга ҳар қанча қуллуқ ёзсам ҳам, у мени биргина ёрлиғи, яъни мактуби билан ёд этмади деб ҳасрат чекади.

Лутфийнинг сўзга бой, сўз устаси эканлиги унинг туюқларида янада ёрқин кўринади. Лутфий ўз туюқларида туркий тил хусусиятлари ва элементларидан фойдаланишда ўзига хос маҳорат кўрсатди. Лутфий тўртликлари халқ тилига оид ибора, бирикма, мақол ва маталларга жуда бой. Лутфий туркий тил имкониятларидан фойдаланибгина қолмади, балки туркий тил юксалишида ўзига хос ўрин эгаллади.

Фойдаланилган асарлар:

1. Содиқов Қ. Эски ўзбек ёзма адабий тили. – Тошкент. 2020.
2. Хондамир. Макорим ул ахлоқ. – Тошкент. 2018.
3. Қаюмов А. Қадимият обидалари. – Тошкент. 1972.
4. Аҳмадхўжаев Э. Мавлоно Лутфий. – Тошкент. 1991.

УЧИНЧИ БЎЛИМ

СОДИҚОВ ҚОСИМЖОН ПОЗИЛОВИЧНИНГ ИЛМИЙ ИШЛАРИ

(А) Чоп этилган илмий ишлар

Диссертацияларнинг авторефератлари

(1) Языковые особенности «Кутадгу билиг» (на материале уйгурописьменного списка). Автореферат кандидатской диссертации. – Ташкент, 1987.

(2) Графико-фонетические особенности тюркских уйгурописьменных памятников XI–XV вв. Автореферат докторской диссертации. – Ташкент, 1992. С. 49.

Китоблар (монографиялар, дарсликлар, ўқув қўлланмалари ва рисодалар)

(1) Эски уйғур ёзуви. – Тошкент: Фафур Фулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1989. – 40 б.

(2) «Кутадгу билиг»нинг тил хусусиятлари. – Ўлмас обидалар (Ўзбекистон халқларининг қадимги ёзма ёдгорликлари бўйича тадқиқотлар). – Тошкент: «Фан» нашриёти, 1989. 229–306- б.

(3) Аждодларимиз битиги. – Тошкент: «Фан» нашриёти, 1990. – 31 б.

(4) XI–XV асрнинг туркий ёзувидаги ёдгорликлар. – Тошкент: «Фан» нашриёти, 1994 (Қ. Маҳмудов билан бирга нашрга тайёрланган). – 164 б.

(5) Ўзбек адабий тили тарихидан (университетларнинг филология факультетлари учун қўлланма. – Тошкент: «Ўзбекистон» нашриёти, 1994 (А. Алиев билан бирга ёзган). – 120 б.

(6) Қадимги туркий ёзувлар. – Тошкент, 1995.

(7) Уйғур ёзуви тарихи (манбашунослик ва китобат тарихи масалалари). – Тошкент: «Маънавият» нашриёти, 1997. – 96 б.

(8) «Қадимги туркий ёзувлар» ва «Қадимги туркий тил» фанларидан дарс матнлари. Тошкент давлат Шарқшунослик институти, 2000. – 92 б.

(9) Туркий матннавислик тарихидан. – Қадимги ёзма ёдгорликлар. – Тошкент: «Ёзувчи» нашриёти, 2000. 117–204- б.

(10) Илк ва ўрта асрлар туркий матнлари номларининг изоҳли луғати. Тошкент давлат Шарқшунослик институти, 2001. – 100 б.

(11) Турк тили (турк филологияси бўлими 1- ва 2- курс талабалари учун ўқув қўлланма). – Тошкент, 2003 (Х. Ҳамидов, З. Худойберганова, Л. Аминова билан бирга ёзган); Лотин ҳарфларига ўтирилган ва тўлдирилган иккинчи нашри: – Тошкент, 2005.

(12) Кўк турк битиглари: матн ва унинг тарихий талқини. – Тошкент, 2004. – 144 б.

- (13) Қадимги туркий халқларнинг диний-фалсафий қарашлари. – Тошкент, 2004. – 108 б.
- (14) Туркий ёзма ёдгорликлар тили: адабий тилнинг юзага келиши ва тикланиши. – Тошкент, 2006. – 208 б.
- (15) Шарқ фалсафаси. («Қадимги туркий халқларнинг диний-фалсафий қарашлари» бўлимини ёзган). – Тошкент, 2006. 3–99- б.
- (16) Ёзув тарихи ва китобат санъати. – Тошкент, 2006 (С. Ғаниева билан бирга ёзган). *Тўлдирилган қайта нашри*: 5А120104 – Шарқ мумтоз адабиёти манбашунослиги ва матншунослиги мутахассислиги бўйича ўқиётган талабалар учун ўқув қўлланма. – Тошкент, 2013.
- (17) Қадимги турк фалсафаси. – Тошкент, 2008. – 136 б.
- (18) Эски туркий ёзувлар. – Тошкент, 2008. 80 б. *Тўлдирилган, қайта ишланган нашри*: 5120100 – Филология ва тилларни ўқитиш (мумтоз тиллар бўйича) йўналишида таълим олувчи талабалар учун асосий ўқув қўлланма сифатида тавсия этилган. – Тошкент, 2013. – 84 б.
- (19) Эски туркий битиглар. – Тошкент, 2009. – 168 б.
- (20) Кўк турк битиглари ва уларнинг талқини. – Мангу битиглар (Ўрта Осиё халқларининг энг эски ёзма ёдгорликлари бўйича тадқиқотлар). – Тошкент, 2009. 39–82- б.
- (21) O‘zbek tili tarixi. Filologiya (O‘zbek filologiyasi) fakultetlari talabalari uchun darslik. – Toshkent: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2009. (N. Rahmonov bilan birga yozgan).
- (22) Turkiy til tarixi. 5220700 – Sharq mumtoz filologiyasi ta’lim yo‘nalishi bo‘yicha bakalavrlk bosqichida o‘qiyotgan talabalar uchun qo‘llanma. – Toshkent, 2009. – 368 б.
- (23) Ўзбек тилининг ёзма услублари тарихидан. – Тошкент, 2010 (Қ. Омонов билан бирга ёзган). – 192 б.
- (24) «Кутадғу билиг»нинг уйғур ёзувли хирот нусхаси. – Тошкент, 2010. – 132 б.
- (25) «Муҳокамату-л-луғатайн»ни ўқиб ўрганиш. 5220700 – Шарқ мумтоз филологияси таълим йўналишида ўқиётган талабалар учун ўқув қўлланма. – Тошкент, 2011. – 96 б.
- (26) Туркий хужжатчиликнинг тарихий илдизлари. – Тошкент, 2012 (Қ. Омонов билан бирга ёзган). – 212 б.
- (27) Тарихий лексикография. 5120100 – Филология ва тилларни ўқитиш (мумтоз тиллар бўйича) йўналишининг талабалари учун ўқув қўлланма. – Тошкент, 2013. – 88 б.
- (28) Олтин Ўрда ва темурийлар даврида яратилган туркий ёрликлар: тарихий-филологик талқин. Тошкент давлат Шарқшунослик институти, 2013. – 156 б.
- (29) Ўзбекистон тарихи. Хрестоматия. 2- жилд, 1- китоб. V–XI асрлар. – Тошкент: ЎЗР ФА «Фан» нашриёти, 2014. 101–225- б. (Қадимги туркий битиглар бўлимини нашрга тайёрлаган.)
- (30) Ўзбекистон тарихи. Хрестоматия. 2- жилд, 2- китоб. XI–XV асрлар. – Тошкент: ЎЗР ФА «Фан» нашриёти, 2014. 350–363- б. (Туркий битиглар бўлимини нашрга тайёрлаган.)

(31) Туркий ҳужжатчилик тарихидан. Тошкент давлат Шарқшунослик институти, 2014.

(32) Эски туркий ҳужжатлар: матн интерпретацияси ва стилистикаси. Тошкент давлат Шарқшунослик институти, 2015. – 144 б.

(33) Илк ва ўрта асрларда яратилган туркий ҳужжатлар. Тошкент давлат Шарқшунослик институти, 2016. – 192 б.

(34) Маҳмуд Кошғарий. Девону луғати-т-турк [Туркий сўзлар девони]. Нашрга тайёрловчи Қ. Содиков. – Тошкент: Фафур Гулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2017. – 488 б.

(35) Алишер Навоий. Муҳокамату-л-луғатайн. Қосимжон Содиков таҳлили, табдили ва талқини остида. – Тошкент: «Akademnashr», 2017. – 128 б.

(36) Матншунослик ва манбашунослик асослари. Филология ва тилларни ўқитиш (мумтоз тиллар бўйича) таълим йўналишида ўқиётган талабалар учун ўқув қўлланма. Тошкент давлат Шарқшунослик институти, 2017. – 218 б.

(37) Қадимги туркий халқларда шаҳарчилик, ўтроқ деҳқончилик маданияти ва яйлов турмуш тарзи. Тошкент давлат Шарқшунослик институти, 2017. – 104 б.

(38) Илк ва ўрта асрларда Марказий Осиёда кечган этно-лингвистик жараёнлар. – Тошкент: «Akademnashr», 2018. – 352 б.

(39) Адиб Аҳмад Югнакий. Ҳибату-л-ҳақойик. Қосимжон Содиков транскрипцияси, талқини ва таҳлилида. – Тошкент: «Akademnashr», 2019. – 168 б.

(40) «Кутадғу билиг» сўзлиги. Тузувчи: Қосимжон Содиков. – Тошкент: «Akademnashr», 2020. – 304 б.

(41) Эски ўзбек ёзма адабий тили. – Тошкент: «Akademnashr», 2020. – 592 б. Қайта нашри: – Тошкент: «Akademnashr», 2021. – 592 б.

(42) Уйғур ёзувида битилган эски туркий васиқалар. – Анкара: «Акчағ Ҳауинлар», 2021. – 174 б.

(43) Маҳмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони [Dīvānu luḡāti-t-türk]. Нашрга тайёрловчи Қ. Содиков. Истанбул: «Akademik Kitaplar», 2021. – 776 б.

(44) Тил тарихи: Илк ўрта асрларда туркий дунёда кечган лингво-маданий жараёнлар. Дарслик. – Тошкент: «Innovatsiya-Ziyo», 2022. – 180 б.

(45) O‘zbek mumtoz adabiyoti (Qadimgi turkiy adabiyot). Darslik. – Toshkent: «Akademnashr», 2022. – 320 b.

(46) Тил тарихи: Илк ўрта асрларда туркий дунёда кечган лингво-маданий жараёнлар. Дарслик. – Тошкент давлат шарқшунослик университети, 2023. – 335 б.

(47) O‘zbek mumtoz adabiyoti (Qadimgi turkiy adabiyot). Darslik. – Тошкент давлат шарқшунослик университети, 2023. – 255 б.

Журнал ва тўпламларда чоп этилган илмий мақолалар

(1) «Кутадғу билиг»нинг уйғур ёзувидаги варианты ҳақида. // «Адабий мерос», 3(27). – Тошкент, 1983. 57–62- б.

(2) Уйғур ёзувидаги XI–XV аср туркий ёдгорликлари. // «Адабий мерос», 1(32). – Тошкент, 1985. 26–29- б.

- (3) Махмуд Кошғарий уйғур ёзуви ҳақида. // «Адабий мерос», 3(37). – Тошкент, 1986. 41–45- б.
- (4) «Кутадғу билиг» Вена нухасининг айрим орфографик хусусиятлари. // «Адабий мерос», 3(41). – Тошкент, 1987. 47–51- б.
- (5) «Кутадғу билиг» текстларида фонетик параллелизмлар. – Адабий манбашунослик (Қўлёзмалар институти олимларининг 1983, 1984 йилларда бажарган илмий ишларининг препринти). – Тошкент, 1987. 69–70- б.
- (6) XIV–XV асрларда уйғур ёзуви билан кўчирилган ёдномалар обзори. – Адабий манбашунослик (Қўлёзмалар институти олимларининг 1985, 1986 йилларда бажарган илмий ишларининг препринти). – Тошкент, 1987. 38–40- б.
- (7) «Жоме ут-таворих»даги эски уйғур ёзуви билан битилган шажара ҳақида. // «Адабий мерос», 2(44). – Тошкент, 1988. 15–16- б.
- (8) Уйғур хатида битилган нодир қўлёзма. // «Адабий мерос», 4(46). – Тошкент, 1988. 59–62- б.
- (9) Уйғур ёзувининг товуш структурасига муносабати. – Адабий манбашунослик (Қўлёзмалар институти олимларининг 1987 йилда бажарган илмий ишларининг препринти). – Тошкент, 1989. 46–48- б.
- (10) «Майтри симит» битигининг фонетик ва график хусусиятлари. // «Адабий мерос», 2(48). – Тошкент, 1989. 14–17- б.
- (11) Махмуд Кошғарий туркий диалектлар ҳақида. // «Адабий мерос», 4(50). – Тошкент, 1989. 60–65- б.
- (12) Ёзма ёдгорликларда айрим ундошларнинг тараққиёти масаласи. – Адабий манбашунослик (Қўлёзмалар институти олимларининг 1988 йилда бажарган илмий ишлари препринти). – Тошкент, 1989. 47–48- б.
- (13) Турк-уйғур ёзуви. // «Ёшлик» журнали, 1989, №7. 56–58- б.
- (14) Уйғур ёзуви ва унинг товуш системасига муносабати. – Ҳозирги ўзбек адабий тилининг тараққиёт йўналишлари. – Тошкент, 1990. 65–67- б.
- (15) Эски ўзбек ёзуви. // «Гулхан» журнали, 1990 (1). 16–17- б.
- (16) Ўзбек тилшунослиги тарихини ўрганиш масаласига доир. – 5- Республика илмий-амалий конференциясининг тезислари. – Тошкент, 1994. 28- б.
- (17) Глагол в языке «Кутадғу билиг». – Историко-лингвистический анализ лексики старописьменных памятников. – Ташкент: изд-во «Фан», 1994. С. 90–106.
- (18) Қадимги турк будда адабий муҳитида қўлланилган адабиётшуносликка оид атамалар. – «Ўзбек шарқшунослигида илмий тил муаммолари». Илмий анжуман материаллари. – Тошкент, 1995. 35–36- б.
- (19) Эскилар изидан. // «Соғлом авлод учун» журнали. 1996 йил, №1. 44–45- б.
- (20) Темурбекнинг уйғур ёзувли мангутоши. – Амир Темур таваллудининг 660 йиллик юбилейига бағишланган «Амир Темур даврида фан ва таълим ренессанси» мавзуидаги анжуман маърузаларининг тезислари. 24 сентябрь, 1996 й. Тошкент. 61–62- б.
- (21) Китоб – маънавият кўзгуси. // «Тафаккур» журнали, № 4. 1996. 28–35- б. (М. Исҳоқов билан бирга ёзилган).

(22) «Манбашунослик: матн ва унинг талқини (илмий мақолалар тўплами)»га ёзилган сўз боши. – Тошкент, 1997. 3–5- б.

(23) Аждодлар даъватига авлодлар жавоби. // «Соғлом авлод учун» журнали. 1997 йил, № 2. 12–15, 23- б.

(24) «Кутадғу билиг»нинг уйғур ёзувли қўлёзмаси ва асар вариантчилиги масаласи. // «Адабий мерос», 1–2(67–68). – Тошкент, 1998. 29–34- б.

(25) Уйғур ёзуви – туркий маданиятнинг ноёб ёдгорлиги. // Адабиёт кўзгуси. Ўзбек адабиёти тарихидан тадқиқот ва материаллар. № 1. Фафур Гулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти. – Тошкент, 1998. 87–94- б.

(26) «Ўғузнома» достони. // «Шарқ машъали» журнали, № 3–4. 1998. 82–88- б.

(27) Туркий хужжатчилигимиз асослари. // «Жамият ва бошқарув» журнали, 3(5). – Тошкент, 1998. 30–32- б.

(28) 25 аср оша келган ҳарфлар. // «Соғлом авлод учун» журнали. 1998 йил, № 4–5. 30–31- б.

(29) Востоковедческая наука в Средней и Центральной Азии: ранний и средневековой периоды. – Культурные и исторические процессы в странах Востока переходного периода. Материалы международной научно-практической конференции. 17–18 май 1999. Вестник КазГУ. Серия востоковедения, № 9. «Қазақ университети». – Алматы, 1999. С. 142–143.

(30) Култегин ва Билга хоқон битиклари: тарихий манбанинг матн тузилиши. // «O'zbekiston tarixi» jurnali. 2. – Toshkent: «Fan» nashriyoti, 1999. 45–53- б.

(31) Култегин, Билга хоқон битикларидан ўрин олган «хоқон сўзи»нинг бошламалари ва ёдномаларнинг матн тузилиши ҳақида. // «O'zbekiston tarixi» jurnali. 3. – Toshkent: «Fan» nashriyoti, 1999. 7–13- б.

(32) «Хуастуанифт» нухаларининг матний-солиштирма таҳлили ва асарнинг монийлик даври турк адабиётида тутган ўрни. – 3. Uluslar Arası Türk Dil Kurultayı. 1996. – Ankara, 1999. S. 961–972.

(33) Кул тигин ва Билга хоқон битигларининг матний-қиёсий таҳлили. // «Шарқшунослик». 4. – Тошкент, 1999. 99–111- б.

(34) Битиклар сабоғи. // «Соғлом авлод учун» журнали. 2000 йил, 4(48)-сон. 38–41- б.

(35) Роль уйғуро-письменных памятников в формировании и развитии древнетюркского письменно-литературного языка. // International Journal of Central Asian Studies. Volume 6. – Seoul, 2001. P. 1–9.

(36) Навоий таъриф этган «кўк» ва «кўшик». // «Шарқ машъали» журнали, № 1–2. – Тошкент, 2001. 56–59- б.

(37) Роль и место взаимосвязей восточных языков в создании тюркских памятников Средневековья. – Международная научная конференция «Язык и культура». Москва, 14–17 сентября, 2001 г. Тезисы докладов. – Москва, 2001. С. 218–219.

(38) Uygur Yazılı «Rahatu'l-kulub» Kitabı. // Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi. Sayı: 17. – Erzurum, 2001. S. 337–344.

(39) Özbekistan'da bulunan Göktürk harfli yeni metinler. // Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 2000. – Ankara, 2001. S. 297–305.

(40) Анаткак-қадимги турк адабий ва маданий алоқалари. / Санскритские и древнетюркские литературно-культурные связи. / Literary-cultural connections of Sanskrit and Old Turkic languages. – Индо-ираника (конференция материаллари). – Тошкент, 2002. 74–77- б.

(41) Жанубий ва Марказий Осиё халқлари маданий, адабий ҳамда тил муносабатларига буддизмнинг таъсири. / Buddhism und sein Einfluss auf kulturelle, literarische und Sprachliche Beziehungen der Voelker Sued-und Zentralasiens. – Тил ва адабиётдаги хинд-герман ва хинд-герман бўлмаган алоқалар. Материаллар. – Тошкент, 2002. 31–33- б.

(42) Кеш-Шаҳрисабз атроф худудларидаги тарихий қабртошлар. – Шаҳрисабз шаҳрининг жаҳон тарихида тутган ўрни. Халқаро илмий конференция маърузалари тезислари. – Тошкент: «Фан» нашриёти, 2002. 121–122- б.

(43) Турк-моний диний жамоаларида яратилган ёзма манбалар. – Ўрта Осиё тарихи манбашунослиги масалалари. – Тошкент, 2003. 81–104- б.

(44) Мангуташларнинг мангулук садаси. «Булақ». 2003- йиллик, 2. 84–88- б. (уйғур тилида).

(45) К вопросу о письмах в памятнике «Кутадгу билиг»: некоторые особенности формы и стиля древнетюркского эпистолярного текста. – II Международная научная конференция «Язык и культура». Москва, 17–21 сентября 2003 г. Тезисы докладов. – Москва, 2003. С. 133–135.

(46) «Кутадгу билиг»да кечган *Баят ати бирла* бирикмаси хусусида. – Тошкент Ислом университетининг илмий-таҳлилий ахбороти. 1/2003. – Тошкент, 2003. 5–7- б.

(47) Kutadgu Bilig'de Geçen 'Bayat atı birle' Kelime Öbeği Hakkında. // Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi. Sayı: 21. – Erzurum, 2003. S. 19–24.

(48) Турк-моний шеърляти. – Филология (илмий мақолалар тўплами). 5. – Самарқанд, 2003. 1003–108- б.

(49) Структура памятников в честь Куль-тигина и Билге-кагана (к вопросу о традиции составления текста в древнетюркской историографии) – Филология янги юзйилликда: фаннинг тугун ва ечимлари. / Филологическая наука нового века: проблемы и решения. – Тошкент, 2003. 130–132- б.

(50) Монийчилар тавбаномаси. // «Филология масалалари». 2003/1. – Тошкент, 2003. 16–20- б.

(51) Взаимосвязь восточных языков и традиция создания тюркских письменных памятников средневековья. // «Вопросы филологии». № 2 (14) 2003. – Москва. С. 19–22.

(52) Қорабалғасун ёдгорликларининг туркий матни ва уйғур хоқонлиғи даврида тарихий-монументал матн тузиш анъанаси. – Хитой ва Марказий Осиё халқларининг маданий, адабий, тил алоқалари: ўтмиш ва ҳозирги замон. – Тошкент, 2004. 19–27- б.

(53) К вопросу о письмах в памятнике «Кутадгу билиг»: некоторые особенности формы и стиля древнетюркского эпистолярного текста. // Shygys. Kazakhstan. 2004 № 2. – Алматы. С. 156–161.

(54) К вопросу о письмах в памятнике «Кутадгу билиг»: некоторые особенности формы и стиля древнетюркского эпистолярного текста. // «Туркология». № 4(12). – Туркистан, 2004. С. 66–73.

(55) Кўк турк хоқонларининг унвони ва «осмон ўғли» тушунчаси. – Тилшуносликнинг долзарб масалалари (Илмий мақолалар тўплами). – Тошкент, 2004. 24–26- б.

(56) Жанубий ва Ўрта Осиё халқлари маданий, тил ва адабий алоқаларига буддизмнинг таъсири. // Тошкент Ислон университетининг илмий-таҳлилий ахбороти. 2(2004). – Тошкент, 2004. 10–17- б.

(57) Махмуд Кошғарийнинг харитаси ҳақида. – Шарқ филологиясининг тугун ва ечимлари. – Тошкент, 2005. 4–14- б.

(58) Қадимги турк буддизми ва унинг Хитой ҳамда Узоқ Шарққа таъсири масаласи. – Язык, культура и общество на перекрестке цивилизаций. Международная научная конференция. Ташкент, 18 февраля 2006 г. Труды и материалы. – Ташкент–Цукуба, 2006. С. 104–107.

(59) Роль буддизма в историко-культурных взаимосвязях древних тюрков с соседними восточными народами. – Содействие развитию корееведения в СНГ: проблемы и решения. – Ташкент, 2006. С. 223–228.

(60) Роль буддизма в историко-культурных взаимосвязях древних тюрков с соседними восточными народами. – Интеграция Казахстана в мировую систему образования: перспективы развития, проблемы и пути их преодоления. – Талдықорған, 2006. С. 126–129.

(61) Қозоқбой Махмудовнинг «Ўзбек тилининг тарихий фонетикаси» китоби ҳақида. – Қ. Махмудов. Ўзбек тилининг тарихий фонетикаси. – Тошкент, 2006. 93–101- б.

(62) Уйғур ёзувининг теурийлар даври маданий, адабий, ижтимоий-сиёсий ҳаётида тутган ўрни. – Туркология масалалари. 1. Илмий мақолалар тўплами. – Тошкент, 2006. 9–12- б.

(63) Бобурнинг Навоий асарлари тили тўғрисида айтган сўзларига бир боқиш. – Тилшуносликнинг долзарб масалалари (Илмий мақолалар тўплами) III. – Тошкент, 2006. 26–29- б.

(64) К проблеме распространения буддизма в Центрально-азиатском регионе. – «Хитойшуносликнинг долзарб муаммолари: филология, сиёсат, иқтисодиёт ва фалсафа» мавзуидаги илмий-амалий конференция материаллари. (2006 йил, 4 декабрь). – Тошкент, 2006. С. 72–79.

(65) Темурийлар давлатининг расмий ёзуви. – Лингвопоэтика, структур филология ва когнитив таълим муаммолари. Халқаро илмий анжуман материаллари. I. – Самарқанд, 2006. 37–42- б.

(66) Buddhism in the culture, language and literature of Central Asia. – Usbekisch-deutsche Studien II. Indogermanische und außerindogermanische Kontakte in Sprache, Literatur und Kultur. – Taschkent, 2007. P. 319–330.

(67) Buddhism in the culture, language and literature of Central Asia. – Usbekisch-deutsche Studien II. Indogermanische und außerindogermanische Kontakte in Sprache, Literatur und Kultur. – Münster, 2007. P. 319–330.

(68) Buddhism in the culture, language and literature of Central Asia. – Usbekisch-deutsche Studien II. Indogermanische und außerindogermanische Kontakte in Sprache, Literatur und Kultur. – Berlin, 2007. P. 319–330.

(69) К проблеме распространения буддизма. / The history of spreading Buddhism. – The 7th International Conference on Korean Studies Central Asian Association for Korean Studies (CAAKS). Tashkent, July 4–5, 2007. P. 232–237.

(70) Илк ўрта асрларда Хитой ва Марказий Осиё муносабатлари: маданий, адабий алоқалар, диний-фалсафий қарашлар таъсири масаласи. – «Хитойшуносликнинг долзарб муаммолари: филология, сиёсат, иқтисодиёт ва фалсафа» мавзuidaги илмий-амалий конференция материаллари. – Тошкент, 2007. 98–103- б.

(71) Eski Türklerin Komşu Doğu Halklarıyla Kültürel İlişkilerinde Budizm'in Yeri. – ICANAS 38. Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmalar Kongresi. 10–15. Eylül 2007. Ankara – Türkiye. Bildiri Özetleri Kitabı. Abstracts. S. 524.

(72) Роль буддизма в историко-культурных взаимосвязях древних тюрков с соседними восточными народами. // Вестник Челябинского государственного университета. Выпуск 7. 23/2007. С. 96–99.

(73) «Олтин тусли ёруғ»: матн услуби ва уни ҳозирги ўзбек тилига ўгириш масаласи. // «Филология масалалари» журнали. 2007/4 (17). 35–42- б.

(74) Темурийлар давлатининг расмий ёзуви. – Темурийлар салтанатида давлатчилик ва ренессанс. «Темурийлар давлатчилиги ва ренессанси» мавзuida ўтказилган республика илмий анжумани материаллари. 23 март, 2006 йил. – Тошкент, 2007. 19–25- б.

(75) Buddhism in Central Asia. – В мире корееведения. – Ташкент: изд-во «Фан», 2008. С. 205–212.

(76) Великий шелковый путь и его влияние на культурные и религиозные взаимоотношения восточных народов. – Тилшуносликнинг долзарб масалалари (Илмий мақолалар тўплами). IV. – Тошкент, 2008. С. 78–81.

(77) Қадимги турк қарашларида «томон» тушунчаси. – Шарқ фалсафаси ва уларнинг Ўзбекистон маънавий ҳаётидаги ўрни. Илмий мақолалар тўплами. – Тошкент, 2009. 65–70- б.

(78) Султон Умаршайхнинг уйғур ёзувли ёрлиғи. – Марказий Осиё тарихи: манбашунослик ва тарихнавислик изланишлари. – Тошкент, 2009. 107–113- б.

(79) Туркий тиллар тарихида сонларнинг келиб чиқиши ва айтилиши. – Шарқшунослик масалалари. Илмий мақолалар тўплами. – Тошкент, 2009. 5–13- б.

(80) Буюк ипак йўли ва илк ўрта асрларда Марказий Осиёда кечган тарихий-маданий жараёнлар. – Турқшунослик тадқиқотлари. Биринчи китоб. – Тошкент, 2009. 4–19- б.

(81) Қадимги турк ва хитой адабий алоқалари: тавғач тилидан ўтирилган асарларда таржимон маҳорати тўғрисида икки оғиз сўз. – Xitoyshunoslikning dolzarb masalalari: filologiya, falsafa, tarix, iqtisod va siyosat. Ilmiy-amaliy konferensiyaning materiallari. – Toshkent, 2009. 15–24- б.

(82) «Шарқ классик филологияси» тўпламига сўз боши. – Шарқ классик филологияси. Илк тўплам. – Тошкент, 2009. 3–10- б.

(83) Мавлоно Лутфийнинг уйғур ёзувида битилган шеърлари. – Шарқ классик филологияси. Илк тўплам. – Тошкент, 2009. 98–115- б.

(84) Темурий хонларнинг уйғур ёзувида битилган ёрликлари: матн тузилиши ва услуби. – Турқшунослик изланишлари. Иккинчи тўплам. – Тошкент, 2009. 4–28- б.

(85) Тил тарихи дарсларида талабаларни эски туркча матнлар англамини ечишга ўргатиш. – «Шарқ тиллари ва адабиёти фанларини ўқитиш методикасининг долзарб масалалари» мавзусидаги республика илмий-амалий конференцияси материаллари. 2009 йил, 16 декабрь. – Тошкент, 2009. 8–12- б.

(86) Мавлоно Лутфийнинг уйғур ёзувида битилган шеърлари. // «Шарқшунослик» журнали. – Тошкент, 2009/1–2. 50–61- б.

(87) Султон Умаршайхнинг уйғур ёзуви ёрлиғи. // Zahiriddin Muhammad Bobur nomidagi Andijon davlat uniuersiteti. Ilmiy xabarнома / Научный вестник. – Андижон, 2009 / № 4. 79–82- б.

(88) Великий шелковый путь и его влияние на культурные и религиозные взаимоотношения восточных народов. // The Review of Central Asian Studies. Vol. 2. November 2009. The Institute of Central Asian Studies. Kangnam University, Korea. P. 171–185.

(89) Туркий классик матнларни транскрипция ва транслитерацияга ўгириш масаласи. // Sharqshunoslik. № 14 / 2009. 11–15- б.

(90) «Кутадғу билиг»нинг уйғур ёзуви хирот қўлёзмаси. – Ўзбек шарқшунослиги: бугуни ва эртаси. Илмий тўплам. – Тошкент, 2010. 7–14- б.

(91) «Ўзбек шарқшунослиги: бугуни ва эртаси» илмий тўпламига сўз боши. – Ўзбек шарқшунослиги: бугуни ва эртаси. Илмий тўплам. – Тошкент, 2010. 3–4- б.

(92) Қут ва саодатга етакловчи китоб. // «Guliston» журнали. 2010/1. 35–36- б.

(93) Султон Абу Саид битиги. – Темурийлар тарихига оид манбалар. 4- китоб. «Темурийлар тарихига оид манбалар» мавзуида ўтказилган республика миқёсидаги илмий-амалий конференция материаллари. Тошкент, Темурийлар тарихи давлат музейи, 18 октябрь, 2007 йил. – Тошкент, 2010. 10–18- б.

(94) Мавлоно Лутфийнинг уйғур ёзувида битилган шеърлари. // «O‘zbek tili va adabiyoti» журнали. 1/2010. 101–111- б.

(95) Kutadgu Bilig'de Gök Bilimiyle İlgili Tespitler. // Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi. Sayı: 42. – Erzurum, 2010 S. 33–39.

(96) Мавлоно Лутфийнинг уйғур ёзувида битилган шеърлари. // Ilmiy xabarnoma / Научный вестник. Захириддин Муҳаммад Бобур номидаги Андижон давлат университети. 1/2010. 73–78- б.

(97) История этнокультурного развития узбекского народа (на материале древнетюркских письменных памятников). – 2010 Altaic Forum of Economy and Culture. July 23 [Fri] – July 30 [Fri] / Ulaanbaatar Hotel, Mongolia. P. 311–334.

(98) «Сюань-цзан кечмиши» асарига киритилган мактублар эпистоляр жанр намуналари сифатида. – Xitoyshunoslikning dolzarb masalalari. Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasining materiallari. – Toshkent, 2010. 14–19- б.

(99) «Хуастуанивт»нинг Берлин қўлэмалар фондида сақланаётган узиндилари. – Хорижий Шарқ халқлари адабиёти ва адабий манбашунослигининг долзарб масалалари. Халқаро илмий анжуман. Тошкент, 2010 йил, 27–29 октябрь. 45–52- б.

(100) «Сюань-цзан кечмиши» асарига киритилган мактублар: матн тузилиши ва услуби. – Тилшуносликнинг долзарб масалалари. Илмий мақолалар тўплами. V. – Тошкент, 2010. 210–215- б.

(101) Қадимги туркларнинг олам ва унинг тузилиши тўғрисидаги кўзқарашлари. – Шарқ фалсафаси қадриятлари ва уларнинг Ўзбекистон маънавий ҳаётидаги ўрни. II Республика илмий-амалий анжуман материаллари. – Тошкент, 2010. 60–65- б.

(102) Великий шелковый путь и его влияние на культурные и религиозные взаимоотношения восточных народов. // «Востоковедение». Научный журнал Ташкентского государственного института востоковедения. 2010 / 1–2. С. 83–90.

(103) Сўз боши. – «Кутадғу билиг» – буюк маънавий мерос. Илмий конференция материаллари. – Тошкент, 2010. 6–10- б.

(104) «Кутадғу билиг» қўлэзма нусхаларининг чоғиштира таҳлили. – «Кутадғу билиг» – буюк маънавий мерос. Илмий конференция материаллари. – Тошкент, 2010. 49–60- б.

(105) К вопросу о значении вводной формулы памятников в честь Культигина и Бильге-кагана. // The Review of Central Asian Studies. Vol. 3. May 2010. The Institute of Central Asian Studies. Kangnam University, Korea. P. 159–170.

(106) Билга Тўньюк битиги. – Ўзбек шарқшунослиги: бутуни ва эртаси. Илмий тўплам. – Тошкент, 2011. 4–10- б.

(107) Навоийнинг уйғур ёзувида битилган ғазали. – Алишер Навоий ижоди ва Шарқ адабиёти. Илмий мақолалар тўплами. – Тошкент, 2011. 101–106- б.

(108) Памятник в честь Бильге-Тоньюкука: некоторые проблемы интерпретации историко-художественного текста. – Proceedings. Uzbekistan and Korea: Historical, Cultural and Economic relations. Silk Road and Korean Culture. The 11 th International Conference on Korean Studies. Tashkent, July 6–7, 2011. P. 294–296.

(109) Шоҳрух Мирзонинг уйғур ёзувли ёрлиғи. – Темурийлар тарихига оид манбалар: тавсиф, таржима, тадқиқот. 5- китоб. «Темурийлар тарихига оид манбалар: тавсиф, таржима, тадқиқот» мавзуида ўтказилган республика илмий-амалий конференцияси материаллари. Тошкент, Темурийлар тарихи давлат музейи, 2009 йил, 20 октябрь. – Тошкент, 2011. 107–112- б.

(110) «Сюань-цзан кечмиши» асарига киритилган мактублар: матн тузилиши ва услуби. // Zahiriddin Muhammad Bobur nomidagi Andijon davlat uniuersiteti. Ilmiy xabarnoma / Научный вестник. – Андижон, 2011 / № 2. 79–82- б.

(111) Билга Тўнюқук битиги. // «Шарқ машъали» 1/2011. 2–6- б.

(112) Кул тигин ва Билга хоқон битиглари бошламасининг ўқилиши ва талқини. – «Xitoyshunoslikning dolzarb masalalari: filologiya, falsafa, tarix, iqtisod va siyosat» ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari. Toshkent, TDSHI, 2011 yil, 25-oktabr. – Toshkent, 2011. 18–23- b.

(113) Тошкент давлат шарқшунослик институтида мумтоз филология бўйича мутахассисларни тайёрлаш борасида олиб борилаётган ишлар. – «Шарқшунослик мустақиллик йилларида» мавзусидаги илмий-амалий конференция материаллари. – Тошкент, 2011. 68–75- б.

(114) Марказий Осиё халқларининг исломга қадар қўллаган ёзувлари, ёзув маданияти ва ёзма ёдгорликлари масалалари. – «Шарқшунослик мустақиллик йилларида» мавзусидаги илмий-амалий конференция материаллари. – Тошкент, 2011. 45–50- б. (М. Исҳоқов билан бирга ёзган).

(115) Кул тигин ва Билга хоқон битиглари бошламасининг ўқилиши ва талқини. // «Шарқ машъали» 2/2011. 13–16- б.

(116) К вопросу о значении вводной формулы памятников в честь Культигина и Бильге-кагана. // Бекдақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университетиниң хабаршысы / Вестник Каракалпакского государственного университета им. Бердаха. – Нукус, 2011. С. 94–98.

(117) Ўзбек шарқшунослигининг улкан қадамлари. // «Филология масалалари». 2011/3. – Тошкент, 2011. 41–46- б.

(118) Туркий битигларда кечган *tabğaç~tawğaç* сўзининг маънолари тўғрисида. – O‘zbekistonda xitoyshunoslik: tarix, hozirgi zamon va kelajak. Ilmiy-amaliy kongressiyasi materiallari. – Toshkent, 2012. 15–16- b.

(119) Кул тигин ва Билга хоқон битигларида кечган *nāñ yīlsīğ bodun* бирикмасининг маъноси ва қадимги туркий адабиётда бадий қаршилантириш санъати. – Ўзбек шарқшунослиги: бугуни ва эртаси. Илмий тўплам. 3. – Тошкент, 2012. 156–160- б.

(120) Филология фанлари бўйича олий малакали илмий ва илмий-педагог кадрлар тайёрлашнинг долзарб масалалари. // Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Олий аттестация комиссияси. Бюллетень 1. – Тошкент, 2012. 3–8- б.

(121) Сўз боши. – Ёш шарқшунос (илмий тўплам). Шарқ филологияси ва фалсафа факультетининг иқтидорли магистр ва талабалари илмий анжумани материаллари. 6. – Тошкент, 2012. 3–9- б.

(122) Қадимги туркий васиқаларда расмий ва бадиий услублар синкретизми масаласи. – Шарқ мамлакатлари адабиёти: ривожланиш тамойиллари, жанр ва услуб масалалари. Республика миқёсидаги илмий-амалий конференция материаллари. – Тошкент, 2012. 95–101- б.

(123) Турфон обидалари. – «Xitoyshunoslikning dolzarb masalalari» ilmiy-amaliy kongressiyasi materiallari. 29 oktyabr, 2012 yil. – Toshkent, 2012. 20–31- b.

(124) Масъул муҳаррирдан. – Мовароуннаҳр туркий тафсирлари тарихидан [Таржима-и тафсир-и Чархий]. – Тошкент, 2012. 14–16- б.

(125) Турфон обидалари. // «Шарқ маънаси» 1/2012. 12–16- б.

(126) Турфондан топилган расмий ҳужжатлар: матн ва унинг талқини. // Zahiriddin Muhammad Bobur nomidagi Andijon davlat univertiteti. Ilmiy xabarnoma / Научный вестник. – Андижон, 2012 / № 4. 52–58- б.

(127) Турфондан топилган расмий ҳужжатлар. // «Шарқшунослик». Тошкент давлат шарқшунослик институтининг илмий журнали. – Тошкент, 2012/1. 65–72- б.

(128) Қадимги туркий битигларда кечган сўзларни тушуниш ва матн интерпретацияси масаласи. // «Шарқшунослик». Тошкент давлат шарқшунослик институтининг илмий журнали. – Тошкент, 2012/2. 3–7- б.

(129) Сўз боши. – Эски туркий асарларни қўлёзмалардан ўқиб-ўрганиш. Тузувчи: Р. Алимӯхамедов. – Тошкент, 2013. 3–4- б.

(130) Қадимги туркий васиқаларда расмий ва бадиий услублар синкретизми масаласи. – Тилшуносликнинг долзарб масалалари (Илмий мақолалар тўплами). IV китоб. – Тошкент, 2013. 23–29- б.

(131) Уйғур ёзувида битилган қадимги туркий васиқалар. – Ўзбек шарқшунослиги: бугуни ва эртаси. Илмий мақолалар тўплами. 4. – Тошкент, 2013. 107–111- б.

(132) «Абушқа» луғатида сўзларнинг изоҳланиш принциплари ва «Чигатой туркчаси» матнларини талқин қилиш масаласи. – Марказий Осиёда луғатчилик: анъаналар ва ҳозирги замон илмий мактаблари. – Тошкент, 2013. 8–10- б.

(133) Темурийларнинг ёрлиқларида қўлланган стереотип бирликлар ва уларнинг услубий вазифалари. – Миллатнинг дардига дармон бўлиб (йигирма биринчи китоб). Амир Темур таваллудининг 677 йиллигига бағишлаб Республика миқёсида ўтказилаётган анъанавий илмий-маърифий конференциянинг материаллари. – Навоий, 2013. 9–13- б.

(134) Турфон обидалари. // «Жаҳон адабиёти» журнали. № 7 (194). Тошкент, 2013 йил, июль. 158–162- б.

(135) «Муҳокамат ул-луғатайн» темурийлар даври тилшунослигининг классик ёдгорлиги сифатида. – Амир Темур ва темурийлар даврида илм-фан ва маданият. Республика илмий-амалий конференцияси материаллари. 6- китоб. Тошкент, 2013 йил. 116–127- б.

(136) «Кутадғу билиг»нинг уйғур ёзувли Ҳирот нусхаси. // «Нақшбандия». Илмий-ирфоний, адабий-маърифий журнал. 2(11). – Бухоро, 2013. 22–27- б.

(137) Турфондан топилган васиқаларга бир боқиш: қадимги Қўчу давлатида олди-берди ва киши ҳуқуқи масалалари. – «Xitoyshunoslikning dolzarb masalalari: filologiya, falsafa, tarix, iqtisod va siyosat». 10- chi ilmiy-amaliy kongressiyasi materiallari. Toshkent, TDSH, 2013 yil, 6- noyabr. –Toshkent, 2013. 13–20- b.

(138) Eski Türk Belgelerinde Resmi ve Edebi Üslubun Senkretizmi Meselesi. – Türk Dünyası Kültürel Değerleri. Uluslararası Sempozyumu. 4–8 Kasım 2013 Eskişehir / Türkiye. Bildiri Özetleri Kitapçığı. S. 99.

(139) Тўхтамишхоннинг Яғайлига йўллаган ёрлиғи. – Ўзбек шарқшунослиги: бугуни ва эртаси. Илмий мақолалар тўплами 5. – Тошкент, 2014. 11–18- б.

(140) Темурийлар даври ёрлиқларида расмий ва бадий услублар синкретизми. – Темурийлар даври: тадқиқотлар ва муаммолар. «Темурийлар даврини ўрганишнинг умумбашарий аҳамияти» мавзуидаги Республика илмий-амалий конференцияси материаллари. Тошкент, Темурийлар тарихи давлат музейи. 2013 йил 22 октябрь. 7- китоб. – Тошкент, 2014. 119–124- б.

(141) Произведение Юсуфа хас-Хаджиба «Кутадгу билиг» и его место в истории развития философской мысли востока. – Төрки халықлар эдәбияты һәм музыка сәнгатенәң тамырлары һәм үсешә. Халықара конференция материаллары. 2014 елның 23–24 сентябрә, Казан шәһәрә. / Истоки и эволюция литератур и музыки тюркских народов. Материалы международной конференции. 23–24 сентября 2014 года, город Казань. / Türk Edebiyatları ve Müzik Sanatının Kökeni ve Evrimi. Uluslararası Toplantı Malzemeleri. 23–24 Eylül 2014, Kazan şehri. – Казан, 2014. С. 176–178.

(142) «Идикут маҳкамаси сўзлиги» – эски туркий билан хитойча сўзларнинг солиштирма луғати. – «Xitoyshunoslikning dolzarb masalalari: filologiya, falsafa, tarix, iqtisod va siyosat». 11- ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari. Toshkent, 2014 yil 12- noyabr. 14–19- b. (Каримжон Собирий билан бирга ёзилган).

(143) Эски уйғур ёзуви Маҳмуд Кошғарий талқинида. – «Xitoyshunoslikning dolzarb masalalari: filologiya, falsafa, tarix, iqtisod va siyosat». 11- ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari. Toshkent, 2014 yil 12- noyabr. 38–44- b.

(144) On the expansion of buddhizm in Sentral Asia. – «Comparative study of Japan and Uzbekistan cultures: intellectual and material wealth finding opportunities» Silk Road international research forum. Conference materials. «Япония ва Ўзбекистон маданиятини қиёсий ўрганиш: интеллектуал ва моддий бойлиқларини излаб топиш имкониятлари». Халқаро анжуман материаллари. – Тошкент, 2014. 46–49- б.

(145) Эски уйғур ёзуви Маҳмуд Кошғарий талқинида. // Тошкент ислом университети. Илмий-таҳлилий ахборот / Scientific-analytic Bulletin. 2/2014. 8-11- б.

(146) «Девону луғатит турк»да кечган *yelkin~elkin* сўзи ва унинг шеърый узиндилардаги семантикаси. – Шарқ таржимашунослиги: тарихи, ҳозирги куни ва келажаги. 2. (Илмий мақолалар тўплами). – Тошкент, 2014. 24–28- б.

(147) Билга хоқон ёрлиғининг унвони ва туркий хужжатчилик тарихида анъана масаласи. – Ўзбек шарқшунослиги: бугуни ва эртаси. Илмий мақолалар тўплами 6. – Тошкент, 2015. 59–63- б.

(148) «Девону луғотит турк»да туркий ўрнаклар учун қўлланган ишоратлар ва айрим сўзларнинг ўқилиши масаласи. – Тилшуносликнинг долзарб масалалари. Республика илмий-назарий конференцияси материаллари. VII. 2015 йил 6 май. – Тошкент, 2015. 54–57- б.

(149) Великий шелковый путь и его влияние на культурные и религиозные взаимоотношения восточных народов. – Корееведение в Центральной Азии: наука и образование. Выпуск 1. Сообщество учёных-корееведов Центральной Азии. – Алматы, 2015. С. 80–87.

(150) «Девону луғати-т-турк» қўлёзмасида ишлатилган ҳарфий ишоратлар ва айрим сўзларнинг ўқилиши масаласи. // Sharqshunoslik // Oriental Studies. Toshkent davlat sharqshunoslik instituti ilmiy jurnali. № 1, 2015. 72–76- б.

(151) «Хуастуанивт»нинг қадимги туркий версияси. // «Jahon adabiyoti». Adabiy-badiiy, ijtimoiy-publitsistik jurnali. Iyul – 2015. 143–148- б.

(152) «Олгун тусли ёруғ» асарининг узинди нусхаси тўғрисида. – «Xitoyshunoslikning dolzarb masalalari: filologiya, falsafa, tarix, iqtisod va siyosat». XII ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. Toshkent, 2015 yil 28 noyabr. 17–21- б.

(153) Қадимги туркий васиқаларда кечган айрим жумлалар ва уларнинг талқини. – «Шарқ таржимашунослиги: тарихи, ҳозирги куни ва келажаги». 3 (илмий мақолалар тўплами). – Тошкент, 2015. 6–10- б.

(154) Илк ўрта асрларда туркий халқларда буддизм: адабий ва лингво-маданий жараёнлар. // «Sharq mash'ali». Toshkent davlat sharqshunoslik instituti ilmiy-uslubiy, ma'rifiy jurnali. 3–4/2015. 3–11- б.

(155) Эски туркий васиқалар: матн талқини масаласи. – Ўзбек шарқшунослиги: бугуни ва эртаси. Илмий мақолалар тўплами 7. – Тошкент, 2016. 141–149- б.

(156) İstanbul Üniversitesi Akademisyenleri Tarafından Hazırlanan Özbekçe-Türkçe Sözlük Hakkında. / İstanbul Universitetining olimlari tuzgan «Özbekçe-Türkçe Sözlük» haqida. – Özbekçe-Türkçe Sözlük. Editör Doç. Dr. E. Üşenmez. –İstanbul, 2016. S. 6–7.

(157) Навоийнинг эски уйғур хатида битилган ғазали. // «Sharq mash'ali». Toshkent davlat sharqshunoslik instituti ilmiy-uslubiy, ma'rifiy jurnali. 1/2016. 6–9- б.

(158) Темурийлар даври китобатчилигида ўтмиш меросга муносабат масаласи. // Филология масалалари. Илмий-методик журнал. 2016/1. –Тошкент, 2016. 11–18- б.

(159) Тошни тирилтирган битиклар. // «Yoshlik». O'zbekiston yoshlarining adabiy-ijtimoiy jurnali. 5/2016. 27–31- б.

(160) «Девону луғати-т-турк» асарида келтирилган лирик шеърлар семантикасига бир боқиш. – Ўзбекистонда филология илми ва таълими: натижа ва истиқбол. Республика филолог-олимлари анжумани материаллари. Самарқанд, 2016 йил 11–12 ноябрь. II жилд. 5–9- б.

(161) «Девону луғати-т-турк» асарида келтирилган лирик шеърлар семантикасига бир боқиш. – Шарқ таржимашунослиги: тарихи, ҳозирги куни ва келажаги. Республика илмий-амалий конференцияси. ТошДШИ, 2016. 19–28- б.

(162) Sarg‘aumas sahifalar. // «Tafakkur». Ижтимоий-фалсафий, маънавий-маърифий журнал. 4 / 2016. 76–83, 96- б.

(163) Турфондан топилган уйғур ёзувли васиқалардаги айрим сўз ва жумлалар талқини. – «Xitoyshunoslikning dolzarb masalalari: filologiya, falsafa, tarix, iqtisod va madaniyat». I. 13 ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. Toshkent, 2016 yil 28- noyabr. 22–28- b.

(164) Уйгурописьменный список «Кутадгу билиг»: Источниковедческие и текстологические контуры. – Жусуп Баласагын жана анын өлбөс-өчпөс эмгеги Кутадгу билик. / Yûsuf Has Hâcib ve Ölümsüz Eseri Kutadgu Bilig. –Бишкек, 2016. 15–26- б.

(165) On the Expansion of Buddhizm in Sentral Asia. // Studia et Documenta Turcologica. Nr. 3–4/2015–2016. Presa Universitară Clujeană, 2016. P. 191–196.

(166) Уйгурописьменный список «Кутадгу билиг»: источниковедческие и текстологические контуры. // Sharqshunoslik // Востоковедение // Oriental Studies. Toshkent davlat sharqshunoslik instituti ilmiy jurnali. 2016, № 3. 47–66- b.

(167) Юсуф Хос Ҳожибнинг «Кутадгу билиг» асарига киритилган мактублар. // «Sharq mash’ali». Toshkent davlat sharqshunoslik instituti ilmiy-uslubiy, ma’rifiy jurnali. 4/2016. 3–8- b.

(168) «Муҳокамату-л-луғатайн» асарининг қўлёзмаларини чоғиштирма ўрганиш масаласи. – «Алишер Навоий ва XXI аср» мавзuidaги Республика илмий-назарий анжумани материаллари. – Тошкент, 2017. 11–15- б.

(169) «Тазкирайи авлиё»нинг уйғур ёзувли қўлёзмаси ва унинг темурийлар даври китобат санъатида тутган ўрни. – Амир Темур ва темурийлар давридаги илм-фан ва маданият ривожининг жаҳон тамаддунидаги ўрни. Республика илмий-амалий конференция материаллари. – Тошкент, 2017. 12–18- б.

(170) «Тазкира-йи авлиё»нинг туркий версияси: асар қўлёзмаси ва унинг китобат тарихида тутган ўрни. – Ўзбек шарқшунослиги: бугуни ва эртаси. Илмий мақолалар тўплами. 8. – Тошкент, 2017. 225–230- б.

(171) Chusei Shoki no Türk jin no Bukkyo. – Hito Mono Chi no Orai. Silk road no Bunkagaku. – Токуо, 2017. P. 68–82 (япон тилида).

(172) Qadimgi uyur tili bilän xanzu tilining silistirma luyati «İdiqut mahkaması sözlügi» haqida qisqacha mulahaza. // Şinjañ universiteti ilmiy jurnali. Palsapa-ijtimaiy ran qismi. 2017/2. 102–107- b. (Каримжон Собирий билан бирга ёзилган мақола, уйғур тилида).

(173) Илк ўрта асрларда Жанубий ва Марказий Осиё халқларининг маданий ва адабий алоқалари. – «Ўзбекистон ва хорижда замонавий ҳиндшунослик: филология, маданий-тарихий алоқалар масалалари». Халқаро илмий-амалий конференция материаллари тўплами. – Тошкент, 2017. 89–92- б.

(174) Уйғур ёзувли кўҳна васиқаларда матн компонентларининг берилиш тартиби. – «O‘zbekiston–Xitoy: tarixiy-madaniy, ilmiy va iqtisodiy

aloqalar rivoji» mavzuidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. – Toshkent, 2017. 19–28- b.

(175) «Муҳокамату-л-луғатайн» асари кўлэмаларининг чоғиштирма таҳлили. – Alisher Navoiy ijodiy merosining umumbashariyat ma’naviy-ma’rifiy taraqqiyotidagi o‘rni mavzusidagi II- an’anaviy xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. 6–7 fevral, 2018, Navoiy. 281–286- b.

(176) Навоий асарларини илмий транскрипцияга ўгириш масаласи. – «Алишер Навоий ва XXI аср» мавзuidaги Республика илмий-назарий анжумани материаллари. – Тошкент, 2018 йил, 8 февраль. 263–265- б.

(177) «Сюань-цзан кечмиши» асарига киритилган мактублар ва буддизм даври адабиётида эпистоляр жанр масаласи. – O‘zbekiston va Yaponiya madaniy aloqalarining dolzarb masalalari: til, tarjima va adabiy jarayonlar. Xalqaro ilmiy amaliy anjuman materiallari. – Toshkent, 2018- yil, 16–17- mart. 84–90- b.

(178) Bilge Kağan’a Ait Yarlıgın Unvanı ve Onun Türk Vesikalari Tarihindeki Yeri. – III. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi. «Türkiye – Türk Dünyası İlişkilerinin Dünü, Bugünü ve Yarını». Bildiri Özetleri. 11–12 Ekim 2018. – İstanbul. S. 26–27.

(179) Қадимги туркий халқларни «кўчманчи» дейиш тўғрими? – Ўзбек шарқшунослиги: бугуни ва эртаси. Илмий мақолалар тўплами. 9. – Тошкент, 2018. 114–121- б.

(180) Қадимги туркий васиқаларда ишлатилган бадий стереотиплар интерпретацияси. – «O‘zbekiston–Xitoy: tarixiy-madaniy, ilmiy va iqtisodiy aloqalar rivoji» mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. – 17 noyabr 2018 yil, Toshkent. 100–106- b.

(181) Эски туркий васиқалар: матн талқини масаласи. – Тасаввуф адабиётининг ўрганилиши ва таржимашунослик муаммолари. Профессор Нажмиддин Комилов таваллудининг 80 йиллигига бағишланади (Республика илмий-назарий анжумани материаллари, 13 декабрь, 2018). – Тошкент, 2018. 188–194- б.

(182) «Девону луғоти-т-турк»да кечган *yelkin~elkin* сўзи ва унинг шеърый узиндилардаги семантикаси. – «Девону луғоти-т-турк» – туркий халқларнинг ноёб ёзма ёдгорлиги» мавзусидаги халқаро илмий анжуман материаллари. Тошкент, 2018 йил, 21 декабрь. 58–63- б.

(183) Шарқ мумтоз филологияси – исломшуносликнинг муҳим йўналиши. // «Ислом тафаккури». 1/2018. 44–77- б.

(184) Bilge Kağan’a Ait Yarlıgın Unvanı ve Onun Türk Vesikalari Tarihindeki Yeri. – TESAM. III. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi. Türkiye – Türk Dünyası İlişkilerinin Dünü, Bugünü ve Yarını. – Tam Metin Bildiri Kitabı. Bağlarbaşı Kongre Merkezi. 11–12 Ekim 2018 İstanbul / Türkiye. S. 265–272.

(185) Уйгурописьменная рукопись, хранящаяся в Национальной библиотеке Франции. // Илмий-таҳлилий Ахборот / Scientific-analytic Bulletin. 2018- йил, 1- сон. С. 65–71.

(186) Eski Türk Sivil Belgelerinde Resmî ve Edebî Üslubun Senkretizmi Meselesi. // Journal of Old Turkic Studies. Vol. 3 / 1 (Winter) 2019. Pp. 83–90.

(187) Навоийнинг эски уйғур хатида битилган ғазали. – Алишер Навоий ижодий меросининг умумбашарият маънавий-маърифий тараққиётидаги ўрни мавзусидаги III анъанавий халқаро илмий конференция материаллари. Навоий – 2019, 4–6 феврал, Ўзбекистон. 457–461- б.

(188) «Кутадғу билиг»да кечган туркий басмала ва Навоий ижоди. – «Алишер Навоий ва XXI аср» мавзуидаги халқаро илмий-назарий анжуман материаллари. – Тошкент, 2019. 259–261- б.

(189) Қадимги туркий матнлар ва уларнинг талқини масаласи. – Чет тиллар ўқитишда инновацион технологиялар ва филология масалалари (Республика илмий-амалий анжуман материаллари. 12 апрель, 2019 йил). – Наманган давлат университети, 2019. 6–11- б.

(190) Навоий асарларини илмий транскрипцияга ўгириш масаласи. – Алишер Навоий ва учинчи мингйиллик: Навоий меросини ўрганишнинг янги уфқлари. Илмий-амалий анжуман тўплами. – Тошкент давлат шарқшунослик институти, 2019. 21–26- б.

(191) Махмуд Кошғарий қадимги туркий лаҳжалар тўғрисида. – Ўзбек шарқшунослиги: бугуни ва эртаси. Илмий мақолалар тўплами. 10. – Тошкент, 2019. 65–71- б.

(192) Кул тигин ҳамда Билга хоқон битикларида кечган хоқон сўзининг чоғиштирма таҳлили. – Ўзбек матншунослигининг назарий ва амалий муаммолари. Республика илмий анжумани материаллари. Қарши, 2019 йил, 6 май. 10–13- б.

(192) «Роҳату-л-кулуб» китоби. // Islom tafakkuri (Maxsus son). Илмий-маърифий, диний-маданий, ахборот нашри. – Тошкент, 2019. 97–108- б.

(193) Юсуф Хос Ҳожибнинг олам тузилиши тўғрисидаги фалсафий қарашлари. – Шарқ фалсафаси ва маданияти қадриятлари: шарқ ва ғарб цивилизациялараро мулоқоти контекстида. IV Республика илмий-амалий конференция материаллари. – Тошкент, 2019. 67–72- б.

(194) Rāhatü'l-Kulüb Kitabı Üzerine. // Journal of Old Turkic Studies. Vol. 3 / 2 (Summer) 2019. Pp. 409–432.

(195) Qadimgi turkiy vasiqalar stilistikasi. // Oltin bitiklar / Golden scripts. 2 / 2019. S. 42–70.

(196) Uygur Harfli «Kutadgu Bilig» Nüshasının Metin Dil Bilimi Bakımından Başarılı Yönleri. – Uluslararası Kutadgu Bilig Kurultayı. 26-28 Eylül 2019. Bildiri Özetleri. – Ankara. S. 23–27.

(197) Uygur Harfli Kutadgu Bilig Nüshasının Metin-Dil Bilimi Bakımından Başarılı Yönleri. – Uluslararası Kutadgu Bilig Kurultayı. 26-28 Eylül 2019. Bildiriler. – Ankara. S. 1057–1067.

(198) «Муҳокамат ал-луғатайн» асари қўлёмаларини қиёсий ўрганиш масаласи. // Meros. 1/2019. 124–132- б.

(199) «Кутадғу билиг» уйғур ёзувли қўлёзма нусхасининг матний хусусиятлари. – «O‘zbekiston–Xitoy aloqalari yangi bosqichda: tarixiy-madaniy, ilmiy va iqtisodiy aloqalar rivoji» mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. – 16 noyabr 2019 yil, Toshkent. 379–386- b.

(200) Захириддин Мухаммад Бобурнинг Комрон Мирзога ёзган ўғити. – Алишер Навоий мероси ўзбек шарқшунослиги талқинида. Илмий-амалий анжуман тўплами 2. – Тошкент, 2020. 51–55- б.

(201) Kul tigin va Bilga xoqon bitiglar: matnlarning o‘qilishi va talqinlari. // Golden Scripts / Oltin bitiklar. 2020 Vol.1. www.navoiy-uni.uz. Toshkent, 3–21- b.

(202) Ўзбек тили тарихида «нутқ» ва «ёзма адабий тил» тушунчаларининг ифодаланиши. – «Ona tili – millat ko‘zgusi» mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari. 19- oktabr 2020- yil. Toshkent: O‘zbekiston xalqaro islom akademiyasi. 11–16- b.

(203) «Кутадғу билиг»да кечган «нутқ ва «ёзма адабий тил»ни англатувчи сўзлар семантикаси. – «Жаҳон туркологиясининг буюк обидаси «Кутадғу билиг» ва уни ўрганишининг долзарб масалалари». Халқаро конференция тўплами. Тошкент, 2020. 224–232- б.

(204) «Кутадғу билиг»да кечган «нутқ ва «ёзма адабий тил»ни англатувчи сўзлар семантикаси. // Turkologiya / Turkology. Xalqaro ilmiy jurnal. Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti ilmiy jurnali. 2020/1. – 54–64- b.

(205) Kutadgu Bilig’de Yer Alan Maktuplar üzerine. // Karabük Türkoloji Dergisi. Dergi Park. // <https://dergipark.org.tr/tr/pub/katud/issue/59271>. S.65–76.

(206) Олтин Ўрда давлатининг расмий ёзувлари. – М. Өуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті. «Алтын Орда жазба ескерткіштері – улт руханиятының негізі» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. 20 қазан 2020 жыл. – Алматы, 2020. 29–33- б.

(207) Turkiy yozma yodgorliklar tilida ot-kesim va uning ifodalanishi. // Golden Scripts / Oltin bitiklar. 2020 Vol.4. www.navoiy-uni.uz. Toshkent, 62–77- b.

(208) «Мухокамату-л-луғатайн» қўлёзмаларининг чоғиштира таҳлили ва асар вариантчилиги масаласи. // Alisher Navoiy. Xalqaro jurnal / International journal. Volume 1, Issue 1. – Toshkent, 2021. 92–100- b.

(209) «Абушқа» луғатида кечган изоҳлар ҳамда Навоий асарларидаги айрим сўзларнинг ўқилиши ва англами. – Алишер Навоий дунё шарқшунослари нигоҳида мавзуидаги халқаро конференция илмий тўплами (Тошкент, 2021 йил, 5-6 февраль). – Тошкент, 2021. 141–148-б.

(210) Qadimgi turkiy vasiqalarda ishlatilgan badiiy stereotiplar talqini. // «Adabiy meros». Ilmiy jurnal. 2021-yil, 1- son. 6–13- b.

(211) «Девону луғати-т-турк»даги шеърлар семантикаси. // «The Light of Islam. Islom ziyosi. ضياء الاسلام». 2- сон 2021 йил. 36–45- б. (Г. Рахматова билан бирга ёзилган).

(2012) «Мухокамату-л-луғатайн» қўлёзмаларининг чоғиштира таҳлили ва асар вариантчилиги масаласи. – Ali Şîr Nevâî ve Eserleri Sempozyumu. Bildiriler Kitabı. – İstanbul, 2021. S. 15–30.

(213) Қадимги туркий васиқаларда ишлатилган бадий стереотиплар талқини. – «Туркий филологияның аҳмийетли мәселелери» атамасындағы халықаралық илмий-теориялық конференция мақалалар топламы. – Нөкис, 2021. 11–18- б.

(214) Темурийлар даврида Ҳиротда кўчирилган уйғур ёзувли қўлёзма. – Темурийлар даврида илм-фан ва маданият ривожини ўрганиш ва тарғиб қилишнинг умумбашарий аҳамияти. Республика илмий-амалий конференция материаллари. 11- китоб. – Тошкент, 2021. 10–16- б.

(215) Уйғур ёзувли васиқаларда ишлатилган бадий стереотиплар. – «O‘zbekiston – Xitoy: tarixiy-madaniy, ilmiy va iqtisodiy aloqalar rivoji» mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. 20 noyabr 2021 yil, Toshkent. 141–152- b.

(216) Eski Turkcha Vasiqalarda Kechgan Badiiy Stereotiplar Talqini. – Uluslararası Yunus Emre ve Dünden Bugüne Türkçe Sempozyumu. Bildiriler kitabı. – Erzurum, 2021. S. 328–339.

(217) Илк ўрта асрларда Маказий Осиёдаги тил вазияти. – «Adabiy manbashunoslik va matnshunoslikning dolzarb muammolari» mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari. Toshkent, 27- oktabr, 2021- yil. 3–9- b.

(218) Эски турк васиқалари услуби. // Türk Dili ve Edebiyatı Çalışmaları. Türkbilim Araştırmaları Dizisi. Beşinci kitap. – İstanbul: Kutlu Yayınevi, 2022. S. 193–217.

(219) Navoiy asarlarida qo‘llangan harflarning fonetik vazifalari: harf va tovush munosabati. – Alisher Navoiy va Sharq renessansi (xalqaro simpozium materiallari). 2022- yil 9- fevral. – Toshkent, 2022. 89–118- b.

(220) Навоий асарлари тили анъаналарининг Кўқон хонлиги давридаги такомилли (Сайид Умархон девони мисолида). // Turkologiya / Turkologi. Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti ilmiy jurnali. 1/2022. 75–87- b.

(221) «Сюань-цзан кечмиши» асари қадимги хитой-турк адабий ва маданий алоқаларининг ёдгорлиги сифатида. – «O‘zbekiston-Xitoy: tarixiy-madaniy, ilmiy va iqtisodiy aloqalar rivoji» mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. 19- noyabr 2022- yil, Toshkent. – 388–393- b.

(222) Бобурнинг тил билими борасидаги қарашларига бир боқиш («Бобурнома» мисолида). // «Sharq mash’ali». 2 / 2022. Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti ilmiy-uslubiy, ma’rifiy jurnal. 31–46- b.

(223) «Сюань-цзан кечмиши» асарига киритилган мактублар қадимги туркий эпистоляр жанрининг классик намуналари сифатида. // «Sharqshunoslik / Востоковедение / Oriental studies». Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti ilmiy jurnali. 3 / 2022. 4–18- b.

(224) Mahmud Koshg‘ariy keltirgan uyg‘ur alifbosi: harf va tovush munosabatlari. – Tarjimashunoslar forumi – 2022 (Xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallari). 2022- yil, 10–12- dekabr, Toshkent. – 87–99- b.

(225) Эски луғатлардаги фонетик изоҳлар ва Алишер Навоий асарларида қўлланган сўзларни тўғри ўқиш масаласи. – «Алишер Навоий ва Шарқ

ренессанси» II халқаро симпозиуми. Мақолалар тўплами. Тошкент шаҳри, 2023 йил, 8–9 февраль. – Тошкент, 2023. 34–54- б.

(226) Зулфия Содикованинг «Араб тили (мустақил ўрганувчилар учун қўлланма)» китобига «Сўзбоши». – Тошкент, 2023. 3–4- б.

(227) Boburning til bilimi borasidagi qarashlari. – «Zahiriddin Muhammad Bobur merosining sharq davlatchiligi va madaniyati rivojida tutgan oʻrni» uluslararo ilmiy-nazariy konferansi materiallari. – Toshkent, 2023. 157–168- b.

(228) Абу Малик бахши уйғур хатида кўчирган мажмуа. – О‘zbekiston qahramoni Suyima G‘aniyeva хотирасига bag‘ishlangan an‘anaviy «Navoiyshunoslar» IV ilmiy-amaliy anjumani. Maqolalar to‘plami. 4- may, 2023- yil. – Toshkent, 2023. 5–14- b.

(229) Mahmud Koshg‘ariy keltirgan uyg‘ur alifbosi: harf va tovush munosabatlari. // «Sharqshunoslik / Востоковедение / Oriental studies». Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti ilmiy jurnali. № 1–2, 2023. 4–13- b.

Энциклопедияга киритилган мақолалар

(1) Абдураззоқ бахши. – «Ислом энциклопедияси». 1- жилд. – Тошкент: Ўзбекистон халқаро ислом академияси нашриёти, 2020. – 294–295- б.

Билим кишилари ва таниқли ўқимишлиларга бағишлаб ёзилган мақолалар

(1) Унутилган тил тирилмайдими? – «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси. 1993 йил, 29 январ (М. Исҳоқовга бағишлаб ёзилган мақола).

(2) Заковатли ва теран. – «Миллий тикланиш» газетаси. 1996 йил, 3 декабр. 48(77)- сон (А. Рустамовга бағишлаб ёзилган мақола).

(3) Тилимиз тарихининг билимдони. – «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси. 1997 йил, 17 январ (Қ. Маҳмудовга бағишлаб ёзилган мақола).

(4) Домланинг таълимини олганимдан бахтиёрман. – «O‘zbekiston adabiyoti va san‘ati» gazetasi. 2005 йил, 8 декабр (Академик А. Қаюмовга бағишлаб ёзилган мақола).

(5) ЎзР ФА академиги, Туркиянинг Турк тил қуруми аъзоси, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби, филология фанлари доктори, профессор Фанижон Абдурахмонов. – Академик Фанижон Абдурахмонов. – Тошкент, 2005. 4–7- б.

(6) Ўзбек филологиясининг келажагини ўйлаган инсон. – Фидойи олим ва беназир инсон (Академик А. Қаюмовнинг 80 йиллигига бағишланган тўплам). – Тошкент, 2006. 58–60- б.

(7) Билгин журналист. – Кадр (Журналист Маҳмуд Саъдийнинг 70 йиллигига бағишланган тўплам). – Тошкент: «Маънавият» нашриёти, 2009. 49–52- б.

- (8) Теран билимли, ўта маданиятли олима. – Филология фанлари доктори, профессор Ҳазифахон Исломжонова. – Тошкент, 2009. 8–14- б.
- (9) Таниқли олим, ажойиб устоз. – Тил илмига садоқат (Филология фанлари доктори, профессор Ё. Тожиевнинг 70 йиллигига бағишланган тўплам). – Тошкент, 2010. 102–105- б.
- (10) Икки асар тўғрисида икки оғиз сўз. – Академик Алибек Рустамов. – Тошкент, 2011. 8–12- б.
- (11) Ўзбек туркологиясининг жонкуяри. – Ўзбек тилшунослиги: тараққиёт тамойиллари, илмий муаммолар, истикболдаги вазифалар (профессор И. Кўчқортоевга хотирасига бағишланган тўплам). – Тошкент, 2013. 9–11- б.
- (12) Икки асар тўғрисида икки оғиз сўз. – Алийбек Рустамий хотираси. Одамийлик ва олимлик фазилатлари мужассам инсон. – Тошкент, 2014. 130–133- б.
- (13) Теран фикрли олим. – Азиз Жўраев замондошлар хотирасида. – Тошкент, 2015. 22–23- б.
- (14) Куч ва билимини фанга бағишлаган зот. – Академик Ғанижон Абдурахмонов. – Тошкент, 2016. 24–27- б.
- (15) Ўзбек тилининг латофатини улуғлаб яшаётган адиб. – То қуёш сочгайки нур. Эркин Воҳидов ҳаёти ва ижоди замондошлари нигоҳида. – Тошкент, 2016. 169–175- б.
- (16) Теран фикрли олим. – Хитойшуносликка бахшида умр (доцент А. Каримовнинг 60 йиллигига бағишланган тўплам). – Тошкент, 2016. 12–14- б.
- (17) Билим сўқмоқларида. – Глобал тараққиёт ва ўзбек тилшунослигининг долзарб масалалари мавзусидаги илмий-назарий анжуман материаллари (Филология фанлари доктори, профессор М. Миртожиевнинг 90 йиллигига бағишланган тўплам). – Тошкент, 2017. 20–23- б.
- (18) Эски туркий тил манбалари билимдони. – O‘zbek terminologiyasi: bugungi holati va istiqboli. Ilmiy-nazariy anjuman materiallari (Филология фанлари доктори, профессор Ҳ. Дадабоевнинг 70 йиллигига бағишланган тўплам). – Toshkent, 2017. 16–19- б.
- (19) Талабчан ва ишнинг кўзини биладиган раҳбар. – Олим умрининг мазмуни. Олимлар ва адабиёт аҳлининг профессор Абдурахим Маннонов ҳақидаги кўнгил сўзлари. – Тошкент, 2017. 35–39- б.
- (20) Одамийлиги билан қадр топган олим. – Олимлик ва одамийлик фалсафаси. Илм кишилари ва яқинларининг Жумали Шабанов ҳақидаги кўнгил сўзлари. – Тошкент, 2018. 8–11- б.
- (21) Ўзбек мумтоз адабиётининг кучли билимдони, манбашунос ва яхши инсон эди. – Илм-фан фидойиси – заҳматқаш олим. Ҳасанов Саидбек Рустамович таваллудининг 75 йиллиги муносабати билан унинг ёрқин хотирасини эъзозлаш мақсадида юзага келган эътироф ва эҳтиром мақолалар жамланмаси. – Тошкент, 2020. 54–56- б.

(22) Улар ўзбек туркологиясининг ўта жонкуяр ва заҳматкаш олимлари эди. – «Ўзбек туркшунослигининг уч дарғаси» мавзuidaги илмий-амалий анжуман тўплами. – Тошкент, 2021.6–9- б.

(23) Қадимият обидаларининг қошифи. – Навоийга ҳамнафаслик саодати. «Миллий тикланиш» демократик партияси биринчи раиси академик Азиз Қаюмов замондошлари ва издошлари хотирасида. – Тошкент, 2021. 70–75- б.

(24) Эзгу ўй, теран билим, бағрикенглик билан яшаётган олим. – Теран билимли ва бағрикенг олим. Тарих фанлари доктори, профессор, Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган ёшлар мураббийси Мирсодиқ Исҳоқов 80 ёшда. – Тошкент, 2023. 42–46- б.

(25) Шухрат Сирожиддинов – етук манбашунос олим. – Шухрат домла. Шухрат Сирожиддинов 60 ёшда. – Тошкент, 2023. 83–91- б.

(26) Фозил киши, моҳир педагог, оқибатли дўст ҳақида икки оғиз сўз. – Улуғбек Идилов: «Инсон доим яхши ният қилиб яшаши керак». – Тошкент, 2023. 18–19- б.

(27) Olim umrining mazmuni. // «Adabiy meros». Ilmiy jurnal. 2023- yil, 2- son (8). 93–95- b. (manbashunos va matnshunos Y. Tursunovga bag‘ishlangan maqola).

(28) Талабчан ва ишнинг кўзини биладиган раҳбар. – Ўзбек шарқшунослигининг йирик намояндаси. Профессор Абдурахим Маннонов таваллудининг 80 йиллигига бағишланган тўплам. – Тошкент, 2023. 126–129- б.

Газеталарда чоп этилган мақолалар

(1) Қадимги турк битиги «Майтри симит». – «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси. 1989 йил, 6 январь (Қ. Маҳмудов билан бирга ёзган).

(2) Туркий ёзувли нодир қўлёзма. – «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси. 1989 йил, 4 август.

(3) Туркий обидалар. – «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси. 1990 йил, 30 ноябрь (Ғ. Абдурахмонов билан бирга ёзган).

(4) Буюк кумару. – «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси. 1991 йил, 10 май.

(5) Тили билан фахрлансин. – «Постда» газетаси. 1991 йил, 10 август.

(6) Бир қарға била қиш келмас. – «Ватан» газити. 1992 йил, 30 декабр.

(7) «Тси-ин-чун нўм битиг»: тавғач сайёҳининг кечмиши. – «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси. 1993 йил, 29 январ.

(8) Ўғитлар битилган ёзув. – «Тошкент оқшоми» газетаси. 1993 йил, 16 февраль.

(9) Тарихий ёзувларимиз – ўтмишимиз кўзгуси. – «Халқ сўзи» газетаси. 1993 йил, 12 май (М. Исҳоқов билан бирга ёзилган).

(10) Ушбу битиг туркийми? «Zaman – Ўзбекистон» газетаси. 1993 йил, 1-15 июн (М. Исҳоқов билан бирга ёзилган).

(11) Янги топилган қадимги туркий битик. – «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси. 1993 йил, 18 июн (Б. Абулғозиева, М. Исҳоқов билан бирга ёзилган).

(12) Янги топилган битиг талқини. – «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси. 1993 йил, 9 июл (М. Исҳоқов билан бирга ёзилган).

(13) Турклар шажарасининг билимдони. – «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси. 1993 йил, 13 август.

(14) Туркий жавоҳирлар девони. – «Ватан» газетаси. 1994 йил, 29 июн – 5 июл, 22-(84) сон.

(15) Туркий тил жаваҳирлири дивани. – «Йинги ҳайат» гизити. 1996 жил, 7 январ (уйғур тилида).

(16) Қут ато этгучи билим. – «Миллий тикланиш» газетаси. 1995 йил, 4 июл, 4- сон.

(17) Эски бўлса ҳам ёмғирга ярайди. – «Миллий тикланиш» газетаси. 1995 йил, 26 сентябрь, 16- сон.

(18) Маънавиятимиз кўзгуси. – «Миллий тикланиш» газетаси. 1995 йил, 24 октябрь, 20- сон.

(19) Икки тил муҳокамаси. – «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси. 1997 йил, 4 апрел.

(20) Кўҳна Кеш заминидан топилган ёзув. – «Миллий тикланиш» газетаси. 1997 йил, 28 октябрь, 42(123)- сон.

(21) Мангутошларнинг мангу садоси. – «O‘zbekiston adabiyoti va san’ati» gazetasi. 2002 йил, 10 май.

(22) Мангу битиг – эзгу билиг. – «O‘zbekiston adabiyoti va san’ati» gazetasi. 2003 йил, 26 декабр.

(23) Улгу. – «O‘zbekiston adabiyoti va san’ati» gazetasi. 2006 йил, 24 феврал.

(24) Кун буржи собит туруп. – «O‘zbekiston adabiyoti va san’ati» gazetasi. 2007 йил, 14 декабр.

(25) Шарқшунослигимиз келажаги. – «O‘zbekiston adabiyoti va san’ati» gazetasi. 2010 йил, 15 январ (А. Маннонов билан бирга ёзилган).

(26) Илмий-танқидий матн яратиш замон талаби. – «O‘zbekiston adabiyoti va san’ati» gazetasi. 2010 йил, 20 август (Қ. Омонов билан бирга ёзилган).

(27) Мангу қумару. – «O‘zbekiston adabiyoti va san’ati» gazetasi. 2010 йил, 10 декабр.

(28) Билга Тўнқоқ битиги. – «O‘zbekiston adabiyoti va san’ati» gazetasi. 2012- yil, 13 yanvar.

(29) Геран фикрли олим, хокисор инсон эди. – «Ma’rifat» gazetasi. 2013- yil, 11- may.

(30) Геран мушоҳада, чиройли таҳлил ва синчковлик моҳияти. – «Kitob dunyosi». 2014 йил, 12 ноябрь.

(31) Аждодлар меросига йўл шарқ кўлёмаларини ўрганишдан бошланади. – «Ma’rifat» gazetasi. 2015- yil, 29- aprel.

(32) Султон Темурбегнинг тошга ёздирган битиги. – «O‘zbekiston adabiyoti va san’ati» gazetasi. 2016- yil, 8- aprel.

(33) Маънавий юксалиш йўлида. – «O‘zbekiston adabiyoti va san’ati» gazetasi. 2017- yil, 2- iyun.

(34) «Меърожнома»: тилимиз ва адабиётимизнинг нодир намунаси. – «Даракчи». № 2. 11.01.2018. 54–55- б.

(35) Мумтоз адабиёт намуналарини тўғри ўқияпмизми? – «O‘zbekiston adabiyoti va san’ati» gazetasi. 2018- yil, 2- noyabr. № 45.

(36) Navoiyning eski uyg‘ur xatidagi g‘azali. – «Ma’rifat». 2019- yil, 2- fevral. № 9 (9178).

(37) «Кутадғу билиг» китоби. – «Зиё маскани». Муассис: Ўзбекистон халқаро ислом академияси. 2019 йил, апрель, 1(75)- сон. 6–8- б.

(38) Йилбошининг кишиларга яхши тортиқлари бор. – «Янги Ўзбекистон» газетаси. 2023 йил, 11 март.

(39) «Махзану-л-асрор»: маснавийнинг эски кўлёмалари. – «O‘zbekiston adabiyoti va san’ati» gazetasi. 2023- yil, 8- iyul. № 26 (4737).

(40) Алишер Навоий зикр этган Мир Ҳайдарнинг кўлёмалари қаерда? – «Янги Ўзбекистон» газетаси. 2023 йил, 12 июль.

Давра суҳбатлари

(1) Кут бергувчи билим («Кутадғу билиг»нинг 935 йиллигига бағишланган давра суҳбати. Суҳбатни Маҳмуд Саъдий ёзиб олди). – «O‘zbekiston adabiyoti va san’ati» gazetasi. 2005 йил, 11 ноябр.

(2) Ёзув маданияти бешиги. // «Тафаккур» журнали. 1/2008. 22–29- б. (Суҳбатни Маҳмуд Саъдий ёзиб олди).

(3) Миллат феноменини англаш. – «Ishonch» gazetasi, 2009- yil, 11- aprel.

(4) Игна билан қудуқ қазиб. – «O‘zbekiston adabiyoti va san’ati» gazetasi. 2015- yil, 15- may.

(5) Ўзбекистон – алломалар юрти. Аждодлар мероси баркамол авлодни тарбиялаш учун муҳим қўлланма. – «Янги Ўзбекистон» газетаси. 2020 йил, 10 октябрь.

(6) Битиг ва ёзма ёдгорликлар. Тилшунос олим, филология фанлари доктори, профессор Қосимжон Содиқов билан суҳбат (журналист М. Эронов суҳбатлашди). – «O‘zbekiston adabiyoti va san’ati» gazetasi. 2020- yil, 8- dekabr.

(7) Жаҳон туркологиясининг буюк обидаси. – «Янги Ўзбекистон» газетаси. 2020 йил, 16 декабрь.

(8) Навоий меросини теран ўрганиш йўлида. – «Янги Ўзбекистон» газетаси. 2023 йил, 4 февраль.

Тузувчи сифатида чиқарган китоблари

(1) Туркиёт кафедрасининг йўруғи. Турк филологияси бўлими талабалари учун қўлланма. – Тошкент, 2008.

Нашрга тайёрловчи сифатида босиб чиқарган матнлари

(1) Мансур бахши тузган уйғур ёзувли мажмуадаги учта асар. – Туркшунослик изланишлари. Иккинчи тўплам. – Тошкент, 2009. 88–107- б.

Чоп эттирган ўқув дастурлари

(1) «Қадимги туркий ёзувлар» фанидан намунавий дастур. – Тошкент, 1998.

(2) Туркшунослик фанларидан ўқув дастурлари. – Тошкент, 2001.

(3) Турк тили (М. Дўстмухамедова билан бирга тузилган). – Академик лицейлар учун шарқ тилларидан ўқув дастурлари. – Тошкент, 2004. 26–35- б.

(4) Туркшунослик фанларидан ўқув дастурлари. – Тошкент, 2006.

(5) «Тилшуносликка кириш» фанининг ўқув дастури. – Туркиёт кафедрасининг йўруғи. Турк филологияси бўлими талабалари учун қўлланма. – Тошкент, 2008. 26–28- б.

(6) «Қадимги туркий ёзувлар» фанининг ўқув дастури. – Туркиёт кафедрасининг йўруғи, 47–53- б.

(7) «Туркий филологияга кириш» фанининг ўқув дастури. – Туркиёт кафедрасининг йўруғи, 53–58- б.

(8) «Туркий адабий тилнинг шаклланиши ва тараққиёти» фанининг ўқув дастури. – Туркиёт кафедрасининг йўруғи, 73–77- б.

(9) «Қадимги туркий тил» фанининг ўқув дастури. – Туркиёт кафедрасининг йўруғи, 81–85- б.

(10) «Туркий битиглар бадиияти» фанининг ўқув дастури. – Туркиёт кафедрасининг йўруғи, 85–88- б.

(11) «Турк тилшунослиги тарихи» фанининг ўқув дастури (Қ. Махмудов билан бирга тузилган). – Туркиёт кафедрасининг йўруғи, 112–117- б.

(12) «Туркий тиллар тарихий фонетикаси» фанининг ўқув дастури. – Туркиёт кафедрасининг йўруғи, 123–127-б.

(13) «Туркий ёзувлар тарихи» фанининг ўқув дастури. – Туркиёт кафедрасининг йўруғи, 136–141- б.

(14) «Қадимги турк адабиёти» фанининг ўқув дастури. – Туркиёт кафедрасининг йўруғи, 166–169- б.

(15) Мумтоз филология фанларининг ўқув дастурлари. Мумтоз филология бўлимининг ўқитувчи ва талабалари учун қўлланма. – Тошкент, 2009.

(16) «Ўзбек тили тарихи» фанининг ўқув дастури. – Мумтоз филология кафедрасида ўқитиладиган фанларнинг ўқув дастурлари. Биринчи тўплам. Бакалаврлик йўналишида ўқитиладиган фанлар. – Тошкент, 2012. 4–13- б.

(17) «Эски туркий ёзувлар» фанининг ўқув дастури. – Мумтоз филология кафедрасида ўқитиладиган фанларнинг ўқув дастурлари. Биринчи тўплам, 14–21- б.

(18) «Ўзбек мумтоз адабиёти» фанининг ўқув дастури. – Мумтоз филология кафедрасида ўқитиладиган фанларнинг ўқув дастурлари. Биринчи тўплам, 21–32- б.

(19) «Тил ва адабиёт ўқитиш методикаси» фанининг ўқув дастури. – Мумтоз филология кафедрасида ўқитиладиган фанларнинг ўқув дастурлари. Биринчи тўплам, 54–59- б.

(20) «Мутахассисликка кириш» фанининг ўқув дастури. – Мумтоз филология кафедрасида ўқитиладиган фанларнинг ўқув дастурлари. Биринчи тўплам, 60–64- б.

(21) «Мумтоз адабиётшунослик» фанининг ўқув дастури. – Мумтоз филология кафедрасида ўқитиладиган фанларнинг ўқув дастурлари. Биринчи тўплам, 64–69- б.

(22) «Тарихий лексикография» фанининг ўқув дастури. – Мумтоз филология кафедрасида ўқитиладиган фанларнинг ўқув дастурлари. Биринчи тўплам, 69–74- б.

(23) «Мутахассисликнинг назарий масалалари» фанининг ўқув дастури. – Мумтоз филология кафедрасида ўқитиладиган фанларнинг ўқув дастурлари. Иккинчи тўплам. Магистратура йўналишида ўқитиладиган фанлар. – Тошкент, 2012. 3–9- б.

(24) «Чет тилидаги матнни ўқиш ва уни талқин қилиш масалалари» фанининг ўқув дастури. – Мумтоз филология кафедрасида ўқитиладиган фанларнинг ўқув дастурлари. Иккинчи тўплам, 9–14- б.

(25) «Ёзма ёдгорликлар тили масалалари» фанининг ўқув дастури. – Мумтоз филология кафедрасида ўқитиладиган фанларнинг ўқув дастурлари. Иккинчи тўплам, 23–30- б.

(26) «Ёзув тарихи ва назарияси» фанининг ўқув дастури. – Мумтоз филология кафедрасида ўқитиладиган фанларнинг ўқув дастурлари. Иккинчи тўплам, 44–50- б.

(27) «Илмий тадқиқот яратиш йўллари» фанининг ўқув дастури. – Мумтоз филология кафедрасида ўқитиладиган фанларнинг ўқув дастурлари. Иккинчи тўплам, 51–56- б.

(28) Курс иши ёзишнинг йўл-йўриғи. Шарқ филологияси ва фалсафа йўналишларида ўқиётган талабалар учун (А. Қуронбеков, У. Муҳибова билан бирга ишлаб чиқилган). – Тошкент, 2012.

Чоп эттирилган дарс йўруғлари

(1) «Туркий ёзма ёдгорликлар тили» фанидан дарс йўруғи. – Туркиёт кафедрасининг йўруғи, 179–244- б.

(2) «Ўрта асрлар туркий манбалари» фанидан дарс йўруғи. – Туркиёт кафедрасининг йўруғи, 244–269- б.

(В) Қ. Содиқов фаолияти ва унинг илмий асарлари ҳақидаги мақолалар

(1) Қасымжан Фазылулы: «Туркілердің жазу медениетінің 2500 жылдық мерейтойын атап отуді арман етемин». – «Нурлы жол» газеті. 1996 жыл, 10 шілде. (Тошкентда чикадиган «Нурлы жол» газетасининг мухбири М. Омарулынинг олиб борган сухбати).

(2) *Исламджанова Х.И.* Новый учебник турецкого языка. – Журнал «Преподавание языка и литературы». 2004/4. – Ташкент. С. 93–94.

(3) *Омонов Қ.* Минг йиллик, туман кунлик битиг. – «O‘zbekiston adabiyoti va san’ati» gazetasi. 2005 йил, 7 январ («Кўк турк битиглари: матн ва унинг тарихий талқини») (Тошкент, 2004) китобига ёзилган тақриз).

(4) *Ahmet Kanlıdere.* Özbekistan Türkologları. – Туркология масалалари. 1. Илмий мақолалар тўплами. – Тошкент, 2006. 47–48- б.

(5) Содиқов Қосимжон Позилович. – Тошкент давлат Шарқшунослик институтининг Туркиёт кафедраси. – Тошкент, 2006. 25–35- б.

(6) *Алимбеков А, Исҳоқов М.* Тилшуносликда янги қадам. – «O‘zbekiston adabiyoti va san’ati» gazetasi. 2007- yil, 16- mart.

(7) *Омонов Қ.* Улмас достоннинг Ҳирот нусхаси. – «O‘zbekiston adabiyoti va san’ati» gazetasi. 2010 йил, 23 июл («Қутадғу билиг»нинг уйғур ёзувли ҳирот нусхаси) (Тошкент, 2010) китобига ёзилган тақриз).

(8) Филология фанлари доктори, профессор Қосимжон Содиқов. – Тошкент, 2014 (Қ. Содиқовнинг илмий фаолиятига бағишлаб чиқарилган рисола).

(9) *Boltabayev S.* Özbek Türkolog Kasımcan Sadıkov’un Çalışmaları Üzerine bir Bibliyografya Denemesi / A Bibliography on the Works by Kasımjan Sadıkov, the Uzbek Turkologist. // Atatürk Üneversitesi Edebiyat Fakültesi. Sosyal Bilimler Dergisi / Journal of Sosial Sciences. Sayı/Numder 51, Aralık/Desember 2013. S. 35–62.

(10) *Тўхлиев Б.* Кошғарийнинг янги ташрифи. – «O‘zbekiston adabiyoti va san’ati» gazetasi. 2017- yil, 25- avgust («Девону луғати-т-турк» [«Туркий сўзлар девони»] китобига тақриз).

(11) *Омонов Қ.* Илмий тафаккур гултожи. – «O‘zbekiston adabiyoti va san’ati» gazetasi. 2017- yil, 10- noyabr (*Алишер Навоий*. Мухокамату-л-луғатайн. Қосимжон Содиқов таҳлили, табдили ва талқини остида (Тошкент, 2017) китобига тақриз).

(12) *Alimuhamedov R.* Kosimcan Sodikov. Mahmud Kaşgariy: Devanu Lugati-t-Türk [Türkiy Sözlär Devani], Gafur Gulam Nomidagi Naşriyet, Toşkent, 2017. // Journal of Old Turkic Studies. Vol. 2/1 (winter) 2018 (Ankara/Turkey). S.125–129. www.dergipark.gov.tr/jots

(13) Қосимжон Позилович Содиқов. – Ўзбекистон халқаро ислом академияси профессор-ўқитувчилари (Библиографик тўплам). – Тошкент, 2019. 288–295- б.

(14) *Омонов Қ.* «Қутадғу билиг» сўзлиги. Тузувчи: Қосимжон Содиқов. – Тошкент: «Академнашр», 2020. – 304 б. // Turkologiya / Turkology. Xalqaro ilmiy jurnal. Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti ilmiy jurnali. 2020/1. – 144–148- б.

(15) Қосимжон Содиқов. – Раҳимжонов Н. Ўзбекистон адабиётшунослари. – Тошкент, 2021. 541–542- б.

(16) *Yıldırım H. Kasımcıan Pazıloviç Sadıkov.* – Türkiye Dışındaki Türk dünyası Türkologları. Dilciler. 1. Cilt. – Ankara: Akçağ Yayınları, 2019. S. 8–886.

(17) *Umarov A. Kasımcıan Sadıkov'un «Uygur Yazısı ile Yazılan Eski Türk Vesikaları (Uyg'ur Yozuvıda Bitilgan Eski Turkiy Vasıqalar)» Adlı Eseri Hakkında.* // Karabük Türkolojisi Dergisi, Cilt/Sayı: 5-1 (2022), Karabük 2022. S. 143–149.

(18) *Мадалиева О.* Матншунослик ва адабий манбашунослик соҳасига оид ўқув қўлланмалар хусусида. // *Islom tafakkuri* (3- son). – Toshktnt, 2022. 21–25- b. («Матншунослик ва манбашунослик асослари» (Тошкент, 2017) китоби ҳақида).

(19) *Мадалиева О.* Биз кутган китоблар. – «O'zbekiston adabiyoti va san'ati» gazetasi. 2022- yil, 4- noyabr (Матншунослик ва манбашунослик асослари (Тошкент, 2017) китоби ҳақида).

(20) «Илк ўрта асрларда Марказий Осиёда кечган этнолингвистик жараёнлар» китобига сўзбоши. – А. Маннонов. Шарқшунослик масалалари. – Тошкент, 2022. 80–84- б.

(21) *Özkaya İlayda.* Kutadgu Bilig Sözlüğü. // Türk Edebiyatı Aylık Fikir ve Sanat Dergisi. Ocak 2023/591. S. 81–82.

(С) Халқаро илмий анжуманларда ўқилган маърузалар

(1) Международная конференция ЮНЕСКО. «Культурно-исторические процессы в Центральной Азии в средние века». Алма-Ата, 16–21 сентября 1985 г. Тема доклада: «Место литературных памятников, записанных староуйгурским письмом в истории культуры узбекского народа».

(2) Üçüncü Uluslararası Türk Dili Kurultayı – 1996. 23 Eylül 1996 – 27 Eylül 1996. Ankara. Konu: «Huastuanift nushalarının matniy-qiyasiy tahlili ve asarning Türk camaatlarida maşhurligi».

(3) VII. Milletler Arası Türkoloji Kongresi. 08–12 Kasım 1999. İstanbul, 1999. Konu: «Kül Tigin, Bilge Kagan bitiglerinden orun alan hakan muracaatining başlamalari ve metin tüzilişi hakida».

(4) II. Milletler Arası Göktürk Anıt ve Yazıtları Kollokyumu. 24–28 Nisan 2000. İstanbul, 2000. Konu: «Özbekistan'da Bulunan Göktürk Yazılı Yeni Metinler».

(5) Международная конференция по исследованиям Центральной Азии. 22 июля, 2000 г. Алматы. Тема доклада: «Роль уйгуро-письменных памятников в формировании и развитии древнетюркского письменно-литературного языка».

(6) Dördüncü Uluslararası Türk Dili Kurultayı. 25 – 29 Eylül 2000. Çeşme-İzmir, 2000. Konu: «Uygur Harfleriyle Yazılmış «Raharu'l-Kulub» Kitabı».

(7) «Ўрта ва Марказий Осиё индо-иранистикаси: тарих ва ҳозирги замон». 27–30 ноябрь, 2000 йил. ТошДШИ. Маъруза мавзуи: «Анаткак - қадимги турк адабий ва маданий алоқалари».

(8) Международная научная конференция «Язык и культура». Москва, 14–17 сентября 2001 г. Тема доклада: «Роль и место взаимосвязей восточных языков в создании тюркских письменных памятников Средневековья».

(9) Karaman. Türk Dil Bayramı ve Yunus Emre'yi Anma Etkinlikleri. Ankara–Karaman. 2005 yıl, 10–14 Eylül. Konu: «Karabalgasun Anıtlarının Türkçe Metni ve Uygur Kağanlığı Döneminde Tarihi Monumental Metin Düzenleme Geleneği».

(10) «Марказий Осиёда қиёсий диншунослик масалалари» мавзуидаги 1 халқаро илмий анжуман. Тошкент, 14–16 сентябрь, 2006 йил. Маъруза мавзуи: «Марказий Осиёдаги қадимий уйғурларнинг маданияти, тили ва адабиётига буддавийликнинг таъсири (VIII–X асрлар)».

(11) «Тил, адабиёт ва маданият микёсидаги индогерман ва индогерман бўлмаган алоқалар» мавзуидаги халқаро конференция. Тошкент, 9–10 январь, 2007 йил. Маъруза мавзуи: «Марказий Осиё халқлари маданияти, тили ва адабиётида буддизм».

(12) The 2nd International Conference on Issues of Comparative Religious Studies in Central Asia. April 15th, 2007. University of Washington, Seattle, WA. «On the Expansion of Buddhism in Central Asia».

(13) The 7th International Conference on Korean Studies Central Asian Association for Korean Studies (CAAKS). Tashkent, July 4–5, 2007. «К проблеме распространения буддизма». / «Problem in Spreading of Buddhism in Early Middle Age».

(14) ICANAS 38. Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmalar Kongresi. Eylül 2007. Ankara – Türkiye. Konu: «Eski Türklerin Komşu Doğu Halklarıyla Kültürel İlişkilerinde Budizm'in Yeri».

(15) 2010 Altaic Forum of Economy and Culture. July 25–27. / Ulaanbaatar Hotel, Mongolia. Тема доклада: «История этнокультурного развития узбекского народа (на материале древнетюркских письменных памятников)».

(16) Хорижий Шарқ халқлари адабиёти ва адабий манбашунослигининг долзарб масалалари. Халқаро илмий анжуман. Тошкент, 2010 йил, 27–29 октябрь. Мавзу: «Хуастуанивт'нинг Берлин кўлёмалар фондида сақланаётган узиндилари».

(17) Uzbekistan and Korea: Historical, Cultural and Economic relations. Silk Road and Korean Culture. The 11 th International Conference on Korean Studies. Tashkent, July 6-7, 2011. Тема доклада: «Памятник в честь Бильге-Тоньюкука: некоторые проблемы интерпретации историко-художественного текста».

(18) Подготовка сотрудников системы образования стран-членов ШОС в Китае. Урумчи, КНР. 2–15 апреля, 2012 г. Тема доклада: «Изучение восточных языков в системе образования Узбекистана».

(19) «O'rta asrlar Sharq allomalari va mutafakkirlarining tarixiy merosi, uning zamonaviy sivilizatsiya rivojidadagi roli va ahamiyati» xalqaro konferensiyasi. / Международная конференция «Историческое наследие ученых и мыслителей средневекового Востока, его роль и значение для современной цивилизации». / International conference The historical heritage of scientists and thinkers of the Medieval East, its role and significance for the modern civilization. Samarqand 15-16 may 2014. Маъруза мавзуи: «Диван лугат ат-тюрк» и его роль в развитии узбекского языкознания».

(20) «Comparative study of Japan and Uzbekistan cultures: intellectual and material wealth finding opportunities» Silk Road international research forum. November 14–15, 2014. / «Япония ва Ўзбекистон маданиятини қиёсий ўрганиш:

интеллектуал ва моддий бойликларини излаб топиш имкониятлари». Халқаро илмий анжуман. Тошкент, 2014 йил 14–15 ноябрь. Маъруза мавзуи: «On the expansion of buddhizm in Sentral Asia».

(21) Корееведение в Центральной Азии: наука и образование. «История сосуществования, культура взаимосотрудничества: задачи Шелкового пути 21 века». Ташкент, 29 июня, 2015. Тема доклада: «Великий шелковый путь и его влияние на культурные и религиозные взаимоотношения восточных народов».

(22) «Жаҳон тамаддуни тарихида Марказий Осиё Ренессанси». Самарқанд, 28 август, 2017. Маъруза мавзуи: «Культура письменности в государстве Темуридов и его влияние на культурно-литературные отношения народов средневекового Востока».

(23) «Ўзбекистон ва хорижда замонавий ҳиндшунослик: филология, маданий-тарихий алоқалар масалалари». Халқаро илмий-амалий анжуман. Тошкент, 2017 йил, 12–13 октябрь. Маъруза мавзуи: «Илк ўрта асрларда Жанубий ва Марказий Осиё халқларининг маданий ва адабий алоқалари».

(24) «Ўзбекистон–Хитой: тарихий-маданий, илмий ва иқтисодий алоқалар ривожини». Халқаро илмий-амалий конференция. 2017 йил, 18 ноябрь. / «Uzbekistan–China: development of historical, cultural, scientific and economic relations». International scientific conference. November 18, 2017. Маъруза мавзуи: «Уйғур ёзувли кўҳна васиқаларда матн компонентларининг берилиш тартиби».

(25) Alisher Navoiy ijodiy merosining umumbashariyat ma'naviy-ma'rifiy taraqqiyotidagi o'rni mavzusidagi II- an'anaviy xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya. 6–7 fevral, 2018, Navoiy. Маъруза мавзуи: «Муҳокамату-л-луғатайн» асари кўлэмаларининг чоғиштирма таҳлили».

(26) O'zbekiston va Yaponiya madaniy aloqalarining dolzarb masalalari: til, tarjima va adabiy jarayonlar. Xalqaro ilmiy amaliy anjuman. – Toshkent, 2018- yil, 16–17- mart. Маъруза мавзуи: «Сюань-цзан кечмиши» асарига киритилган мактублар ва буддизм даври адабиётида эпистоляр жанр масаласи».

(27) Atebetü'l-Hakâyık ve İlk Dönem Türkçe İslâmî Eserler Sempozyumu. 28–30 Haziran 2018. – Ankara. Konu: «Divânu Lugâti't-Türk» Elyazmasında Kullanılan Harfî İşaretler ve Bazı Kelimelerin Okunuşu».

(28) III. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi. «Türkiye – Türk Dünyası İlişkilerinin Dünü, Bugünü ve Yarını». 11–12 Ekim 2018. – İstanbul. Konu: «Bilge Kağan'a Ait Yarlığın Unvanı ve Onun Türk Vesikalari Tarihindeki Yeri».

(29) «O'zbekiston–Xitoy: tarixiy-madaniy, ilmiy va iqtisodiy aloqalar rivoji» mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya. 17 nayabr 2018 yil, Toshkent. / «Uzbekistan–China: development of historical, cultural, scientific and economic relations». International scientific conference. November 17, 2018. Маъруза мавзуи: «Қадимги туркий васиқаларда ишлатилган бадий стереотиплар интерпретацияси».

(30) IV Всероссийская научная конференция «История востоковедения: традиции и современность». К 200- летию Института востоковедения. Москва, 21–23 ноября 2018 г. Тема доклада: «К вопросу о значении вводной формулы памятников в честь Куль-тигина и Бильге-кагана».

(31) «Девону луғоти-т-турк» – туркий халқларнинг ноёб ёзма ёдгорлиги” мавзусидаги халқаро илмий анжуман. 2018 йил, 21 декабрь. Тошкент. /

International conference: «Devonu-lug‘oti-t-Turk» scarce written heritage of turkic nations». Tashkent 21 st Desember 2018. Маъруза мавзуи: «Девону луғоти-т-турк»да кечган *yelkin~elkin* сўзи ва унинг шеърий узиндилардаги семантикаси».

(32) «Кутадғу билиг»да кечган туркий басмала ва Навоий ижоди. – «Алишер Навоий ва XXI аср» мавзуидаги халқаро илмий-назарий конференция. 2019 йил, 9 февраль. Тошкент. Маъруза мавзуи: «Кутадғу билиг»да кечган туркий басмала ва Навоий ижоди».

(33) Uluslararası Kutadgu Bilig Kurultayı. 26-28 Eylül 2019. – Ankara. Konu: «Uygur Harfli «Kutadgu Bilig» Nüshasının Metin Dil Bilimi Bakımından Başarılı Yönleri».

(34) «O‘zbek tilini dunyo miqyosida keng targ‘ib qilish bo‘yicha hamkorlik istiqbollari». Xalqaro ilmiy-amaliy anjuman. Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti. 2020- yil, 19–20- oktabr. Ma’ruza mavzui: «Qutadg‘u bilig» uyg‘ur yozuvli qo‘lyozmasining tekstologik yutuqlari».

(35) М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті. «Алтын Орда жазба ескерткіштері – ұлт руханиятының негізі» атты Халықаралық ғылыми-практикалық конференция. 20.10.2020. Маъруза мавзуи: «Алтын Орда мемлекетінің ресми жазулары» («Олтин Ўрда давлатининг расмий ёзувлари»).

(36) «Ўзбекистон – Хитой: тарихий-маданий, илмий ва иқтисодий муносабатларнинг ривожланиши». Халқаро илмий конференция. Тошкент, 2020 йил, 21 ноябрь. Маъруза мавзуи: «Илк ўрта асрларда туркий мухитда хитой тилига эътибор масаласи».

(37) «Жахон туркологиясининг буюк обидаси «Кутадғу билиг» ва уни ўрганишнинг долзарб масалалари» мавзуидаги халқаро конференция. 2020 йил 27–28 ноябрь. Тошкент давлат шарқшунослик университети. Маъруза мавзуи: «Кутадғу билиг»да кечган «нутқ ва «ёзма адабий тил»ни англатувчи сўзлар семантикаси».

(38) «Алишер Навоий дунё шарқшунослари нигоҳида». Халқаро илмий конференция. Тошкент 2021 йил 5–6 февраль. Маъруза мавзуи: «Абушқа» луғатида кечган изоҳлар ҳамда Навоий асарларидаги айрим сўзларнинг ўқилиши ва англами».

(39) Uluslararası 3. Türk Dili ve Edebiyatı Öğretimi Sempozyumu Bilge Tonyukuk Anısına / 3rd International Symposium on Teaching Turkish Language and Literature in Memory of Bilge Tonyukuk. 20–21 Mayıs/May 2021 Ankara/Türkiye. Konu: «Tonyuquq Bitigidagi Ayrim So‘zlarning O‘qilishi va Talqini».

(40) IX. Uluslararası Türk Dili Kurultayı. 29 Eylül 2021. Ankara. Konu: «Uygur Yazılı Eski Türk Vesikalarında Metin Ögelerinin Verilmesi ile İlgili Usuller».

(41) Туркий Кенгаш, Тошкент давлат шарқшунослик университети, Истанбул университети, Мармара университети ҳамкорликда ўтказган «Маҳмуд Кошғарийнинг илмий мероси ва унинг учинчи мингйиллик туркологияси ривождаги ўрни» мавзуидаги халқаро конференция. / «Kaşgarlı Mahmud’un Bilimsel Mirası ve Üçüncü bin yıl Türkolojisinin Gelişmesindeki Rolü» konulu uluslararası sempozyum. Истанбул, 29–30 сентябрь, 2021. Мавзу: «Маҳмуд Кошғарий келтирган уйғур алифбоси: ҳарф ва товуш муносабатлари».

(42) «Түркий филологияның әҳмийетли мәселелери» атамасындағы халықаралық илмий-ториялық конференция. Нөкис, 2 октябрь, 2021- жыл.

Мавзу: «Қадимги туркий васиқаларда ишлатилган бадий стереотиплар талқини».

(43) Sharqning buyuk shoirlari va donishmandlari Nizomiy Ganjaviyning 880 yilligi hamda Alisher Navoiyning 580 yilligiga bag'ishlangan Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya. Toshkent, 2021- yil, 5- noyabr. Mavzu: «Navoiy asarlari tilida hurmat yo'sini».

(44) «O'zbekiston – Xitoy: tarixiy-madaniy, ilmiy va iqtisodiy aloqalar rivoji» mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya. Toshkent, 20 noyabr 2021 yil. Mavzu: «Уйғур ёзувли васиқаларда ишлатилган бадий стереотиплар».

(45) Alisher Navoiy va sharq renessansi. Xalqaro simpozium. Toshkent, 2022 yil, 9- fevral. Mavzu: «Navoiy asarlarida qo'llangan harflarning fonetik vazifalari: harf vf tovush munosabati».

(46) Көрнекті ғалым, жазушы Немат Келімбетовтің 85 жылдығына арналған «Ежелгі әдеби жәдігерлерді зерттеудің қазіргі бағыт-бағдары» атты халықаралық ғылыми семинар. Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университети. Алматы. Күні: 07.04.2022. Орны: Немат Келімбетов атындағы Түркітану орталығы. Мавзу: «Қутадғу билиг»нинг уйғур ёзувли қүлёмаси».

(47) 1. Uluslararası Türkoloji Kongresi: «Arayışlar ve Yonelimler». 16-18 may 2022. Karabük / Türkiye. Konu: «Eski Türk Yazıtlarında İsim Soylu Yükleme ve Kullanımı Üzerine».

(48) «O'zbekiston-Turkiya hamkorligi: tarix va kelajak» mavzusidagi xalqaro anjuman. 27.05.2022. Toshkent. Mavzu: «Алишер Навоий асарларининг унлилар тизими ва матнларни транскрипцияга ўгириш масаласи».

(49) «Qo'qon xonligining turkiy xalqlar davlatchiligi va madaniy merosini rivojlantirishdagi o'rni». Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya. Qo'qon, 2022 yil, 8–9 iyun. Mavzu: «Navoiy tili an'alarining Qo'qon xonligi davrida davom etish masalasi».

(50) «O'zbekiston–Xitoy: tarixiy-madaniy, ilmiy va iqtisodiy aloqalar rivoji» mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya. 19- noyabr 2022- yil, Toshkent. Mavzu: «Сюань-цзан кечмиши асари қадимги хитой-турк адабий ва маданий алоқаларининг ёдгорлиги сифатида».

(51) Tarjimashunoslar forumi – 2022. Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya. Toshkent, 2022 yil, 10-12 dekabr. Mavzu: «Mahmud Koshg'ariy keltirgan uyg'ur alifbosi: harf va tovush munosabatlari».

(52) «Alisher Navoiy va Sharq renessansi» mavzuidagi xalqaro simpozium. Toshkent, 2023- yil, 8–9- fevral. Mavzu: «Eski lug'atlardagi fonetik izohlar va Alisher Navoiy asarlarida qo'llangan so'zlarni to'g'ri o'qish masalasi».

(53) «Afrosiyob (= Alp Er To'nga) – turkiy davlatchilikka asos solgan tarixiy shaxs» mavzusidagi seminar. 2023- yil, 7- iyun. Samarqand. Mavzu: «Eski turkiy kitoblarda Afrosiyob (Alp Er To'nga) to'g'risida keltirilgan xabarlar».

(54) «Zahiriddin Muhammad Bobur merosining sharq davlatchiligi va madaniyati rivojida tutgan o'rni» mavzusidagi uluslararo ilmiy-nazariy konferans. Toshkent, 2023- yil, 25–26- sentabr. Mavzu: «Boburning til bilimi borasidagi qarashlari».

(55) III Международный алтаистический форум «Единство славянских и тюркских народов в истории и современности». Барнаул, 18-20 октября 2023 г.

Тема доклада: «К вопросу о значении вводной формулы памятников в честь Куль-тигина и Бильге-кагана».

(56) «Adabiy manbashunoslik va matnshunoslikning dolzarb muammolari» mavzusidagi xalqaro ilmiy konferensiya. 2023- yil 15- noyabr, Toshkent. Mavzu: «Bilga xoqon yorlig‘ining unvoni: o‘qilishi va talqini».

(57) «Turkiy xalqlar tarixida Turkistonning o‘rni» mavzusidagi xalqaro konferensiya. 5–6- dekabr, 2023- yil, Toshkent. Mavzu: «Uyg‘ur xati Temuriylar davlatining rasmiy yozuvi sifatida».

(D) Чет элларнинг олий ўқув юртларида ўқилган дарслар

(1) 2017 йилнинг 20–25 июнь кунлари Хитой Халқ Республикаси Ланжоу шаҳридаги Фарбий Шимол Миллатлар университети Уйғур тили ва маданияти институтида докторантлар, магистрантлар даврасида эски туркий ёзувлар, қадимги туркий тил фонетикаси, эски туркий васиқалар стилистикаси бўйича маърузалар ўқиди.

(2) М. Авезов номли Жанубий Қозоғистон давлат университетида 2018 йилдан бери йилда бир бор туркология, туркий ёзма ёдгорликлар масалалари бўйича илми толибларга дарс ўтиб туради.

(E) Қосимжон Содиқовнинг масъул муҳаррирлиги остида чиққан китоблар

(1) *Mahmudov Q.* Qadimgi Turkiston. – Toshkent, 2003.

(2) *Маҳмудов Қ.* Ўзбек тилининг тарихий фонетикаси. – Тошкент, 2004.

(3) Шарқ филологиясининг тугун ва ечимлари. / Проблемы восточной филологии. – Тошкент, 2005.

(4) Турк тилидан амалий машғулотлар учун матнлар. Тузувчи Х. Ҳамидов. – Тошкент, 2007.

(5) *Орипов З.* Ибн Зайланинг «Китабу-л-кафи фи-л-муסיқа» рисоласидаги муסיқашунослик атамалари. – Тошкент, 2008.

(6) *Хожа Аҳмад Яссавий.* «Девони ҳикмат»нинг йиғма-қиёсий матни. Нашрга тайёрловчи М. Эшмухамедова. – Тошкент, 2008.

(7) Шарқшунослик масалалари. Илмий мақолалар тўплами. – Тошкент, 2009.

(8) Шарқ классик филологияси. Илк тўплам. – Тошкент, 2009.

(9) «Қутадғу билиг» – буюк маънавий мерос. Илмий конференция материаллари. – Тошкент, 2010.

(10) Алишер Навоий ижоди ва Шарқ адабиёти. Илмий мақолалар тўплами. – Тошкент, 2011.

(11) Ўзбек шарқшунослиги: бугуни ва эртаси. Илмий мақолалар тўплами. 3. – Тошкент, 2012.

(12) Мовароуннаҳр туркий тафсирлари тарихидан [Таржима-и тафсир-и Чархий]. Сўз боши, табдил, изоҳ ва мавзу кўрсаткичлари муаллифлари: И. Усмонов, Г. Саидова. – Тошкент, 2012.

(13) Ўзбек шарқшунослиги: бугуни ва эртаси. Илмий мақолалар тўплами. 4. – Тошкент, 2013.

(14) *Ҳасанова Ш.* «Тўтинома» ва «Қуш тили» туркумидаги асарларнинг киёсий-типологик ва текстологик тадқиқи. – Тошкент, 2016.

(15) *Алимухамедов Р.* Қадимги турк-моний адабиёти манбалари. – Тошкент, 2016.

(16) *Имамова Х.* Турк тилида ҳурмат категорияси. – Тошкент, 2016.

(17) *Алишер Навоий.* Насойимул муҳаббат мин шамойимил футувват. Нашрга тайёрловчи, сўзбоши, изоҳ ва кўрсаткичлар муаллифи Х. Ислохий. – Тошкент: «Movarounnahr», 2017.

(18) *Алимова Х.* Дарий тилида сўз ясалиши. – Тошкент, 2019.

(19) *Султанова Л.А.* Медицинская терминология китайского языка (на примере хирургических терминов). – Ташкент: «Bookmany print», 2023.

**(F) Номзодлик, фалсафа доктори (PhD) диссертацияларига
илмий раҳбарлик ва докторлик диссертациялари(DSe)га
илмий маслаҳатчилик**

(1) *Омонов Қудратулла Шарипович.* XIV–XV асрларда уйғур хатида битилган имтиёз ҳуқуқини берувчи давлат ҳужжатларининг лисоний-услубий тадқиқи. Ихтисослиги: 10.02.06 – Туркий тиллар. Филология фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. – Тошкент, 1997.

(2) *Шабанов Джумали Казимович.* Турк ва ўзбек тилларида фаол ҳаракат феълларининг семантикаси. Ихтисослиги: 10.02.06 – Туркий тиллар. Филология фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация. – Тошкент, 2004.

(3) *Арипов Закир Тахирович.* Ибн Зайланинг «Китаб ал-кафий фий ал-муסיқа» рисоласидаги муסיқашунослик атамалари. Ихтисослиги: 10.02.22 – Осиё, Африка халқлари, Америка ва Австралия туб халқлари тиллари. Филология фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. – Тошкент, 2005.

(4) *Худайбергенова Зилола Нарбаевна.* Ўзбек ва турк тилларидаги монотаксемаларнинг илмий талқини. Ихтисослиги: 10.02.06 – Туркий тиллар. Филология фанлари доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. – Тошкент, 2007.

(5) *Ким Ольга Анатольевна.* Грамматические особенности падежных частиц корейского языка. Специальность: 10.02.22 – Языки народов стран Азии, Африки, аборигенов Америки и Австралии. Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. – Ташкент, 2010.

(6) *Омонов Қудратулла Шарипович.* Туркий расмий услубнинг юзага келиши ва такомилли (илк ва ўрта асрлар). Ихтисослиги: 10.00.05 – Осиё ва Африка халқлари тили ва адабиёти (филология фанлари). Докторлик диссертацияси. – Тошкент, 2016.

(7) *Ҳасанова Шафоат Саидбековна.* «Тўтинома» ва «Қуш тили» туркумидаги асарларнинг киёсий-типологик ва текстологик тадқиқи.

Ихтисослиги: 10.00.10 – Матншунослик ва адабий манбашунослик (филология фанлари). Докторлик диссертацияси. – Тошкент, 2016.

(8) *Алимухамедов Рихситилла Абдурашидович*. Қадимги турк-моний адабиёти манбалари. Ихтисослиги: 10.00.10 – Матншунослик ва адабий манбашунослик (филология фанлари). Докторлик диссертацияси. – Тошкент, 2016.

(9) *Мустафаева Самиди Тошмухаммедовна*. Хитой тилшунослик терминологияси. Ихтисослиги: 10.00.05 – Осиё ва Африка халқлари тили ва адабиёти. Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси. – Тошкент, 2017.

(10) *Имамова Холида Камоловна*. Турк тилида хурмат категорияси. Ихтисослиги: 10.00.05 – Осиё ва Африка халқлари тили ва адабиёти. Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси. – Тошкент, 2017.

(11) *Ким Татьяна Сергеевна*. Семантика противоположности и способы её передачи в корейском языке. Специальность: 10.00.05 – Языки и литература народов Азии и Африки. Диссертация доктора философии (PhD) по филологическим наукам. – Ташкент, 2018.

(12) *Арипов Закир Тахирович*. Араб мусиқа терминлари тизимининг шаклланиши ва тараққиёти (X–XV асрлар Ўрта Осиё олимларининг мусиқашуносликка оид асарлари асосида). Ихтисослиги: 10.00.05 – Осиё ва Африка халқлари тили ва адабиёти. Филология фанлари доктори (DSc) диссертацияси. – Тошкент, 2019.

(13) *Мирзаалиев Иқболжон Мирзакаримович*. Қадимги туркий мақоллар семантикаси ва стилистикаси («Девону луғати-т-турк» материали мисолида). Ихтисослиги: 10.00.05 – Осиё ва Африка халқлари тили ва адабиёти. Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси. – Тошкент, 2020.

(14) *Хашимова Сабохат Абдуллаевна*. Ҳозирги хитой тилида редупликация, аффиксация ва конверсия. Ихтисослиги: 10.00.05 – Осиё ва Африка халқлари тили ва адабиёти. Филология фанлари доктори (DSc) диссертацияси. – Тошкент, 2020.

(15) *Акмалхонов Акмалхон Аҳмад ўғли*. Саккокийнинг «Мифтаху-л-улум» асарида наҳв ва сарф масалалари. Ихтисослиги: 24.00.04 – Мумтоз шарқ адабиёти ва манбашунослиги. Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси. – Тошкент, 2020.

(16) *Матниязов Анвар Рустамович*. Қадимги хоразм ёзма ёдгорликларининг график ва фонетик хусусиятлари (X–XV аср манбалари асосида). Ихтисослиги: 10.00.05 – Осиё ва Африка халқлари тили ва адабиёти. Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси. – Тошкент, 2020.

(17) *Тўлагонова Шаҳноза Абдумажидовна*. Қадимги туркий битигларда кечган стереотип бирликлар: семантика ва стилистика масалалари. Ихтисослиги: 10.00.05 – Осиё ва Африка халқлари тили ва адабиёти. Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси. – Тошкент, 2021.

(18) *Мадалиева Ойсара Рустамовна*. Навоий девонлари кўлёмаларининг таркибий-қиёсий тадқиқи (ЎзР ФА Шарқшунослик институти фонди кўлёмалари асосида). Ихтисослиги: 10.00.10 – Матншунослик ва адабий

манбашунослик. Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси. – Тошкент, 2021.

(19) *Раҳматова Говҳар Омоновна*. «Девону луғати-т-турк»даги шеърлар: матн ва унинг талқини масалалари. Ихтисослиги: 24.00.04 – Мумтоз шарқ адабиёти ва манбашунослиги. Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси. – Тошкент, 2021.

(20) *Акимов Таур*. Хитой тилидаги соматик фразеологизмлар: шаклланиши ва семантикаси. Ихтисослиги: 10.00.05 – Осиё ва Африка халқлари тили ва адабиёти. Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси. – Тошкент, 2021.

(21) *Султанова Лола Акмаловна*. Хитой тилининг тиббиёт терминологияси (Жарроҳлик терминлари мисолида). Ихтисослиги: 10.00.05 – Осиё ва Африка халқлари тили ва адабиёти. Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси. – Тошкент, 2022.

(22) *Арипов Махаммаджон Пулатбаевич*. Турк тилидаги тилак, олқиш ва дуоларнинг лингвомаданий ва лингвопоэтик хусусиятлари. Ихтисослиги: 10.00.05 – Осиё ва Африка халқлари тили ва адабиёти. Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси. – Тошкент, 2022.

(23) *Жўраева Мадинахон Абдужалиловна*. Абдурахмон Жомий «Ал-Фавоиду-з-Зиёиййа» асарининг лингвистик тадқиқи. Ихтисослиги: 10.00.05 – Осиё ва Африка халқлари тили ва адабиёти. Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси. – Тошкент, 2023.

(L) Номзодлик, фалсафа доктори (PhD) ва докторлик диссертациялари(DSc)га расмий оппонентлик

(1) *Ҳайитметов Ф.А.* Алишер Навоий ғазаллари қофиясида мантиқ урғусининг берилиши. Ихтисослиги: 10.02.02 – Ўзбек тили. Филология фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. – Тошкент, 1998.

(2) *Усмонова Ш.Р.* Ўзбек ва турк тилларида соматик фразеологизмлар. Ихтисослиги: 10.02.02 – Туркий тиллар. Филология фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. – Тошкент, 1998.

(3) *Худайбергенова З.Н.* Ўзбек ва турк тилларида феълнинг ўтган замон шакллари тизими. Ихтисослиги: 10.02.02 – Туркий тиллар. Филология фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. – Тошкент, 2000.

(4) *Носирова М.А.* Маҳмуд Замахшарийнинг «Ал-Унмузаж фи-н-наҳв» рисоласи – араб тили гамматикасига оид асар. Ихтисослиги: 10.02.22 – Осиё, Африка халқлари, Америка ва Австралия туб халқлари тиллари. Филология фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. – Тошкент, 2003.

(5) *Тожибоев М.С.* Муҳаммад Шабоний девони тилининг лексик-семантик хусусиятлари. Ихтисослиги: 10.02.02 – Ўзбек тили. Филология фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация. – Тошкент, 2004.

(6) *Абдурахмонова М.Т.* Ўзбек ва турк тилларидаги от категорияларининг қиёсий талқини. Ихтисослиги: 10.02.02 – Туркий тиллар. Филология фанлари

номзоди илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация. – Тошкент, 2004.

(7) *Абдушукуров Б.Б.* «Қисаси Рабғузий» лексикаси. Ихтисослиги: 10.00.05 – Осиё ва Африка халқлари тили ва адабиёти (филология фанлари). Филология фанлари доктори илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация. – Тошкент, 2016.

(8) *Қосимова С.С.* XI–XIII асрларда Мовароуннаҳр тилшуносларининг араб грамматик назарияси бўйича илмий тадқиқотлари. Ихтисослиги: 10.00.05 – Осиё ва Африка халқлари тили ва адабиёти. Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация. – Тошкент, 2016.

(9) *Жафаров Б.С.* «Кодекс куманикус» – туркий халқлар ёзма обидаси. Ихтисослиги: 10.00.10 – Матншунослик ва адабий манбашунослик. Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация. – Тошкент, 2016.

(10) *Сапаева Ф.Д.* Махтумқули шеърлари ўзбекча таржималарининг қиёсий таҳлили. Ихтисослиги: 10.00.06 – Қиёсий адабиётшунослик, чоғиштирма тилшунослик ва таржимашунослик. Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация. – Тошкент, 2018.

(11) *Сайидов Ё.С.* Жадид бадий асарлари лексикаси. Ихтисослиги: 10.00.01 – Ўзбек тили. Филология фанлари доктори (DSc) илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация. – Тошкент, 2018.

(12) *Абдуллаева Ш.Н.* Ғазначилик соҳасида кўлланиладиган молиявий-иқтисодий терминларнинг чоғиштирма тадқиқи (инглиз, ўзбек, рус тиллари мисолида). Ихтисослиги: 10.00.06 – Қиёсий адабиётшунослик, чоғиштирма тилшунослик ва таржимашунослик. Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация. – Тошкент, 2018.

(13) *Сулаймонова Ҳ.М.* Абу Мансур Саолибийнинг «Канзу-л-кутуб» тазкираси ва унинг манбашунослик тадқиқи. Ихтисослиги: 10.00.10 – Матншунослик ва адабий манбашунослик. Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация. – Тошкент, 2020.

(14) *Байназаров З.М.* Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғати-т-турк» асарида ифодаланган оламнинг лисоний манзараси. Ихтисослиги: 10.00.01 – Ўзбек тили. Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация. – Самарқанд, 2020.

(15) *Пирниязова А.Қ.* Қарақалпақ тили фразеологиялық системасы ҳам оның стилистикалық имканиятлари. 10.00.03 – Қарақалпақ тили. Филология илимлерининг доктори (DSc) илимий даражесин алыў ушын усынылған диссертация. – Нөкис, 2020.

(16) *Исматуллаев А.Т.* XIX аср охири XX аср бошларида Туркистон хуудудида яратилган тажвид илмига оид манбалар. Ихтисослиги: 24.00.02 – Куръоншунослик. Ҳадисшунослик. Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация. – Тошкент, 2020.

(17) *Худжанова Д.Ж.* XII асрда Мовароуннаҳрда яратилган аруз илмига оид манбалар (Маҳмуд Замахшарий ва Абу Ҳафс Насафий асарлари асосида). Ихтисослиги: 10.00.10 – Матншунослик ва адабий манбашунослик. Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация. – Тошкент, 2020.

(18) *Ахатова М.С.* Ўзбек тили тасаввуф лексикаси. Ихтисослиги: 10.00.01 – Ўзбек тили. Филология фанлари доктори (DSe) илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация. – Тошкент, 2021.

(19) *Турдиев Ж.З.* Туркий тилдаги меърожномаларнинг қиёсий-матний тадқиқи. Ихтисослиги: 10.00.10 – Матншунослик ва адабий манбашунослик. Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация. – Тошкент, 2022.

(20) *Мухаммадиев Х.Л.* Алишер Навоий «Хамса» дostonларидаги маиший лексика. Ихтисослиги: 10.00.01 – Ўзбек тили. Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация. – Жиззах, 2022.

(21) *Аширбаева Д.Р.* Корейс ва ўзбек дискурсида мурожаат бирликларининг қиёсий тадқиқи. Ихтисослиги: 10.00.06 – Қиёсий адабиётшунослик, чоғиштирама тилшунослик ва таржимашунослик. Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация. – Тошкент, 2022.

(22) *Bilir Bayram.* О‘рхун yozuvini transkripsiyalashtirishdagi faqliliklar va ularning yuzaga kelish sabablari. Ixtosligi: 10.00.01 – O‘zbek tili. Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun taqdim etilgan dissertatsiya. – Samarqand, 2023.

(23) *Maxmudova D.J.* Arab tilida morfologik usulda so‘z yasalishi. Ixtosligi: 10.00.05 – Osiyo va Afrika xaqlari tili va adabiyoti. Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun taqdim etilgan dissertatsiya. – Toshkent, 2023.

(24) *Dustmurodov M.M.* O‘rхun-Yenisey bitigtoshlaridagi harbiy terminlar tadqiqi. Ixtosligi: 10.00.05 – Osiyo va Afrika xaqlari tili va adabiyoti. Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun taqdim etilgan dissertatsiya. – Toshkent, 2023.

(25) *Bo‘riyev J.A.* Yusuf Xos Hojibning «Qutadg‘u bilig» asarida diniy motivlar. Ixtosligi: 24.00.04 – Mumtoz sharq adabiyoti va manbashunosligi. Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun taqdim etilgan dissertatsiya. – Toshkent, 2023.

Интернет саҳифаларидаги мақолалар

(1) Ўзбекистон ахборот агентлиги сайти.

11.10.2019

«Кутадғу билиг» асарининг яратилганига 950 йил тўлди

<http://uza.uz/oz/society/-utad-u-bilig-kitobining-yaratilganiga-950-yil-t-ldi-11-10-2019>

12.10.2019 Чоп этиш версияси

«Кутадғу билиг» асарининг яратилганига 950 йил тўлди

<http://uza.uz/oz/society/-utad-u-bilig-asarining-yaratilganiga-950-yil-t-ldi-12-10-2019>

14.10.2019 Чоп этиш версияси

«Кутадғу билиг» асарининг яратилганига 950 йил тўлди

<http://uza.uz/oz/culture/-utad-u-bilig-asarining-yaratilganiga-950-yil-t-ldi-14-10-2019>

15.10.2019 Чоп этиш версияси

«Кутадғу билиг» асарининг яратилганига 950 йил тўлди

<http://uza.uz/oz/culture/-utad-u-bilig-asarining-yaratilganiga-950-yil-t-ldi-15-10-2019>

22.10.2019 Чоп этиш версияси

«Кутадғу билиг» асарининг яратилганига 950 йил тўлди

<http://uza.uz/oz/society/-utad-u-bilig-asarining-yaratilganiga-950-yil-t-ldi-22-10-2019>

Ўзбек тили тарихида «нутқ» ва «ёзма адабий тил» тушунчалари қачондан фарқлана бошлади? – Ўзбекистон Миллий ахборот агентлиги – расмий хабарлар: https://uza.uz/uz/posts/uzbek-tili-tarixida-nutq-va-yozma-adabiy-til-tushunchalari-qachondan-farqlana-boshladi_195245

(2) Нанай ерости топилмалари. Тошкент давлат шарқшунослик университетининг «Шарқдан хабарлар» сайти: October 27,2020. @sharq_xabar <https://telegra.ph/NANAJ-EROSTI-TOPILMALARI-10-27>

Содиқов Қосимжон Позилович,
2023 йил, декабрь ойининг йигирма олтинчи куни.

МУНДАРИЖА

Бошлов	
Содиқов Қосимжон Позилевичнинг ўзкечмиши	3
Қосимжон содиқовнинг илм сўқмоқларидаги ибратли кечмиши (Қудратулла Омонов)	6
Биринчи бўлим. Билим кишиларининг кўнгили сўзлари	11
Камтарликка йўғрилган умр ва илм чашмасидан яралган қудрат (Гулчеҳра Рихсиева) ..	11
«Тилэк бирлә маңса йырақ йэр йақын» (Боқижон Тўхлиев)	13
Туркологиямизнинг атоқли олими (Абдурахим Маннонов)	23
Қосимжон Содиқов ҳақида фаҳрия (Мирсодиқ Исҳоқов)	26
Ҳокисор олим (Зоҳиджон Исломов)	27
Олти кун ичида устоздан олганларим (Қудратулла Омонов)	29
Кошифу-л-асрор аллома (Нафас Шодмонов)	32
Ажойиб инсон, истеъдодли олим (Шамшетдин Абдиназимов)	36
Таниқли туркшунос (Адҳамбек Алимбеков)	37
Қосимжон ака ҳақида (Афтондил Эркинов)	39
Ҳалим инсон (Акрамжон Каримов)	41
Mujavhar hazinalar sohibi (Jumali Shabanov)	42
Kamtarligi va odamiyligi bilan insonlarning mehrini qozongan olim (Jasur Ziyamuhamedov)	45
Ўта зиёли, ўта камтар, ўта самимий Содиқов Қосимжон Позилевич (Феруза Ҳасанова)	46
Ustoz Qosimjon Sodiqov faoliyatiga ayrim chizgilar (Shafolat Hasanova)	48
Bilinga bag'ishlangan umr (Saidbek Baltabayev)	50
Устоз ҳақида икки оғиз сўз (Рихситилла Алимухамедов)	53
Kamtar olim, elsevar bilgä (Avazxon Umarov)	54
Qosimjon Sodiqovning turkiyshunoslikdagi xizmatlari (Azizbek Isamutdinov)	56
Устозимга эҳтиром (Мадина Жўраева)	57
Odamiylik va olimlik mujassam ustoz (Akmalxon Akmalxanov)	60
Иккинчи бўлим. Илмий ёзмалар	62
Ҳамидулла Дадабоев. XVI аср эски ўзбек адабий тилида битилган тарихий манбаларда кўллаган tüş- феъл-лексемасининг маъно кўламига бир назар	62
Афтондил Эркинов, Ирода Дадажонова. Шарқ ва ғарб: бадий тафаккур чорраҳаларида (сухбат)	67
Салимахон Рустамий. Тил тизими ҳақидаги айрим қарашлар	79
Бахтиёр Абдушукуров. «Девону луғотит турк»даги айрим орнитонимлар таҳлили ..	83
Абдуллатиф Турдиалиев. Қўқон адабиёт музейи фондида сақланаётган туркий кўлёмалар	89
Узоқ Жўрақулов. Фитрат қадим турк адабиёти ҳақида	92
Бахтиёр Каримов. Ўртатурк тили ва ўртабитигнинг туркий тиллар ривожигаги ўрни	97
Марям Эшмухаммедова. Яна таълим ҳақида	102
Xolida Imamova. «Qutadg'u bilig»ga tilshunoslikning zamonaviy yo'nalishlari kesimida boqish	110
Saidbek Boltabayev. Yenisey bitiglariga xos ayrim leksik birliklarning o'zbek tilidagi holati .	116
Гулшан Раҳим. Ўзбекларни ўрганиш кўмитаси ва «Қутадғу билиг» (архив материаллари асосида)	124
Ойдин Турдиева. Румий ижодида маънавий-ахлоқий ғоялар тарғиби	127
Жаҳонгир Турдиев. Боқирғоний «Меърожнома»си кўлёмаларининг қиёсий тадқиқи ...	131

Ойсара Мадалиева. Алишер Навоий қўлёзма девонларининг манбашунослиги Ҳамид Сулаймон нигоҳида	140
Шаҳноза Тўлағонова. Классик матнларда тўрт томон тушунчаси ифодаси ва уларнинг маъно хусусиятлари	147
Гавҳар Раҳматова. Туркий халқлар оғзаки ижодида ранглар семантикаси	150
Нодира Садуллаева. Эски туркий тилни ўзида ифода этган бебаҳо дурдона	158
Nodir Rahmatullayev. Maliho Samarqandiyning «Muzakkiru-l-as'hab» tazkirasida buxoro adabiy muhiti shoirlari xususida	165
Нигора Хаджиева. Қадимги туркий битигларда ақ ва қара ранглари ни англатувчи сифатлар лингвопоэтикаси	170
Шохруҳ-Мирзо Жўраев. Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” асари жаҳон адабий жараёнида	176
Нилуфар Холбобоева. Холис Хоразм таржимонлик, хаттотлик мактабларининг намояндаси.....	180
Toxir Hamzayev. Ko'k turk bitiglarining o'qilishidagi xilma-xilliklar (Uyuq Turan yodgorligi misolida)	185
Шоҳиста Бобоқулова. Лутфий туюқлари таҳлили	192
Учинчи бўлим. Содиқов Қосимжон Позилевичнинг илмий ишлари	196

**ЭСКИ ТУРКИЙ БИТИГЛАРНИНГ ЎРГАНИЛИШИ:
БАЖАРИЛГАН ВА БЎЛГУСИ ИШЛАР**

ИЛМИЙ ЙИГИН ЁЗМАЛАРИ

***ФИЛОЛОГИЯ ФАНЛАРИ ДОКТОРИ, ПРОФЕССОР
ҚОСИМЖОН СОДИҚОВНИНГ
ЕТМИШ ЁШИГА БАҒИШЛАНАДИ***

**ЭСКИ ТУРКИЙ БИТИГЛАРНИНГ ЎРГАНИЛИШИ:
БАЖАРИЛГАН ВА БЎЛГУСИ ИШЛАР**

ИЛМИЙ ЙИГИН ЁЗМАЛАРИ

**ФИЛОЛОГИЯ ФАНЛАРИ ДОКТОРИ, ПРОФЕССОР
ҚОСИМЖОН СОДИҚОВНИНГ
ЕТМИШ ЁШИГА БАҒИШЛАНАДИ**

Тошкент давлат шарқшунослик университетининг Кенгаши нашрга тавсия этган.

Т у з у в ч и :

Қудратулла Омонов, филология фанлари доктори, профессор.

М а с ъ у л м у х а р р и р :

Рихситилла Алимухамедов, филология фанлари доктори, доцент.

Т а қ р и з ч и л а р :

Ҳамидулла Дадабоев, филология фанлари доктори, профессор.
Ойсара Мадалиева, филология фанлари бўйича фалсафа доктори.

Босишга рухсат этилди:03.01.2024

Бичими 60x84 1/16 Шартли 15 б.т.

50 нусхада босилди. Буюртма№

Тошкент давлат шарқшунослик
университетининг кичик босмахонаси.
Тошкент, Амир Темур кўчаси, 20 уй.